

J E O G R A F I A

P O W S Z E C H N A

WEDŁUG ZBIORU

C. B. STEIN,

PROFESSORA GIMNAZYUM BERLIŃSKIEGO

DLA

UŻYTKU MŁODZI POLSKIEJ UŁOŻONA.

—
NOWO PRZEYRZANE, POPRAWNE I POMNOŻONE
WYDANIE.

Z nową mapą powszechną kuli ziemskiej
na sposób Mercatora.

W WROCŁAWIU
U WILHEŁMA BOGUMIŁA KORNA.

1 8 5 1.

5028 S

91

W tejże księgarni znajduje się do nauki jeograficznej bardzo przydatne i pożyteczne dzieło:

Nowy Atlas jeografii dla użytku szkolnego, zwłaszcza do jeografii Steina stosujący się, z oznaczeniem teraźniejszych granic, złożony z 24 kart następujących.

1. Obie półkule ziemi.	14. Bawarya, Wirtembergia i W. X. Badeńskie.
2. Europa.	15. Królestwo Hannowerskie.
3. Azya.	16. Królestwo Saskie.
4. Afryka.	17. Królestwo Duńskie.
5. Ameryka.	18. Państwo Pruskie.
6. Nowa Holandya czyli Australia.	19. Szwecya i Norwegia.
7. Hiszpania i Portugalia.	20. Królestwo Polskie i państwo Pruskie.
8. Francya.	21. Rossya Europejska.
9. Wielka Brytania i Irlandya.	22. Węgry i X. Siedmiogrodzkie.
10. Królestwo Niderlandzkie.	23. Turcya Europejska.
11. Włochy.	24. Turcya Azyatycka.
12. Państwo Niemieckie.	
13. Państwo Austriackie.	

Nowe wydanie z roku 1831. Cena Zł. p. 27 (4 Tal. 12 dgr.)

K-336/70

O s t r z e ż e n i e.

Od chwili wyścia niniejszego dzieła, stósunki niektórych państw Europy, zmieniły się wten sposób, iż wydawca uznał potrzebę w końcu dołączyć dodatek, w którym państwa rozdzielone: *Belgia i Niderlandy, Turcja i Grecya*, w terażniejszych swoich granicach, szczegółowo i dokładnie są opisane. Czytelnik zechce więc pominąć §§ 6 i 16, a w miejscu ich, poszukać w dodatku, opisu wspomnianych krajów.

Wrocław w roku 1834.

Xięgarnia W. Bog. Korna.

W S T Ę P.

§. 1. **M**ieszkając między ludźmi, jedni bez drugich pomocy obejść się nie mogąc, znać wzajemne położenie siedliska wspólnego koniecznie winniśmy. Nauzy nas tego Jeografia czyli Ziemiopisarstwo. Obszerną jest ta nauka, pod rozlicznemi względami uważa ziemię: albo ją jako częśćkę ogromu świata, odwiecznym prawom w swych odmianach podległą opisuje, i w owczas Matematycznej przybiera nazwisko: albo w głąb jej zapuszcza się, rozbiera części z których się składa, postrzega zmiany powietrza, wody, rośliny, i t. p. fizyczną nazwana: albo trudni się powierzchnią ziemi podzieloną między ludy językiem, zwyczajami zjednoczone, (narozy) zastanawia się nad ich urządzeniem, polityczną wtenczas ją zowią.

§. 2. Sam opis choćby najobszerniejszy nie zdoła nam dać czystego wyobrażenia o położeniu miejsc rozmaitych na ziemi, wiele do tego pomogą karty jeograficzne czyli mappy. Z tych jedne wystawiają zarazem powierzchnią całej ziemi, powszechnę, *mappe monde*, i takie albo są jednostajne, jak mappa tu załączona, albo w dwóch półkulach*): inne kraj jeden tylko, szczególne, lub miejsce jakowe n. p. obwód, miasto, i t. p. topograficzne. Mappy wojenne wyrażają znakomitsze stanowiska wojskowe, twierdze, posady warowne,

*) Najlepsze są „dwa półkula ziemskie“ przez D. F. Sotzmana, w Norymbergu 1807, J. E. Bodego wyższe lub północne, niższe lub południowe półkule ziemskie, Berlin 1783, i 2 karty E. G. Reicharda zachodnie i wschodnie półkule, na których są oznaczone znakomitsze podróże morskie, Norymb. 1814. 2 mappy.

miejsca bitew: pocztowe, prócz względów powyższych zachowują baczność na głównejsze drogi: na mappach morskich odznaczone są przylądki, porty, wyspy, odnoży, haki, brody, wiry i t. p.: na hydrograficznych wyrażone są wody wszelkiego rodzaju, z oznaczeniem ich kierunku. Zbiór mapp zowie się Atlasem.

Kule ziemskie (globy) są kunsztowne kule z tektury, drzewa, miedzi i t. p., na których są oznaczone położenia znakomitszych krain, mórz, rzek, jezior, mias i t. d., i rozmaite w matematycznej jeografii przyjęte punkta, linije i koła. Najużywańsze globy są Bodego i A Zeunego i nowy glob podług *Cary's New terrestriad globe*, i innych najdoskonalszych wzorów zrobionych *Weimar* 1812.

Znakomitsze mappy i pisma wymienione są przy każdej części ziemi i każdym kraju osobno w mojem dziele: „*Handbuch der Geographie und Statistik*,” edycya 3; 3 tomy, Lipsk 1824—26 in 8.

I. Jeografija matematyczna.

§. 1. W nieograniczonej przestrzeni unoszą się niezliczone ciała, pod imieniem gwiazd, planet, księżyców, komet, znane. Wszystkie raz wskazanego pilnują przeznaczenia, i pewnie koło słońc własnych różne składają światy (systemata słoneczne). W liczbie tych ciał jest ziemia nasza, dla braku własnego światła planetą zwaną. Dwoisty ma obrot, koło własnej osi i około słońca. Obrotem koło osi w ciągu 24 godzin, sprawuje dzień i noc. Prócz tego wraz z księżycem (służalcem, trabantem ziemi) biegiem rocznym obraca się około słońca po kole podłużnem, w odległości najmniejszej 19,800,000 mil, w średniej 20 mill., w największej 20,487,000, na minutę 240 m. ubiega. Średnica téj ogromnej drogi długa 42 mill. mil, obwód 129 mill. W dni 365, godzin 5, minut 48, sekund 45, tercyy 30, kończy ziemia obrot swój

około słońca, i to zwiemy rokiem słonecznym lub ziemnym. Przy obracaniu się ziemi około słońca, części jej w pewnych czasach raz się do niego zbliżają, drugi raz oddalają od niego: ztąd pochodzi różność pór roku i klimatów. Lecz nie we wszystkich krajach znajdują się istotnie rozmaite cztery pory roku, na daleko większej części ziemi jest tylko sucha, dżdżysta pora; lub bardzo krótkie a gorące lato, z zimą daleko dłuższą i mroźną.

§. 2. Ponieważ ziemia jednakowo się zawsze około swjej osi obraca, a jej części w jednymże roku raz są bliższe słońca, drugi raz bardziej oddalone od niego, przeto ta droga lub koło, po którym się słońce pozornie około ziemi obraca, musi być krzywe. Koło to krzywe zowie się Eklyptyką, zodiakiem (zobacz §. 10.) Gdy podczas tego na Eklyptyce obrotu, słońce znajduje się między ziemią i pewnemi gwiazdami, takowych gwiazd widzieć nie możemy; i wtenczas mówimy, że słońce weszło w ten lub ów znak zodyaku, a czas, w którym znak ten zodyaku jest niewidzialny z przyczyny takiego położenia słońca, nazywa się Astronomiczno-słonecznym miesiącem.

Uwaga. Eklyptyka nie tylko się dzieli na 360° , jak wszystkie koła, ale jeszcze podług rachuby naszych miesięcy na 12 równych części jest podzielona. Każda z nich ma 30° , lubo słońce w jednym znaku dłużej, w drugim krócej zostaje. Części te mają nazwiska od następujących postaci gwiazd, przy których słońce przed 2000 lat blisko było.

N a p ó ł n o c :

Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna;

♈ ♉ ♊ ♋ ♌ ♍

N a p o ł u d n i e :

Waga, Koziorożec, Strzelec, Kozioł, Wodnik, Ryby,

♎ ♏ ♐ ♑ ♒ ♓

W pierwszych trzech znakach znajdowało się słońce od 21. Marca do 21. Czerwca; dla tego nazywają się znakami wiosiennymi, tak jak 3 następujące znakami letnimi, trzy po tych jesiennymi, a ostatnie trzy znakami zimowymi. Teraz znajdują się te gwiazdy około 30° dalej na wschód tak, że, gdzie teraz wyrażamy Barana, tam się gwia-

zdy Ryby znajdują. Ta zmiana wynosi rocznie 5 minut, a w 72 latach jeden stopień.

§. 3. W czasie pozornego biegu stawa słońce na Eklyptyce tak dwa razy do roku, że środek ziemi naprzeciwko niego jest obrocony i to jest przyczyną porównania dnia z nocą. Pozorne ustąpienie słońca z tego punktu stałego na Eklyptyce, sprawuje na jednej półkuli zimę, a na drugiej lato. Skoro się słońce w swój drodze krzywej najbardziej oddali od ziemi, w ten czas stoi albo w znaku kozła albo raka, a jedna połowa kuli ma dni najkrótsze, druga zaś najdłuższe. Gdy się słońce na Eklyptyce zdaje zwracać do góry lub na dół, nazywamy to zwrotem słońca, a okrąg około ziemi, który sobie wystawiamy na punkcie jego zwrotu, zwrotnikiem.

§. 4. Ziemia jest okrągło - podługowata czyli w kształcie sferoidy. Dowodem tego prócz rozmiarów i obrachunków szczególnież to być może, że słońce prędzej wschodzi u mieszkańców na wschodzie, niż na zachodzie; że cień ziemi za księżycu jest okrągły, że ją objechano od r. 1519 kilka razy, że odpływające okręty na wzwyż morza, naprzód same, a później maszty z oczu nam nikną, i przeciwnie; że spostrzegamy na jednych częściach ziemi pewne gwiazdy, których w tymże czasie w innych okolicach nie widać i t. d. Ponieważ ziemia ze wszech stron może być zamieszkałą, zatem znajdują się także miejsca, w których mieszkańcy w prostej linii nogami do siebie są obrócenii. Ci nazywają się Przeciwnożni (*Antipodes*).

§. 5. Linija prosta czyli średnica, którą sobie wystawić możemy między dwoma punktami ziemi poprowadzoną, około której się ziemia obraca, nazywa się osią, jest długa na mil 1716 $\frac{2}{3}$, a zatem jest 5 milami krótsza od średnicy ziemi; najodleglejszy punkt osi na północ zowie się Biegun północny (*polus arcticus*), a na południe Biegun południowy (*polus antarcticus*).

§. 6. Koło, które na powierzchni naszej ziemi równie jest oddalone od bieguna północnego, jak od południowego (90° od każdego bieguna) i dzieli powierzchnię globu na część południową i północną, nazywa się Równikiem (Aequator) (*linea aequinoctialis*).

Przestroga 1. Każde koło dzieli się na 360 części lub stopni ($^\circ$), każdy stopień na 60 minut ($'$), minuta na 60 sekund ($''$); ztąd wypada, że całe koło obejmuje minut 21,600 lub 1,296,000 sekund.

Przestroga 2. Każdy stopień (*gradus*) wynosi 15 mil jeograficznych czyli $57,173\frac{1}{2}$ sążni.

§. 7. Łuki poprowadzone od północy na południe przez Równik i bieguny, dzielą w każdym miejscu ziemię na wschodnią i zachodnią część; takie łuki zowią się południkami lub merydyanami, ponieważ wszystkie miejsca przez które łuk takowy przechodzi, o jednymże czasie mają południe.

§. 8. Odległość jakiego miejsca od Ekwatora na północ albo południe, czyli liczba stopni Południka, rachując od Równika, wskazuje szerokość jeograficzną; jest północną albo południową, podług tego jak się miejsce na południowej albo północnej półkuli znajduje.

Przestroga. Szerokość miejsca równa jest wysokości bieguna, to jest: biegun podniesiony nad horyzont miejsca tyle prawie zawiera stopni, ile szerokość miejsca obejmuje.

§. 9. Odległość miejsca jakiego od Południka, który podług upodobania za pierwszy Południk bierzemy, nazywa się długością.

Przestroga 1. Pospolicie prowadzi się pierwszy Południk przez wyspę Ferro (20° na zachód od Paryża), niektórzy prowadzą go przez Teneryffę, Londyn (L. $17^\circ 35'$ od Ferro). Greenwich ($17^\circ 41'$), Wiedeń, Petersburg, Upsal, Peking i t. d.

Przestroga 2. Niektórzy dzielą Ekwator na dwa półkola i oznaczają długość miejsca jakiego, rachując 180° od pierwszego południka na wschód i tyleż na zachód; ztąd powstaje długość wschodnia i zachodnia. Inni rachują stopnie długości przez cały Ekwator aż do 360° .

Przestroga 3. Punkt, w którym się przecina Południk z Równoleżnikami (§. 11), oznacza długość i szerokość szczegól-

nego miejsca, tak, jak dwa Południki i dwa Równoleżniki, kraj jaki zamykające, obszerność jego podług jeograficznej długości i szerokości oznaczają.

Przestroga 4. Ponieważ Południki im są bliższe biegunów, tém są węższe i nakoniec pod nimi w jeden się punkt zbiegają, zatém gradusy Równoleżników im są bliższe biegunów, tém są węższe, aż nareszcie żadnej między niemi miary znaleźć nie podobna. Zmniejszanie to dzieje się w następującym stosunku:

Stopnie szerokości.	Mile.
---------------------	-------

0	= 15
---	------

10	= 14,792
----	----------

20	= 14,095
----	----------

30	= 12,990
----	----------

40	= 11,490
----	----------

50	= 9,641
----	---------

60	= 7,500
----	---------

70	= 5,130
----	---------

80	= 2,604
----	---------

90	= 0
----	-----

§. 10. Koło wielkie, które Równik przecina w dwóch punktach na przeciwko siebie leżących pod kątem około $28^{\circ} 28'$, zowie się Eklyptyką, kołem słońca, drogą słoneczną (zobacz §. 2) i okazuje pozorny bieg roczny słońca około ziemi od zachodu na wschód; w tym czasie raz się ziemia przybliża do słońca, drugi raz od niego oddala. Punkta, w których Ekwator Eklyptykę przecina, nazywają się Równonocne (*Aequinoctiales*). Jeden z nich zowie się punktem wiosennym, od którego się słońce biegiem pozornym do północnego bieguna zbliża; drugi jesienny, od którego się zbliża pozornie do bieguna południowego. Czas, w którym się znajduje słońce w jednym z tych punktów, zowie się porównaniem dnia z nocą (*Aequinoctium*). Punkta na Eklyptyce, w których słońce najwyżej lub najgłębiej stoi, zowią się solstycyalne punkta; dni zaś, w których się to dzieje, nazywają się *Solstitia*. albowiem w ten czas przez kilka dni nie można widzieć z pewnością różnicy wysokości południowej. Bieg ukośny słońca na

Ekliptyce przyczyną jest dni i nocy niejednostajnych i odmiany pór roku. Skoro słońce wejdzie na Ekwator, na tém półkolu, nad którem się wznosi, zaczyna się wiosna czyli wiosenne porównanie dnia z nocą: gdy przychodzi do Zwrotnika, natenczas przypada letnie porównanie dnia z nocą i zaczyna się lato. Gdy wraca do Równika dla przejścia na drugą półkulę i sprawienia tamże wiosny i lata, na tamtej zaczyna się jesień, a gdy słońce dojdzie do Zwrotnika, na tamtej jest zima. Lato więc i zima są ostateczne punkta na obydwóch półkulach, a wiosna i jesień stykają się przy Ekwatorze.

Przestroga. Ponieważ mieszkańcy pod równikiem i w okolicy jego mają słońce dwa razy do roku prosto nad głowami, i również dwa razy w największej odległości; mają więc dwa razy lato i zimę, a przy przejściu słońca z jednego półkola na drugie, dwa razy wiosnę i jesień. Gorącej strefy mieszkańcy ku Zwrotnikom będący mają do roku dwa razy lato i wiosnę, ale raz tylko zimę i jesień. W umiarkowanych i zimnych strefach przypada każda pora raz tylko do roku.

§. 11. Linije równoległe do Równika i w równej zawsze odległości prowadzone w okrąg całej ziemi, zowią się równoleżnikami. Do nich należą szczególnież zwrotniki i koła biegunowe.

§. 12. Zwrotniki (*tropici*) są w północnej i południowej półkuli z obu stron Równika blisko $23\frac{1}{2}$ stopni od niego oddalone, i nikną w punktach, w których Ekliptyka najbliższa jest bieguna północnego i południowego. Jeden z nich, między Równikiem i północnym biegunem, zowie się zwrotnikiem Raka, zwrotnik letni (*tropicus caneri*); między Ekwatorem zaś i biegunem południowym, zowie się zwrotnikiem Koziorożca, zwrotnik zimowy (*tropicus capricorni*). Przy pierwszym jest słońce w ten czas, kiedy u nas są dni najdłuższe, przy drugim zaś w dni najkrótsze.

§. 13. Koła biegunowe są blisko $23\frac{1}{2}$ gradusów od każdego bieguna oddalone, i przechodzą przez bieguny Ekliptyki. Koło biegunowe północne (*Circulus polaris arcticus s. borealis s. septentrionalis*) jest $25\frac{1}{2}$ stopni od

bieguna północnego oddalony; południowe (*Circulus polaris antarcticus s. australis s. meridionalis* również tyle stopni od południowego bieguna odległe.

§. 14. Południki, które przecinają bieguny Ekwatora w punktach ekwinokcyonalnych i solstycjalnych, zowią się Kolurami i dzielą Równik wraz z Eklyptyką na cztery części równe. Kolur porównania dnia z nocą (*Colurus aequinoctiorum*), styka się z punktem przecięcia Równika z Eklyptyką. Kolur obrotu słońca (*Colurus solstitiorum*) przerzyna dwa punkta solstycjalne naprzeciwko siebie będące.

§. 15. Gdzie promienie słoneczne pionowo spadają, tam oczywiście cieplej być musi, niż gdzie indziej. Im ukośniej spadają, tém słabsze jest ich działanie; chociażby inne okoliczności do tego się nie przyczyniały. Ze względu na zimno i ciepło rozróżniamy pięć pasów czyli stref na ziemi: gorąca (*Zona torrida*) z dwóch stron Równika do $23\frac{1}{2}^{\circ}$, obejmuje mil kwadr. 3,701,158, więc blisko $\frac{2}{5}$ całej powierzchni; dwie umiarkowane (*Zonae temperatae*) między Zwrotnikami i kołami biegunów od $23\frac{1}{2}^{\circ}$ do $66\frac{1}{2}^{\circ}$, jako to: północna umiarkowana (*Zona temperata borealis*) między północnym biegunem i Zwrotnikiem Raka (gdzie leży po większej części Europa), i południowa umiarkowana (*Zona temperata australis*) między południowym kołem biegunowym i Zwrotnikiem Koziorożca; każda z nich obejmuje mil kwadr. 2,405,462 lub trochę więcej jak $\frac{1}{5}$ powierzchni ziemi; nakoniec północna i południowa strefa zimna (*Zona frigida borealis et australis*) od $66\frac{1}{2}^{\circ}$ aż do bieguna, z których każda blisko 384,924 mil kwadr. obejmuje.

Gdybyśmy podzielili całą powierzchnią ziemi na 1000 części równych, zatem przypadłoby na gorącą strefę 398, na umiarkowaną 520 a na zimną 82, a zatem większa część ziemi jest do uprawy zdolna; przyczyną tego jest mądre postawienie osi przeciw słońcu (zobacz §. 10).

§. 16. Rozmaite położenie ziemi względem słońca, przez co promienie słoneczne raz równoodległe z horyzontem na ziemię padają, drugi raz ukośnie, jest przyczyną dni nierównych w zimie i w lecie, tak jak przeciwnie dwa miejsca równej wysokości biegunów, od jednego Zwrotnika do drugiego, podobną mają różność co do dni. Żeby więc oznaczyć tę rozmaitość, podzielono powierzchnią ziemi Równoleżnikami na pewne klimata (których jednak nie można porównać z klimatami fizycznymi. Zobacz w fizycznej Jeografii §. 6.) Tych jest 36 z obu stron Ekwatora do biegunów. Pierwsze, zajmuje miejsca pod Równikiem aż dotąd, gdzie różnica między najdłuższym i najkrótszym dniem w roku nie przechodzi godziny, drugie, miejsca, które z obu stron Równika tak daleko od niego leżą, że różnica między najdłuższym i najkrótszym dniem wynosi przeszło od 1 do 2 godzin, i tak dalej aż do 24 klimatu. Dwanaście innych biorą się wewnątrz kół biegunowych, gdzie różnica najdłuższych dni od jednego równoleżnika do drugiego, wynosi 15 dni, aż pod sam biegun, gdzie 6 miesięcy jest dnia a 6 nocy. A ponieważ zmrok w tych okolicach trwa blisko 54 dni, więc noc zupełna nie trwa więcej nad 2 miesiące, lecz i ta bywa bardzo skracana jasnym księżycem i częstymi północnemi i południowemi zorzami.

Przeestroga. Na każdej półkuli pod następującymi stopniami szerokości przybierają po godzinie najdłuższe dni:

Pod	0 stop.	0 minut	=	12 godzin,
16	°	44	°	= 13
30	°	48	°	= 14
41	°	24	°	= 15
49	°	2	°	= 16
54	°	31	°	= 17
58	°	27	°	= 18
61	°	19	°	= 19
63	°	23	°	= 20
64	°	50	°	= 21

Pod 65 stop. 48 minut = 22 godzin,

66 „ 21 „ = 23 „

66 „ 32 „ = 24 „

Od 66° 32' zaczawszy, długość dnia rachuje się nie na godziny, lecz na miesiące; a w samych końcach biegunów 6 miesięcy.

§. 17. Punkt, który sobie wprost nad głową aż do nieba wystawiamy, zowie się Zenith; punkt zaś na drugiej półkuli pod naszymi nogami zowie się Nadir.

Przestroga. Każde miejsce i każdy człowiek ma więc swój Zenith i Nadir.

§. 18. W każdym otwartym miejscu ziemi, niebo wystawia nam koło, w którego środku stoimy; takie koło nazywamy horyzontem pozornym, dla rozróżnienia go od prawdziwego horyzontu czyli Widnokręgu, to jest koła wszędzie na 90° od Zenithu i Nadiru równoległe oddalonego.

§. 19. Wszystkie linije, poprowadzone do jednego z punktów horyzontu, nazywają się okolice świata (*plagae*). Znaczniejsze okolice są: Wschód lub Ost, Południe lub Süd, Zachód lub West, Północ lub Nord, a te dzielą się znowu na mniejsze części, pospolicie na 32 lub 64°. Środek między północą i wschodem zowie się stroną północno-wschodnią (NO), między wschodem i południem południowo-wschodnią (SO) i t. d. Podług nowego podziału, między temi miejscami powstały strony: Północno-północna-wschodnia (NNO). Wschodnio-południowo-wschodnia (OSO). Wschodnio-północno-wschodnia (ONO). Południowo-południowa-wschodnia (SSO) i t. d. Okrąg podzielony podług okolic nieba, zowie się Różą, tak jak Kompasem skrzyneczkę, z okręgiem podług okolic nieba podzielonym, z sztyftem w środku koła podzielonego na gradusy, na którym się znajduje igiełka magnesowa, lub sztucznie magnesowany pręcik żelazny. Ponieważ igiełka magnesowa wskazuje tylko północ i południe, zatem wiedzieć potrzeba, jak daleko się usuwa, w każdym miejscu, w

którem ją użyć chcemy, od prawdziwego południka ku wschodowi lub zachodowi. W Berlinie jest to zboczenie $17^{\circ} 47'$; gdzie indziej 17° , $22'$ i t. d.

§. 20. Obwód Ekwatora ziemskiego ma mil jeograficznych 5400; średnica ziemi wynosi $1718\frac{1}{2}$ mil jeograficznych. To pomnożone przez siebie czyni mil kwadratowych 9,281,910 powierzchni ziemi, która pomnożona średnicą Równika, a podzielona przez 6, daje nam bryłowatość ziemi wynoszącą mil kubicznych 2,659,072,000 bryłowatości ziemi.

Przestroga 1. Mila jeograficzna $\equiv$ 1972 prętów Reńskich $\equiv$ 23,661 stop Reńskich $\equiv$ 22,840 stop Paryzkich $\equiv$ 3807 $\frac{1}{2}$ sążni (sążeń $\equiv$ 6 stop) $\equiv$ 12,000 zwyczajnych kroków (1 krok więcej nieco nad 3 stopy). Mila kwadratowa jest powierzchnia na 1 milę długo i szeroka. Mila kubiczna czyli sześcienna, jest bryła w kształcie sześciannu (to jest jak kostka do grania) mająca milę długości, szerokości i wysokości.

Przestroga 2. Jeden stopień Równika zawiera:

15 mil Niemieckich, lub jeograficznych.

20 — Polskich, Francuzkich, Angielskich, Hiszpańskich, morskich.

104 Wiorszt Rossyyskich.

17 mil Szląskich.

12 — Ukraińskich, i dawnych Węgierskich.

60 — małych morskich.

69 $\frac{1}{2}$ — Angielskich.

10 — Norweskich i Tatarskich.

11 $\frac{1}{2}$ — Francuzkich Myryametrów.

Jednak we wszystkich krajach nie zawsze odpowiada długość mil ustanowionemu rozmiarowi.

II. Jeografia fizyczna.

Ziemia jest otoczona ciałem, subtelném, płynném, przezroczystém, ciężkiem i elastyczném, które się zowie powietrze, a część jego, do którego się ziemne wapory wznoszą, Powietrzokrąg atmosfera. Powietrze przy ziemi jest najgęstsze, w pewnej wysokości daleko rza-

dsze, a w najwyższej najrzadsze; dla tego obłok podzielony jest na 3 warstwy; na najbliższą czyli najcieplejszą, warstwę zimną, gdzie się formuje deszcz, śnieg, grad (nie wszędzie jednakowo i nie w każdej porze roku) i na najwyższą. Wszystkie w tym okręgu przytrafiające się odmiany nazywają się powietrzne widoki, zjawiska, meteory, n. p. rosa, mgła, chmury, deszcz, tęcza, oberwanie chmury, trąby morskie, szron, śnieg, grad, łony słońca i księżyca, dym słoneczny, mrok, zorze ranne, wieczorne, błędne światła, ogniste kule, przelatanie gwiazd, burza, zorze północne i południowe, wiatry, wichry, orkany.

Przestroga. Wiatr jest zimny, kiedy przechodzi przez lody i śniegi; gorący, kiedy przez piaszczyste pustynie rozgrzane od słońca; wilgotny, kiedy przez morze. Wiatry Samum w Azji, Schamsin w Egipcie, Harmatan na brzegach Gwinei, Solano i Sirocco w południowej Europie, są bardzo szkodliwe. Wiatry morskie uśmierzają w strefach umiarkowanych, a po części i między zwrotnikami, w lecie upały, a w zimie zimno. W niektórych okolicach przemieniają się regularnie nocne lądowe wiatry z wiatrami w dzień wiejącymi. Między zwrotnikami wieje ciągle wiatr wschodni, z północnej strony Ekwatora północno wschodni, a z południowej, południowo wschodni, Passat nazwany. Indyjskie Monsoons czyli Moussons (Mussony) wieją po półroku w jednym kierunku, np. od Kwietnia 6 miesięcy od południa na zachód, a od Października 6 miesięcy od północy na wschód; po upłynionym czasie zamieniają się w ciszą i orkan.

§. 2. Powierzchnia ziemi składa się z wody i lądu. Pierwsza obejmuje większą część, gdyż z 9,282,060 kwadr. mil całej powierzchni ziemi, przypada tylko 2,379,951 kwadr. mil na ląd stały, a zamieszkałego jest tylko 2,532,000 mil kwadr. Ląd składa się z wielkich i małych brył, które albo się z sobą łączą, albo są odosobnione. Największe bryły nazywają się stałym Lądem lub częściami Ziemi. Jest ich 5. Największa z nich leży na półkuli zachodniej, nazywa się Ameryką; inne cztery leżą po większej części na wschodniej półkuli;

najmniejsza jest Europa, na południe jej leży Afryka, a na wschód obudwoch leży Azja; południowo-wschodnie względem Azji położenie ma Australia, która się składa z wielkich i małych wysp, między Azją i Ameryką leżących. — Kiedy kraj nie ma gór, lub niewiele, nazywa się krajem równym czyli płaszczyzną. Składający się zaś z wielu gór, zowie się górzysty, a kraj leżący między górami, doliną. Wąwóz jest wązka droga przez góry, a przylądek, *Cap*, jest ląd spiczasty wschodzący w morze. Za najwyższą górę na ziemi uważano dotąd górę Cymboraso w Ameryce 20,000 stóp wysoką, teraz odkryto w Azji górę Dolagir około 27,000 stóp wysoką, a przeto o 7000 stóp wyższą od Amerykańskiej. Niektóre góry, (Wulkany) wyrzucają ogień i t. d. Góry te przedzielają się dolinami i rzekami, ciągną się nawet pod morzem. Podług stopni wysokości rosną po górach rośliny rozmaite, tak jak na wiezchołkach śniegiem okrytych lub w wklęsłościach gór wysokich przywalonych lodem nieprzerwana zima panuje. Linija, od której się ta warsztwa zaczyna, nazywa się liniją śnieżną, która podług rozmaitości stopni zmienia się. W okolicy Równika zaczyna się od wysokości 14,760, a w Pirenejskich górach od 9000 stopi; im się dalej od Równika oddala, tém się bardziej zniża, aż nareszcie przy biegunach równa się z powierzchnią ziemi. Ziemia na około wodą oblana, zowie się Wyspą; która jeżeli z jednej strony styka się z stałym lądem, zowie się Półwysep; Międzymorze jest wązki kawałek ziemi między dwoma morzami łączący dwa lądy. Niskie wyspy, przez które woda przepływa, zowią się skały albo głazy jeśli są spiczaste; mielizny albo piaski, jeżeli mają wielką powierzchnią.

Powierzchnia ziemi składa się częścią z ziemi żyźnej, to jest złączonej z istotą wegetującą, albo częstkami zwierzęcemi, na której rosną zioła pożywne dla ludzi; częścią z stepów, to jest krain, w których ani krzaki,

ani drzewa nie rosną, które jednak dla trawy są dobrymi pastwiskami; częścią z piaszczystych pustyni.

§. 3. Do wód ziemskich należą źródła, strumyki, rzeki, jeziora, morza. Źródła i jeziora lub stojące wody, którym jednak źródła wody dodają, są początkiem strumyków i rzek (znajduje się jednak bardzo wiele jezior, które nie odpływają widocznie i są ze wszystkich stron lądem zamknięte). Granice, w których zamknięta rzeka płynie, zowią się korytem, jest to powierzchnia mniej lub więcej pochyła, przez co rzeka mocniejszy lub słabszy ma bieg. Połączone strumyki tworzą rzekę, początek rzeki zowie się źródłem, ujście zaś jej jest tam gdzie w morze lub inną wielką rzekę wpada; kataraktą jest nagły z wysokości spadek wody; nadrzeczem zowie się kraj cały, który głównej rzece wody dodaje. Jeżeli się rzeka niedaleko w kraj rozciąga, zowie się rzeka nadbrzeżną, a jeżeli ginie w piasku, nie dopłynawszy do morza, zowie się rzeką stepową. Niektóre źródła są w lecie zimne, inne nie marzną w zimie. Wody zmieszane z cząstkami mineralnemi w proporcji takiej, iż w nich minerały czuć się dają, zowią się mineralne, a ciepłemi źródłami są te, które są cieplejsze od atmosfery.

Zbiór wody, która ziemię oblewa, zowie się morzem powszechném, Ocean. Największa jego głębokość nie przechodzi mili niemieckiej. Woda morska jest słona i gorzka, ma kolor pospolicie ciemno-błękitny, lecz w niektórych okolicach jest czerwony, zielony, czarny, mętny, siwy, biały, biorąc ten kolor od roślin, robaczków, gruntu i od cieni obłoków, czasem świeci w nocy, czego są przyczyną robaczki świecące lub zgniłe ciała, n. p. rozproszone gnijące korzonki rozmaitych roślin. Najczęściej płynie morze od zachodu na wschód z przyczyny obrotu ziemi; przy Zwrotnikach osobliwie najszybciej. Z téj przyczyny woda płynąc do brzegów Ameryki, o nie się odbija, i tworzy na odwrot płynące strumienie. Godne podziwienia poruszenie morza, skutek

którego przypisują sile przyciągającej księżyca: jest opadanie i wezbranie, woda bowiem w 24 godzinach i 49 minutach dwa razy się do brzegów przybliża i tyleż razy oddala opadnienie jest to znizenie się wód, a wezbranie jest ich podniesienie. Każde to poruszenie trwa przeszło 6 godzin; lecz opadnienie więcej czasu potrzebuje niż wezbranie; w niektórych okolicach przy porównaniu dnia z nocą, trwa opadanie godzin 9, a wezbranie 3 tylko i t. d. Podług rozmaitych okolic podnosi się morze od 1 do 50 stóp. W morzu śródziemnym podniesienie nie jest tak wielkie, a w wschodnim morzucale jest nieznaczne, wyjąwszy przy brzegach Duńskich, gdzie pochodzi z pędu Oceanu przez morze północne i Kategat. W niektórych okolicach morza, wody kręca się w koło, i robią wiry czyli zakręty morskie. Szumny pęd czyli wpływ i wypływ wody z przeciwnie bieżącym pędem, często się zdarza w cieśninach, zwłaszcza takich; które łączą wielkie odnogi z Oceanem, n. p. z morza śródziemnego do Oceanu, w Gibraltarze. Bałwany odbijające się od brzegów sprawują zatoki.

§. 4. Cały Ocean podzielony jest lądem między nim leżącym na 5 głównych części:

1. Morze północne lodowate w zimnej północnej strefie z następującymi odnogami: morze białe, odnoga złączona z morzem białem cieśniną Waigac, odnoga Obejska, Jenisejska, Lenajska i t. d.

2. Zachodni Ocean obeymuje:

a) Ocean Skandynawski lub północny, północne morze, w górze Norweskcie, na dole Niemieckie, krótko mówiąc, morze północne; morze wschodnie lub Bałtyckie, Kategat, wielki i mały Belt, Sund, odnogę Botnicką, Finicką, Rygską, Haff; morze zachodnie lub Eskimo.

b) Ocean Atlantyczny, jako to: morze Atlantyczne, z morzem śródziemnym, Marmora, Czarnym i Azowskim; morze zachodnie Atlantyczne i

południowe Atlantyckie czyli Etiopskie, od Równika na południe bieżące.

5. Ocean Indyjski. W znajomej części tegoż, która prawie cała w gorącej strefie leży, są:

a) Kanał Mozambicki.

b) Morze Arabskie i Perskie z odnogą Arabską i Berską i zatokami Sindi i Combaję.

c) Odnoga Bengalska z cieśniną Ceylon i Malacca.

d) Odnoga Siam i Tunkin.

e) Archipelag Indyjski.

4. Ocean wschodni i wielki Ocean, morze spokojne, które się zowie morzem południowym, części jego między innemi są następujące: morze Kamczatskie i Anadyrskie, odnoga Penszyńska, morze Japońskie, Chińskie, żółte, północny Archipelag i t. d.

5. Morze lodowate południowe wcale jeszcze nieznanne.

§. 5. We wszystkich okolicach ziemi werznął się Ocean w ląd stały, te werznięcia zowią się odnogi, Golfy (*Haffy*), mniejsze zaś zatoki. Odnogi z natury lub przez sztukę tak urządzone, iż w nich okręty mogą być bezpiecznymi podczas nawałności, zowią się porty. Woda morska płynąca między dwoma lądami, łącząca dwa morza, zowie się cieśnina, przesmyk, kanał.

§. 6. Klimat fizyczne miejsca jakiego którego nie można porównać z klimatem matematycznym (zobacz wyżej I. §. 15) jest to naturalna jego własność oznaczona przez położenie i grunt jego.

Przestroga. Nie we wszystkich krajach pod Ekwatorem są nieznosne upały; w niektórych wyższych okolicach w gorącej strefie (zobacz I. §. 15) są nadzwyczajne zimna. Im jest wyższa powierzchnia jakiej okolicy nad morzem, tém klimat jęj jest zimniejszy. Kraje odległe od morza, w których są góry, lasy, bagniska, jeziora, mają klimat zimniejszy, niżeli kraje nad morzem, które są w lecie chłodniejsze od powietrza, a w zimie cieplejsze. Góry wysokie, okryte śniegiem, oziębiają

powietrze, lecz często wstrzymują daleko ostrzejsze wiatry. Uprawny kraj ma zawsze klima przyjemniejsze od nieuprawnego, choć obadwa w jednejże strefie są położone; w nieuprawnym bowiem wstrzymują ciepło słoneczne lasy, krzaki i krzewy. Im dalej na wschód kraj leży, i im dalej od morza południowego jest oddalony, tém ostrzejsze ma klima.

§. 7. Wszystko to, co ziemia i morze bez pomocy ludzkiej wydaje, nazywa się produktem; te dzielą się w historii naturalnej na 3 Działy: na Dział zwierząt, Dział roślin i Dział rzeczy kopalnych. Najwięcej produktów ma pas gorący; znajdują się w nim najszacowniejsze metale i kamienie, najskuteczniejsze korzenie, rośliny i zioła, najprzedniejsze owoce, najlepsze gatunki drzew, najszlachetniejsze i najpiękniejsze zwierzęta. Te bogactwa gorącego klimatu rozciągają się jeszcze w okolicy jego, w klimacie umiarkowanym, któremu jednak więcej pospolitych metali, ziół, roślin, gatunków drzew, zwierząt natura udzieliła. Kraje przy biegunach najmniej są bogate. Ich bogactwami są korzonki, plecianka, mech i krzewy, jagody i futra; w małym tylko obrębie tej strefy znajdują się reny i psy. Niektóre produkty z roślin i zwierząt, z klimatu ich ojczystego, można przyswoić w innym bez uszkodzenia; innych zaś nie. Dzikie zwierzęta, którem natura pewne klima wskazała, za zmianą tego klimatu, opuszczają swoje siedlisko i przechodzą do innych krajów. W Ameryce niemasz słońi, jak w Azji i Afryce, a domowe Europejskie zwierzęta dopiero po odkryciu tam zaprowadzone.

§. 8. Między wszystkimi stworzeniami na ziemi jest człowiek najznakomitszy co do duszy i ciała. Liczba ludzi wynosi do 705,879,600 (podług innych 1000 milionów) z których w Europie 170, w Azji 550, w Afryce 150, w Ameryce 35 milionów się znajduje. Różnią się wielce co do powierzchownego kształtu, mowy, sposobu życia, przemysłu, religii i rządu. Podzielono ich na 5 pokoleń: 1. Kaukazkie, znakomite z pięknego i regularnego kształtu czaszki, włosów prostych, płci białej, lica mniej lub więcej rumianego; Europejczycy,

wyjawszy Laponczyków i Finijczyków, zachodni Azyjacy aż do rzeki Oby, morza Kaspijskiego i źródeł Gangesu, północni Afrykanie, wyjawszy Koptów, należą do tego. 2. Mongolskie, czaszka prawie czworo-kątna, twarz płaska, wklęsła, między oczami miejsce szerokie, nos płaski, policzki okrągłe sterczące, powieki wąskie, w linii prostej otwarte, podbródek nieco wystający, włosy czarne, tęgie, ostre a cienkie, kolor ciała żółtawy; mieszkańcy południowej i wschodniej Azyi, Kałmuki, Mongolowie, Indyanie z tamtej strony Gangesu, Chińczycy, Japończycy, Finijczycy i Laponczycy, Grenlandczycowie i inni mieszkańcy północnej Ameryki. 3. Ród Etiopski albo murzyński, czaszka wąska, po bokach nieco ściśniona, czoło wypukłe, podniesione, oczy na wierzchu, nos szeroki, zadarty, wargi wypukłe, włosy krótkie, wełniaste i czarne, kolor ciała czarny i ciemno-bronzoowy; Murzyny, Kafry i t. d. 4. Amerykański, czoło niskie, oczy głęboko leżące, nos cokolwiek spłaszczony, jednak wystający, twarz szeroka z sterczącymi szczękami, włosy czarne, tęgie, ostre a cienkie, kolor ciała bronzowoczerwony; pierwsi mieszkańcy Ameryki. 5. Malajski, głowa trochę wąska, czoło nieco wysokie, nos trochę pełny, szeroki, gruby, usta wielkie, wyższa szczeka u niektórych stercząca, rysy twarzy przyjemne i znaczne, włos czarny, miękki, zwijający się, gruby i gęsty, kolor ciała biały z brunatno-żółtym zmieszany, także ciemno-brunatny i czarniawy; mieszkańcy wysp na Oceanie, Malaki, Filipińskich, Maryańskich, Moluckich, Sundu, Australskich. Niektórzy żyją z polowania i połowu ryb, inni włączają się jako Nomady z trzodą, inni trudnią się uprawą ziemi, rzemiosłami, kunsztami i t. d. Znajduje się 175 milionów Chrześcijan, 160 mil. Machometanów, 9 mil. żydów, 656 mil. pogan.

III. Jeografia polityczna.

§. 1. Każdy kraj, którego mieszkańcy połączeni w związek pewnemi prawami ustalony, żyją pod wspólnym

rzędem zwierzchności najwyższej, nazywamy Państwem. Każde zaś Państwo uważane stosownie do swęj rozległości i kształtu rządu zowie się: Cesarstwem, Królestwem, Arcyksięstwem, Wielkorządztwem, Wielkiem Xięstwem, Margrabstwem, Hrabstwem, Xięstwem, Rzeczą pospolitą lub wolnym krajem (wolne miasto).

§. 2. W każdym kraju naprzód uważać powinniśmy granice, położenie, wielkość i podział. Granice są albo naturalne, jako to: góry, morza, rzeki, język (mowa); lub polityczna podług umowy państw postanowione. — Położenie uważa się podług matematycznej szerokości i długości, i jest w względzie fizycznym wysokie lub nizkie. Wielkość wyraża się pospolicie w milach kwadratowych. — Podział jest albo jeograficzny, kiedy się państwo składa z stałego lądu i wysp, kiedy jego części są oddzielone górami, rzekami i kiedy klima i grunt znacznie się różnią od siebie; lub historyczny, kiedy opisujemy nieznaczące powiększenie się granic państwa w różnych czasach; a nakoniec polityczny, kiedy uważamy jakiego państwa pojedyncze prowincyje, województwa, departamenta i t. d. — Posiadłości i Kolonie są prowincyje podległe krajowi, do którego należą, w bliskości lub oddaleniu od niego leżące. Ludzie krajów polerownych mieszkają we wsiach, w miasteczkach, miastach, twierdzach i t. d.

§. 3. Co się tyczy mieszkańców państwa, uważa się ich liczba, podział, mowa, religija, oświecenie i rzemiosła. Liczbę dusz pokazują najdokładniej obrachunki roczne; w niedostatku tego rachują je podług liczby dymów, porównyując umierających z rodzącemi się — Główne klasy narodu są: Szlachectwo, Duchowieństwo, Mieszczanie i Chłopi, ostatni są albo wolni, albo poddani. Każdy prawie naród w Europie, każde wielkie państwo, jako też i wiele podległych krajów i pomniejszych narodów, mają swoją właściwą mowę; w niektórych narodach są jeszcze: język uczonych, religijny i dworski. — Reli-

gija pañująca jest ta, która szczególnych przywilejów w kraju używa, albo którą większa część mieszkańców wyznaje; ta zaś, która tych prerogatyw nie posiada, zowie się tolerowaną. Rozmaite religije są: 1) pogańska, której wyznawcy czczą gwiazdy, ogień, zwierzęta, ludzi, obrazy; 2) wyznających jednego Boga; tu się mieszczą: *a*) żydzi, *b*) chrześcianie; *aa*) łaciniści czyli zachodni (Katolicy, Lutrzy, Kalwini); Menonici; Kwakry, Hernhuty, Metodyści, Unitaryści, Socynianie, Aryanie; *bb*) grecy albo wschodni; *A*) Prawowierni, Melchitowie, Rossyanie z Kozakami, Roskolniki lub Starowiercy; *B*) Nestoryanie (Tomasiści, wyznawający Dalai Lamę), Moniści (Jakobici, Kopty, Armenianie); *c*) Mahometanie, Sunici i Sezytenczycy. Najstarszy duchowny w Mahometanickiej religii jest Mufty; w Lamajskiej Dala i Lama i Bogdo Lama. W Katolickiej religii są najwyższemi głowami: Papież, Patriarchowie, Prymasi, Arcybiskupi, Biskupi, Opaci, Xienie, Proboszcze i t. d. Niektóre z tych godności znajdują się także w religii protestanckiej (jako to: Superintendentenci, Arcykapłani i t. d.) i w kościele Greckim. Polor narodu zasadza się na przykładaniu się do rozmaitych umiejętności, kunsztów; zakładaniu szkół i innych urzędzeń dążących do rozszerzenia wiadomości potrzebnych i pożytecznych.

Co się tyczy rękodzieł, mieszkańcy wsi, trudnią się szczególniej uprawą roli, chowaniem bydła, a mieszkańcy miast rzemiosłami, kunsztami, handlem. Jeżeli takimi rzemiosłami kraj lub miasto jakie jedynie się bawi, w ten czas zowie się krajem handlowym lub miastem rękodzielném; jeżeli leży nad morzem, zowie się miastem nadmorskiem. Handel zamienia wszystkie płody na towary, i jest tylko prostą zamianą towaru na towar albo na pieniądze. Handel jest wewnętrzny albo zewnętrzny, czynny albo bierny, albo przechodowy. Ułatwiają handel żegluga morska, rzeki,

kanały spławne, drogi bite, banki, jarmarki walne, towarzystwa handlowe, i assekuracyjne.

§. 4. Do powszechnego urządzenia kraju należy na koniec Forma Rządu, dochody i siła zbrojna.

§. 5. Rząd monarchiczny jest w ten czas, kiedy najwyższa władza jest w ręku jednego, czy to Cesarza, Króla, Wielkiego księcia, Xięcia i t. d. Kiedy rządca żadnemu prawu nie podlega i podług swój woli życiem, wolnością i majątkiem swych poddanych zarządzać może, wtedy rząd jest despotyczny. Samowładnym rządcą jest ten, który ma moc nadawania praw podług swój woli. W Rządach ograniczonych, czuwanie nad prawami poruczone jest stanom państwa, to jest reprezentantom z głównych klas ludu wybranym (§. 3), którzy zbierają się na Sejmach, w Parlamentach, i nie dozwalają najwyższemu rządcy nadużywać swój władzy. W Rzeczypospolitej lub państwie wolném jest rząd albo w ręku najznakomitszych osób, albo w mocy całego ludu; w pierwszym razie jest rząd możnowładny czyli arystokratyczny, w drugim gminnowładny, demokratyczny. Jeżeli w Rzeczypospolitej w główném mieście jest stolica rządu całego państwa, w ten czas zowie się jedno-władną; jeśli się zaś składa z kilku miast lub prowincyj wolnych, z których każda ma swój właściwy urządzenie, a z innemi jest tylko złączona dla bezpieczeństwa wspólnego, kraj taki nazywa się Państwem Stanów Zjednoczonych, albo sprzymierzonych, albo skonfederowanych.

§. 6. Dla utrzymania bezpieczeństwa tak wewnętrznego jako i zewnętrznego potrzebne przychody pieniężne wpływają z podatków, w produktach naturalnych lub pieniądzach. Jeśli te podatki nie wystarczają na potrzeby, w ten czas pożyczają od miast i całego narodu. — Oprócz bitych pieniędzy lub monety brzezcącej, są także bilety bankowe czyli moneta rachunkowa.

§. 7. Dla bezpieczeństwa zewnętrznego państwa służy wojsko, które się dzieli na lądowe i morskie. Siła

lądowa składa się z Infanteryi, piechoty (na bataliony i kompanije podzielonéj), Kawaleryi, konnicy (kirysyery, dragony, lekka konnica, huzary, ułany i t. d. na szwadrony), Artyleryi (inżyniery, kanoniery, bombardyery, sapery, miniery). Wszystkie dzielą się na półki czyli regimenta; prócz tych jest gwardya, milicya, powstanie. Siła morska składa się z liczby okrętów. Wojenne okręty, które mają 50 — 120 dział, zowią się liniowymi, gdyż w potyczkach morskich formują popolicie linią prostą; te, które mniej mają dział, zowią się fregaty, korwety, kutty i t. d. Dziesięć okrętów lub więcej składają flotę, mniejsza zaś liczba flotyllę. W czasie wojny używają także Kaprów.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

EUROPA.

§. 1. *Położenie, granice i obszerność.* Europa, najmniejsza, lecz najpotężniejsza, najludniejsza i najoświecenijsza część ziemi leży między 35° i $71^{\circ} 10'$ półn. szer., a 6° i 86° wsch. dług. graniczy zaś na zachód z Oceanem Atlantyckim; na południe z Atlantyckim, śródziemnym i czarnym morzem; na wschód z Archipelagiem, cieśniną Dardaneelską, morzem Marmora, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem czarnym, cieśniną Feodozyą, morzem Azowskim, rzeką Don, górami Uralskimi i Werchoturyjskimi; na północ z morzem lodowatym. Zajmuje 153,700 mil. kwadr. (licząc w to wyspy, które same 10,600 m. kw. wynoszą. Długość od przylądku Ś. Wincentego w Portugallii do cieśniny Wajgacz 900 mil; szerokość od Przyl. Matapan w Morei, do Przyl. północnego (*Nordkap*) w Norwegii mil 550.

§. 2. *Góry:* Pirenejskie między Hiszpanią i Francją, Szwajcarskie, Austriackie i t. d., Alpy, Apeniny, Karpaty, Hemus, Ceweńskie. Najwyższa góra w Europie jest Montblanc (góra biała) na 14,793 stóp wysoka. *Przylądki:* Przylądek czyli Cap północny, Cap Matapan, Cap Ś. Wincentego, Cap Finisterre i t. d. *Wulkany:* Etna na 10,434 stóp. wysoka, Wezuwiusz na 3283, Hekla na 5600 i t. d.

§. 3. *Morza:* 1) Morze północno lodowate czyli północne, z odnogą białym morzem. 2) Morze Skandynawii lub północny Ocean na stronie północno zachodniej z morzem Norweskim na zachód Norwegii, z morzem Brytyjskim na wschód Wielkiej Brytanii, z morzem Niemieckim albo północnym, z morzem południowym, Kategoryem lub Skagerakiem, morzem wschodnim

czyli Bałtyckiem, z odnogą Finicką i Botnicką. 3) Atlantyckie czyli zachodni Ocean z Hiszpańskiem czyli Biskajskiem, Akwitańskiem morzami, kanałem Brytyjskim (*la Manche*), morzem Irlandzkim, między Anglią i Irlandyą, morzem śródziemnym, do którego należą morze Adryatyckie (*Golfo di Venetia*), Archipelag Turecki albo morze Egejskie, morze Marmora, morze czarne i Azowskie.

§. 4. *Cieśniny*: 1) Cieśnina Gibraltarska łączy morze śródziemne z Atlantykiem. 2) Cieśnina Calais albo *Pas de Calais* prowadzi z morza północnego do kanału Brytyjskiego. 3) Cieśnina Sund, Bełt wielki i mały łączą Kategat z morzem wschodnim. 4) Cieśnina Sycylijska albo *Faro di Messina* między Neapolem i Sycylią. 5) Cieśnina Ś. Bonifacego między Sardynią i Korsyką. 6) Cieśnina Dardaneńska między morzem Marmora i Archipelagiem. 7) Cieśnina Konstantynopolitańska łączy morze czarne z morzem Marmora. 8) Cieśnina Feodozya (*Kaffa*) łączy morze czarne z morzem Azowskim.

§. 5. *Jeziora*: Najwięcej ich znajduje się w północnej Europie, najznakomitsze są: w Szwajcaryi Vierwaldstätter, Czernik, a na granicy jezioro Genewskie, Najburgskie, Bodeńskie albo Kostnickie; we Włoszech Lago maggiore albo di Lacorno, Lugano, Como i t. d.; Węgrzech jezioro Platten: w Rosyji Ładoga (największe ze wszystkich Europejskich) i Onega; w Szwecyi Meler, Wener, Wetter; w Polsce Gopło.

§. 6. *Rzeki*: Na północ płynie Sekwana, Ren, Elba, Odra, Wisła, Dyna, Dźwina i t. d., na południe Ebro, Rodan, Dniester, Dniepr, Don, Wołga; na wschód Dunaj, Po, Tamiza i t. d., na zachód Tejo, Garona, Ligara.

§. 7. *Klima* bardzo jest różne. Na północ leżące kraje od 75—60° szer. w Rosyji północnej, w Szwecyi, Norwegii, Szkocyi północnej, mają wiosnę dopiero w Maju albo Czerwcu, lato jest bardzo krótkie, ponieważ się kończy w Wrześniu, a niekiedy nawet w Sierpniu; mają tylko 2 pory roku: długą bardzo i śnieżystą zimę, krótkie lato, a dla dni długich bardzo gorące. Za 70° żadna roślina nie rośnie. Średnie klima od 60—50°

s. jest w południowej Rossyi, w Danii, Prusach, Polsce, Niemczech, Węgrzech, Galicyi, północnej Francyi, Anglii, Szwajcaryi, zaczyna się wiosna w Marcu lub Kwietniu, a lato w Lipcu, a trwa aż do Października. Południowe klima od 50—35° s. jest w Portugalii, Hiszpanii, południowej Francyi, Włoszech, Turczech, w których zaczyna się wiosna w Styczniu albo Lutym; lato w Kwietniu albo Maju; w Październiku zaś i Listopadzie pada wiele deszczu; nigdy śnieg nie leży i nie masz gwałtownego mrozu.

§. 8. *Produkta*: Ponieważ Europa leży na półkuli północnej, w strefie północno umiarkowanej, i w większej jej części jest zimno ustawiczne i gwałtowne, dla tego zbywa jej na wielu płodach natury. Najwięcej produktów i najpiękniejsze które ma, winna jest innym częściom świata, osobiłwie Azyi, z której sprowadzone i zaszczone, przyswojonymi zostały. *Królestwo roślin* dostarcza: zboża, ryżu, tataraki, prosa, orkisz, wiele ogrodowych i kuchennych roślin, owoców, jako to: śliwek, wisien, moreli, jabłek, orzechów i t. d.; południowych owoców, jako to: cytryn, pomarańczy, fig i t. d.; drzewa oliwnego, morwowego, wina, kartofli, tabaki, bawełny, trzciny cukrowej, drzewa, lnu, konopi, chmielu i t. d. *Królestwo zwierząt*: z domowych są: konie, rogate bydło, owce, świnie i t. d.; z dzikich: dziki, niedźwiedzie, tury, wilki, bawoły, lisy, żbiki, jeże, małpy (w Gibraltar), futrowe zwierzęta, wiele ptastwa, jedwabników, pszczoł, ryb, nawet śledzi, peret i t. d. *Mineralogia* dostarcza: złota, srebra, miedzi, żelaza, cyny, ołowiu, żywego srebra, soli, saletry, siarki, kamiennych węgli, torfu, drogich kamieni, marmuru, wapna, kamieni piaskowych, bursztynu, porcelany, mineralnych wód.

§. 9. *Mieszkańcy i Religija*: Liczba mieszkańców wynosi do 180,000,000 dusz, z których 21 przypada na wyspy. Składa się z ludów różny początek mających i mówiących wielu językami zupełnie różnymi. Tych jest głównych 11 następujących: 1) Biskajski z obu stron Pirenejów; 2) Celto-galicki w Szkocyi północnej i Irlandyi; 3) Kimryjski w Walis i w północno-zachodniej Francyi; 4) Finicki w Finlandyi, Laponii, w Węgrzech, (podług nowszych śledzeń mają tutejsi mieszkańcy od Mongołów pochodzić) u Samojedów, Estonów, Liwonów, Czeremisów, Czuwaszów; 5) Nowo-grecki w Turcyi,

Węgrzech i t. d.; 6) Pochodzące z języka łacińskiego we Włoszech, we Francyi, Hiszpanii, Portugalii, u Włochów i t. d.; 7) Arnautów na wschodnio-południowych brzegach morza Adriatyckiego; 8) Niemiecki w Niemczech, Prusach, Inflantach, Siedmiogrodzkiej ziemi, Szwajcaryi, Francyi, z którego powstał Angielski, Nederlandzki, Dunski, Norwęski, Szwedzki, Islandzki; 9) Litewski w Litwie, Inflantach, Kurlandyi; 10) Słowiański w Rosyi, Polsce, Morawii, Szląsku, Czechach; 11) Turecko-Tatarski w Turczach i Krymie. — Prócz tego język żydowski i cygański. — Główne religije są: *Chrześcijańska*, która jest religiją panującą; (do niej należą: kościół Katolicki, (Rzymski i Grecki połączony), Kalwiński, Luterski (r. 1817 dnia 1go Listopada te obadwa w jeden połączone zostały), Angielski, Grecki wschodni; prócz niektórych innych sekt, jako to: Kwaków, Menonitów, Nowochrześciców, Unitów) *Zydowska i Mahometańska*; znajduje się nawet tak nazwana *Pogańska* w małym obrębie Rosyi i Norwegii.

§. 10. *Podział*: Linija poprowadzona od białego morza przez szrodek Finickiej odnogi aż do brzegów północnych morza Adryatyckiego, przedziela Europę naturalnie na 2 części: na zachodnią i wschodnią.

W zachodniej Europie:

1) Kraje przy Alpach; na północ Alp, Szwajcarya, Niemcy, Czechy, Szląsk; na południe Włochy; na zachód Francya.

2) Pirenejski półwysep: Hiszpania, Portugalia.

3) Kraje nad morzem północnym czyli niemieckim; na zachód W. Brytania, Feroer, Islandya; na wschód Dania, Norwegia.

4) Kraje nad morzem wschodnim czyli Bałtyckim; na zachód Szwecya, na wschód Rosya, na południe Prusy.

W wschodniej Europie:

1) Na południe Karpatów; Węgry, Ziemia Siedmiogrodzka, Tureckie kraje i Dalmacya.

2) Na północ Karpatów: Galicya, Polska.

Uważając granice podług umów postanowione i godności Monarchów, ma Europa:

1) 3 Cesarstwa: Austriackie, Rosyjskie i Tureckie.

2) 15 *Królestw*: Bawarskie, Duńskie, Francuzkie, Wielkiéj Brytanii i Irlandyi, Hannowerskie, Włoskie, Neapolitańskie i Sycylijskie, Niderlandzkie, Portugalskie, Pruskie, Saskie, Sardynskie, Szwedzkie i Norwęgskie, Hiszpańskie, Wirtembergskie. (*Królestwa* Czeskie, Węgierskie, Galicya, Lodomerya, Illyrya i Lombardzko-Weneckie należą do Cesarstwa Austriackiego, a Królestwo Polskie przez konstytucyą z Cesarstwem Rosyjskiém połączone).

3) 8 *Wielkich Xięstw*: Badeńskie, Heskie, Weimarskie, Meklemburgsko - Szweryńskie, Mekl. - Streliekie, Oldenburgskie, Luxemburgskie należy do król. Niderlandów, Toskańskie. (W. X. Poznańskie i W. X. niższego Renu należą do król. Pruskiego; W. X. Wirzburg do Bawaryi.) Prócz tego Elektorstwo Heskie, Landgrafstwo Hesko-Homburgskie.

4) 21 *Xięstw udzielnych*, zob: Niemcy. Wiele Xięstw do innych Państw należących, jak Szląsk, Berg i t. p. 3 *Margrabstwa*, Brandenburgskie, do Prus, Morawskie do Austrii, Luzackie w części do Prus, w reszcie do Saxonii.

5) 2 *Państwa udzielne*: Stan kościelny, Stany zjednoczone wysp Jońskich.

6) 2 *Rzeczy wspólne*: Szwajcarska, Sto. Maryńska. 5 *Miast wolnych*: Hamburg, Lubeka, Bremen, Frankfurt nad Menem, Kraków.

§. I. Królestwo Portugalskie.

Położenie, granice i obszerność. Portugalia leży między $8^{\circ} 15'$ — $11^{\circ} 55'$ długości, $36^{\circ} 55'$ — $42^{\circ} 15'$ szerokości, graniczy na północ i wschód z Hiszpanią, na południe i zachód z Oceanem Atlantyckim; zajmuje 1933 m. kw. według najściślejszego rozmiaru.

Grunt i klima: Kraj ten ma po większej części pagórki i niziny urodzajne. Znaczniejsze góry są: Sierra da Amarao, Sierra de Estrella, de Monchique i t. d. Przylądek Świętego. Wincentego. Klima jest bardzo przyjemne.

Rzeki: 1) Tagus (Tejo), wypływa w Aragonii z gór Muela de San Juan, a wpada pod Lisboną w morze Atlantyckie; 2) Duero bardzo bystra woda, wypływa

z północnej strony, miasta Osmá, a przy Oporto wpada do morza Atlant. W nią wpadają Akweda, Koa, Sabor, Tua, Tamega. Jest ona spławna na 22 mil długości; 3) Minho, także spławna, wpada podobnie do m. Atl.; 4) Gwadyana; ta powstaje w Prowincyi La Mancha, potem niknie pod ziemią, i znowu się pokazuje, i dwoma korytami wlewa się do m. Atlant. Prócz innych drobniejszych rzek, są godne pamięci jeziora: długie, okrągłe i ciemne.

Produkta: Wino, drzewo oliwne, ryż, trochę zboża, południowe owoce (figi, pomarańcze, cytryny, migdały, kasztany i t. d.), drzewo korkowe, sumach; jedwabniki, pszczoły, owce (z delikatną wełną), ryby; złoto, srebro, żelazo, miedź, marmur, sól morska.

Mieszkańców liczba wynosi podług obrachowania w roku 1805 — 3,013,950 dusz. Katolicka tylko religija panująca. Język Portugalczyków jest dyalektem Hiszpańskiego, od którego się tylko pisownią i wymawianiem różni. Pochodzi on od łacińskiego i ma w sobie wiele wyrazów Arabskich. Fabryki jedwabiu, wełny, bawełny, mydła, skór juchtowych, żelaza i t. d. są niewystarczające, a handel jest po większej części w rękach innych narodów.

Rząd. jest monarchiczny. Cesarz brazylijski, a od dnia 3. Marca 1828 Król Portugalski Piotr I. zdał panowanie tego Królestwa córce swojej Donna Maria da Gloria, która z stryjcem swym Don Michałem infantem portugalskim zaręczona została. Atoli ten ostatni przywłaszczył sobie rządy państwa, chociaż dotąd ani do swego brata ani od innych mocarstw europejskich za Króla uznany nie został. Dochody państwa wynosiły w 1827 roku 8,531,563 milreis (84,000,000 złotych polskich) wydatki 10,438,844 m. (102 mill. złp.) brak więc 18,000,000 złp. ma być przez pożyczkę zastąpiony. Dług zaś państwa wynosi 35,200,000 milreis (293,400,000 złp.). Siła zbrojna 23,528 regularnego wojska a 48 rejmentów milicyi. Potęga morska 3 okrętów liniowych, 6 fregat, 8 korwet 2 brygów.

Podział: Państwo dzieli się na Królestwo Portugalskie i Algarbii (*Algarve*).

I. Królestwo Portugalskie zamyka w sobie 5 prowincyi:

1) Estremadura, która 463 mil kwadr. i 827,000 ludności zamyka; miasto stołeczne całego państwa Lizbona (*Lisboa*) nad rzeką *Tejo*, ma 44,057 domów, 180,000 mieszkańców prócz garnizonu, cytadellę, port, stolica Patryarchy; Akademia, i

znakomity handel prowadzi, sławne trzęsieniem ziemi 1755 roku. Miasteczko *Belem* albo *Bethlehem*, teraz jest częścią miasta z Królewskim zamkiem i klasztorem, w którym jest grob rodziny Królewskiej. Miasto *Setuval* czyli *S. Ibes*, ma warzonkę soli morskiej. *Mafra*, bogaty klasztor dla 300, zakonników, Zamek królewski z wieżą, (o 160 dzwonach) ma 866 pokojów i 5200 okien.

2) *Bejra*, m. s. *Coimbra* z Akademią. *Nova Braganza*, *Santarem* z cytafellą i akademią 7835 mieszkańców.

3) *Entre Minho e Douro*, m. s. *Porto* na rzekę *Douro*, ma 70,000 mieszk.; port, miasto handlowe; tu się rozpoczęła rewolucya Portugalska. *Braga* stolica Arcybiskupa; *Ponte de Lima*, fabr. kapeluszy kastorowych.

4) *Traz os Montes*, m. s. *Miranda de Douro*, forteca pograniczna. *Braganza*, z kąd panująca rodzina pochodzi.

5) *Alem Tejo*, miasto *Evora*, stolica Biskupa i forteca *Elvas*.

II. Królestwo *Algarve*, 130 mil kw. i 128,000 mieszk. miasto stołecz. *Tavira*. Fortecka *Lagos*.

Należące kraje do Portugalii są następujące: w Azji: *Diu*, *Goa*, *Macao* i część wyspy *Timor*; w Afryce: wyspy *Azorskie*, *Madera* i *Porto Santo*, wyspy *Przylądku zielonego*, wyspa *T. Tomasza*, Wielkorządztwo. *Mozambique* i *Angola*, i osada w *Gwinei*. Wszystkie Portugalskie osady mają 28,802 mil kw., a tylko 1,632,900 mieszkańców.

§. 2. Królestwo Hiszpańskie.

Położenie, granice i obszerność. Hiszpania leży między $8^{\circ} 26' 15''$ — $20^{\circ} 55' 25''$ długości, a $36^{\circ} 0' 30''$ — $43^{\circ} 46' 10''$ szerokości, graniczy na północ z morzem Biskajskim i Francją, na wschód z Francją i morzem śródziemnym; na południe z morzem śródziemnym, Atlantycznym i łączącą te dwa morza cieśniną Gibraltarską; na zachód z morzem Atlantycznym i Portugalją. Rozległość wynosi 8447 m. kw.

Grunt, Klima. Prócz Pirenejskich gór są jeszcze znakomite Kantabryjskie, Asturyjskie, Galicyjskie i Sierra Morena. Powietrze na północy jest chłodne i wilgotne, w środku gorące i suche, na południe bardzo gorące i wilgotne. Żółta febra i duszący wiatr Solano, czynią tam często okropne spustoszenia.

Rzeki: Hiszpania liczy 155 wielkich i małych rzek, i wiele strumieni. *Ebro*, *Minho*, *Duero*, *Tajo*,

Guadiana, Guadalquivir, Tinto, Xucar, Lobregat. Kanał Kastylijski, i Cesarski (Karola V.)

Produkta: Wino, oliwa, południowe owoce, trzcina cukrowa, kapary, bawełna, ryż, tabaka, zioła farbierskie (Waid), solne zioła, len, konopie, szafran, sumach, drzewo korkowe; barille i nieco zboża; owce z najdelikatniejszą wełną w Europie, jedwabniki, konie wyborne, osły, muły, czerwiec, pszczoły, ryby; złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, żywe srebro, źródła mineralne, sól kopalna i morska i t. d.

Mieszkańcy. Podług wyrachowania Mignana (Minnano) z roku 1826 wynosiła liczba mieszkańców 13,732,172 dusz, podług innych 11,400,000. — Mowa jest 1) Hiszpańska z dyalektów: Kastylskiego, Katalońskiego i Galicyjskiego złożona; 2) Biskajska mniej używana. Panująca religija jest Katolicka. Fabryki skór, tabaki, cukru, mydła, szkła, zwierciadeł, porcelany, fajansu, wełny, bawełny, jedwabiu, płótna, papieru, wydają dobre towary, ale nie wystarczające na potrzeby kraju. Handel jest po większej części w ręku innych narodów.

Rząd monarchiczno-samowładny, dziedziczny. Król Ferdynand VII. ma tytuł: Katolickiego króla; następcą tronu Xiążęcia Asturyi, inne dzieci królewskie mają tytuł Infantów, Infantek. Stosownie do nowo zaprowadzonego Saliskiego prawa, spada następstwo tronu nie na samych synów pierworodnych Króla, ale nawet i na pierwszą córkę monarchy.

Dochody państwa według budżetu z roku 1828 wynoszą 448,448.690 realow (129,700,000 złp.) Dług, wynosił 14,020½ mil real. Siła zbrojna składa się, wraz z gwardyą Królewską z 83,000 ludzi, prócz tego 400,000 wolnych rojalistów i milicyi krajowej. Siła morska z 3 liniowych okrętów i 8 fregat, złożona.

Podział. Na 30 prowincyi, oprócz miasta Antekera (Antequera) do żadnej prowincyi nie należącego. Ponieważ i dawne nazwiska prowincyi są dotąd używane, dla tego je załączamy.

A. *Kastylia.*

I. *Kastylia Nowa zajmuje 5 prowincyi.*

1) *Madrid*, miasto stołeczne i rezydencya *Madrid* nad rzeką *Manzanarres*, ma 7398 domów, 44.000 mieszkańców, 77 Kościołów, wspaniały pałac Królewski z Obserwatorium, biblioteką, gabinetem malowideł i naturalnych rzeczy; Akademia, szkoły, fabryki, wielki Amfiteatr w którym się bawoły poty-

kaja. *Cyadella Forteca Retiro*. Zamki *El Pardo*, *Casa del Campo* i *La Florida*.

2) Toledo, 25,000 mieszkańców liczy, m. s. tegoż imienia nad rzeką *Tajo*, podwójnym murem opasane; miało dawniej do 200,000 mieszk. teraz jest bardzo puste. Stolica pierwszego Arcybiskupa (Primasa Hiszpańskiego). Miasteczko *Aranjuez* nad *Tagiem* z zamkiem Królewskim.

3) Guadaluaxara, m. s. t. i., fabr. sukna, 12,000 mieszk.

4) Cuenca, m. s. t. i. z fabr. sukna.

5) La Mancha, m. s. *Ciudad real*. Miasteczko *Almada*, kopalnia żywego srebra.

II. Stara Kastylia ma 4 prowincye.

6) Burgos, m. s. t. i., Akademia. Miasteczko *Santander*, z 10,000 mieszkańcami i portem umocnionym.

7) Soria, m. s. t. i. z 6000 mieszkańcami.

8) Segovia, m. s. t. i., fabryka sukna; wodociąg *Trajana*. Miasto *S. Ildefonso*, zamek Królewski, fabryka szkła i zwierciadeł, i *Escorial*, Klasztor Hieronimitów i pałac *S. Lorenzo al Real*, grób Królów Hiszpańskich, ma 22 wielkich dziedzińców, 11,000 okien, 890 drzwi, biblioteki, zbiór monet, wybudowany z rozkazu Filipa II. miał kosztować 5,260,570 Dukatów.

9) Avilla, m. s. t. i. leżące na skale; 1000 dom. 5000 mieszk. fabr. bawełny.

III. Król. Leon ma 6 prowincyj.

10) Villafranca z miastem stoł. t. i. 7200 mieszkańców. Leon, i., miasto *Astorga*.

11) Palencia, m. s. t. i. nad *Carioną*.

12) Toro, m. s. t. i.

13) Zamora, 71,000 mieszk. na wzgórku, nad rzeką *Duero* leży m. s. t. i.

14) Walladolid, m. s. t. i., Akademia, szkoła jeografij.

15) Salamanca, m. s. Salamanca, w urodzajnej okolicy między trzema górami i 2 dolinami, nad rzeką *Tormes*, na której stoi most dawny Rzymski o 27, kabłąkach; ma wiele budynków znakomitych 3000 dom. 13,000 mieszk., Akademią; miasto *Ciudad Rodrigo* 11,000 m.

IV. Asturya.

16) Asturya, m. s. *Oviedo*, Akademia, port, fabr. broni. *Santillana* z portem morskim. *Caldas* z wodami mineralnemi.

V. Galicya.

17) Gallicya, z m. st. *San Jago di Compostella*, 25,000 mieszkańców, miejsce pielgrzymowania do ciała ś. Jakoba apostoła, patrona hiszpańskiego. Port, akademia. *Corunna*, 11,000 mieszkańców, port *Ferol*, z najlepszym warsztatem okrętów. *Orense* nad *Minho*.

VI. Estremadura.

18) Estremadura, m. s. *Badajos* nad *Guadiana*, forteca pograniczna. Miasto *Merida* nad *Guadianą*, Klasztor Hieronimitów *S. Just*, w którym Karól V. resztę dni życia swego przepędził. *Cacanes* z fabr. fajansu.

VII. Andaluzya albo Niższa Andaluzya ma 3 prow.

19) Cordova, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, fabryki. Stada koni (Andaluzyjskich). Niemiecka kolonia *Carlotta*.

20) Sevilla, m. s. t. i. nad *Guadalquivir*, ma mieszkańców 96,000. Stolica Arcybiskupa, Akademia, Królewskie fabryki tabaki, handel morski. *Kadyx* w północnym końcu wyspy *Leon*, ma 75,000 mieszkańców, znakomite w czasach nowszych pierwszym zawiązkiem rewolucyi pod murami jego, miasto handlowe, z fortecą, portem. *Xeres de la Frontera* nad *Guadaleta* (Angielska forteca *Gibraltar* zobacz Anglia).

21) Jaen, m. s. t. i. liczące 27,500 mieszkańców.

VIII. Granada albo Wyższa Andaluzya.

22) Granada, m. s. t. i., 70,000 mieszk., mieszkanie Arcybiskupa, Akademia, handel; *Malaga* z portem. *Almerya*.

IX. Murcyja.

23) Murcyja, m. s. t. i., port *Carthagera* wzmocnione szancami.

B. Arragonia.

I. Walencya.

24) Valencia, m. s. t. i. nad *Guadalaviar*, 160,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, fabr. jedwabiu. *Alicante* z portem.

II. Katalonia.

25) Catalonia, m. s. *Barcellona*, 98,000 mieszk., forteca, Akademia, ludwisiarnia armat, fabr. wełny i płótna, handel. *Gerona*, forteca. *Lerida* nad *Segrą*. *Tarragona*. Miasteczko *Cardona* z zamkiem obronnym, na górze w sól obfitój. *Montserrat* z Klasztorem pustelników, po większej części zrujnowanym w r. 1812.

III. Arragonia.

26) Arragonia, m. s. *Saragossa* nad *Ebro*, stolica Arcybiskupa, Akademia. *Huesca* nad *Izuelą*, Akademia. *Teruel* przy ujściu *Alhambry de Guadalaviar*.

IV. Nawarra.

27) Nawarra, m. s. *Pampelona* przy górach Pirenejskich i miasteczko *Arga*.

V. Biskaja czyli 3 Biskajskie prowincyje.

28) Guipuzcoa, m. s. *San Sebastian*, forteca, handel morski.

29) Alava, m. s. *Vittoria*, handlowe, ma fabryki.

30) Biscaya, 60 mil kwadr., 111,000 mieszk., zamyka; w pięknej równinie, na prawej stronie obfitój w ryby w rzeki leży; m. s. *Bilbao*, handlowe.

Do tego należy: 1) Król. Majorki, złożone z Balearskich wysp (Majorka, Minorka) i Pytyuzyjskich *Iwiza*, *Formentera*, m. s. *Palma* na wys. Majorce, rezydencyja Gubernatora, Biskupa, 30,000 mieszk. Na wyspie Minorce m. s. *Maon* (port *Mahon*) forteca, 14,000 mieszk. W ogóle wyspy obfitują w zboże, oliwę, wino, cytryny i t. d.

2) Miasto *Antekera* między *Guanada*, *Sewillą* i *Kordową* 14,000 mieszk. W bliskości jezioro $\frac{3}{4}$ mili długie dostarcza soli.

Kraje zewnątrz Hiszpanii leżące które należą od niej są: w Azyi: wyspy *Manińskie* czyli *Filipińskie*, *Maryńskie*, *Karolińskie*, *Bachańskie* i *Magindanao*; w Afryce: Miasto *Ceuta*, *Melilla*, *Pennon de Velez* i t. d. Wyspy *Kanaryjskie*, *Anabon*, *Xiążące*; w Ameryce: wyspa *Kuba*, *Portorico* i t. d. w ogóle 5108 m. kw. i 3,900,000 mieszkańców.

§. 3. Królestwo Francuzkie.

Położenie, granice, obszerność. Francya rozciąga się od 41° 25' — 51° 3' szer. a od 12° 30' — 27° 7' dług., graniczy na północ z Niemcami, Niderlandami i morzem północnem, *Pas de Calais* i kanałem; na zachód z morzem Atlantyckim i Hiszpanią; na południe z Hiszpanią i morzem śródziemnem; na wschód z Włochami, Szwajcaryą i Niemcami. Zajmuje kwadr. mil 10,087.

Grunt i klima. Na granicach są Alpy, Jura, Pirenejskie góry (*Mont perdu* wysoka na stóp 10,518; *Maladetta* 10,548 stóp, *Canigou*, *Pic du midi*), w środku zaś kraju góry *Locère*, *Seweńskie*, *Auwerńskie* (*Mont d'or* wysoka 6288 stóp i *Cantal* 5964, *Puy de Dome*), góry *Wogiejskie* i *Ardeny*. Klima jest tylko w okolicach górzystych ostre, w innych zaś po większej części umiarkowane.

Wybrzeże Lionkie.

Rzeki. Garona, wypływa z Pyreneów na granicy Hiszpańskiej, po złączeniu się z rzeką Dordogne nazywa się *Girondą*, dalej łączy się z rzekami *Gers*, *Arriège*, *Taran*, *Aveiron*, *Lot* i kanałem Południowym dawniej kanał *Langwedocki* zwanym, z morzem śródziemnem połączona, wpada w morze Atlantyckie; *Rodan*, z Szwajcaryi płynie i trzema korytami uchodzi do morza śródziemnego; *Ligiera*, bierze początek w górach *Seweńskich*, a wpada do morza Atlantyckiego; *Sekwana*, wypływa z gór *Côte d'or*, wpada do kanału; Kanałów łączących rzeki dla ułatwienia handlu, jest znaczna ilość.

Produkta. Kraj ten posiada wszystkie produkta do zaspokojenia potrzeb należące. Liczba koni niedostateczna i nie są wyborne. Z resztą ma zboże, wino, owoce, bawełnę, len, konopie, tabakę, kapary, oliwę drzewa; rogacze bydło, owce (z wełną piękną), pszczoły, ryby, ostrygi, muszle, jedwabniki, czerwiec; żelazo,

miedź, ołów, alun, arszelik, kamienne węgle, sól morską i źródłaną, skałki do flint, mineralne wody i t. d.

Liczba mieszkańców wynosiła 1827 roku 31 851,545, oprócz francuzów i wallonów 2,800,000 niemców, 195,000 włochoów, 60,000 hiszpanów i t. d. Katolicką religią (która ma 13 Arcybiskupów, 66 Dyecezyi i 24 Biskupów in partibus) większa część wyznaje; lecz i inne wyznania mają wolność odprawiania swych obrządków. Kalwinów liczą w tém państwie około 864,000, luteranów 260,000 a żydów blisko 60,000 osób.

Fabryki są osobliwie jedwabiu, wełny, bawełny, płótna, papieru, porcelany, fajansu, fajek, tabaki, cynobru, wódki, zegarków, złota, srebra i towarów galanteryjnych i t. d. Szczególniej kwitną fabryki broni i prochu. Zewnętrzny handel zaczyna się od niedawnego czasu wzmacniać.

Rząd. Rząd monarchiczny w osobie Króla *Filipa Ludwika*, który podług nowej Konstytucyi ma moc wykonawczą i prawodawczą, którą dzieli z Izbą Parów (tych Król mianuje, wyjąwszy członków z rodziny Królewskiej, którzy z urodzenia Parami są) i Izbą Deputowanych z Departamentów (ci od Zgromadzeń wyborowych w Departamentach są co 7 lat obierani), których Król corocznie zwołuje. Tamtych, jest wraz z Xiążętami małoletnimi, 299, tych 428. Najwyższą Magistraturę stanowi Rada stanu; publicznemi sprawami zawiadują Ministrowie. Wydatki Francyi wynosiły 1829 roku 980,186 158 franków, dług zaś 198,840,121 franków. Siła lądowa, obejmuje 200,000 wojskowych oprócz żandarmeryi i korpusu weteranów i 300,000 milicyi krajowej, a morska liczyła w 1828 r. 45 okrętów liniowych, 37 fregat i 162 mniejszych statków.

Podział: Francya dzieli się na 86 Departamentów, które się składają z obwodów i kantonów. Przed rewolucyą dzieliła się Francya na 17 Prowincyi; że podział ten często jeszcze używany, załączymy go obok Departamentów, choć nie wszędzie jest zgodny z temiż, gdyż z częstek kilku prowincyi tworzono Departamenta.

I. Isle de France ma 5 Departam.

1) Sekwany, zamyka $8\frac{1}{2}$ mil kwadratowych, miasto stoł. całego państwa Paryż nad Sekwaną, ma 7 mil obwodu, a dwie średnicy, 26,801 domów w r. 1826; z obcymi 80,000 ma mieszk. 890,431, ulic 1094; uliczek 27, uliczek miechowych 7, ulic wodnych (Quais) 32; rynków 24, rynków pokrytych 5, bulwarów 18, miejsc publicznych 74, n. p. pole Marsowe, miejsce Ludwika XVI. czyli plac królewski i t. d. 58 baryerów, 9 bram, 16 mostów, także most Ludwika XVI., wiele publicznych gmachów, n. p. Tuilerie (mieszkanie Króla z ogrodem)

Louvre (Pałac umiejętności i kunsztów), Luxemburg, Palais Royal, szpital inwalidów z kopułą godną zadziwienia i t. d.; wiele Kościołów, n. p. S. Sulpiciusza, S. Genewefy, Panny Maryi (na 400 stop długi, 70 szeroki i 200 wysoki): przy nim pałac Arcybiskupa i t. d.; regencya i stolica Arcybiskupa, Instytut kunsztów i umiejętności, publiczne biblioteki, kilka publicznych gabinetów, obejmujących zbiór starożytnych malowideł, rycin i t. d.; obserwatorium, gabinet historii naturalnej z kosztownym ogrodem botanicznym i zwierzyńcem, *Musée d'industrie* (kunsztów i rzemiosł), Akademia; wiele szkół, n. p. 4 licea, politechniczna szkoła, aptekarska, budownicza, kunsztów; Conservatorium muzyki dla 115 wirtuozów i 600 uczniów obojęd płci, instytut głuchoniemych i ślepych, 11 szpitalów, n. p. *hospital de l'humanité*, który niekiedy na rok do 30,000 słabych utrzymywał; instytut szczepienia ospy, domy dla ubogich. Fabryka kobierców, złota, srebra, jedwabiu, kryształu, szkła, siodeł, zwierciadeł, 33 fabryk porcelany; Królewska drukarnia, mająca liter dla 131 języków, banki; główny telegraf, mający związek z telegrafami w Brest, Lille, Bajonie, Strazburgu, Toulon i t. d. Miasto to ma 32 przybrzeżów (szerokie brukowane place w podłuż rzeki), i 9 portów, 10 teatrów, 2000 restauratorów, 3000 kawiarni, 2800 fiaków, 2500 kabriolów; oświecone bywa 4500 latarniami. Dawniej miało miasto wały, które teraz w piękne spacery zamienione zostały pod nazwiskiem starych i nowych Boulevards. Bitwa pod Montmartre 30. Marca 1814. Ustanowienie pokoju 30. Maja 1814 i 20. Listop. 1815. Miasto S. Deny's z opactwem niegdyś Benedyktynów, w którym jest grób Królów, szkoła dla corek ubogich członków legii honorowej. Charenton dom szalonych. Szkoła z pobliskim zamkiem Alfort.

2) Seine i Oise, m. s. *Versailles*, 27,574 mieszk. skład zegarków, fabr. broni. *St. Germain en Laye*, szkoła jazdy. *Marly*, sławne wodociągami. *St. Cloud*; w okolicy jego jest pałac Malmajson z ogrodem botanicznym i małym zwierzyńcem. Miasteczko *Rambouillet*, owczarnie.

3) Oise, m. s. *Beauvais*, fabr. obicia. Miasto *Compiègne*, szkoła artylerji, prytaneum.

4) Aisne, m. s. *Laon*, szkoła artylerji. Miasto *St. Quentin*, fabr. płótna i batystu. *Soissons*, fabr. wełny i skór.

5) Seine i Marne, m. s. *Melun*, fabr. indygo, skór, szkła. *Meaux*, stolica Biskupa. *Fontainebleau* zam. Król. z pięknymi ogrodami.

II. Picardie (Pikardya) ma 2 Depart.

6) Somme, m. s. *Amiens*, 40,000 mieszk., fabr. obicia, jedwabiu, manszestru, wełny i skór. Sławne traktatem pokoju między Francją i Anglią 1802. *Abbeville*, fabr. sukna, płócien i batystu.

7) Pas de Calais, n. s. *Arras*, fabr. batystu, koronek, obicia. *Calais*, miasto portowe. *S. Omer*, żupy solne i fabr. tabaki. *Boulogne sur mer*, port, fabr. cukru i fajansu.

III. Champagne i Brie, 5 Depart.

8) Ardennes, m. s. *Mezières*, cytradella; fortece *Rocroy*, *Givet*, *Sedan*. Miasta *Rhetel* i *Charleville*, fabr. wełny.

9) Marne, m. s. *Rheims*, 30,000 mieszk., fabr. jedwabiu i wełny, tu się Królówie koronują. Miasto *Châlons* nad Marną,

forteca. *Epernay*, fabr. wełny i papieru; w okolicy tego miasta rośnie najprzedniejsze szampańskie wino. Miasto znaczniejsze *S. Menehould*. *Vitry le François*.

10) Wyższej *Marny*, m. s. *Chaumont*, fabr. rękawiczek, płótna i noży. *Langres*, fabr. noży i wełny.

11) *Aube*, m. s. *Troyes*, miasto stołeczne w pięknej okolicy, 30,000 m., fabr. lnu, konopi, bawełny. Miasto *Arcis* nad *Aubą*, handluje zbożem. *Bar* nad *Aubą*, fabr. płótna i mydła. *Bar sur Seine*. *Nogent sur Seine*.

12) *Yonne*, m. s. *Auxere*, handluje winem. Miasto *Joigni*, winnica. *Sens*. *Tonnerre*.

IV. *Lyonnais*, *Bourbonnais*, *Auvergne* i *Marche*, z 8 Depart.

13) *Rhône*, m. s. *Lyon* po Paryżu najznakomitsze miasto Monarchii Francuskiej, leży przy złączeniu Saony z Rodanem, 115,128 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, szkoła ekonomiczna, publiczna biblioteka, fabr. jedwabiu, złotych i srebrnych galonków i kapeluszy. *Villefranche*.

14) *Loire*, m. s. *Montbrisson*. Miasto *St. Etienne*, fabr. broni. *Roanne*, handlowe.

15) *Allier*, m. s. *Moulins*, fabr. noży i stali. Miasto *Gannat*. *Mont Luçon*, fabr. wstążek.

16) *Puy de Dôme*, m. s. *Clermont*, 30,000 mieszk., Akademia, fabr. papieru, płótna i inne. Miasto *Ambert*, fabr. wstążek, wełny, drótu i igieł. *Issoire*. *Thiers*, fabr. noży i innych sprzętów żelaznych (*Quincaillerie*).

17) *Cantal*, m. s. *Aurillac*, fabr. koronek, galonków i obicia. Miasto *St. Flour*, fabr. obicia, sukna i noży. *Mauriac*. *Murat*.

18) Wyższej *Ligiery*, m. s. *Le Pay*, fabr. skór, bawełny, koronek. Miasta *Brionde* i *Yssengeaux*.

19) *Creuse*, m. s. *Guéret*, handel bydła. Miasto *Aubusson*, fabr. tabaki. *Bourganeuf*. *Boussac*.

20) *Charente*, m. s. *Angoulême*, ogród botaniczny, fabr. papieru, handlowe. Miasto *Cognac*, fabr. likworów. *Barbezieux*, fabr. płótna. *Ruffec*. *Consolens*.

V. *Bourgogne* czyli *Xię*. *Burgundyi* ma 3 Depart.

21) *Côte d'or* (złoty pagórek), zamyka 156 mil kw. i 355,000 mieszk., m. s. *Dijon*, w bardzo przyjemnej i urodzajnej okolicy, pięknie zabudowane i warowne; ma 2200 dom. i 20,000 mieszk. Miasto *Beaune*, winnica. *Semur*, fabr. sukna. *Chatillon* nad *Sekwaną*, żelazna kuźnia.

22) *Saône* i *Loire*, m. s. *Maçon*, winnica. Miasto *Chalon* nad *Saoną*, fabr. pończoch, kapeluszy i czapek. *Autun*.

23) *L'Ain*, m. s. *Bourg* nad *Ressousse*, 6984 mieszk. *Trevour* nad *Saoną*. *Nantua*. *Ferney*.

VI. *Dauphiné* (*Delfinat*), 3 Depart.

24) *Isère*, m. s. *Grenoble*, 20,654 mieszk., cytradella, Akademia, szkoła artylerji, fabr. skór, rękawiczek, kadzideł. Miasto *Vienne*, fabr. żelaza i stali. Miasto *Marcellin*. *La Tour du Pin*.

25) *Drôme*. Na wzgórkach nad Rodanem leży; m. s. *Valence*, stolica Biskupa, fabr. wełny. Miasto *Montellimar*, fabr. jedwabiu, skór, wełny.

26) Wyższych Alp, m. s. *Gap*. Forteca *Embrun*, *Branccon*, *Mont Dauphin*.

VII. Provence z Xię. Orange (Orania) Hrab. Avignon i Venaissin, ma 4 Depart.

27) Uścicia Rodanu, m. s. *Marseille*, mieszk. 100,413, port, dom kwarantany na wyspie *Pemegues*, odległej na 6 mil morskich od miasta. Połów koralu, rafinerya cukru, fabr. sukna, safianu, porcelany i inne; prowadzi handel do Lewantu i północnej Afryki. Miasto *Aix*, 27,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, cieplice. *Arles* nad *Rhône*, 20,000 mieszk., fabr. szarży, złota i srebra. *Tarascon*.

28) Niższych Alp, m. s. *Digne*, fabr. żelaza. Miasteczko *Sisteron*, *Cattellane*, *Barcelonnette*.

29) Var, m. s. *Draguignan*. Forteca *Toulon* z wygodnym portem dla wojennych okrętów, 22,000 mieszk., handel. Miasta *Frejus*, *Brignoles*. Niedaleko brzegu wyspy *Hirijskie*.

30) Vaucluse, m. s. *Avignon*, 21,000 mieszk., stolica Biskupa, fabr. jedwabiu. Miasto *Apt* z fabriką wełny i woskowych świec. *Orange*.

VIII. Languedoc, Foix i Roussillon mają 9 Depart.

31) Ardèche, m. s. *Prives*, fabr. wełny. Miasto *Annonay*, fabr. papieru. *Tournon*. *Argentiere*.

32) Lozère, m. s. *Mende*, stolica Biskupa, fabr. szarży. *Marvegols* i *Florac*.

33) Gard, m. s. *Nimes* lub *Nismes*, 39,500 mieszk., cytadella, fabr. jedwabiu i wełny. Miasto *Beaucaire*, skład towarów. *Alais*, handel jedwabiu. *Uzès*, fabr. sukna i szarży. *Begnols*, fabr. jedwabiu.

34) Hérault, m. s. *Montpellier*, niedaleko *Mardanson*, nie bardzo dobrze zabudowane; ma 33,000 mieszk. Znajduje się tu szkoła medycyny, fabr. wityrolu, grynspanu. Miasto *Cette* z portem wygodnym. *Frontignan*, winnica. *Béziers*, fabr. likworu i jedwabiu. *Lodeve*, fabr. sukna i kapeluszy.

35) Tarn, m. s. *Alby*, fabr. płótna, handel. Miasto *Castres*, fabr. wełny, bawełny i mydła. *Lavour*, fabr. wełny i jedwabiu. *Caillac*, handel winny.

36) Wyższej Garony. Nad spławna tu *Garona*, w pięknej i urodzajnej równinie leży, m. s. *Toulouse*, 50,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, fabr. wełny i skór; początek kanału południowego. Miasto *Muret*, *St. Gaudens*. *Villa franche*.

37) Aude, m. s. *Carcassonne*, niedaleko kanału południowego; leży po części na skale, po części w przyjemnej równinie i ma 1600 dom. i 10,000 mieszk., fabr. wełny, handel. Miasto *Castelnaudary*, fabr. sukna i materii. *Limoux*, winnica. *Narbonne*, niedaleko morza śródziemnego, z którym połączone jest za pomocą kanału *Robine* i ma 9000 mieszk., fabr. wełny.

38) Wschodnich Pireneów, m. s. i fort *Perpignan*, ludwisarnia, fabr. wełny i winnica. Fort *Bellegarde* i *Mont Libre*. Miasto *Riversaltes*, olej i winnica. *Prades*, *Cerret*.

39) Arriège, m. s. *Foix*, kuźnia żelaza i miedzi. Miasto *Pamiers* i *St. Giron*.

IX. Guyenne (Akwitania) — Gascogne (Gaskonia ma swój język własny) — Limosin, Saintonge, Angoumois, Navarra (której większa część za Pireneami do Hiszpanii należy) — Bearn, podzielone na 14 Depart.

40) Gironde, m. s. *Bordeaux* przy ujściu Garony do morza Akwitaniańskiego, z portem wzmocnionym, liczy 90,992 mieszk.; Arcybiskupstwo; fabr. szkła, cukru, wódki i inne, jarmark wielki, handel. Miasto *Bazas*, gdzie handel szkła. *Blaye*. *Libourne*, prowadzi handel solą.

41) Landes, m. s. *Mont de Marsan*, handel zboża. Miasto *Dax*, cieplice, handel wosku. *St. Sever*.

42) Wyższych Pireneów, m. s. *Tarbes*. Miasto *Bagnères*, źródła mineralne. *Lourde*, fabr. ołowiu, żelaza i miedzi. Zamek w więzieniu.

43) Gers, m. s. *Auch*, fabr. płótna i wełny.

44) Lot i Garonne, m. s. *Agen*, stolica Biskupa, fabr. wełny i jedwabiu. Miasto *Nérac*, z garbarnią i fabr. sprzętów miedzianych. *Marmande*, handel zboża i wina.

45) Dordogne, m. s. *Périgueux*. Miasto *Sarlat*, handel olejkami orzechowym. *Bergirac*, ludwisarnia; fabr. syropu, żelaza i fajansu. *La Roche-Beaucourt*, ludwisarnia.

46) Lot, m. s. *Cahors*, fabr. wełny, winnica. Miasto *Gordon*.

47) Tarn i Garonne, m. s. *Montauban*, 21,000 mieszk., Biskupstwo, szkoła teologii Kalwińskiej, handel. Miasto *Castel Sarrazin*, fabr. płótna, wełny i kapeluszy.

48) Aveyron, m. s. *Rhodesz* albo *Rodés*, fabr. sukna, wełny, linonu i kapeluszy. Miasto *Ville franche*, fabr. muszlinu i płótna. *St. Afrique*. *Espalion*.

49) Niższej Charente, m. s. *Saintes*, fabr. skór i wełny. *Rochelle*, forteca, handel. Miasto *Roche fort*, forteca, szkoła marynarki, port, handel. *St. Jean d'Angely*, młyn prochowy. *Marennes*. *Jonzac*. Wyspy *Aix*, *Ré*, *Oleron*.

50) Wyższej Vienne, m. s. *Limoges*, 21,000 mieszk., fabr. żelaza, handel. Miasto *S. Leonarda*, fabr. sukna i papieru. *Bellac*. *St. Yrieux*. *Rochechouart*.

51) Corrèze, m. s. *Tulles*, fabr. broni i papieru. Miasto *Brives*, fabr. jedwabiu i bawełny. *Ussel*, fabr. skór i kożuchów.

52) Niższych Pireneów, m. s. *Pau*, nad rzeką *Pau*, przez którą idzie bardzo wysoki most o 7 kabłąkach; jest miejsce urodzenia Henryka IV. i teraźniejszego Króla Szwecyi, ma 2000 dom. i 8700 mieszk., fabr. sukna i linonu. Miasto *Oleron*, fort. *Bayonne*, 13,190 mieszk., port, handel. *Pontac*, winnica. *Sallies*, żupy solne.

X. Orleanais, Maine, Perche, Touraine, Anjou, Saumurais, Poitou, Berry i Nivernais, z 14 Departam.

53) Eure i Loire, m. s. *Chartres*, fabr. wełny, linonu. Miasto *Dreux*, fabr. wełny. *Nogent la Rotrou*, handel skór.

54) Loiri Cher, m. s. *Blois*, fabr. wełny i szkła. Miasto *Vendôme* i *Romorantin*.

55) Loiret, m. s. *Orleans* nad Ligierą, 41,937 mieszk., stolica Biskupa, publiczna biblioteka, blech wosku, rafineria cukru. Miasto *Gien*. *Montargis*, handel. *Pithiviers*.

56) Majenne, m. s. *Laval*, fabr. nici, linonu. Miasto znaczniejsze *S. Suzanne*, fabr. papieru. *Château*, *Gonthier*, fabr. wełny i linonu.

57) Sarthe, m. s. *Le Mans*, 18,000 mieszk., fabr. wosku i pytlów, skład towarów. Miasto *La Flèche*, szkoła Kadetów. *S. Calais*. *Mamers*.

58) Orne, m. s. *Alençon*, fabr. pytlów, koronek, kapeluszy; pończoch, skór, szkła. *Argentan*, fabr. koronek, wełny i linonu. *Mortagne*, fabr. płótna. *Trappe*, opactwo Trapistów przez Dom *Armand Jean le Bouthillier de Rancé* (w r. 1700 um.) ufundowane.

59) Indre i Loire, m. s. *Tours* nad *Ligiera*, 20,240 mieszk., Arcybiskupstwo; fabr. linonu, jedwabiu, fajansu, drotu i inne. Miasto *Amboise*, fabr. skór, guzików, wełny i jedwabiu. *Loches*. *Chignon*.

60) Indre, m. s. *Chateauroux*; fabr. sukna i noży. Miasto *Issoudun*, handlowne. *Chatre*, fabr. sukna. *Le Blanc*.

61) Majene i Loire, m. s. *Angers*, dobrze zabudowane, przez które płynie Majena, ma 5400 dom. i 34,000 mieszk. Tutaj jest stol. Biskupa, fabr. cukru, blech wosku i t. d. Miasto *Saumur*, fabr. linonu. *Beaupreau*. *Segré*. *Beauge*.

62) Vienne, m. s. *Poitiers*, stolica Biskupa, garbarnie, fabr. wełny, linonu. Miasto *Châtellerault*, fabr. wosku, płótna, wełny, stali, noży. *Loudon*. *Mont-Morillon*. *Civray*.

63) Vendée, m. s. *Bourbon-Vendée* (dawniej *Napoléon i Roche sur Yonne*), fabr. wełny, handel bydła. Miasto *Fontenay le Peuple*, fabr. wełny. *Subles d'Olonne*, port. Wyspy *Noirmoutier i Bouin*.

64) Obadwaj *Sèvres* (*Nantaise i Niortaise*), m. s. *Niort*, fabr. skór i wełny, *Parthenay*. *Thouars*, przy niem zamek *Thouars*, teraz Xięstwo *Esslingen Xiążęcia Rivoli* (*Masseny*). *Melle*.

65) Cher, m. s. *Bourges*, gdzie *Auton i Evre* się schodzą, ma 3700 domów, pomiędzy którymi wiele budynków wspaniałych, mieszk. 16,000, Arcybiskupstwo, fabr. wełny i płótna; jarmarki wielkie. Miasto *Vierzon*, fabr. linonu i wełny. *Tancerre*, winnica. *St. Amand*, fabr. wełny.

66) Nièvre, m. s. *Nevers*, fabr. wełny, skór, fajansu, szkła. Miasto *Château-Chinon*, fabr. wełny. *Clamecy*, fabr. stali. *Cosne*, fabr. noży, żalaza i stali. *Charité*, fabr. guzików metalowych i różnych sprzętów żelaznych.

XI. Bretagne, 5 Depart.

67) Finisterre, m. s. *Montagne sur Odet* czyli *Quimper*. Miasto *Brest*, forteca, szkoła budowania okrętów, port wojenny i handlowy. *Morlaix*, port morski, handel. *Châteaulin*, połów jesiotrów; fabr. żelaza i miedzi. Wyspa *Quessant*.

68) Północnych brzegów, m. s. *Brieux*, port. Miasto *Dinan*, forteca, fabr. linonu. *Lamballe*, fabr. płótna i par-gaminu.

69) *Isle (Ille) i Villaine*, m. s. *Rennes*, 30,000 mieszk., Biskupstwo, fabr. wełny i kapeluszków, garbarnia i blecharnia. Miasto *S. Malo*, port, arsenał morski, handel, rybołostwo. *Fougères*, fabr. szkła. *Vitré* albo *Vitray*. *Montfort*.

70) *Morbihan*, m. s. *Vannes*, port, handel. Miasto *l'Orient*, port, warsztat okrętów. *Port libre* czyli *Port de la*

liberté z portem. Ponthiwi, półwysep Quiberon. Wyspy Belle-Isle, Houet, Hedic.

71) Niższej Ligier, m. s. *Nantes*, handlowe i bardzo znakomite miasto Francji niedaleko ujścia rzeki Loire, 77,162 mieszk., cytaella, port, Biskupstwo; fabr. linonu powrozów, fajansu, cukru. Miasta *Paimboeuf*, port. *Ancenis*, huta żelazna i ludwisarnia. *Guérande*, żupy solne. *Nazaire*, port.

XII. Normandie, 4 Depart.

72) Niższej Sekwany, m. s. *Rouen*, 87,000 mieszk., port, stolica Arcybiskupa; fabr. wełny, bawełny, cukru, grzebieni, kart, wytriolu i inne. Miasto *Dieppe*, forteca, port, fabr. tabaki i koronek. *Hávre* czyli *Hávre de Grace*, arsenał morski, fabr. tabaki i cukru, handel. *Elbaeuf*, fabr. sukna.

73) Eure, m. s. *Evreux*, fabr. wełny. Miasto *Louviers*, fabr. sukna, linonu, skór. *Vernevil*, garbarnia skór cielęcych.

74) Calvados, m. s. *Caen*, miasto pięknie zabudowane w dolinie przy ujściu Odony do Orny leżące. Ma Uniwersytet; fabr. sukna, koronek, linonu, handel. Miasto *Bajeux*, stolica Biskupa, fabr. linonu, szarży, fajansu, jarmarki wielkie. *Hou-fleur* z portem.

75) Canal lub Manche, m. s. *St. Lo*, garbarnie. Miasto *Coutances*, stolica Biskupa, fabr. płótna, barakanu, noży; *Cherbourg*, forteca, port wojenny, fabr. wełny, szkła, porcelany, warsztat okrętów, handlowe, magazyn towarów z osad.

XIII. Francuzkie Niderlandy, dawniej Wielkorządztwo Flandryi, składa się z Hrabstw Flandryi, Hennegau, Namur i Lüttich, teraz jeden Depart.

76) Północy, m. s. *Lille* lub *Ryssel*, jedna z najwarowniejszych twierdz, nad Deule i Lys, jest pięknie zabudowane, ma 11,000 dom. i 61,000 mieszk.; fabr. sukna, szarży, koronek i inne. Fortecla *Douaj*, ludwisarnia, szkoła artylerji, fabr. płótna, koronek, rafinerya cukru i soli, browar. *Dunkirchen* lub *Dunkerque*, port, fabr., tabaki, cukru, wełny, handlowe. *Valenciennes*, fabr. batystu, kamlotu, barakanu i skór. *Nord-Libre* (Condé).

XIV. Franche Comté (Hrabstwo Burgundyi, Burgundya wyższa), 3 Depart.

77) Wyższej Saony, m. s. *Vesoul*, jest w około winnicami otoczone, ma 5,400 miessk. Miasto *Luxeville*, cieplisce. *Pierre les Melisey*.

78) Doubs, m. s. i fortecla *Besançon*, 28,436 mieszk., stolica Arcybiskupa, szkoła roboty zegarków dla 200 uczniów, fabr. linonu, drukarnia kartunu. *Pontarlier* z zamkiem *Joux* na górze. *St. Hippolite*, fabr. flaneli. *Beaume*. *Monbeillard* czyli *Mömpelgard*.

79) Jura, m. s. *Lous-le-Saulnier*, kopalnia srebra, marmuru, alabastru. Fortecla *Dôle* z fabryką czapek i kapeluszy. *Salins*, źródła słone. Miasto *Poligny*, *St. Claude*, *Longevy*.

XV. Lotaryngia z Messin i Tulois, ma 4 Departam.

80) Meurthe, m. s. *Nancy*, stolica Biskupa, Akademia, fabr. jedwabiu, sukna, fajansu, leży w pięknej okolicy, ma 6,000 dom. 29,000 mieszk. Miasto *Luneville*, sławne zawarciem pokoju między Francją, Austryją i Niemcami. 1801. *Toul*,

garbarnia, fabr. kapeluszy i czapek. *Château, Salins*, źródła solne. *Saarbourg. Phalsburg* lub *Pfalsburg*, forteca.

81) *Vosges*, m. s. *Epinal*, handel. Miasto *Mirecourt*; fabr. koronek i muzycznych instrumentów. *Girromagny*, szkoła praktyczna górnictwa. *Plombières*, cieplice.

82) *Mosel*, m. s. *Metz*, bardzo warowne przy uściu *Seille* do *Mozeli*, ma 5,800 domów, 41,000 mieszk., cytadelę. Nowe miasto piękniejsze jest niż dawne. Znaczne tu są fabryki osobliwie bawełniane. O milę od *Metz* są ruiny rzymskich rumosów. Forteca *Lengwy. Thionville* lub *Diedenhofen. Bitche. Sargemund* lub *Sarguemines. Briey*.

83) *Maas*, m. s. *Bar sur Ornain*, fabr. stali, płótna, wełny, bawełny, cukru z rzepy i inne. Forteca *Verdun*; garbarnia, fabr. likworu. Miasto *Montmédy. Varennes. Commercy*.

XVI. Alsacya, 2 Depart.

84) Niższego *Renu*, m. s. i forteca *Strasbourg* nad rzeką *Ill* i *Breuche*, niedaleko *Renu*, 34,056 mieszk. stolica *Biskupa*; Kościół katedralny z wieżą na 490 stop wysoką; Akademia, Katolickie i Protestanckie seminaryum; szkoła artylerji, fabr. tabaki, broni, wełny, gissernia liter; jarmarki; telegraf do *Paryża. Hagenau*, fabr. fajansu. *Weissenburg* (*Weissembourg*). Miasto *Bischweiler* czyli *Bischwiler*, fabr. sukna, tabaki, skór; *Buchweiler, Saverne* lub *Zabern. Bergzabern*.

85) Wyższego *Renu*, m. s. *Colmar*, szkoła wojenne, fabr. indygo. Forteca *Neuf Brisac* i *Befort* czyli *Belfort*. Miasto *Hünningen. Mühlhausen*, fabr. płótna, kartunu. *Thann. Türkheim. Soalz* lub *Sulz. Altkirch*.

86) Wyspa *Korsyka*, zamyka 180 mil kwadr. i 175,000 mieszk. Odnoga *Bonifacio* odłącza ją od *Sardynii*. Znaczne góry przerzynają ją, najwyższa jest *Monte rotondo* na 8226. Stolicą téj wyspy jest piękne miasto *Ajaccio* albo *Ajazzo*, Akademia, port, handel, miejsce urodzenia *Napoleona Bonaparte*go. Miasto *Bastia*, cytadella, port, fabr. pałaszy, garbarnia. *S. Fiorenzo* lub *S. Florent*, port. *Calvi*, cytadella, port. *Certe*.

Posiadłości Francji w innych częściach świata są, w *Azyi*: prowincya *Pondichery*; w *Afryce*: wyspy *Senegal* i *Gorce*; port *François* i t. d., i niektóre faktorye w *Gwinei*; *Maskareńska* wyspa *Isle Bourbon*; w *Ameryce*: Część *Guianny* z wyspą *Cayenne*; *Martinique. Guadeloupe. Desiderede. Marie galante. Saintes*, ogółem 1557 mil □ i 442,000 mieszkanców.

§. 4. W ł o c h y.

Granice, położenie i obszerność. Półwysep Włochy do którego kilka wysp należy, graniczy na północ z Szwajcaryą i Niemcami; na wschód także z Niemcami i morzem Adryatyckiem; od południa i południowo-wschodniej strony z morzem śródziemnym; od północno-zachodniej z Francją; leży między $25^{\circ} 13' - 56^{\circ} 10'$ dług., a od $37^{\circ} 50' - 46^{\circ} 42'$ szerok. Rozległość całych Włoch z wyspami wynosi 5,798 m. kwadr.

Grunt i klima. Na północ rozciągają się w rozmaitych kierunkach niebotyczne Alpy, między niemi Mont blanc, 14,795 stop wysoka. Monte rosa, 13,428 stop. Na półwyspie coraz niżej rozciągają się Apeniny, z których największa jest Velino, w stronie północno-wschodniej od Rzymu, wysoka jest na 7872 stop. W Sycylii jest Etna czyli Monte gibello, na 10,630 stop. Klima jest bardzo przyjemne, wyjąwszy okolice góryste. W południowych okolicach wieje wiatr Sirocco w lecie bardzo dokuczający. Trzęsienia ziemi i Wulkany kraj bardzo pustoszą.

Odnogi, jeziora, rzeki. Odnogi są częścią od morza śródziemnego, jako to: Golf Genueski, Gaeta, Neapolitański i Salerno; częścią od morza Adryatyckiego, jako to: Squillac, Taranto, Puglia i t. d. Najznakomitsze jeziora są: Lago Locarno czyli maggiore, Lucano, Como, Iseo, Garda i t. d. Znaczniejsze rzeki: 1) Po wypływa z góry Viso należącej do Alp Kotyckich, płynąc od zachodu na wschód, bierze w siebie wiele pomniejszych rzek i kilku korytami wlewa się do odnogi Weneckiej; 2) Adyga czyli Etsch, przychodzi z Tyrolu i równo odlegle do rzeki Po idąc, wpada do tejże odnogi; 3) Brenta; 4) Piawa; 5) Tagliamento, wypływają z gór Tyrolskich i wpadają w tę samą odnogę; 6) Arno; 7) Tyber, z Apeninów wychodzą i wpadają w morze Tuskie. Bagna Pontyńskie są w Stanie Kościelnym.

Produkta: Zboże, prawie wszędzie; kukuryza, ryż, wino, oliwa, szafran, manna, wszystkie gatunki południowych owoców, bawełna, trzcina cukrowa, drzewo korkowe, len, konopie, lasy wielkie sosnowe, dębowe, bukowe i t. d. Bydła rogatego i owiec aż do zbytku; podostatkiem koni, osłów, mułów, kóz, jedwabniczek,

pszczoł, ptastwa rozmaitego gatunku i ryb, koral, ostrzyg, muszli i t. d., w stronie północno - zachodniej kozy dzikie, kozły, bobaki i t. d. Złoto, srebro, żelazo, miedź, ołów, alabaster, marmur, węgle kamienne i ziemne, sól, saletra, siarka, alun, salmiak, braunstein, wody mineralne, kąpiele zimne i ciepłe, z gazami widocznie wychodzącymi, a czasem w płomieniu wybuchającymi.

Liczba mieszkańców wynosi przeszło 20,253,400, z których 2,800,000 mieszkają na wyspach. Religija Katolicka jest panująca, lecz cierpią tu także, po części nawet do prerogatyw przypuszczają Greków, Unitów i Nieunitów, Syryjczyków, Armeńczyków, Protestantów, Żydów, Osmanów, Waldencyków i t. d. W wielu miejscach są fabryki znakomite, osobliwie jedwabiu, wełny, koral, zwierciadeł, szkła, fajansu, porcelany, mydła, a szczególnie makaronów i t. d. Handel znany tylko w *Wenecyi*, *Genui* i *Liworno*.

Państwa udzielne Włoch są:

I. Państwa Króla Sardyńskiego obejmują mil kwadr. 1317 $\frac{1}{4}$, mieszkańców 4,168,000. Grunt górzysty. Od ujścia rz. Var do góry Viso, ciągną się Alpy nadmorskie, dalej Kotyckie do góry Cenis; mniejsze S. Bernarda góry dzielą Piemont od Sabaudyi, większe ciągną się do Rodanu. Wyborne drogi przez sterczące góry i zwaliska skał łączą kraj z ościennymi państwami. Droga przez górę Cenis blisko 5 mil długa 18 st. szeroka przez Simplon 4 mile długa, 264 mostów, ma i kilka po 250 st. dług. grot w skale wykutych. Klasztory i domy gościnne po górach zakładane, służą do wygody i bezpieczeństwa podróżnych. Fabryki znakomite jedwabiu, sukna, porcelany, fajansu, i t. d. Podług obrachunku czynionego w roku 1816, wydatek krajowy ma wynosić 56, a przychód 48 milionów lirów. Siła zbrojna składa się z 50,000 ludzi. Lecz z każdego pułku po jednym batalionie w ciągłej jest służbie (podług rozporządzenia w r. 1816), reszta na przemian służy. Do obrony nadbrzeż są 2 Fregaty, 2 małe zbrojne statki i 4 galery. Panującym jest Król *Karól Felix Jozef*, od 19 Kwiet. 1821 r., którego władza ograniczona jest na wyspie Sardynii przez stany państwa, w Xięstwie zaś Genueskim przez urzędy temu krajowi dozwolone, a na kongresie Wiedenskim potwierdzone.

Prowincye:

1) Xięstwo (Sawojskie) Sabaudzkie leży między Piemontem, Francją i Szwajcaryą, m. s. *Chambery*, kąpiele, fabr. koronek i jedwabiu. Miasto *Montmeliant*, forteca, wianica. *Anney*. *Moustiers*, sól warzonka. *St. Jean de Maurienne*.

2) Xięstwo Piemont, między Sabaudją, Francją, Nizza, Genua, Montferrat, Medyolanem i Szwajcaryą, m. s. i rezydencya Króla *Turin* nad rzeką *Po*, 120,000 mieszkańców; stolica Arcybiskupa, Królewska Akademia wojskowa, Liceum, szkoła leczenia bydła, Kollegium Jezuitów, fabr. jedwabiu, axamitu, obicia, tabaki, papieru, broni i t. d. Miasto *Novalese* przy górze *Cenis* wysokości na 5879 stóp. *Susa* (*Suze*). *Pinierol* (*Pignerolo*), forteca. *Fenestrelle*, także forteca. *Ivrea*, stol. Biskupa. *Vercelli* (*Verceil*), stolica Biskupa. *Asti*, stolica Biskupa. *Aosta*. *Casale*, 16,155 mieszk. *Acqui*. *Alessandria* lub *Alexandria*, 30,216 mieszk., forteca, handel. *Arona* nad *Lago maggiore*, zamek, warsztat okrętów, handel. *Nowara*, 12,955 mieszk., Kollegium Jezuitów. *Vigevano* nad *Tycyną*. *Tortona*. Miasteczko *Marengo*, sławne bitwą 14. Czerwca 1800.

3) Hrabstwo Nizza, m. s. *Nizza* (*Nize*) przy ujściu *Paglio* do odnogi *Genueńskiej*, 19,645 mieszk., port, kąpiele morskie, handel. *Villafranca*, port, warsztat okrętów.

4) Xięstwo *Genueńskie*, m. s. i forteca *Genua* czyli *Genova*, 75,861 mieszk., port, stolica Arcybiskupa: Akademia, Instytut głuchoniemych, Kollegium i odosobniony nowicyat Jezuitów; fabr. jedwabiu, aksamitu, tabakierok papierowych, handel, bank *S. Jerzego*. Miasto *Savona*, port. *San Remo*, port, handel. *Spezzia*, port, warsztat okrętów. *Sarzana*.

5) Wyspa i właściwe Królestwo *Sardyńskie*, od którego wyspa *Korsyka* jest oddzielona kanałem *S. Bonifacego*, leży na morzu śródziemnem, jest 37 mil długa, a 18 szeroka. i zamknięta 430 mil kwadr., mieszkańców 520,000, składa się z 4 prowincyi: *Logodori*, *Gallura*, *Arborea* i *Cagliari*; Wice-Król wyspą zarządza, mieszka w m. s. *Cagliari* przy ujściu *Mulargii* do rzeki *Mailen* i nad golfem *Kagliary*, ma 35,000 mieszk., Arcybiskupstwo, Akademia, kwarantana, główny skład handlu *Sardyńskiego*, port, fabr. papieru, tabaki, warsztat okrętów. Miasto *Sassari* nad rzeką *Torres*, 4 mile od morza, 25,000 mieszk., Akademia, Arcybiskupstwo. Około *Sardynii* leży jeszcze około 44 wysp, po większej części niezamieszkałych, n. p. *Tavolara*, *Asinara*, *Caproja*.

Między *Genuą* i *Piemontem* leży Xięstwo *Monaco*, które zostaje pod opieką *Sardyńską*. Xiążę *Honoryusz IV.* mieszka w mieście *Monaco*, forteca, port, fabr. tabaki.

II. Królestwo *Lombardzko - Weneckie* rozległe jest na 816 mil kw., liczy 3,998,862 mieszk. leży nad rzekami *Po* (z *Tessino*, *Adda*, *Oglio*, *Mincio*), *Etsch*, *Benta*, *Piave*, *Tagliamento*, *Isonzo* i t. d., należy do Cesarza *Austryackiego*, *Franciszka I.*, w osobie jego zarządza tén Królestwem Wice-Król, który częścią w *Medyolanie*, częścią w *Wenecyi* mieszka. Od 2. Sty-

cznia 1816 zaprowadzony jest nowy Cesarski rząd, i całe państwo na 2 Wielkorządztwa (*gouvernements*), a te na Delegacyi i prowincye zostały podzielone. Każde Wielkorządztwo ma swoje zgromadzenia centralne, a Delegacya zgrom. prowincjonalne.

1) Wielkorządztwo Medyolańskie z 9 Delegacyami: Medyolan, Pawia, Kremona, Lodi, Sondrio, Komo, Bergamo, Brescia, Mantua z m. s. Milano czyli Mailand między Tessiną i Adelą, mieszk. 124,798, wiele pałaców, 67 Kościołów (między którymi jest Kościół Metropolitalny od lat 400 jeszcze nieskończony, długi na 454 stóp, a szeroki na 270, z wspaniałemi kaplicami i nagrobkami); rezydencya sądu najwyższej appellacyi, stol. Arcybiskupa, szkoła umiejętności i kunsztów, muzeum, kilka publicznych szkół, Akademia wojskowa, publiczna biblioteka, dom podrzutków i sierot wojskowych; fabr. jedwabiu, aksamitu, wstążek, galonków, fajansu, kartunu, sycu, prowadzi znaczny handel. Miasto *Pavia* nad Ticino, Akademia, szkoła wojskowa. *Monza*, *Cesmo* nad jeziorem i. t., fabr. jedwabiu i metalów, handel. *Cremona* nad Po, mieszk. 23 256, Akademia, fabr. jedwabiu, sukna, skrzypców i stron baranich. *Casal maggiore* nad Po, handel. *Pizzighetone*, forteca nad Addą. *Lodi* nad Addą, sławne robieniem sera nazwanego Parmezańskim. *Treviglio* nad Addą, handel, jarmarki. *Mantua*, na jeziorze, utworzonem z rzeki Mincio, przez które dwa wnieścia są tylko do miasta; forteca, ma 22,896 mieszkańców, Akademią umiejętności i znaczny handel prowadzi. Jest tu pomnik Wirgiliusza, który się urodził w pobliskiem mieście *Pietola* (niegdyś *Andes*). *Sondrio* nad Addą; miasteczka *Worms* albo *Bormio*, *Kleven* i *Chiawena* nad Addą, *Krema* nad Seryą, mieszkanie Biskupa. *Brescia* nad rzeką Mella i Zarca; zamek obronny fabryka broni, stali i żelaza, handel. *Bergamo* z szkołą Muzyki, fabryką jedwabiu, wełny i bawełny, ma 2 jarmarki.

2) Wielkorządztwo Weneckie z 8 Delegacyami: Wene-cya, Werona, Padwa, Wicenza, Poleszyna, Trewizo, Belluno, Friul. M. s. *Wenecją* wystawione na odnodze morskiej, z porządnym portem Mallamocco, na wyspach, które są 450 mostami i ławami złączone, 150,000 mieszk., między którymi jest 4000 żydów, a 20,000 żebraków, Znaczniejszymi ulicami są kanały, po których w czołnach (Gondołach) jeżdżą; wszystkie domy są stawiane na palach. Jest tu stolica Katolickiego Patriarchy (Prymasa Dalmacyi), Arcybiskupa Greckiego i Ormiańskiego. Pałac Cesarski na placu S. Marka, publiczne biblioteki, między którymi znakomita jest S. Marka, z zbiorami starożytnemi, jako to: pieniędzy i t. d. Gimnazjum Greckie, szkoła muzyki, Conservatorium della Pieta, w którym więcej niż 100 dzieci uczą robić kwiatków z wosku, muzyki, prócz innych umiejętności; dom podrzutków, w którym do 4000 chłopców i dziewcząt z wielką starannością pielęgnują, póki nie dorosną. Fabr. złota, jubileria, fabr. sukna szkarłatowego, jedwabiu, cukru, laku, dryakwi, mydła, zwierciadeł, szkła, porcellany. Arsenał i warsztat okrętów, handel. Miasto *Padua* nad Brentą, forteca, dom radny, w któ-

rym jest sala długa na stóp 256, szeroka 86; napełniona statkami, między którymi jest piękny pomnik Tyta Liwiusza; Akademia, Seminarjum Biskupie, Greckie gimnazyum, Akademia umiejętności i kunsztów, towarzystwo rólnicze, fabr. sukna, skór i jedwabiu. *Vicenza* nad rzekami *Bachiglione* i *Recone*, fabr. jedwabiu. *Treviso* lub *Trevigi* nad rzeką *Sile* i *Piavesella*, fabr. jedwabiu, wełny i noży, *Bassano* nad *Brentą*, fabr. jedwabiu i kapeluszy słomianych; sławna remondyńska drukarnia z 17 prassami do drukowania pism, 21 do rycin, a 4 do marmurkowego papieru i t. d. *Verona* nad rzeką *Etsch*, 41,508 mieszk. Liceum, Kollegium Królewskie wychowania pći żeńskiej, fabr. skór, jedwabiu, wełny. *Feltre*. *Cadore*. *Amprezzo*. *Primiero*. *Udina* nad kanałem *La Rosa*. *Palma nova*, forteca. *Campo formio*, wieś pamiętna pokojem 1797 r.

III. Kraje Xięźnej *Parmy Maryi Ludwiki*, *Arcyxięźniczki Austriackiej*, małżonki byłego Cesarza *Francuzkiego*, *Napoleona*, składają się z Xięstw *Parma*, *Piacenza* i *Guastalla*; zamykają 102 mil kw. i 412,000 mieszk., religii katolickiej. Dochody wynoszą 6 milionów *Zł. p.* Wojsko składa się z pułku *Maryi Ludwiki* mającego ludzi 3600; z tych 1320 służą w czasie pokoju, reszta zaś 2280 są wolni od służby, dopóki nie zostaną powołani.

1) Xięstwo *Parma* nad rzeką i z m. s. t. i. ma 30,449 mieszk., cytradella, Biskupstwo, Akademia, fabr. porcelany, jedwabiu, płótna, sławna drukarnia, mająca charaktery do 200 języków.

2) Xięstwo *Placencya*, m. s. *Piacenza* przy ujściu *Trebbii* do *Po*, cytradella, Biskupstwo, Kollegium. Miasto *Borgo San Domino*.

3) Xięstwo *Guastalla*, m. s. t. i. przy ujściu rzeki *Crostri* do *Po*.

IV. Xiążęce *Modeńskie* kraje zajmują mil kw. 94 $\frac{1}{3}$, mieszk. 375,000, należą do Xięcia *Franciszka IV.*, *Arcyksięcia Austriackiego*. Dochody wynoszą 6 mill. *Zł. pol.* Wojsko stanowi pułk liniowy z 1200 ludzi i szwadron *Dragonów*.

1) Xięstwo *Modena*, m. s. i rezyduencya *Modena*, 19,533 mieszk. Akademia, szkoła kunsztów, wojskowa, Kollegium cytradella i t. d.

2) Xięstwo *Reggio*, m. s. t. i. nad *Tessoną*, fabr. wstążek jedwabnych; nie daleko od niego leży zamek *Canossa* na górze.

3) Xięstwo *Mirandola*, warowne miasto stoł. i. t.

4) Xięstwa *Novellara*, *Coreggio*, *Carpi* i Hrabstwo *Rivolo*. Xięstwa *Massa* i *Carrara* i Państwo *Garfagnana* 23 mil kw. i 60,000 mieszk. liczące, należą, stosownie do rozporządzenia *Wiedeńskiego Kongresu*, do matki Xięcia *Modeny*, *Maryi Beatrycy*. Tutaj są miasta *Massa* nad rzeką

Frigido. Carrara niedaleko morza, kopalnia marmuru i Akademia rzeźby, *Casial novo di Garfagnana*.

V. Xięstwo Lucca ma mil kwadr. 19½, mieszk. 137,523, należy, do Xięcia *Karola Ludwika* który ten kraj dostał w nagrodę za dziedziczne państwa Parmę i Placencją. Dochody xięstwa wraz z dopłatą Austrii i Toskany wynoszą 3,350,000 Zł. pol. Siła zbrojna była dawniej z 1400 milicyi krajowej złożona. Miasto stoł. *Lucca* nad rzeką Serchio, 17,160 mieszk., Akademia, fabr. jedwabiu, wełny i bawełny, handel; w pobliżu są kąpiele mineralne.

VI. Wielkie Xięstwo Toskańskie, leży nad morzem śródziemnym (które się tu zowie morzem Tyrryjskim lub Tyrreńskim) i graniczy z Modeną, Lukką i krajem Papiezkim. Zajmuje mil kwadr. 395, a liczba mieszkańców 1,260,000. To państwo leży nad *Arno*, *Cecina*, (*Chiano*), *Ombrona*, *Albegna* i t. d., które wpadają do morza śródziemnego. Wielkim Xięciem jest *Leopold II.*, Wielki Xiążę Austriacki. Dochody wynoszą 22 miliony złotych, a siła zbrojna ma prócz milicyi, 3000 ludzi.

Dzieli się na następujące powiaty:

1) Florencki, m. s. i rezydencya *Florenca* nad *Arno*, 75,207 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia, liceum osobliwie historii naturalnej, Akademia della Crusca, Konserwatorium kunsztów i rzemiosł, Akademia nauk wyzwolonych dla 300 uczniów, 172 Kościołów, pomiędzy którymi Kościół Metropolitalny jest najznakomitszy, białem i czarnem marmurem zewnątrz powleczoney i wybornymi obrazami przyozdobiony. Kościół S. Wawrzyńca z kaplicą, wysadzoną drogiemi kamieniami, która jest grobem W. Xiążąt. Pałac Pitti, galerya, gabinet naturalny, zbiór monet i starożytnych rzeczy, fabr. jedwabiu, axamitu, wełny, porcellany i czarna farbiernia; 2 cytadelle, 8 Teatrów. Miasto *Arezzo*, miejsce urodzenia Petrarki. *Pistoja*, ogród botaniczny do przyswajania obcych a pożytecznych roślin.

2) Pizański, m. s. *Piza* nad *Arną*, Akademia; fabryka bawełny, jedwabiu, zegarków, stali i złota; cieplice. *Livorno*, 50,582 mieszk., pomiędzy którymi znajdują się Grecy, Ormianie i Żydzi (przeszło 10,000), Osmały, port wolny, forteca, zbrojownia, kwarantena, fabr. koralu i fajansu; skład towarów Lewantu, *Włoch* i t. d.

3) Sienski, m. s. t. i., Akademia, 23,882 mieszk.

4) *Stato degli Presidii*, z miastem stołecznym warownym t. i. *Piombino* nad kanałem, który oddziela ląd od wyspy Elby. Miasteczko *Orbitello* nad morzem z dobrym portem, Wyspy: *Elba* z fortecą *Porto Ferrajo*, port, i *Porto Longone*, port; *Pianosa*, *Palmajola*, *Gorgona*, *Giglio*, *Melora*, i. t. d.

VII. Rzeczpospolita San Marino (St. Maryńska) w państwie Kościelnem, przyłączeniu się *Tamara* z *Kalora*, ma mil kwadr. $1\frac{1}{2}$, 7000 mieszk., 120,000 Zł. pol. dochodu.

Jedno tylko miasto *Marino* z 3 obrotnemi zamkami i 6000 mieszkańcami.

VIII. Państwo Kościelne, teraz znowu do swojej dawniej wielkości przywroczone, leży między Lombardzko-Weneckiem Królestwem, Modeną, Toskaną, Neapolem, morzem Tuskim i Adryatyckiem, mieszkańców 2,354,674, nad Tybrem (z rzekami *Chiascio*, *Paglio*, *Mera*, *Teverone* i t. d.), Musone, Tronto, Po, (która jest granicą Królestwa Lombardzko-Weneckiego) i t. d. Grunt urodzajny ale nieuprawny, dostarcza jednak zboża, owoców, wina, oliwy, sżunu, siarki, saletry, marmuru, pucolany i t. d. Rządca państwa jest Papież, głowa Kościoła katolickiego *Grzegorz XVI.* (kardynał *Mauro Capellari*). Ten rżdzi samowładnie. Kollegium Kardynałów stanowi najwyższy sąd duchowny. Dochody wynoszą 32 000,000 złt. pol., licząc w to, co Papież z katolickich krajów pobiera. Długi dochodzą do 90 milionów Skudów. Siła zbrojna lądowa mieć może najwięcej 2000 ludzi. Cały kraj, oprócz Dystryktów Rzymu, Tywoli i Subiako, podzielony jest na 17 Delegacyi, z których 5 pierwszych mają tytuł Legacyj, kiedy Kardynał stanie na ich czele.

Miasto stołeczne i rezydencya Papieża Rzym nad Tybrem, ma 3 mile w obwodzie, wystawiony na 12 pagorkach. Ma mieszkańców 140,673, kościołów 328, między którymi Laterański jest najpierwszym kościołem wszystkich Katolików. Kościół S. Piotra, którego wybudowanie 82 miliony Talarów kosztowało, a przeszło 100 lat się ciągnęło, (długi na 750 stóp, szeroki na 284) największą na siebie uwagę ściągą, z podwójną kopułą, na 4 słupach, z których każdy ma średnicy 90 stóp, wieża wysoka na 503 stóp; wewnątrz ołtarzy 29, pod wielkim ołtarzem, przy 112 nieustannie palących się lampach spoczywają zwłoki S. Piotra; niezliczona liczba Świętych; 4 statuy olbrzymiej wielkości ojców Kościoła: S. Ambrożego, S. Augustyna, S. Chryzostoma i S. Atanazego; wewnątrz i zewnątrz marmurem powleczony; przy nim plac Sgo Piotra potrojnym rzędem kolumn otoczony, gdzie jest przeszło 300 posągów, a w środku obelisk Egipski na 180 palmów wysoki i dwie wspaniałe fontany; kościół S. Maryi *ad Martyres* nazwany (Rotonda, niegdys Pantheon, wybudowany na 25 lat przed Chrystusem z kwadratowych kamieni, a wewnątrz marmurem powleczony; jest to okrągły gmach nie na słupach, i nie ma okien, lecz tylko przez otwór okrągły w sklepieniu jest oświecony, z popiersiami sławnych ludzi tak przez sztukę, jako też nauki:

Rafaela, Hannibala, Karaciusza, Poussina, Winckelmana, Mengsa, Metastaso i t. d.) Na jednej stronie kościoła S. Piotra jest Watykański pałac z 22 dziedzińcami, i 11,246 pokojami, z biblioteką, gabinetem pieniędzy, zbrojownią, Konklawę do obierania Papieży, które łączy Belvedere z zbiorem posągów; na drugiej zaś stronie zamek S. Anioła (*Castello de Genio*), mocna cytadella *Campidoglio* (Kapitolium), z wielkim zbiorem instrumentów mechanicznych. Tu przeniesiono posągi sławnych mężów z Rotundy. Posąg Trajana, obeliski, (n. p. na placu przy *Porta del popolo* wspaniały obelisk wysoki na 120 palm z czerwonego wschodniego marmuru, cały hieroglifami okryty, niegdyś od Ramazessa w mieście Egipskiem Heliopolis wystawiony, a przez Augusta do Rzymu sprowadzony); fontany, ruiny i t. d. Akademia, Kollegium niemieckie i greckie, kilka Akademij i towarzystw uczonych, n. p. Arkadyjczyków; Akademia pięknych sztuk u. S. Łukasza, szkoła muzyki i szkoła roboty mozaiki, Instytut głuchoniemych, Kollegium *de propaganda fide* dla Misyonarzy do nawracania pogan; w tym obszernym gmachu utrzymują wiele chłopców z rozmaitych narodów; jest w nim piękna biblioteka i drukarnia, przez Francuzów zrujnowana, a w której więcej niż 30 językami drukowano; wielu kunsztmistrzów; fabr. sukna, jedwabiu, sycu, kwiatków, essencyi, pomady. W pobliżu jest wieś *Ostia* przy ujściu jednej odnogi Tybru, port.

17 Delegacyj są następujące:

1) Urbino z m. s. t. i. przy źródle rzeki Foglio, Cytadela, Uniwersytet; miejsce urodzenia sławnego Rafaela. (w Kwiet. 1483 r.). *Pezara* przy ujściu rzeki Foglio do morza. *Sinigaglia* mocna nadmorska forteca, port, handel, wielkie bywają jarmarki. Miejsce urodzenia sławnej śpiewaczki *Angelica Catalani*.

2) *Ravenna* m. s. t. i. nad ujściem Montony do morza Adryatyckiego. *Imola* na jednej z wysp rzeki Santerno. *Faenza* nad Amoną, fabr. fajansów.

3) *Forli* z m. *Forli* nad rzeką Ronka. Uniwersytet, Akademia umiejętności, fabr. jedwabiu, solne żupy. *Cesena* nad Sawią. *Rimini* z portem.

4) *Ferrara* z stolicą t. i. nad rzeką Po, 23,638 mieszk. Akademia wymowy sądowej. Kościół Benedyktynów z nagrobkiem Aryosta. Szpital S. Anny, w którym Tasso pod pozorem obłąkania zmysłów 7 lat więziony był. Forteca *Comachia* na bagnach między dwoma korytami rzeki Po. W tych obudwach miastach może Austria trzymać swoje załogi.

5) *Bologna* z m. s. t. i. między rzekami Reno i Sarwena 64,078 mieszk. Uniwers., szkoła muzyki, towarzystwo Sokratyczne (do rozkrzewiania towarzyskiego szczęścia w roku 1816 założone); fabryka wełny, jedwabiu, axamitu i flory.

6) *Frosinone* z m. s. t. i.

7) *Rieti* z m. s. t. i. Biskupstwo.

8) *Viterbo* z m. s. t. i. mieszkanie Biskupa.

9) *Civita vecchia* (czywitawekia) z m. s. t. i. forteca, wolny port.

10) *Perugia* z m. t. i. Cytadela, Uniwers. Akadem. umiejętności.

11) *Spoletto* z m. t. i. mieszkanie Biskupa, Cytadela.

12) *Camerino* z m. t. i. Uniwersytet.

13) *Macerata* z m. t. i. Uniw., szkoła rycerska.

14) *Fermo* z m. t. i. Arcybiskupstwo, Uniwers.

15) *Ascoli* z m. t. i. przy ujściu rzeki Kastalano w Tronto; 2 Cytadele, Biskupstwo.

16) *Ancona* z m. s. t. i. nad morzem Adryatyckiem, Cytadela, port, molo (grobla portowa) godna widzenia, fabryka jedwabiu, mydła z oliwy, blejwasu, cukru; handel. Miasto *Loret* na wzgórku z świętym domkiem, w którym Najświętsza Panna mieszkać miała, a który w r. 1294 od Aniołów miał tam być przyniesionym.

17) *Benevento* w obrębie Królestwa Neapolitańskiego, z m. s. *Benevento* przy ujściu rzeki Sabato do Kalory, 13,500 mieszkańców, mieszkanie Biskupa, dostarcza towarów złotem i srebrem plutowanych, skóry, pargaminu; ma 5 jarmarków. *Pontecorvo*.

IX. Królestwo obojga Sycylii, *Ferdinand II.* Obadwa te kraje zawierają 1987 $\frac{1}{2}$ mil kwadr. i 7,121,740 mieszk. Dochody wynoszą 155 milionów złotych, p. Wydatek 168 milionów zł. p. — Dnia 1. Lutego 1820 r. Jenerał Pepe był sprawcą podobniejsze rewolucyi jak w Hiszpanii Jenerał Quiroga, przez co Król zmuszonym był do przyjęcia i zaprzysiężenia tymczasowo Konstytucyi Hiszpańskiej. Przeciw tej zmianie oświadczyły się znaczniejsze dwory Europejskie. Wojsko Austryackie wkroczyło 7. Marca 1821 do kraju, rewolucya uśmierzona, dawne prawa Monarchy przywrócone. W skutek tej rewolucyi, stare wojsko rozpuszczono, a nowe w skutek Dekretu Królewskiego urządzono. Siła morska liczy 3 okręty liniowe, 5 fregat, 4 korwety i. t. d.

1. Królestwo obojga Sycylii z tej strony odnogi morskiej (Neapol albo Napoli) ma 1491 $\frac{3}{4}$ mil kwadr. i 5,097,393 mieszk., leży nad Garigliano, Wolturno, Zelo, Tronto, Peskaro, Ofanto i t. d. i dzieli się na 15 prowincyi. Apenin rozciąga się po całym kraju. Pełno jest jaskiń zabijającym wyziewem napełnionych, gorących źródeł, ogień wyziewających gór (Wezuwiusz); częste trzęsienia ziemi (r. 1783, zniszczyło to trzęsienie 130 miast, 60,000 ludzi). Produkta: Pszenica, ryż, len, konopie, figi, migdały, kasztany, orzechy włoskie, oliwki, cytryny, pomarańcze, melony, wino, bawełna, manna, morwy, lukrecya, kapary, korkowe drzewo: konie, osły, muły, owce z delikatną wełną, pszczoły, jedwabniki, (dostarczają 1 milion funtów jedwabiu) siarka,

siłun, sól kopalna i warzona, żelazo, marmur, alabaster, ziemia porcelanowa. Duchowieństwo ma 31 Arcy i 107 Biskupów, 47,233, Xięży, 52,058, zakonników i zakonnic: szlachta liczy 270 Xiążąt, 170 Markizów, 40 Grafów, 450 Baronów. Fabryki dostarczają stron skrzypcowych, materyi jedwabnych, sukna, porcellany, fajansu, szkła, i t. d.

I. Terra di Lavoro, ma 4 prowincye.

1) Neapol albo Napoli z stolicą i rezydencją i. t. nad pięknem wybrzeżem morskiem, najbogatsze i najludniejsze miasto Włoskie z 6 zamkami obronnymi i wybornym portem, 530,468 mieszk. (między którymi 60—80,000 Lazaroni t. i. żebraków, i 4000 Adwokatów (Paglietti t. i. słomiane kapelusze); 121 kościołów, 130 kaplic czyli domów modlitwy, 11 Szpitalów, 57 domów ubogich a 381 na robotę przeznaczonych; mieszkanie Arcybiskupa, Uniwersytet, szkoła wojskowa, Akademia żeglugi morskiej, Kollegium dla młodych Chińczyków i Indyjczyków, szkoła muzyki, Instytut głuchoniemych, zbiór książek, starożytności, malowideł, pieniędzy, waz i starożytności z Herkulanum w gmachu *gli Studj* (to jest nauk), szkoła Królewska rysunków, towarzystwo Królewskie nauk, filologii i sztuk, szkoła prawa, ogród botaniczny, obserwatorium na wzgórku Capo di Monte; bank, 7 teatrów, fabr. złota, srebra, jedwabiu i axamitu, mydła, koralu, porcelany, fajansu, stron flaczanych, cukru z kasztanów, makaronu, warsztat okrętów, handel. Niedaleko jest miasto *Portici* z pałacem Królewskim. Tutaj to stały roku 79 po Chr. miasta zasypane *Herculanum* i *Pompej*, a w roku 1711 znowu odkryte; odkopują je raz wraz z ulicami i domami. Góra ognia wyrzucająca Wezuwiusz, którego krater na 3283, a Somma na 3509 stóp wysokie, 1818 w kraterze założono źródła, które zgęszczając wyziewy wulkaniczne, mają własności leczące. W tej okolicy jest *Solfatara*, głębia na górze, szeroka na 1000 stóp, a długa na 1246, w której się nieustannie ogień pali i zdaje się być złączona z Wezuwiuszem. *Sudatorii* lub kąpiel gorąca *S. Jennaro* (S. Januariusza) jaskinie ciepłe, w których się w kilku minutach można mocno spocić; jezioro Lukryńskie i Avernejskie, których wyziewy tak zaraźliwemi przedtem były, że ptaki przez nie lecące natychmiast padały. Psia jaskinia, na której dnie wszystko uduszeniem życie traci; *Monte nuovo*, która dopiero w roku 1538 powstała i t. d. Miasto *Pozzuoli* lub *Puzzuolo* przy odnodze której ziemi Puzolan znaleziono, ta zmieszana z wapnem kamienieje. *Caserta* z Królewskim zamkiem. *Sorrento*, miejsce urodzenia Torquato Tasso (umarł 14. Kwietnia 1595). Nad brzegiem są wyspy: *Ischia* z gorącemi i zimnemi mineralnemi źródłami, *Capri*, *Procida*.

2) Terra di Lavoro, z stolicą *Gaeta*, miastem warownem nad Golfem tegoż imienia. *Kapua* nad rzeką Wolturno, forteca. *Monte Cassino*, bogate opactwo Benedyktynów, najstarszy klasztor Królestwa. *Arpino*, miejsce urodzenia Cyncerona, nad wybrzeżem wyspy Ponza i t. d.

3) *Principato citra*, m. s. wzmocnione *Salerno* nad Golfem t. i., port, Akademia, jarmarki.

4) Principato oltra, albo Montefusco, miasto Conza nad Ofanto, stolica Arcybiskupa. *Avellino*, fabr. sukna; *Montefusco*.

II. Abruzzo, ma 3 prowincye.

5) Abruzzo oltra I., m. s. wzmocnione *Aquila*, tu się szafran rodzi.

6) Abruzzo oltra II. z stolicą *Teramo*, mieszkanie Biskupa.

7) Abruzzo citra z m. s. *Chieti* nad Peskarą, ma 2 jarmarki.

III. Apuglia, ma 4 prowincye.

8) Capitanata, m. s. *Foggia* nad rzeką Cervara, główne miejsce handlu Neapolitańskiego, jarmarki. Miasto *Manfredonia*, sól morska.

9) Molise, z m. s. *Campo basso*, fabryka stali, handel. Miasto *Molise*, gdzie wiele szafranu. *Canne* nad Ofantą, sławne zwycięstwem Annibala nad Rzymianami.

10) Terra di Bari, forteca nad morzem, port, fabr. płótna, handel.

11) Terra di Otranto, m. s. *Lecce*, 20,000 mieszk. fabr. koronek i bawełny. Miasto *Taranto* (od którego biorą imię *Tarantelle*, które się w tej okolicy znajdują) na przylądku t. i. z portem i mocnym zamkiem handel. *Gallipoli*, forteca, port, fabr. bawełny. *Otranto*, forteca, port. *Brindisi* z sławnym dawniej, a teraz zasypanym portem, stolica Arcybiskupa.

IV. Calabria, ma 4 prowincye.

12) Basilica, m. s. *Potenca*. Miasto *Matera*.

13) Calabria citra, m. s. *Cosenza*, zamek obronny, handel jedwabiu, glinianych naczyń tutaj wyrabianych, żelaza i stali.

14) i 15) Calabria oltra I. i II. w pierwszej jest m. s. *Reggio*, a po jego zburzeniu w r. 1883. *Agatha della Galline* nad kanałem Sycylijskim, port. W ostatniej jest stolica *Catanzaro*, mieszkanie Biskupa, Lyceum, fabryka jedwabiu.

2) Królestwo Sycylijskie z tamtej strony odnogi morskiej, największa wyspa na morzu śródziemnym, oddzielona od Neapolu wąską cieśniną, na ($\frac{1}{2}$ mili) zwaną *Foro di Messina*, sławną wirem *Charybdis* i *Scylla* zwaną, teraz *Calofara* lub *Charilla* i *Rema*, ma mil kwadr. 587 $\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,655,536. Urodzajne nader grunta wyspy wydają podostatkiem zboża, lnu, oliwy, suszonych winogron, owoców południowych i t. p. w wartości 88 milionów złt. polsk. przecież $\frac{1}{3}$ mieszk. żebrze. Cała wyspa podzielona na 7 Intendentur.

1) Palermo, m. s. t. i. 172,812 mieszk. 8 Opactw, 71 klasztorów, stol. Arcybiskupa, Uniwersytet, port, śródek handlu i przemysłu Sycylii.

2) Trapani, m. s. t. i. 20,000 mieszk. forteca, port, kopalnia soli, marmuru i alabastru.

3) Girgenti, (dawniej Agrygent) m. s. t. i. port.

4) Messina, m. s. t. i nad przesmykiem, t. i. przez trzęsienie ziemi 1783 prawie całe zniszczone; 80,000 mieszk. Wolny port, stol. Arcybiskupa.

5) Catania, m. s. t. i. liczy do 100,000 mieszk. leży u stóp góry Etny 10,484 st. wysokości. (Monte gibello) stol. Biskupa, Uniwersytet, stol. Zakonu S. Jana Jerozolimskiego (Maltńskiego), który w r. 1815 przez Króla Hiszpańskiego i Neapolitańskiego przywrócony, odzyskał dobra swoje w tych państwach.

6) Siragossa albo Syrakus, m. s. t. i. na wyspie zbudowane, 13,500 mieszk. (przed 2000 lat liczono tu 30,000 mieszk.) Cytadella, kościół katedralny (dawniej świątynia Minerwy), łomy kamieni, winnice, papiernia (z rośliny Egipskiej Papyrus), źródło *Arethusa* nie dobre teraz do picia, trzęsienie ziemi zmieniło smak wody; m. s. *Modica* 23,500 mieszk.

7) Caltanissetta, m. s. t. i. w Sierpniu 1820 od Palermitanów zdobyte i spalone.

Dawniej dzielono wyspę na 3 doliny, 1) Val di Mazzara, m. s. *Palermo*. — 2) Val di Demona, m. s. *Messina*. — 3) Val di Noto, m. s. *Syrakuzy*.

Nie daleko Sycylii leżą: 1) Wyspy Liparskie (dawniej Eolskie), *Lipary*, *Stromboli*, *Valeano*, ostatnie dwie z Wulkanami; mają obfitość wina, rozynków, fig, bawełny, siarki i t. d. 18,000 mieszk. — 2) W. Egaty — 3) W. Pantalaria, Marzameni, Lampedusa pusta.

X. Wyspa Malta, Gozzo i Comino mają mil kwadr. 8 i 114,000 mieszk., należą do Anglii.

Na Malcie 6 mil kwadr. rozległej, mającej 80,000 mieszk. jest m. s. *La Valetta* lub *Citta nuova*, ma 32000 mieszk., dwa porty z mocnym zamkiem *St. Elmo*, przy tém ogród botaniczny i ekonomiczny, z biblioteką i zbiorem starożytności, wykopanych na tej wyspie. Wyspa Gozzo ma około 2 mil kw. Comino jest bardzo urodzajna; ma tylko 5000 kroków w obwodzie i 6000 mieszk.

XI. Zjednoczone stany wysp Jońskich przy brzegach Albanii, Liwadyi i Morei, obejmują mil kwadr. 46½; mieszk. 200,000, po większej części Greków, Włochów i Żydów. Zajmują 7 wysp głównych pod opieką Angielską, mającej prawo garnizony w fortcach utrzymywać i siłą lądową rozrządzać; wszystkie porty i wybrzeża tych wysp, co się tyczy praw honorowych i wojсковych, poddane są władzy Anglików. Dochody 304,268, wydatek 219,570 Dollarów. Wydatki Anglików 1818 wynosiły 5 milionów złt. pol. osada ich 6400 ludzi.

1) Corfu, przedtém Koreyra na 2 mile od lądu oddalona, leży na przeciw Albanii, rozległa na 10 mil kwadr., ma 65,000 mieszk. Warowna stolica t. i. leżąca na najwyższym wierzchołku wyspy przy cieśninie Albańskiej, ma mieszk. 14,000, stol. Senatu, Arcybiskupa Greckiego, Biskupa Katolickiego i Jońskiego, towarzystwa uczonych ekonomii rolniczej,

handlu i przemysłu; ma port, warsztat okrętów, arsenał morski i znaczny handel prowadzi.

2) Paxo, a przy niej Anti-Paxo.

3) Santa Maura, dawniej Leukadia nad kanałem Malta, m. s. *S. Maura* lub *Leucas* złączona mostem z lądem stałym Epiru. Przez trzęsienie 1820 powstała nowa wysepka *Lauderdale's Rock*.

4) Cephalonia z 60,000 pracowitymi mieszkańcami, którzy są uznani za wybornych żeglarzy, m. s. t. i., port, handel. *Argostoli* z najlepszym portem na tej wyspie.

5) Theaki lub mała Cephalonia, oddzielona od Cephalonii kanałem Guiscard, zapewne dawna Itaka.

6) Zante, dawniej Zacyntus, m. s. t. i., górnictwo, port, handel, 2 kwarantany. Miasto ucierpiało wiele przez częste trzęsienia ziemi w 1820 blisko 800 domów zawalone lub mocno uszkodzone.

7) Cerigo, przedtem Cythera, na południe Morei, przy wejściu do morza Egiejskiego, m. s. t. i., zamek obronny, port, handel.

§. 5. Szwajcarya lub Helwecya.

Położenie, granice, obszerność. Helwecya leży od 23° 24'—28° 10' wschód, dług., 45° 49'—47° 41' szerok., graniczy na zachód z Francją, na północ i wschód z Niemcami, na południe z Włochami. Zajmuje 873½ mil kwadr.

Grunt i klima. Helwecya jest najgórzystszym krajem w Europie. Najznakomitsza góra jest S. Gotarda, której wierzchołek Fibia, wszystkie inne przenosi, 9964 stóp wysoka, a znajdujący się na niej klasztor Kapucynów na 6397 stóp; Góra Jura lub Leberberg, której wierzchołek najwyższy, *Dole* zwany, 5785 stóp wysoki; góra Simplon z nowym traktem; góra wielka S. Bernarda, na 10,380 łokci, a klasztor na niej w wysokości 7731 stóp; Finsteraarhorn 13,434 stóp wysoka; Furka 13,171; Schrekhorn 12,562; Panna 12,872; Dedi 11,037 i t. d. Alpy są w wielu miejscach wiecznym śniegiem pokryte. Klima na górach jest zimne; w dolinach często upały nieznosne.

Jeziora: Genfer, Boden, Neuenburg, Vierwaldstädter, Zurich i t. d.

Rzeki. Szwajcarya ma wiele wód. W niej znaczna liczba rzek swój ma początek. Główne są: 1) Ren, który w Graubündten z 3 źródeł powstaje, łączących się pod Reichenau; on stanowi granicę między Tyrolem i Szwaj-

caryą; 2) Rhone, ma swój początek w Kantonie Wallis, wpada w jezioro Genfer, i znowu z niego wychodzi. Inne mniejsze rzeki są: 1) Tessino albo Ticino; 2) Adda; 3) Jun.

Produkta. Szwajcarya ogólnie uważając, dla górzystej ziemi, nie jest krajem urodzajnym, jednak ma rozmaite płody naturalne, a mianowicie: żelazo, miedź, ołów, siarkę, witryol, węgle kamienne, marmur, glinę, torfy, terpentynę, kryształ, nieco soli, wody mineralne; zioła Alpejskie, wino, owoce, len, konopie, trochę zboża i drzewa; kozły, kozy dzikie, rogate bydło, owce, pszczoły, ryby i t. d.

Mieszkańców 1,783,800 którzy się najwięcej bawią fabr. sukna, bawełny, płótna, jedwabiu, floru, wstążek, papieru, zegarków i innemi fabrykami.

Religia jest pomieszana. W małych kantonach: Lucernie, Freiburg, Solothurn, Tessin i Wallis jest Katolicka panująca; reformowaną zaś wyznają wyższe kantony Zurych, Bazyleja i Szafuza; obiedwie równych praw używają w Graubündten, S. Gallen, Appenzell, Glarus, Thurgau, Aargau, Waadtland, Neuenburg i Genf. Tylko w dwóch wioskach są żydzi.

Rząd republikański. Każdy z 22 Kantonów ma swoją właściwą Konstytucyą, mniej lub więcej demokratyczną lub arystokratyczną; są one jednak z sobą złączone Sejmikami z deputowanych od kantonów, które się co dwa lata odmieniają w Zurych, Bern i Lucern, jako głównych miastach Rzeczy-pospolitej. W urzędzie zostający Burmistrz czyli Wójt tych kantonów prezyduje na zgromadzeniu. Siła zbrojna utrzymywana ciągle we wszystkich kantonach razem wynosi 32,886 ludzi, a stały dochód pieniężny 540,317 franków Szwajcarskich.

Podział: cały kraj dzieli się na 22 kantony.

1) Zurych, m. s. t. i., wałami i fosami otoczone, w dolinie górąmi zamkniętej, nad rzeką Limmat, która tu bierze początek z jeziora Zurych, mieszk. 10,313. Instytut polityczny, szkoła medycyny i chirurgii, instytut głuchoniemych i niewidomych, arsenał, fabr. jedwabiu i inne, handel. Pomnik Gesnera. Miasto *Bulach*. *Winterthur*, druk indyjski, handel. *Horchen*, port nad jeziorem Zurych. *Lauffen*, kaskada Renu na 50 stop.

2) Bern, m. s. t. i. nad Aar, mieszk. 13,000, Akademia nauk i Akademia wojskowa, muzeum historyi naturalnej, arsenał, fabr. jedwabiu, wełny, linonu i fajansu. Miasto *Thun* nad jeziorem t. i. *Aarberg* na wyspie Aary. *Porentruj* lub *Bruntrut*. *Biel* nad jeziorem t. i. 2,663 mieszk. *Delmont* lub *Delé-*

mont. Wsi *Lauterbrunnen* z kaskadą na 925 stóp, i *Hofvyl* lub *Wylhof* z godnem podziwieniem urządzeniem ekonomii wiejskiej *Emanuela Fellenberg*, i szkołą dla ubogich.

3) *Lucern*, m. s. t. i.; tu bierze początek rzeka *Reufs* z jeziora *Vierwaldstädter*; ma liceum, Akademią śpiewania, piękne zbiory rzeczy kunsztownych i do historyi naturalnej należących, 620 domów, między którymi najwspanialsze *Po-Jezuickie Kolegium* i kościół, ma 4000 mieszk., *Seminaryum* więzy, wolną szkołę rysunków. Miasta inne są *Willisan*. *Sursee*. *Sempach*, pamiętne bitwą 1386. *Ruswil*, *Seminaryum* nauczycieli.

4) *Uri*, m. s. *Altorf*, dolina *Ursen*. Wieś *Bürglen* miejsce urodzenia W. Tella. Kaplica Tella w tém miejscu, gdzie z czołna wyskoczył.

5) *Schwyz* lub *Schweiz*, m. s. t. i. Miasto *Gersau*, handel. *Brunnen* nad jeziorem *Vierwaldstädter*, spław, handel. *Klasztor Benedyktynów Maryi pustelniczki*. Kaplica w wąwozie przy wsi *Küssnacht*. Tu starostę *Gesslera* zabił *Tell*.

6) *Unterwalden*, m. s. *Sarnen* i *Stantz*.

7) *Glarus*, m. s. t. i., fabr. sukna i kapeluszy, blech.

8) *Zug*, m. s. t. i. nad jeziorem *Zug*. Góra *Morgarten*.

9) *Freyburg*, m. s. t. i. nad rzeką *Saane*, fabr. materyi, soli, mennica. Miasta *Wylisburg*, *Peterlingen*, *Murten*, *Romont*.

10) *Solothurn*, m. s. t. i., arsenał, *Kolegium katolickie*, handel. Miasto *Olten*, *Biberist*, *Ballstall*.

11) *Bazyleja*, z m. s. t. i. w pięknej okolicy, nad *Renem*; jest w dawnym guście stawione, ma 220 ulic, 2100 domów i 16,000 mieszk.; *Akademia pięknych kunsztów*, *Towarzystwo zachęcające do pomnożenia i upowszechnienia dobrych i pożytecznych wynalazków*; fabr. wstążek, jedwabiu, papieru. Miasta *Liestall* i *Wallenburg* lub *Waldenburg*.

12) *Schafuza*, m. s. t. i. nad *Renem*, cytadela, fabr. jedwabiu i bawełny; kaskada *Renu*.

13) *Appenzell*, m. s. t. i., handel. Miasteczko *Herisau* 7000 mieszk. *Gäis*, 2500 m. *Trogen*, prowadzi znaczny handel płótnem.

14) *S. Gallen*, m. s. t. i., 8118 mieszk., *Akademia*, *gimnazjum*, fabr. linonu, batystu, drukowanych chustek do nosa; prowadzi znaczny handel. Miasto *Roszach*, port nad jeziorem *Boden*; fabr. płótna, muszlinu, kartunu. *Gossau*, *Rheineck*, fabr. bawełniana i linonu, handel. *Sargans* (dnia 8. Grudnia 1811 r. zupełnie spalone) i *Pfefferebade*. *Utzmach*. Wieś *Wildhaus* ur. *Cwingliusza*.

15) *Graubünden* lub *Bünden*, m. s. *Chur*, stolica *Biskupa*, szkoła tego kantonu, *Towarzystwa górnictwa i ekonomii wiejskiej*, handel przewozowy. Miasto *Maienfeld*, winnica. *Mauz*. *Disentis*. *Thusis*.

16) *Aargau*, m. s. *Aarau*, fabr. noży, kartunu, skór, wstążek. Miasto *Zoflingen*, fabr. kartunu, muszlin i wstążek. *Brugg* lub *Bruck*. *Lenzburg*, *towarzystwo Szwajcarskie elementarne*. *Zurzach*, *jarmaki walne*. *Bremgarten*. *Murg* lub *Murl*. *Baden*, *cieplice*. *Lauffenburg*. *Rheinfelden*.

17) *Thurgau* z obu stron rzeki *Thur*, m. s. *Frauenfeld*, ma tylko 3 ulic, *fabrykę jedwabiu*. Miasto *Arbon*, druk in-

dyjskiej materji, handel. *Stekborn. Weinsfelden. Bischofszell. Tobel. Gottlieben. Diessenhofen.*

18) Tessin lub Szwajcarya Włoska, m. s. *Bellenz* lub *Bellinzona*, handel. *Lugaua* lub *Lavis* albo *Lauwerz*, z jarmarkami.

19) *Leman* lub *Wadtland* (*Pajs de Vaut*, Szwajcarya Francuzka), m. s. *Lausanne*, Akademia, jublery i t. d. Miasta *Aelen* (*Aigle*), żupy solne. *Morsee* lub *Morges*, port nad jeziorem *Genfer*, winnica. *Vevay*, fabr. skór garbowanych i galanterji. *Yverdun* lub *Iferten*, port nad jeziorem *Neuenburg*, blech, handel, szkoła *Pestalocego*. *Jouxthal* z wielu ślusarzami, zegarmistrzami i kamieniarzami.

20) *Wallis*, m. s. *Sitten* lub *Sion*, przy ujściu rzeki *Sitten* do *Rodanu*; ma Gimnazjum i 5,000 mieszk.; stolica *Biskupa*. Miasteczko *Leuk*, kąpiel siarczana. *Martinach* lub *Martigny*, winnica. *St. Moriz*.

21) *Neuenburg* lub *Neufchatel* nad jeziorem t. i. z Hrabstwem *Vallengin* należy do Króla Pruskiego, lecz ma właściwy rząd, i jako Kanton, jest w związku z resztą Szwajcaryi. M. s. *Neuenburg* lub *Neufchatel* nad jeziorem t. i., fabr. cyu i kartunu, kuźnia żelaza i miedzi, handel; ma 550 domów i 3500 mieszk. Wsi *Locle* i *Chaux de Fonds*, osadzone kunsztmistrzami, zegarmistrzami i t. d.

22) *Genewa*, m. s. t. i. przy wyjściu *Rodanu* z jeziora *Genewskiego*, 25,000 mieszk., Akademia *Kalwińska*, Akademia handlu, szkoła rysunków, publiczna biblioteka, obserwatorium astronomiczne, gabinet naturalny, ogród botaniczny; fabr. zegarków, złota i srebra, jedwabiu. Nad *Rodanem*, który to miasto na 3 części dzieli, jest hydrauliczna machina, która częściom miasta od rzeki oddaloném wody dostarcza, i w jednej godzinie przeszło 34,400 konewek dostawia.

§. 6. Królestwo Niderlandzkie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Niderlandzkie leży od 20°—25° 84' dług. a 49° 53'—53° 28' szerokości. Na północ i wschód graniczy z morzem północném, na południe z Francją, na wschód z Niemcami; obejmuje mil kwadr. 1235.

Grunt i klima: Kraj jest równy, na północ niski, bagnisty, w którym są bory i grunt piaszczysty, przernięty wielu kanałami zasłonięty od wylewu morza wysokimi groblami, których utrzymywanie jest bardzo kosztowne. Powietrze umiarkowane, jednak na północ gęste, mgliste, wilgotne. Czysta woda wszędzie tu jest osobliwością.

Odnogi. *Dollart* i *Zuydersee*, 60 mil kwadr. który łączy *Pambus* z *Y* (*Ey*) i morzem *Haarlemer*, właściwie jeziorem.

Rzeki: Ten kraj wiele ma spławnych rzek. Wszystkie prawie przychodzą z innych krajów, a tu swój bieg kończą. Znaczniejsze są: 1) Ren, który przyplywa z Xięstwa Klewe; 2) Mozela, która z Francyi przychodzi, równie jak i 3) Skalda. Wiele Kanałów ten kraj przeryna, nad tymi znajdują się najpiękniejsze ogrody i ulice z drzew.

Produkta. Len, tabaka, greczka (tatarka), jarzyny, zioła i rośliny kuchenne, zboże, piękne kwiatki; była podostatkiem, osobliwie rogatego (dla tego bardzo wiele masła i sera za granice wywożą), owce (z piękną wełną), konie, pszczoły, wodne ptastwo, gęsi, ryby morskie, ostrzygi; żelazo, torfy i t. d.

Mieszkańców 5,226,857; z wolnem wyznawaniem religii; jednak na północ największa liczba jest Kalwinów, a na południe Katolików.

Fabryki dostarczają sukna, płótna (blech w Harlem), koronek (w Bruxelli, Mecheln i t. d.), papieru, porcelany, fajansu, fajek, tabaki, cynobru i t. d.; w stawianiu młynów przewyższają dotąd Niderlandczycy całą Europę.

Handel rozciągał się przedtém po całej ziemi, i od 5 lat podnosi się znacznie.

Rząd monarchiczny. Dziedzicznym Królem jest *Wilhelm I.* od r. 1815. Reprezentantami ludu są stany generalne, które się dzielą na dwie izby i mają tytuł szlachealnych możnych Panów; składają się one z stanu rycerskiego, miejskiego i wiejskiego. Najstarszy syn Królewski lub przyszły następca tronu ma tytuł *Xięcia Oranii*. Wydatki na rok 1821 wynosiły 59,875,052 złotych holenderskich. Dług Państwa dochodzi 1719 milionów złt. Siła lądowa składa się z 140,000, wraz z milicyą; morską 16 okrętów liniowych, 30 fregat i kilka małych statków.

Królestwo prócz W. X. Luxemburskiego, dzieli się na 17 prowincyi, mają znaczenie takie, jak za Karola V.

1) i 2) Xięstwo Brabanckie północne i południowe, m. s. *Brüssel* lub *Bruxela*, 75,086 mieszk., druga rezydencya Królewska, fabr. koronków, galonków, złotych i srebrnych drutów, pojazdów, sioდეł i inne. Miasta *Löwen* lub *Louvain*, Akad. fabr. sukna. *Nivelles*, fabr. płótna i batystu. *Herzogenbusch* lub *Im Bosch*, forteca. *Breda*, forteca. *Bergen op Zoom*, forteca. *Dortrecht* z portem, fabr. płócien, sól morską, warsztat okrętów. *Helvoetsluys*. Przy austeryi *Belle-Alliance* na gościńcu od Namur do Bruxeli zaszła bitwa 1815. 18. Czerwca,

w której Prusacy i Anglicy pod dowództwem Blüchera i Wellingtona zupełne zwycięstwo nad Francuzami, któremi dowodził Napoleon Bonaparte, odnieśli; nazwana od Anglików bitwą pod Waterloo, a od Francuzów bitwą przy górze St. Jean.

3) Xięstwo Limburg, m. s. *Mastricht*, 18,619 mieszk., fabr. sukna.

4) Xięstwo Geldern z miastem *Arnhem* nad Renem. *Venlo* nad Mozela. *Nymwegen* lub *Nywegen*. *Zutphen*. Miasto *Arnhem*. *Harderwyk*, szkoła wyższa zwana *Ateneum*.

5) Xięstwo Lüttich, m. s. i fort *Lüttich* (*Liege*); *Akademía*, fabr. broni, gwoździ, skór, zegarków. Miasto *Spaa*, kąpiel. *Verviers*, fabr. sukna. *Stavelot* lub *Stablo*, fabr. sukna i skór. *Huy*. *Tongern*. *Dinant*.

6) i 7) Hrabstwo Flandryi wschodnie i zachodnie, m. s. *Gandawa*, (*Gent*) 60,000 mieszk., *Akademía*, fabr. orzy, tabaki cukru, blejwasu i inne; prowadzi znaczny handel. *Mia-Oudenarde*, forteca, fabr. linonu i kobiercy. *Brügge* (*Bruges*), fabr. koronków, fajansu, barhanu, kurdybanu, safianu i inne, warsztat okrętów, szkoła marynarki. *Ypern* (*Ypres*), forteca, fabr. koronków i linonu. *Ostende*, forteca, port, szkoła morka. *Nieupoort*, połów ryb. *Sluys*, port, handel. *Sas van Gent*, forteca. *Furnés*.

8) Hrabstwo Hennegau lub Hainaut, m. s. i forteca *Mons* lub *Bergen*, fabr. fajansu, koronek, wełny i cukru, wieś *Jommappas*, bitwa 1792.

9) i 10) Prowincya Holandya podzielone wodą rzeki *Het Y*: na południową i północną:

a) W północnej Holandyi: m. s. całego Królestwa i rezydencya *Amsterdam* nad Amstelą i nad rzeką *Y*, przerzniete wielu kanałami, wzmocnione z strony lądowej, ma port; 26,296 domów, 212,053 mieszk., między którymi jest 20,000 żydów. Godny widzenia jest zamek Królewski, wystawiony na 13,689 palach; w najwyższym pięttrze jest zbrojownia, a w najniższym prócz banku są więzienia; giełda kupiecka na 250 stóp długa, a na 140 szeroka; gmachy admiralicy z dobrym warsztatem okrętów i t. d. 40 Kościołów dla wyznań, z nabożeństwem w 8 językach, 2 teatry, szkoła umiejętności, kunsztów, instytut umiejętności i kunsztów, nazwany *Felix meritis*, w których nauki podzielone są na filozofią, matematykę, wyzwolone sztuki, muzykę, rysunki i t. d.; szkoła budowania okrętów i szkoła marynarki, kilka szpitali, domy ubogich i sierot, bardzo ochędożnie utrzymywane, dom podrzutek; Towarzystwa ratowania tonących i innych nieszczęśliwych i t. d. Wiele fabryk, n. p. 101 cukierni, fabryki cynobru, kamfory, boraxu, siarki, serwaseru, porcellany; warsztat okrętów; handel znaczny. Miasto *Haarlem* nad morzem t. i.; sprzedawają tu wiele kwiatków, osobiłwie hyacinty; sławne blechy i t. d. *Alkmar*, rafinerya morskiej soli, handel. *Edam*, *Enkhuysen*, *Saardam* albo *Zaanredam* z 700 wiatrakami, warsztatem okrętów, gdzie się Piotr Wielki uczył. *Brök* w Waterlaadzie, wioska bardzo pięknie wybrukowana, i tak troskliwie w czystości utrzymywana, iż nawet mieszkańcy nie pozwalają iść podróżującym. Wyspa *Texel* (*Tessel*), z sławnym portem, gdzie okręty do Amsterdamu lub ztamtąd płynące stawają, dla wyładowania lub wypakowania towarów. *Eierland*.

b) W południowej Holandyi: miasto *Haag* albo *Grafen Haag*, pierwsza rezydencya Króla, z wielu pałacami i kanałami 42,714 mieszkańców, biblioteka, ludwisarnia, *Delft* szkoła Królewska artyleryi i inżynieryi, fabr. fajansu, kobierców i sukna. *Ledda* nad Renem, Uniwersytet, fabryka sukna. *Guda* fabr. fajek. *Rotterdam* nad Merwą 52,212 mieszk., port morski, fabr. okrętów, igieł, blejwasu, serwaseru, Lakmusu i t. d. posąg Erazma na moście. *Szydam*. Wieś *Ryswik* sławna zawartym pokojem r. 1697.

11) Prowincya *Zelandya* czyli *Seeland* podzielona odnogami *Skaldy* na kilka wysp, n. p. *Walchern*, m. s. *Middeburg*, port, handel, forteca; *Fliessingen*, port, warsztat okrętów; *Zuid Beveland*, z miastem *Goes*; *Schouven* z miastem *Ziericksee*, port.

12) Hrabstwo *Namur*, m. s. i forteca *Namur* nad *Mozelą*; fabr. drotów mosiężnych, miedzianych kotłów, noży, fuzyi, instrumentów chirurgicznych i inne. Miasto *Charleroy*. Forteca *Marienburg* i *Philippeville*.

13) Margrabstwo *Antwerpia*, m. s. *Antwerpia* lub *Antorf* (*Anvers*), nie daleko ujścia *Skaldy*, 60,000 mieszk. cytadela, port, fabr. obicia, koronek, złota i srebra i t. d., handel. Miasto *Tournhut*, fabr. płótna. Do tego należą Hrabstwo *Mechlińskie* i dobra *Doornik*, z miastem *Mecheln* (*Malines*), stolica Arcybiskupa; fabr. koronek, bawełny, obicia, nici, igieł, kołder wełnianych i inne. *Doornik* (*Thourmay*), fabr. kamlotu, obicia, floru, porcelany, bronzu, czapek i pończoch.

14) Prowincya *Utrecht*, m. s. *Utrecht* nad Renem i *Vicht* z wielu kanałami, 34,880 mieszk., Akademia, stolica Biskupa z kapitułą, muzeum kunsztów z wszystkimi instrumentami mechanicznymi, rolniczymi i do fabryk potrzebnymi, fabryka jedwabiu, naparszków, broni. Miejsca znaczniejsze są: miasto *Amersfoort*. Wieś *Zeyst*, kolonia *Hernhutów*.

15) Prowincya *Friesland*, m. s. *Leuwarden* lub *Liewerden* z wielu kanałami. Miasto *Franekyr*, ma *Atheneum*.

16) Prowincya *Overysse*, m. s. *Deventer*, forteca. *Zwoll*, także forteca, handel.

17) Prowincya *Gröningen* z powiatem *Drenthe*, gdzie miasto stołeczne warowne *Gröningen*, z Akademią. Forteca *Delfszyl* z portem, i *Coevorden*. Miasteczko *Assen* główne miejsce Powiatu *Drente*.

18) Wielkie Xięstwo *Luxemburg*, dla którego Król *Niderlandzki* jest członkiem związku *Niemieckiego*, m. s. *Luxemburg*, mocna twierdza związku *Niemieckiego*, której *Kommen-danta* Król *Pruski* wyznacza. *St. Hubert*, wody mineralne. *Arlon*. Pod zwierzchnictwem Króla *Niderlandzkiego* zostaje jako państwo stanu Xięstwo *Buliońskie* (*Bouillon*) z stolicą t. i. nad rzeką *Semois*, 1980 mieszk. Miasto *Bastogne*, 2354 mieszk., handel bydła i zboża.

Posiadłości *Niderlandyi* w innych częściach świata są: w *Azyi* obwód *Paliacate*; obwód w *Karnacie*, obwody *Cochin* i *Callom* w *Malabar*; obwód *Malacca* i *Riouw*; Wielkorządztwo *Batawskie* na *Jawie*; więkza

część wysp korzennych; osady na *Borneo*, *Celebes* i *Sumatra*. W Afryce: forteca *Elmina* i t. d.; kilka faktoryi na brzegach *Gwinei*. W Ameryce: część *Guiany* z kolonią *Surinam*; Antille *Curassao*, *St. Eustach* i *Saba*, i połowa *St. Martin*. Ogółem 5236 mil kwadr. 2,957,336 mieszk.

§. 7. N i e m c y.

Położenie, granice, obszerność. Niemcy, które przez ostatnie zwycięstwa, prawie do téj zozległości powróciły, którą miały przed pokojem Lunewilskim *), leżą od 22° 30' — 37° dług., 45° — 54° 30' szerokości, graniczą na północ z morzem wschodniem, Danią i morzem północnem; na wschód z państwem Pruskiem i Austryackiem; na południe z morzem Adryatyckiem, Włochami i Szwajcaryą; na zachód z Francją i Niderlandami; obejmują mil kw. 11,794.

Grunt i klima. Grunt jest tu i owdzie, a osobliwie na północ bardzo górzysty, przedzielany urodzajnymi i piaszczystymi równinami. Znaczniejsze góry są: *Harc* (*Brocken* na 3485 stóp wysoka), *Schwarzwald*, *Hundsrück*, *Alb*, góry Bawarskie (*Ortelos* lub *Ortles* na 14,466 stóp wysoka, *Grossglockner* na 11,466, *Hochhorn* na 10,630, *Terglu* 10,194, *Kogel* 6100, *Watzmann* 9050). Góry *Fichtel* z górą śnieżną, wysoką na 3682 stóp, *Kalenberg*, *Birnbaumerwald*, góry Tyrolskie, *Olbrzymie*, *Turingski las*, góry *Erc* i t. d. Powietrze jest umiarkowane, tylko w górzystych krajach nieco zimniejsze, a w południowych nieco cieplejsze.

Jeziora. Jezioro *Boden*, *Bregenzer* (przeszło 9 mil długie a 3 szerokie i bardzo głębokie), *Chiemsee*, i jezioro *Czerknickie*, jeziora *Mansfeldskie* słone i słodkie, *Meklenburgskie*, *Brandenburgskie* i *Pomorskie*, *Dummersee* i t. d.

Znaczniejsze rzeki. Niemcy zawierają do 500 rzek, z których 60 spławnych. Znaczniejsze są 1) *Dunaj*, któ-

*) Cyrkuł Burgundzki, dawniej do Niemiec należący, przyłączony został do Królestwa Niderlandzkiego; lecz natomiast W. Xięstwo Luxemburskie przybyło do związku Niemieckiego.

rego główne źródła w W. Xięstwie Badeńskim; 2) Ren wypływający z Szwajcaryi i wchodzący do Niderlandów; 3) Wezera, która pod Hanowerskiem miastem Münden początek swój bierze z połączenia Werry z Fuldą: wpada w morze północne; 4) Elba, której źródło w Czechach pod pasmem gór Olbrzymich, a ujście do morza północnego; 5) Odra, zaczyna się w północno - wschodniej stronie Morawii, a trzema korytami do morza wschodniego wpada. Z resztą Izera, Lech, Inn, Nektara, Men, Mozela, Sala, Hawel i inne. Kanałów nie wiele w Niemczech. Cenniejsze są: K. Wideński; K. Fryderyka Wilhelma, czyli Müllneroser dla połączenia Sprei z Odrą; K. Finów łączący z Hawłą Odrę, a Plauenński Elbę.

Produkta. Bydło, zwierzyna, ryby, drób swojski i dziki, pszczoły, jedwabniki, muszle perłowe i t. d.; zboże, zioła ogrodowe, leguminy, len, konopie, tabaka, chmiel, rzepak, gorczyca, owoce, wino, zioła farbiarskie i korzenne, drzewo i t. d.; złoto, srebro, miedź, ołów, cyna, żywe srebro, kobalt, arsenik, cynk, siarka, węgle kamienne, marmur, alabaster, wapno, gips, żun, wityrol, torf, ziemia porcelanowa, drogie kamienie, sól, wody mineralne, kąpiele ciepłe, i t. d.

Mieszkańców 30,375,675 dusz, z równem prawem tak obywatelstwa, jako też sądownictwa dla Katolików i Protestantów. Cierpią tu także po większej części żydów. Wiele Akademii, gymnazyów, szkół, towarzystw uczonych, autorów (więcej niż w jakim innem państwie Europejskiem) i t. d. starają się o rozszerzenie umiejętności i powszechnego oświecenia. Fabryki dostarczają wybornych płócien, towarów wełnianych, jedwabnych, skórzanych i bawełnianych, koronek wybornych, obicia, papieru, szkła, zwierciadeł, porcelany, fajansu, tygli chemicznych, towarów z złota, srebra, żelaza, stali, broni, proch i t. d. Handel lądowy i morski jest bardzo kwitnący w niektórych okolicach. Hamburg i Tryest prowadzą morski handel; lądowy ułatwiają walne jarmarki w Frankfurcie nad Menem i nad Odrą, Lipski, Brunszwiku, Naumburgu i Botzen. W ogóle liczą w Niemczech 2416 miast, 2049 miasteczek, 101,472 wiosek 89,000 folwarków.

Rząd. Xiążęta panujący i wolne miasta Niemieckie tworzą związek Niemiecki podług ustawy 8 Czerwca 1815, którego jest celem utrzymanie bezpieczeństwa Niemiec tak zewnętrznego, jako i wewnętrznego, i całości, nie-

podległości krajów Niemieckich. Interessa, tyczące się tego związku, utrzymuje zgromadzenie związkowe w *Frankfurcie* nad *Menem*, które ciągle posiedzenia odbywa, a po rozwiązaniu przedstawionych mu przedmiotów, ma prawo, na pewny czas, nie dłużej jednak nad 4 miesiące, odłożyć posiedzenie. 39 członków mają prawo głosowania przez swoich pełnomocników, częścią pojedynczo, częścią wspólnie. Pojedyncze głosy mają: Austria, Prusy, Bawarya, Saxonja, Hannover, Wirtemberg, Baden, Elektorstwo Heskie, W. Xięztwo Heskie, Dania dla Holsztynu, Niderlandy dla W. Xięstwa Luxemburg. Wspólne głosy mają: Wielko-Xiążęce i Xiążęce domy Saskie; Brunświckie i Nassau; Meklenburg-Szweryn i Strelie; Holstein i Oldenburg, Anhalt i Szwarzburg; Hohenzollern, Lichtenstein, Reufs, Schaumburg-Lippe, Lippe i Waldek; miasta wolne Lubeka, Frankfurt, Brema i Hamburg. Ponieważ do Kontyngensu, związku Niemieckiego ze stu ludzi jeden żołnierz dostawianym być ma, wypadnie więc siła zbrojna 301,673 ludzi na 10 korpusów podzielona.

I. Kraje Niemieckie, należące do Cesarstwa Austriackiego, są: Arcyxięstwo Austriackie, Xięztwo Styryi, część Królestwa Illiryi (dawne Xięstwa Karyntyi i Karnioli). Xięztwo Tyrolskie z posiadłościami Vorarlbergskimi, Królestwo Czeskie, Margrabstwo Morawskie, część Austriacka Szląska; zobacz §. 9.

II. Do Króla Pruskiego należące kraje są: Prowincye Brandeburskie, Pomerania, Szląsk, Saxonja, Westfalia, Julich-Klewe-Berg, Xięztwo niższego Renu; zobacz §. 8.

III. Królestwo Bawarskie składa się teraz z dwóch części; z których mniejsza z tamtej strony Menu leży, rozciąga się od 26° 39' — 31° 28' dług. 47° 8' — 50° 44' szer. zajmuje 1474 mil kw. 3,523,059 mieszk. Znaczniejsze rzeki Dunaj, Iller, Inn, Iser, Ren, Men i t. d. Grunt górzysty, nad Menem, Rezat i Dunajem żyzne równiny mający. W wyższych okolicach zima trwa do 8 miesięcy. Płody: zboża, owoce, wino, chmiel, tytoń, len, szafran, drzewo; domowe zwierzęta, pszczoły, ryby, perły, sól, saletra, siarka, żelazo, ołów, miedź, żywe srebro, nieco złota i srebra, skałki, marmur, łupek, alabaster, ziemia porcellanowa i t. d. — Dochody 181 $\frac{1}{2}$

wynosiły 30 milionów, a dług 105 milionów złt. Wojsko ze wszystkiem liczy 79,168 ludzi.

Królestwo należy prawem dziedziczném do Króla Ludwika Karola. Według nie dawno ogłoszonej Konstytucyi, władza Monarchy ograniczona. Stany mają udział władzy prawodawczej, składają się zaś z dwóch Izb, 1) Radzców Stanu, 2) Deputowanych. Członki pierwszej Izby oznaczone są ustawą, do drugiej obierają zgromadzenia obiorcze obwodowe na lat 6. Posiedzenie publiczne.

Królestwo całe według Urządzenia Królewskiego z r. 1817 dzieli się na 8 Cyrkułów.

1) Cyrkuł Izary, m. s. *Munich* (*München, Monachium*) nad Izarą, stol. Królestwa i rezydencya Króla, jedno z najpiękniejszych miast Niemiec. 3494 domów, 60 000 mieszk. Wspaniałe pałace, proste i regularne ulice, niektóre z nich pięknie drzewami wysadzone; wielkie i gustownie pozakładane ogrody, między niemi ogród angielski wzdłuż rzeki blisko milę ciągnący się, zdobi miasto. Zamek Królewski wielki, okazały, zamyka 4 dziedzińce, mieści w sobie kosztowne i wielkie zbiory różnego rodzaju. Przepyszny kościół P. Maryi z 2 wysokimi wieżami, kościół Teatynów gdzie są groby Królów; Akademia w Kolegium Po-Jezuickiem, szkoły wyższe, instytut Maxymiliana dla panien wyższego stanu, Korpus Kadetów, instytut topograficzny, szpital, ludwisarnia, prochownia; w zamku Król. zbiór posągów; w Akademii zbiór monet, obrazów, rycin, rysunków ręcznych, obserwatorium, biblioteka z 400,000 tomów złożona. Fabryki kart, laku, penzlów, drutu złotego i srebrnego, instrumentów fizycznych, matematycznych i astronomicznych; zakład litografij tu naprzód wynalezionéj. Zamki Królewskie w bliskości *Nymphenburg* z pięknemi ogrodami i podupadłą fabryką porcelany; *Schleisheim*, galerya malowideł, w 42 pokojach 1478 obrazów zajmuje; szkoła rolnicza dla ukształcenia praktycznego ekonomów i owczarzy; *Landshut*, m. s. Uniwersytet; *Freising*, Seminarjum nauczycieli, instytut głucho-niemych. *Berchtesgaden* albo *Berchtoldsgaden* pięknym zamkiem okazałe, tu wyrabiają różne drobiazgi z drzewa, kości prostéj i słoniowéj. *Wasserburg*, *Rosenheim*, *Traunstein*, *Reichenhall*, wodami mineralnemi zalecone. Wieś *Hohenlinden* zwycięstwem francuzów nad Austryakami r. 1800.

2) Cyrkuł Dunaju niższego, m. s. *Passau* przy zbiegu rzek Inn i Ille do Dunaju, 9000 mieszk. Forteca, rezydencya Biskupa, fabr. tyglów chemicznych, porcellany; w bliskości jest most na rzece *Roth* o jednym łuku, którego cięciwa 200 stop długa; m. s. *Straubing* nad Dunajem st. Sądu apellacyjnego. *Burghausen* Akademia gospodarstwa wiejskiego. Wieś *Altoetting* miejsce pielgrzymki.

3) Cyrkuł Regen rzeki, m. s. *Ratyzbona*, (*Regensburg*) nad ujściem rz. Regen do Dunaju, na którym stoi most 1091 stóp długi, 23 stóp szer. o 25 łukach, przed 600 laty zbudowany, liczy mieszk. do 20,000 aż do roku 1806 było stol. Seymu Rzeszy Niemieckiej. Znakomity jest Ratusz w którym się Seym odbywał; wspaniały kościół katedralny, zamek xiążąt Turn

Taxis, Pomnik bitwy d. 18. Paźdz. 1813, pomnik astronoma *Keplera* tu zmarłego. Gymnazyum, rezyd. Biskupa, towarzystwo botaniczne, muzeum, galerya malowideł, biblioteka w Ratuszu. Ustanowiono tu z funduszu stałego nagrody roczne sługom za dobre sprawowanie się. Handel znakomity Dunajem. *Amberg*, stol. Sądu appellacyjnego, fabr. broni, fajansu i tabakierek. *Eichstaedt* rezyd. Biskupa, Gymnazyum, fabr. sukna; niedaleko zamek *Wilibaldsburg* od 1817 należy do Xięcia Eugenia byłego Wicekróla Włoch, teraz Xięcia *Leichtenbergskiego*. *Abendsberg* fabr. sikawek, tu są ślady obozu Rzymskiego.

4) Cyrkuł *Menu* wyższego, m. s. *Bayreuth* nad Menem czerwonym, 11,156 mieszk., 2 zamki, dom opery, koszary; fabr. porcellany, fajek, kartunu, fajansu, kart. Niedaleko są zamki letne *Bremitege*, *Phantasie*, *Sanspareil*, wszystkie w pięknej okolicy. Inne m. s. *Culmbach* przy którym fort. *Plassenburg*, gdzie zachowują archiwum koronne. *Bamberg* nad *Rednicą*, 18,000 mieszk. stol. Biskupa i Sądu appellacyjnego, kościół katedralny 1110 r. zbudowany, Seminarjum duchowne, Lyceum, szkoła niedzielna dla rzemieślników, Seminarjum nauczycieli, szkoła lekarzy wiejskich, wspinały szpital, ogrodników 386, uprawiają w niezmierniej ilości kuchenne nawet i aptekarskie rośliny; fabr. porcelany, ludwisarnia, handel znakomity łodem i wodą, 2 walne jarmarki. *Kronach*, małe m. w okolicy górzystej w drzewo obfitój, którym znaczny handel prowadzi, fabr. broni. *Mugendorf* z 12 osobliwzemi jaskiniami.

5) Cyrkuł *Recaty*, m. s. *Ansbach* przy ujściu *Olcy* do *Recaty*, 12,000 mieszk., stol. Sądu appellacyjnego, Gimnazyum, szkoła panien, towarzystwo kobiet starających się o wychowanie ubogich dzieci, miejsce urodzenia sławnego poety *Uz*, fabr. sukna, materyi, fajansu, kart, tabaki. Inne m. s. *Erlangen*, 8592 mieszk. Uniwersytet, towarzystwo lekarskie, administracyjno-ekonomiczne. Fabryki znaczne zaszczepili tu *Hugonoci* francuzcy, znakomitsze z nich są: fabr. bawełny, pończoch, rękawiczek, kartunu, płócien drukowanych, zwierciadeł, papieru, rzeczy stalowych, galonów złotych i srebrnych. *Norymbergia*, (*Nürnberg*) 26,000 mieszk., godne widzenia są: zamek stary, niegdyś rezyd. Burgrabiów *Norymberskich* przodków dynastji rządców *Brandebursko-pruskich*, Ratusz ogromny dotąd od r. 1619 nieskończony, jest w nim wiele pięknych obrazów *Albrechta Durer*; arsenał, kilka wielkich i wspaniałych kościołów, 2 wielkie 133 mniejszych fontan, Gimnazyum, szkoła miejska, biblioteka miejska, akademja malarstwa i rysunków, szkoła przemysłowa, szkoła wyższa panien, towarzystwo fizyczno-lekarskie, tow. do wzniesienia krajowego przemysłu wraz ze szkołą przemysłową dla dziewcząt i szkołą niedzielną rysunków dla chłopców; sławnym jest handel *Norymbergii* towarami po większej części w témże mieście wyrobionemi, które znane są u nas pod nazwiskiem towarów *Norymberskich*. *Schwabach* fabr. sukna, kartunu, pończoch, igieł (rocznie do 150 milionów). *Fürth* 12,000 mieszk. między niemi 2,600 żydów, którzy tu mają Sąd cywilny i duchowny, szkołę wyższą i własną drukarnią; fabr. zwierciadeł, okularów, zegarków, robot złotych i srebrnych. *Wies Rügland* ma wyborną szkołę przemysłową.

Do tego Cyркуlu należą Państwa pod pośrednim Rządem swych Panów, a Zwierzchnictwem Króla będące:

- a) Posiadłości Xięcia *Schwarzenberg* z zamkiem t. i.
- b) Hrabstwo *Custell* między 2 Hrabiów podzielone, ms. t. i.
- c) Posiadłość *Speckfeld* do Hrabiów *Rechterm-Limburg*.
- d) Posiadłość *Grafów Giech*, m. s. *Thurnau*.
- e) Posiadłość X. *Hohenlohe-Schillingsfürst*.
- f) Posiadłość X. *Oettingen-Spielberg*, m. s. *Oettingen*.
- g) Posiadłość X. *Oettingen-Wallerstein*, m. s. *Wallerstein*.

7) Cyr. Dunaju wyższego, m. st. *Augsburg* nad rzeką *Lech*, 29,500 mieszkańców, stol. Biskupa, sądu Apellacyjnego. Gimnazyum, szkoła politechniczna, szkoła wyższa sztuk, galeria malowideł; fabryki różne, handel znaczny: Ratusz wielki i okazały z dwiema salami na drugim i trzecim piętrze, w których kolumny i posadzka marmurowa. Fontanny są największą ozdobą miasta. Tu Ewangeliści podali swoje wyznanie wiary odtąd Augszpurskiem zwane. Nie daleko jest *Lechfeld* równina 5 mil wzdłuż rzek *Lech* i *Wertach* ciągnąca się, pamiętna porażką Węgrów 10. Sierp. 955 r. *Neuburg* m. nad Dunajem stol. Sądu Apellacyjnego, Liceum, zbiór starożytniej zbroi. *Donauwerth*, *Dillingen* Lycenm, szkoła handlu. *Memmingen*, dawniej wolne miasto, ma różne fabryki, hamernie miedzi i żelaza. *Kaufbeuern*, fabr. kartunu, z znaczne drukarnie płótna. *Kempten* 8 papierni, fabr. pończoch, płótna. *Landau* nad jeziorem *Boden*.

Do tego Cyркуlu należą Państwa pośrednie:

- a) Posiadłość *Grafa Fugger-Glött* z zamkiem rezydencyonálním *Glött*.
- b) Pos. *Grafa Fugger-Nordendorf*.
- c) Pos. Xięcia *Fugger-Babenhausen*.
- d) Pos. *Grafa Fugger-Kirchheim*.
- e) Pos. *Grafa Fugger-Kirchberg*.
- f) Pos. *Thanhausen* *Grafa Stadion*.
- g) Hrabstwo *Edelstetten* Xięcia *Esterhazy*.
- h) Pos. *Buxheim* *Grafów Bassenheim*.
- i) Burgrabstwo Xięcia *Schwarzenberg* w *Illeraichheim*.

7) Cyr. Menu niższego m. st. *Würzburg* nad *Menem*, 20,000 mieszk. Zamek, kościół katedralny, kościół S. Jana godne widzenia, równie jak 2 Szpitale; stol. Sądu Apellacyjnego, Biskupa, Uniwersytet, Gimnazyum, szkoła weterynaryi, rysunków, muzyki; towarzystwo wydoskonalenia sztuk i rzemiosł; tow. kobiet do wzniesienia zręczności w sztukach, centralna szkoła przemysłu z praktyczną nauką przędzenia, szycia, dziania i t. d. fabr. sukna, zwierciadeł, Lakieru; w okolicy zbierają wino *Steinwein* i *Leistenwein* tak zwane od gór t. i. *Schweinsfurt*, *Kitzingen* winnice, fabr. pończoch, kapeluszy, farby drukarskiej. *Aschaffenburg* nad *Menem*, Liceum, Gimnazyum, Seminarium duchowne, szkoła leśnicza na całe Królestwo, fabr. papieru marmurkowego, cukru z buraków, winnice, handel drzewem, niegdyś rezyd. Biskupów *Mogunckich*. *Kissingen* źródła słone, mineralne kąpiele.

Państwa pośrednie w tym Cyркуle:

- a) Posiadłość *Wiesentheid* należy do *Grafów Schönborn*.
- b) *Ekonomia Marktbreit* z m. s. t. i do Xięcia *Schwarzenberg*.
- c) Pos. Xięcia *Löwenstein-Freudenberg*.

- d) Ekonomie *Amorbach* i *Miltenberg* z m. s. t. i do Xięcia *Leiningen*.
- e) Ekon. *Heubach* Xięcia *Löwenstein-Rosenberg*.
- f) Pos. Grafa *Castell*.
- g) Pos. Grafa *Erbach* z *Eschau*.
- h) Pos. Grafa *Rechtern-Limpurg* z *Sommershausen* nad *Menem*.
- i) Pos. Barona *Fechenbach*.

8) Cyr. *Renu* m. st. *Spira (Speyer)* 5,157 mieszk. stol. *Biskupa*, w kościele katedralnym groby dawnych Cesarzów *Niemieckich*, *Liceum*, winnice, handel znaczny *Renem*. *Zweibrücken* (Dwa mosty) stol. Sądu *Apellacyjnego*, *Gimnazjum*, *fabr. sukna* i rzeczy stalowych. *Kaiserslautern* *Gimnazjum* i *Seminarium nauczycieli*, *fabr. bawełny*. *Landau* twierdza *Związku Niemieckiego*, *Gimnazjum*. *Frankenthal* *fabr. jedwabiu*, *pończoch*, *igieł*, *obcię papierowych*, *kapeluszy*. *Germersheim* nad *Renem*, znaczne *rybołóstwo*, *odczyszczanie złota z piasku Renowego*.

IV. Królestwo *Saskie* graniczy na półn. i wschód z krajem *Pruskim*; na zachód z tymże, i z Xięstwem *Altenburg*; na południe z Królestwem *Bawarskiem* i *Czechami*. Leży między $29^{\circ} 33'$ do $32^{\circ} 45'$ dług., a $50^{\circ} 10'$ do $51^{\circ} 30'$ szer. półn. Zawiera mil kwadr. $398\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,232,644. Kraj wybornie uprawny należy do najlepszych krajów *Niemieckich*; posiada bowiem wiele rozmaitych produktów, których i innym krajom udzielać może. Jest wiele zboża, bydła i t. p.; w *Elstrze* się znajdują *perły*. Lecz zbywa *Saxonii* na soli, gdyż jej żupy należą teraz do *Króla Pruskiego*; który 150 (a w potrzebie do 250) tysięcy *Centnarów* za pomierną cenę *Saskim* krajom dostarczać rocznie przyobiegał. — *Przemysł* tu w bardzo wysokim się znajduje stopniu. Wiele jest *fabryk* i *rękodzielni*, które 800,000 ludzi zatrudniają, dostarczają towarów lnianych, jedwabnych, półjedwabnych, wełnianych i bawełnianych, nici, ałunu, *boraxu*, *porcelany*, *laku* i t. d. *Lipsk* jest śródkowym punktem handlu, gdzie znany w całej *Europie* handel *księgarski*. Rząd *monarchiczny konstytucyjny*. Stany składają się z *Prałatów*, *Xiążąt*, *Grafów*, *Szlachty* i *Reprezentantów miast*. Panuje *Król Antoni Klemens*. Dochody czynią dotąd 9 mil. złt. niem. Dług 32,300,258 złt. niem. Siła zbrojna 15,000 ludzi.

Celniejsza rzeka jest *Elba*, która z *Czech* przychodzi. Po niej *Mulda*, *Elster*, *Neisse*; tudzież dwie małe rzeczki, które tu mają swój początek: czarna *Elster* i *Sprea*.

Dzieli się na 5 *Cyrkułów*.

1) *Cyrkuł Missnii*, m. st. *Drezno* nad *Elbą* (na której jest wspaniały most, 710 łokci długi, a 18 szeroki), 2644 do-

mów, 55,717 mieszk. Składa się prócz przedmieść z starego miasta, nowego miasta i miasta Fryderyka; stolica Króla i krajowego Rządu. Godnemi widzenia są, zamek z zielonem sklepieniem, galerya obrazów, zbrojownia, przedmurze z gabinetem monet, kunsztów i naturalnych rzeczy, pałac Japoński z biblioteką, zbiorem starożytności i porcelany, zbiór starożytnych rzeczy, lanych z kompozycyi, gabinet rycin, kościół katolicki (z dachem płaskim i podwójną galeryą, którego podłoga i ściany są powleczone marmurem włoskim). Kościół Panny Maryi (z wyborną podwójną kopułą, cały zbudowany z samego kamienia Pirneńskiego piaskowego bez najmniejszego kawałka drzewa) i t. d. Akademia malarstwa, rzeźby, ryciny i budowli; Akademia rycerska, szkoła inżynierii, artylerii, wojskowa i kadetów, szkoła leśnicza, Akademia chirurgii z akuszernią, i szkołą leczenia bydła, szkoła Królewska wyższa szkoła miejska, szkoła katolicka, szkoła utrzymywana przez wolnych malarzy, seminarjum nauczycieli, instytut ślepych i t. d. Towarzystwo rady i uczynku, towarzystwo Biblijne; tow. ekonomiczne; tow. misyonarzy; tow. dla wsparcia ślepych osób; tow. kobiet i t. d.; fabr. jedwabiu, wełny, skór, złota, srebra, żelaza, marmuru, wosku, tytoniu, kapeluszy słomianych i t. d. Ludwisarnia, mennica. Nie daleko miasta wielki ogród Królewski z systematycznie urządzoną szkołą drzew; zamki letnie Królewskie Pillnitz, Moritzburg z pięknymi ogrodami. Miasto *Meissen* nad Elbą z 4353 mieszk., kanonia, szkoła Xiążęca, fabr. porcelany najdawniejsza w całej Europie zatrudnia 510 robotników, winnica, źródła mineralne. *Pirna* nad Elbą z 4397 mieszk., dom sierot i ubogich; fabr. kartunu i pończoch, kopalnia kamieni piaskowych, handel; w dawnym zamku *Sonnenstein* dom waryatów. *Königstein* przy ujściu Biełabachs do Elby pod górą prawie spadzisto ściętą, z kamienia piaskowego, wysoką na 1400 stóp, na której jest forteca *Königstein* z lasem, gruntem ornym, ogrodami i studnią na 900 stóp głęboką. *Wehlen* nad Elbą, przy tém miasteczku są sławne skały od Cudzoziemców dla piękności odwiedzane. *Grossenhayn*, mieszk. ma 3300, fabr. sukna, sycu, kartunu, farb. *Schandau* nad Elbą, w bliskości jest wspaniała okolica, pod nazwiskiem Szwajcaryi Saskiej znana.

2) Cyrkuł Lipski, m. st. *Lipsk* przy złączeniu się Pleiss z Pardą, mieszk. ma 39342; Akademia, Obserwatorium astro-nomiczne, towarzystwo uczonych, towarzystwo ekonomiczne i mineralogiczne, biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy; 2 wyższe szkoły, szkoła miejska, instytut głucho-niemych; Akademia rysunków, drukarnie, ryciny na kamienach i papierze; fabr. jedwabiu, axamitu, ceraty, złota, srebra, tabaki, skór, papieru, obić papierowych, kart, muzycznych instrumentów, liter do druku i t. d.; handel ułatwiają trzy jarmarki wolne i giełda kupiecka. Miasto Lipsk sławne szczególnie handlem księgarskim i bitwą ludów 16—19 Paźdźnika 1813. Miasto *Grimma* nad Muldą 2971 mieszk. szkoła xiążęca, fabr. kartunu. *Waldheim* nad rzeką *Zchopau*, zawiera 1500 mieszk.; fabr. sukna, płótna, spirytusu, dom poprawy z domem funduszowym osobliwie dla nieuleczonych waryatów. Dawny zamek *Hubertusburg*, do którego udawali się dawniej Elektorowie wyjeżdżając na łowy; fabr. pargaminu kamiennego

(drzewo czyli tabliczki delikatną czarną kamienną masą powleczone), sławne pokojem r. 1763. Miasto *Wurzen* nad Muldą, należące do tutejszej kanonii Wurzen, ma mieszk. 1921, fabr. linonu, blech, pończocharnią, farbiernią, browar. *Wies Altranstädt*.

3) Cyrkuł *Erzgebirgski*, m. s. *Freyberg* nad Mołdawą, 8737 mieszk., najwyższy rząd górniczy, Akademia górnictwa z muzeum mineralogii Wernera, gimn. z instytutem dla nauczycieli szkół miejskich i wiejskich; fabr. wełny, kartunu, galonków złotych i srebrnych, siarki, witryolu, tombaku, prochu, szrótu, miny srebrne, luty. *Tharand*, kąpiel, szkoła leśnicza. *Altenberg* nad źródłami rzeki *Weisseritz*, fabr. cynku, koronek, witryolu. *Zöblitz*, gdzie wiele kamieniarzy z tutejszego kamienia *Serpentin* rozmaite rzeczy wyrabiają. *Annaberg* z 4120 mieszk., liceum; fabr. koronek i witryolu; górnictwo znaczne. *Schneeberg* nie daleko Mołdawy, 4110 mieszk., gimnazjum; fabr. nici, koronek, blondynków, witryolu, serwaseru, miny srebrne, kopalnia lazuru. *Johann Georgenstädt* w najzimniejszej i najnieprzyjemniejszej okolicy gór tutejszych, gdzie rolnictwo zupełnie ginie i wszystko dzikim lasem jest okryte, 2610 mieszk., utrzymuje się z górnictwa. *Zwickau* nad Mołdawą, 4147 mieszk., gimnazjum; fabr. skór, sukna, kaźmierku i kartunu, węgle kamienne. *Chemnitz* nad rzeką t. i. ma 12,500 mieszk., fabr. bawełny i pończoch, blecharnią.

4) Cyrkuł *Voigtlandzki*, m. st. *Plauen* nad białą *Elstrą*, 6082 mieszk., Liceum, wielka fabr. bawełniana, kartunu i sycu, blech. *Oelsnitz* nad *Elstrą*, w której się łowią perły, tkalnia bawełniana. *Neukirchen* 1500 mieszk., fabr. muzycznych instrumentów. *Rodewisch*, fabr. mosiądzu i tombaku. *Reichenbach*.

5) Cyrkuł wyższej *Luzacyi*, m. st. *Bautzen* lub *Budissin* nad rzeką *Sprą* 9600 mieszk., Seminarjum Nauczycieli, gimnazjum; fabr. sukna, skór, lin, bawełny, papieru. Zaszła tu bitwa dnia 20—21 Maja 1813 (właściwie przy wsi *Würschen*). Miasto *Kamenz* nad czarną *Elstrą* ma mieszk. 3226, fabr. sukna i płótna. *Lobau* 2500 mieszk., sławne handlem. *Zittau* nad *Altwasser* lub *Mandau* 11000 mieszk., gimnazjum, szkoły miejskie i wolne; fabr. sukna i płótna; główne miejsce handlu *Luzacyi* na przędzę i płótno; sławne jest bombardowaniem roku 1757. O milę stąd wznosi się skała *Oybin* w kształcie piramidy. Kolonie *Herrnhutów*; *Herrnhut* 1200 mieszk., ojczyzna i główne siedlisko *Herrnhutów*, obserwatorium, skład towarów. *Berthelsdorf* (dnia 25. Maja 1813 r. prawie całe się spaliło), miejsce najwyższej rady bractwa, mającego dozór nad wszystkimi gminami we wszystkich częściach świata znajdującymi się. *Uhyst* nad niższą *Sprą*, ma pedagogium. *Klein-Welka*, fabrykami sławne. Wsi przez samych rzemieślników i fabrykantów zamieszkałe, *Alt* (stary) i *Neu* (nowy) *Eybau*, *Ebersbach*, *Neukirch*.

Pod najwyższym rządem Królewsko-Saskim zostają także książęce i hrabskie *Schönburgskie* majątności, których dziedzice dzielą się na wyższą czyli *Schönburg-Waldenburgską* (Książęcą) i niższą

czyli Hrabowską Schönburg-Penigską linią; te znowu składają się z Remissauskiej (z których są Rochburgska i Hinterglauhska pobocznymi liniami) i Wechselburgskiej.

Znakomitsze miasta są: *Waldenburg* nad Mołdawą 3000 mieszk., rezydencya Xiążęcia; fabr. wełny, płótna i bawełny. *Glauchau* nad Mołdawą 3939 mieszk., stolica regencyi i t. d.; fabr. barakanu, dzbanów, wełny, linonu, kuźnia żelaza i miedzi. *Penig* czyli *Penig* nad Mołdawą, 2151 mieszk., fabr. wełnianych materyi.

V. Królestwo Hannowerskie ma mil kw. 695, mieszkańców 1,537,504, leży nad Wezerą, (razem z rzeką Aller) do której wpadają Ocker, Fuhse, Leina i t. d.), Wimma, Hunta), Elbą (z Jetzą, Ilmeną, Ostą, Schwin-gą i t. d.), Ems i t. d. Leży między 24° 15'—29° 15' dług. wschód. 51° 20'—53° 50' szer. półn. Należy do *Wilhelma IV.*, Króla W. Brytanii i Irlandyi. Dochody zupełnie nieoznaczone mają wynosić do 10 mil Tal. dług około 16 mill. Tal. Siła zbrojna 20,000 ludzi zawiera. Przemysł tego kraju w ogólności nie bardzo jest znaczny. Najwięcej się trudnią wyrabianiem płótna.

Od roku 1822 podzielone jest to królestwo na 6 Wojewodstw i 1 Gubernią górnictwą.

1) Wojewodztwo Hanowerskie obejmuje dwie prowincye:

a) Xięstwo Calenberg, m. st. Królestwa *Hannover* nad Lاینą odtąd spławną, 2194 domów, 20,000 mieszkańców, Kolegia rządowe, teatr, zbrojownia i ludwisarnia, liceum, seminaryum nauczycieli, instytut dla żydów, szkoła dworska, szkoła płci żeńskiej, towarzystwo biblii, tow. dla wsparcia wdów i sierot żołnierskich i t. d.; fabr. tabaki, cykoryi, fajansu, ceraty płóciennój i kitajkowej, ołówków, galonków złotych i srebrnych, kartunu, farb, laku, kart, fajek; wyrabianie korków, gorzelnie, browary, handel. Miejsce urodzenia astronoma *Herschel*. Na Esplanadzie jest popiersie Leibnica, a w bliskości zamek *Montbrillant* i *Herrenhausen*; przy ostatnim sławna fontana, która wyrzuca wodę grubości człowieka z wielkim szumem na 120 stóp wysokości, wielka oranżerya z szkołą drzewek. Miasto *Rehburg*, kąpiele mineralne. *Hamel*n przy ujściu Hamli do Wezery 5064 mieszk., fabr. wełny, bawełny, fajek; rybołówstwo, spław, handel.

b) Hrabstwo Hoya i Diepholz z miastami *Nienburg* nad Wezerą 3810 mieszk. *Hoya*, *Diepholz* nad Huntą, odtąd Lohną nazwaną, 2068 mieszk.

2) Wojewodztwo Hildesheim ma 4 prowincye:

a) Xięstwo Göttingen, m. st. *Göttingen* nad Lاینą 9506 mieszk., Akademia z biblioteką, złożoną z tomów 280,000, zbior-em malowideł i innych rzeczy, obserwatorium, ogrodem botanicznym i ekonomicznym, teatrem anatomicznym, instytutem akuszeryi i t. d.; Akademia umiejętności, towarzystwo Niemieckie, szkoła łacińska i rzemiosł; fabr. mydła, wełny,

amidonu i krochmalu, garbarnia, handel płótnem. *Münden* lub *Hannoverski-Minden* przy zbiegu Werry z Fuldą, odtąd Wezera nazwane, 4512 mieszkańców; wyższa szkoła p. ci żeńskiej fabr. tabaki, fajansu, skór, octu, warsztat do budowania statków, handel. *Nordheim* 3,093 mieszkańców. Tu uprawiają tabakę. *Duderstadt* Gimnazjum, klasztor urszuliniek wraz z szkołą dziewcząt, fabr. sukna, wstążek, znakomita uprawa chmielu. *Majestność Plesse*.

b) Xięstwo Grubenhagen, miasto *Einbeck* nad Ilmą 5080 mieszk., fabr. sukna, skór, płótna, blech, handel. *Osterode* nad Sösa 4585 mieszk., fabr. blejwasu i wełny, fabryka naczyń drewnianych.

c) Prowincja Hohnstein z m. *Neustadt*.

d) Xięstwo Hildesheim z miastem *Hildesheim* nad Inerstą 10,788 mieszk., ma sądownictwo, Konsystorz Ewangelicki i Katolicki, inkwizytoryat, szkołę Katolicką, Luterskie gimnazjum, tak nazwane *Andreanum*; prowadzi handel przędzą i płótnem, ma 19 Kościołów i 20 szpitalów. *Goslar* w północnej stronie Harcu nad Gosą, która nie daleko ztąd wpływa do Ocker, 5670 mieszk., handel prowadzi zbożem i owocami; górnictwo na górze *Ramel* przy mieście, browar. (*Gose*), fabr. wityrolu, ołowianek, fabr. drótu i mosiądzu, fryszerka, żomy żupków. Miasteczko *Salzliebenhall* lub *Salzgitter*, gdzie żupy solne.

3) Wojewodztwo Lüneburg czyli Xięstwo Lüneburg lub Celle, m. st. *Lüneburg* nad *Ilmenau* 10,039 mieszk.; żupy solne, handel, kamienie wapienne. *Harburg* nie daleko ujścia Sewy do Elby, 3625 mieszk., zamek obronny, blech wosku, (co rok 40,000 funtów dostarczający) rafineria cukru, fabr. żagli i wstążek jedwabnych; z tąd jest zwyczajna przeprawa do Hamburga. *Celle* nad *Allerą* 8149 mieszk., forteca; jest tu sąd najwyższy appellacyjny, towarzystwo ekonomii wiejskiej, blech wosku, fabr. złota i srebra, spław, browar. *Uelzen*.

4) Wojewodztwo Stade z 3 prowincjami:

a) Prowincja Hadeln, miasto *Otterndorf* nad rzeką *Medem* (*Mäme*) 361 domów, 1739 mieszk., port, handel zbożem, owocami, cegłami.

b) Xięstwo Bremen, miasto *Stade* nad *Schwinga*, ma 5000 mieszk., i znaczny handel. *Buxtehude* nad *Ostą* 1849 mieszk., skład drzewa i wapna, rafineria cukru. Miasteczko *Hornburg*, plantacją chrzanu sławne. *Bremerlehe* lub *Lehe* nie daleko *Wezery* 399 domów, 1395 mieszk. Wieś *Lilienthal* między rzekami *Wümme* i *Wörpe*, ma Obserwatorium astronomiczne.

c) Xięstwo Werden, m. t. i. nad spławną rzeką *Aller*, 3599 mieszk., o pół mili ztąd są wody mineralne *Uhlenmüllerskie*, które równają się *Pyrmonckim*.

5) Wojewodztwo Aurich albo Xięstwo Ostfriesland, m. st. *Aurich* 2533 mieszk., handel. *Emden* przy ujściu *Ems* do odnogi *Dollart*, port, znakomity połów śledzi, 11,128 mieszk. *Norden* 3538. Miasteczko *Leer*, handel, mieszk. 4815. Wypsk *Borkum* z latarnią morską; *Norderney*, kąpiel morską; *Langeroog*, *Spikeroog* i inne.

6) Wojewodztwo Osnabrück z 2 prowincjami:

a) Xięstwo Osnabrück, m. t. i. nad *Hasą* 8997 mieszk., gimnazjum, Kapituła, towarzystwo biblii, handel płótna; w tutejszym ratuszu zawarty był pokój Westfalski roku 1648.

Do tego należy jeszcze:

aa) Niższe Hrabstwo *Lingen*, m. t. i. niedaleko *Ems*, 2074 mieszk., gimnazjum.

bb) Hrabstwo *Meppen*, xięcia *Prospera Ludwika Aremberg* z m. *Meppen*.

cc) Xięstwo *Rheina-Wolbeck*, *Arnolda* (Jozefa) Xięcia *Looz-Corswareńskiego*.

b) Hrabstwo *Bentheim*, własność xięcia *Bentheim-Bentheim*, z m. *Schüttorf*.

7) Gubernia górnicza *Clausthal* czyli *Oberharz* z m. *Clausthal*, 8340 mieszk., najbogatsze miny srebrne w gorze *Harz*. Miasto to jest wyniesione 1170 stop nad powierzchnią morza, jest siedliskiem naczelnictwa górniczego, ma gimnazjum, szkołę górniczną, mennicę. *Cellerfeld*, 3770 mieszk., tylko strumieniem od *Clausthal* przedzielone. *Andreasberg*, 3864 mieszk., srebrne huty. *Altenau* nad *Okrą*, 1174 mieszk. *Lautenthal*, 2006 mieszk., huty srebrne. *Grund* przy zachodnim końcu *Harzu*. —

VI. Królestwo *Wirtembergskie* leży między $25^{\circ} 5' - 28^{\circ} 8'$ dług. $47^{\circ} 34' - 49^{\circ} 34'$ szer. ma mil kwadr. 360, mieszkańców 1,535,400, leży nad *Nekarą* (z *Enz*, *Nagold*, *Fils*, *Mur*, *Lauter*, *Kocher*, *Jaxt* i t. d.) i nad *Dunajem* z *Iller*. Królem jest *Wilhelm I.* który ma władzę wykonawczą, prawodawczą zaś dzieli z stanami Państwa; które dwie izby stanowią; pierwsza składa się z Reprezentantów ludu, druga z Możnych Państwa. Dochody czynią 28 milion. złotych niemieckich. Dług w roku 1827 obrachowany wynosi 27,356,917 zł. niem. Siła zbrojna składa się w czasie pokoju z 4,906, w czasie wojny z 16,824 ludzi. Królestwo całe Ustawą z 1817 r. podzielone na 4 Obwody. 1. *Nekary*. 2. *Czarnoleski*. 3. *Jaxy*. 4. *Dunaju*. *Stuttgart* z okręgiem do żadnego obwodu nie należy. Każdy obwód składa się z 14—17 powiatów.

1) Obwód *Nekary*, m. st. *Stuttgard* rezydencya Króla nad *Nesenbach* 2000 dom., 33,251 mieszk. Osobliwości: stary i nowy zamek, w pierwszym zadziwiającej wielkości sala, w drugim zbiór kunsztów, gabinet naturalny, biblioteka, zbiór starożytności: wielki dom opery, gmach akademicki z ogrodem, koszary, gimnazjum, obserwatoryum; fabr. jedwabiu, wełniane, i bawełniane. *Ludwigsburg* w pięknym położeniu przed stu laty zbudowane, druga rezydencya Króla, 5600 mieszk. dom sierot, waryatów, i poprawy. Arsenał, ludwisarnia, fabr. galonów, porcellany, fajansu, sukna. *Hohenasperg* forteca na gorze i więzienie. *Esslingen* nad *Nekarą* winnica, fabr. sukna najlepsza w całym Królu. *Kannstadt* nad *Nekarą* odtąd sławną, 3000 mieszk., fabr. tabaki, kartunu, ważne dla handlu przechodowego. Nie daleko leży stary zamek *Württemberg* niegdyś rezydencya książąt, od której kraj swoje wziął nazwisko. *Heilbronn* nad *Nekarą* 8000 mieszk. tu są ruiny starego dawnych

królów zamku; gimnazjum, biblioteka publiczna, handel. *Weinsberg. Löwenstein.*

2) Obw. Jaxty, m. s. *Ellwangen* nad Jaxtą stol. rzędu, z pięknym zamkiem, 4500 mieszk., gimnazjum, Akademia Katoł. *Mergeutheim*, dawniej stol. mistrza krzyżackiego, gimnazjum. — Do Xiążąt *Hohenlohe* należą miasta od których różne ich dzielnice różne przybierają nazwiska; *Burtenstein, Langenburg, Kiechberg, Oehringen* gimnazjum, archiwum Xiążąt, winnica, handel na bydło. *Neuenstein, Ingelfingen, Künzeslau* znakomite handlem na bydło. — *Hall (Schwäbisch Hall)* 5,800 mieszk., dostarcza niekiedy 80,000 cent. soli warzonki z własnych źródeł, ma gimnazjum, biblioteki publiczne. *Aalen, Bopfingen, Giengen, Gmünd*, dawniej były wolne miasteczka Państwa.

3) Obw. Dunaju m. s. *Ulm* przy zbiegu Ilery i Dunaju, środkiem miasta płynie Blawa rz. mieszk. 14 225, gimnazjum, szkoła rysunków, dwie szkoły dla ubogich; fabr. płótna, fajek, wławiona perłowa kasza. Kościół Münster, należy do największych w Niemczech, wieża jego wysoka 337 stóp. — *Biberach* ma liczne fabryki i wody mineralne. *Göppingen* nad rz. Fils znane z źródeł wody mineralnej kwaskowej. *Geislingen* 1600 mieszk., mineralne kąpiele, mnóstwo tokarzy, blisko są hamernie żelaza i miedzi. *Blaubeuern* niedaleko źródła rz. Blau, fabr. płótna i wyborne garbarnie. *Ehingen, Munderkingen, Riedlingen, Mengen* ledwie nazwiska miasteczek godne. *Waldsee, Leutkirch*, fabr. płótna. *Ravensburg* 4000 mieszkańców, winnice, farbiernie, garbarnie i dosyć tokarzy. *Wangen* fabr. żelaza. Majętności pod rządem udzielnych Panów a Najwyższym Zwierzchnictwem Króla będące: *Buchau* m. t. i. Xięcia Thurn Taxis; — *Ochsenhausen* m. t. i. Xięcia Metternich-Winneburg-Ochsenhausen; — *Baindt* wieś t. i. Grafa Aspermont-Linden; — *Eglofs* w. t. i. Xięcia Windischgrätz; — *Issny* m. t. i. Grafa Quad; — *Neu-* (nowy) *Rawensburg* w. t. i. Xięcia Dietrichstein; — *Guttenzell* w. t. i. Grafa Törring; — *Königsegg-Aulendorf* Grafa Königsegg, m. *Aulendorf* i zamek na górze *Königsegg*; — *Roth* Grafa t. i.; — *Thannheim* Grafa Schäsberg; — część majątności *Waldenburgskich*; — część majątności Grafa *Fugger-Kirchberg*, i *Fugger-Dietenheim-Brandenburg*; — *Sulmingen* Grafa Plettenberg; — *Buxheim* Grafa Ostein.

4) Obw. Czarnoleski, m. st. *Reutlingen* 8,600 mieszk., fabr. płótna, bawełny, materii różnych i robot metalowych, garbarnie. *Tuttlingen* fabr. płótna. *Ludwigsthal* kuźnice żelaza, *Rotweil* nad Nekarą 3,100 mieszk., handel zbożowy, szkoła, szpital na 300 chorych. *Ehingen* fabr. wełny, handel na bydło. *Balingen* w bliskości źródła siarczane, fabr. wełniane, płócien. *Tübingen* nad Nekarą 6000 mieszk., źle zabudowane ale znakomite akademią, funduszem na 150 uczniów teologii, na fabr. i rzemiosłach nie zbywa. *Nürtingen* nad Nekarą, szpital wielki, roboty różne z agatu, perłowej macicy, fabr. instrumentów muzycznych, *Urich* fabr. płótna, noży i znakomity handel. *Freudenstadt* 2300 mieszk., fabr. sukna, gwoździ, szlifiernia granatów; kopalnie miedzi, żelaza, srebra. *Herrenberg* łomy marmuru i alabastru. *Calw* fabr. sukna, pończoch, trykotów, saianu. *Wildbad* cieplice. *Neuenburg* hamernia żelaza.

VII. Wielkie Xięstwo Badeńskie leży między $25^{\circ} 11' - 27^{\circ} 32'$ dług. $47^{\circ} 32' - 49^{\circ} 49'$ szer. ma mil kwadr. $272\frac{1}{2}$, mieszkańców 1,001,630, (między tymi 600,000 Katolików, 300,000 Lutrów, 14,000 Żydów, 1100 Menonitów; reszta Kalwinów), leży nad Renem (z Nekarą (z Enz, a ta z Nagold i Jaxt), Murg, Menem (z Tauber), Krajach, Kinzig lub Kinzing i t. d.) i Dunajem, wzdłuż jeziora *Boden* długiego 18, szerokiego 5 godzin drogi. Grunt górzysty, czarnoleskie góry w większej części zalegają kraj, z nich najwyższa *Feldberg* 4580 stóp. Jeziora znaczniejsze *Schluch*, *Eichner*, *Mummel* i *Ilmen*. Klimą w górach przykre, zimne; w równinach łagodne. Z płodów zboże, owoce, wino, len, konopie (najlepsze w Niemczech), lasy dostarczają drzewa w obfitości na potrzebę krajową i na handel, wyrabiają tu wiele smoły i potażu, zwierzęta różnego gatunku, ryby (karpie do 50 funt. niekiedy ważące); żelazo, miedź, srebro, nieco złota i t. d. Fabryki najważniejsze są: płótna, materij wełnianych, bawełnianych, fajansu, szkła, szlifiernie kryształu i granatów, fabr. zegarów drewnianych, które się z tąd prawie po całym świecie rozchodzą. Rządzcą jest *Ludwik* (*Wilhelm August*). Wielki Xiążę. W prawodawstwie i podatkowaniu stany Państwa mają pewny udział. Dochody 9 milion. złt. niem. Siła zbrojna 19,000 ludzi. Kraj ten ma znaczne fabryki, któremi 10,000 ludzi się trudni, jednak nie są wystarczające potrzebie.

Kraj podzielony na 6 cyrkułów:

1) Cyrkuł Murg i Pfinz, m. st. Wielkiego Xięstwa i rezydencya *Carlsruhe* nad Hartwald, mieszk. ma 15,729 z wojskiem. Jest tu stolica rządu Administracyi krajowej, liceum, szkoła Królewska, szkoła inżynieryi, seminarium nauczycieli; instytut głucho niemych, instytut dla Kandydatów leśniczych, szkoła leczenia bydła, szkoła architektonicznych malowideł i rysunków, biblioteka dworska, zbiór monet, gabinet modeli, starożytności i fizyczne; fabr. pudru, amidonu i tabaki; ma 9 głównych ulic, które się ciągną w kształcie wachlarza do zamku rezydencyonalnego w najlepszym guście wystawionego. M. st. cyrkułu *Durlach* nad Pfinz 3873 mieszk., fabr. fajansu, blech. Miasto *Bretten* nad Salzbach 2594 mieszkańców, miejsce urodzenia Filipa Melanchtona. *Bruchsal* nad rzeką Salza 5447 mieszk., stolica Biskupa i Katolickiego Konsystorza, żupy solne. *Pforzheim* nad Enz, odtąd spławną, Nagold i Würm 5301 mieszk., tu się znajdują groby panujących; fabr. sukna, materij wełnianych, pończoch, skór, jubilarnia, fabr. zegarków, blech płótna, handel drzewem. *Rastadt* nad Murgą 4204 mieszk. Liceum i seminarium Nauczycielskie, znakomite

zawartym tu pokojem 1714 r. Kongressem w r. 1797 i 1798; *Baden*, zamek, Museum palaeotechnicum, w którym starożytności Rzymskie w okolicy znalezione zachowują.

2) Cyrkuł Jeziora, (tak zwany dla swego położenia nad jeziorem *Boden*) m. st. *Constancya*, (*Costnitz*) tu wypływa Ren z jeziora *Boden* 4503 mieszk., gimnazjum akademickie, liceum, fabr. sukna, płótna, kartunu, handel winem i owocami ogrodowymi. Miasto *Meersburg* nad północnym brzegiem jeziora *Boden*, 1317 mieszk. *Pfullendorf* nad *Cellenwasser* 1451 mieszk., rolnictwo i sady. *Ueberlingen* nad jeziorem *Boden* z 2608 mieszkańców, winnice, handel jeziorem *Boden*. *Stockach*. *Thengen* nad *Wutach* 154 mieszk. Ekonomie Xiążąt *Fürstenbergskich*, *Hüfingen* m. *Doneschingen* 2082 mieszk. zamek xiążęcy na którego dziedzińcu główne źródło Dunaju; *Neustadt* m. s. t. i. tu wyrabiają znaczną ilość zegarów drewnianych i metalowych, niedaleko milę długi wawoz zwany *Hölle* (piekło).

3) Cyrkuł *Treisam*, z m. st. *Freyburg* nad *Treisamą*, 10,108 mieszk., kościół katedralny, stolica Biskupstwa *Baden*-skiego, do którego się także przyłączyły kraje xiążąt *Hohenzoller-Hechingen* i *Sigmaringen*, teraz więc dyecezya cała liczy 770,000 dusz. Akademia Katolicka, szkoła normalna, szkoła leśnicza, fabr. cukru, szlifiernia *Granatów* i *Korali*. Miasto *Breisach* czyli *Altbreisach*, na przeciwko *Francuzkiej* fortecy *Neubreisach*, gdzie fabr. sukna i żelaza. *Lörrach* nad rzeką *Wiesen* 1906 mieszk., fabr. kartunu. *Kleinlaufenburg*, gdzie niebezpieczna kaskada *Renu*. *Waldshut*. *Heitersheim* 1438 mieszk. Wieś *Badenweiler*, gdzie kąpiele ciepłe i Rzymska łaźnia dobrze utrzymywana.

4) Cyrkuł *Kincing*, m. st. *Offenburg* nad rzeką *Kinzig*, 2880 mieszk. Ekonomia Xięstwa *Fürstenbergskiego* *Wolfach* z miastem t. i. przy ujściu *Wolfach* do *Kinzig* 1388 mieszk. *Kehl* forteca naprzeciw *Strasburga*. Hrabstwo *Hohengeroldseck* Xięcia *Leyen*. *Prinzbach* kopalnie srebra.

5) Cyrkuł *Neckary*, m. st. *Mannheim* przy ujściu *Neckary* do *Renu*, 18,213 mieszk., zamek, Obserwatorium, teatr, zbrojownia, ogród botaniczny, galerya malowideł, liceum, Akademia handlu; ludwisarnia; fabr. tabaki, skór, kapeluszy, wełny, płótna, jedwabiu, metalów. Miasto *Heidelberg* nad *Neckarą* 9719 mieszk., gdzie Akademia, ogród botaniczny i ekonomiczny, gimnazjum, połączone instytutu leśnictwa i architektury wiejskiej, fabr. woskowych świec, mydła i safianu. Odtąd zaczyna się gościniec długi na 7 mil, jeszcze od *Rzymian* zrobiony, prowadzący do *Darmstadt*. *Ladenburg* 2033 mieszk., sławna tu uprawa tabaki. *Neckargemünd* nad ujściem *Elsatz* do *Neckary*, garbarnia i fabr. garnków. *Philipsburg* nad *Renem*. *Weinheim* nad gościńcem górnym 4039 mieszk., winnica. *Schwetzingen* z zamkiem W. Xięcia i pięknym ogrodem. Ekonomia Xięstwa *Leiningskiego* *Mosbach* z m. t. i. 2122 mieszk., fabryka sukna, i Ekonomia Hrabstwa *Leiningskiego* *Neudenu* z miastem t. i.

6) Cyrkuł *Menu* i *Tauber*, w których są Ekonomie, Xięstwa i Hrabstwa *Löwenstein-Wertheimskiego*: *Wertheim* przy ujściu *Tauber* do *Menu* 3227 mieszk., gimnazjum, rafineria weinszteinu, fabr. kartunu, gorzelnia, fabryka octu; spław *Menu*, winnica; *Rothensfels*, *Gerichtstetten*, *Brombach*, *Rosen-*

berg, *Fraudenberg* i t. d.; Ekonomia X. Leningskiego *Bischofsheim* z miastem t. i. nad Tauber 1873 mieszk., Ekonomia Xięstwa Salm-Krautheimskiego *Krautheim* z miastem t. i. nad Jaxt 714 mieszk.

VIII. Elektorstwo Heskie leży między $26^{\circ} 20'$ — $28^{\circ} 25'$ wschod. dług. $50^{\circ} 7'$ — $51^{\circ} 9'$ szer. zajmuje mil kw. 207, i ma 578,000 mieszk. Rzeki cenniejsze są: Ren, Men, Nida, Wezer, Fulda; kraj w większej części górzysty, ma jednak gdzie niegdzie żyzne równiny: obfituje w zboża, owoce, bydło; ma jaspis, marmur, alabaster, miedź, żelazo, srebro. Mieszkańcy są w większej części religii kalwińskiej; wyrabianie lnu na płótno i nici jest głównem ich zatrudnieniem, są atoli fabryki żelaznych i stalowych rzeczy, toż galanteryi. Rząd jest w ręku Xiążęcia *Wilhelma II.* Elektora i Wielkiego Xiążęcia (Fuldy), który władzę prawodawczą i podatkowanie ze stanami państwa dzieli. Dochody 4 miliony złt. niem. prócz 22 mil. wynoszącego majątku własnego tego Xięcia. Siła wojskowa 18,000 ludzi.

Cały kraj na 4 prowincye podzielony.

1) Niższa Hessa m. st. i rezydencya Xiążęcia *Cassel* nad Fuldą, składa się z starego miasta, wyższego i niższego nowego miasta, także z dwóch przedmieść, ma 1495 domów, 18,500 mieszk., 5 zamków n. p. *Bellevue*; modelle, teatr, zbrojownia, ludwisarnia, Muzeum z Xiążęcą biblioteką i doskonałym zbiorem fizycznych i matematycznych instrumentów, starożytnych i teraźniejszych posągów, monet i naturalnych rzeczy, popiersi, snycerskich robot na pół wypukłych, starożytności, rzniętych kamieni; galerya obrazów z zbiorem porcelany; 19 publicznych rynków, jako to: Zamku, Parady, *Fryderyka* (z wspaniałą statua Landgraфа *Fryderyka*) i *Gensd'arme*; towarzystwo starożytności, towarzystwo uprawy gruntu i sztuków, Akademia malarstwa, rzeźby i budownictwa, liceum, szkoła miejska, wojskowa, seminarjum nauczycieli, szkoła żydowska z seminarjum dla żydowskich teologów i t. d. Instytut *Wilhelma* (dom dla starych, chorych nieuleczonych, obłąkanych, wraz ze szkołą i domem poprawy); fabr. kapeluszy, jedwabiu, bawełny, galonków, wstążek, tabaki, obić papierowych, farby żółtej, ma do roku 2 jarmarki. Za miastem jest zamek Xiążęcy, oranżerye, z godnym widzenia ogrodem i kąpielą marmurową. Półtoręj godziny drogi od *Kassel* jest zamek Xiążęcy pod lasem jastrzębim, *Wilhelmshöhe*, z zamkiem rycerskim, sławną kaskadą i innemi ozdobami sztuką i naturą utworzonemi. Na wierzchołku góry *Karola* wznosi się ośmioboczny murowany budynek, *Octogon* (tak zwana zimowa skrzynia), który się składa z 3 skrzydeł z wielkimi arkadami, a 224 stóp ma średnicy. Na płaskim dachu stoi piramida z kamienia czworograniastego, 96 stóp wysoka, a na niej 11 stóp wysoki miedziany postument, na którym stoi 31 stóp wyoka statua miedziana *Herkulesa*, w którego maczudze 12 osób mieścić się może. Ze spodu tego ośmiokątnego budynku

spadają kaskady w rozmaitych podziałach dolinami między niemi będącemi, fontanami i t. d., aż nakoniec wpływa woda przez grotę do doliny szerokiej na 200 stóp. Pod górą jest fontana, która wyrzuca wodę na 90 stóp. W bliskości leży także przyjemny zamek *Wilhelmsthal* w lesie, i dom wiejski *Schönfeld* z pięknymi ogrodami. Miasto *Carlshafen* przy ujściu Diemel do Werra 1175 mieszk., port, dom inwalidów; fabr. tabaki, kapeluszy, pończoch, octu; kopalnia lazuru i żupy solne. *Eschwege* nad Werrą 4373 mieszk., fabr. tabaki. *Hofgeismar*. *Homberg*. *Allendorf*. Miasteczko *Grossalmerode* nad *Fahrenbach*, gdzie wyrabiają wiele tyglów chemicznych, glinianych naczyń, fajek i t. d. — Do tego należy tu jeszcze miasteczko *Rothenburg* nad *Fulda*, rezydencya Xięcia *Hessen-Rheinfels-Rothenburg*.

2) Wyższa Hessya, miasto *Marburg* nad *Lahn* 5447 mieszkańców, Akademia, *Wilhelma* instytut chirurgii, pedagogia, seminaryum nauczycieli. *Frankenberg* kopalnie srebra, miedzi, ołowiu.

3) *Hanau* z miastem t. i. przy ujściu *Kinzig* do *Menu*, ma 1466 domów, 11.997 mieszk., gimnazyum, szkoła rysunków, towarzystwo badaczy historyi naturalnej; fabr. rękawiczek skórzanych, zwierciadeł, mosiężnych trąbek i trąb, wozów, węży, jedwabiu, tabaki, złota i srebra, galanteryi, kamlotu, kapeluszy, guzików, handel drzewem, tarcicami, korzeniami, winem i t. d., z 2 jarmarkami do roku; potyczka dnia 30go Października 1813. Miasto *Gelnhausen* nad *Kinzig* 4000 mieszk. Zamek *Philippsthal* z kąpielami *Wilhelmsbad*. Miasto *Nauheim* czyli *Nauenheim*, gdzie żupy solne. Ekonomie pod Zwierzchnictwem Króla będące: *Meerholz*, *Langensetbold*, *Wächtersbach* i *Birstein* Xięcia *Isenburg*.

4) *Fulda*, z m. t. i. nad rzeką *Fulda*, 9000 mieszk., liceum, szkoła leśnictwa, monaster czyli kościół z grobem S. Bonifacego; fabryka płótna, węży, porcelany i drewnianych towarów. *Hersfeld* nad spławną odtąd *Fulda* 4952 mieszk., fabr. sukna, źródła mineralne. *Schmalkalden* przy ujściu *Stilli* do *Schmalkaldy*, 5228 mieszk. 2 zamki, fabr. żelaznych i stalowych rzeczy, barchanu, fajek piankowych; tu zawarty r. 1531 związek znany w historyi pod nazwiskiem związku *Szmalkaldzkiego*; o milę od miasta jest góra *Stahlberg* obfita w rudę. — Miasteczko *Kreuzberg* czyli *Philippsthal* rezydencya Landgraфа *Hessen-Philippsthal*.

IX. Wielkie Xięstwo *Heskie* leży między 25° 20'—27° 30' dług. 49° 26'—51° 16' szer. ma mil kw. 168, a mieszk. 671,000 leży nad *Renem*, *Menem*, *Schwalną*, *Lahną*, *Ohmą* i *Niddą*. Kraj miejscami gorzysty, ma jednak dostatkami zboża, owoców, wina; udają się tu pięknie kasztany i migdały, len; jest dosyć zwierząt domowych i dzikich, kopalnie miedzi, srebra, merkuryuszu i żelaza; fabryki najznakomitsze w *Offenbach*. Panuje W. Xiążę *Ludwik*. Stany Państwa z 2 Izb złożone stanowią prawa i podatki. Dochody wynoszą 4 miliony złotych niemieckich. Siła zbrojna 9000 ludzi.

Kraj zawiera następujące prowincye:

1) Xięstwo Starkenburg, m. s. i rezydencya *Darmstadt* przy początku drogi górnej, ma 800 domów, 17000 mieszk., stol. Władz Rządowych, pedagogia, gimnazym i t. d. Wielki dom dla ćwiczeń wojskowych, długi na 319 stóp, 157 stóp szeroki, a 83 wysoki. *Grossgerau*, na piaszczystej równinie ma 240 dom., 2650 mieszk. *Erfelden*, wieś, przy której stoi słup Szwedzkim zwany, 56 stóp wysoki, który Gustaw Adolf postawił na pamiątkę przejścia Renu; 540 mieszk. *Seligenstadt* nad Menem, 1300 mieszk. Miasto *Zwingenberg* przy drodze górnej, pod górą Malchą, wysoką na 1800 stóp, 1144 mieszk. *Friedberg* nad Usbach z 1740 mieszk.; letnia rezydencya *Auerbach*.

Do tego należą następujące lenności:

a) Majętność Xięcia Löwenstein-Rosenberg z miastem *Neustadt*. Wieś *Habitzheim* z pięknym zamkiem i parkiem.

b) Majętność Xięcia Isenburg-Birstein. Miasto *Offenbach* leży w przyjemnej i zyznej okolicy nad południowym brzegiem Menu, pięknie zabudowane, od Frankfurtu na poł miili oddalone, 7844 mieszk.; fabr. kapeluszy, jedwabiu, płocien, wełny, bawełny, fajansu, ceraty, obicia, woskowych świec, galanteryj, tabakierek (rocznie 5000 tuzinów), papieru, safianu; bielnik kunsztowny, handel. Wieś *Birstein*, rezydencya Xięcia, nad Riedbach. Odnoga Hrabioska tej linii jest linia *Philipps-eich* z zamkiem rezydencyonalnym *Philipps-eich*.

c) Maj. Hrabiego Erbach-Erbach z miastem *Michelstadt* mającem 1147 mieszk., stolica regencyi najwyższej, fabr. żelaza. *Erbach* nad rzeką Mümling.

d) Maj. Hrabiego Erbach-Fürstenau z m. *Fürstenau*.

e) Maj. Hrabiego Erbach-Schönberg z miastem *Schönberg* i wsią *Reichenbach* w której się znajduje kolumna olbrzymia i olbrzymi ołtarz. — Majętność Hrabiego Schönborna z pięknym zamkiem i wsią *Heusenstamm*.

2) Xięstwo wyższej Hessyi, m. s. *Giessen* nad Lahn i Wieseck, 8000 mieszk., Akademia, pedagogium, seminarjum nauczycielskie. *Friedberg* nad Höhe, 2548 mieszk., szkoła leczenia bydła. *Nidda*.

Do tego należą następujące lenności:

a) Hrabiego Stolberg-Wernigerode z miastem *Geudern*, 1614 mieszkańców.

b) Hrabiego Stolberg-Rossla z m. *Otterberg*.

c) Xięcia Solms-Braunfels z m. *Grünigen*.

d) Xięcia Solms-Hohensolms z m. *Lich*.

e) Hrabiego Solms-Laubach z m. *Laubach*.

f) Hrabiego Solms-Rödelheim z m. *Rödelheim*.

g) Książęca Isenbursko-Birsteńska ekonomia *Wenings*.

h) Pos. Hrabiego Isenburg-Büdingen z m. *Büdingen*.

i) Hrabiego Isenburg-Meerholz.

k) Barona Riedesel z m. *Lauterbach*.

l) Hrabiego Görz z m. *Schlitz*, 2856 mieszk. — Także posiada Hrabia Leiningen-Westerburg prawem wyższem zamek *Ilbenstadt*, a Hrabia Solms-Wildenfels zamek i wieś *Engelthal*.

W obwodzie Xięstwa wyższej Hessyi, niepodległe W. Xięciu Hessen, leży Landgrafstwo Fryderyka Ludwika Hesen-Homburg, 5 mil kwadr., 20,400 mieszk. z miastem *Homburg vor der Höhe*, 2700 mieszk., szkoła leśnicza fabryki wełny, flaneli, jedwabiu i wełnianych pończoch.

3) Posiadłości na lewym brzegu Renu, część byłego departamentu francuzkiego *Donnersberg* z miastem *Mainz* na przeciwko ujścia Menu do Renu, ma 26 589 mieszk., (forteca związku Niemieckiego), liceum, splaw, handel. Miasto *Bingen* nad Renem, tu jest wieża mysza (*Mänsethurm*). *Alzey* nad rzeką Sulzbach, mieszk. 2560, gdzie fabryki płótna, pończoch, skór. *Worms* nad Renem, fabryki tabaki. *Oppenheim* nad Renem. Miasto *Peterinsel* na Renie.

X. Xięstwo Holsztyńskie i Lawenburskie, Króla Duńskiego zobacz §. 12.

XI. Wielkie Xięstwo Luxemburg Króla Niderlandzkiego, zobacz §. 6.

XII. Wielkie Xięstwo Sasko - Weymarskie 50° 25' — 51° 27' szer. liczy 33 miast, 10½ miasteczek 679 wiosek, ma mil kwadratowych 66½, 226,000 mieszk., leży nad Saalą, Ilm, Unstrut i nad Fuldą. Odnogi gór Turyngskich rozciągają się po kraju, dla tego Xięstwo ma dostatkami drzewa, zwierząt dzikich i swójskich, soli, i t. d. liczne są fabryki wełnianych i lnianych materii. Panuje Wielki Xiążę *Karol Friedrich*. Stany Xięstwa mają udział w prawodawstwie. Dochody 1½ mil. złotych niemieckich. Siła zbrojna 2,164 ludzi. Kraj ten dzieli się na Xięstwo Weimarskie i Eisenach.

1) Xięstwo Weimar, m. s. t. i. nad Ilm, 9800 mieszk., rezydencya, Kollegia rządowe, biblioteka Xiążęcia, gabinet monet i medalów, archiwum wspólne linii Xiążąt Saskich, gimnazjum, seminarium nauczycieli wiejskich, szkoła rysunków; fabryki likworu, pończoch jedwabnych, kart, map geogr., towarów metalowych i kamiennych naczyń; przy mieście jest park W. Xięcia, a w pobliżności zamki *Belvedere* i *Tieffurt*, oraz zamek letni *Ettersburg*. Miasto *Jena* nad Saalą, 6000 mieszkańców, Akademia z wyborną szkołą kliniki, gabinet naturalny i kunsztów, towarzystwo Xiążęcia mineralogii; Sąd apellacyjny dla krajów W. Xiążęcia, Xiążąt Saskich i Xiążąt Reusz, fabryki blejwasu, przędzenie bawełny, uprawa chrzanu i winnic. Bitwa Francuzów z Prusakami dnia 14go Października 1806. *Apolda* 4000 mieszk., fabryki pończoch, zatrudnia 660 warsztatów, a wyrabia 40,000 tuzinów. *Ilmenau* nad rzeką Ilm, 2000 mieszk., fabryka porcelany, kopalnia miedzi, w której się srebro znajduje, browary. *Neustadt* nad Orlą 2492 mieszk., fabryka wełny. *Weyda* nad rzeką t. i. 2200 mieszk., fabryki wełny, farbiernia, fabryki papieru masą kamienną powleczonego. *Blankenhan*.

2) Xięstwo Eisenach, m. t. i. nad Nessą 8214 mieszk., gimnazyum, fabr. sukna, sieci (Chalons), sarży, bai, płótna, kobierców, fajek z piany morskiej i drzewa, grzebieni, piłśni, skór, grempli, blejwasu, glinka. W pobliżności zamek *Wartburg* na górze, gdzie Luter przez niejaki czas ukrywał się w r. 1521. *Ruhla* (połowa do Gothy) 2720 mieszk., szkoła leśnicza, fabr. żelaza, źródła mineralne. *Wach* nad Werrą 1871 mieszk. *Lengsfeld* 1779 mieszk. *Geissa* 1563 mieszk.

XIII. Xięstwo Sasko - Altenburg obejmuje mil kwadr. $23\frac{1}{2}$, mieszkańców 104,408, wszyscy prawie Niemcy, bo tylko bardzo mało Żydów i 10,000 Wendów po niemiecku mówiących między nimi się znajduje. Religia luterska, 100 tylko katolików. Xięstwo to ma Uniwersytet w Jena, jedno gimnazyum, jedno liceum, seminarjum nauczycielskie i szkołę rysunkow. Xiążę *Friedrich* ma 600,000 zł. niem. dochodu, długu 824,100 zł., kontyngensu dostawia 982 ludzi.

Miasto stoł. *Altenburg* nad Pleissą, 11,200 mieszkańców, ma zamek, w którym Xiążę rezyduje, bibliotekę, gimnazyum, miejskie szkoły, różne fabryki, handel bydłem i zbożem. Przed miastem leży zamek na skale sławny wykradzeniem książąt w roku 1455. *Ronneburg* 4178 mieszk. wody mineralne. *Eisenberg* 4300 mieszk. zamek. *Schmölln*, *Roda*, *Kahla*. Zamek *Leuchtenburg* na gorze nad Saalą, dom poprawy i waryatów.

XIV. Państwa Xiążęce Sasko - Meiningen - Hildburghausen - Saalfeldskie obejmują 42 m. kwadr., 130,000 mieszk., leżą nad Werrą, Schwarzą, Saalą. Ta część kraju, która leży w gorach Turyngskich, obfituje w kruszce, a wyrobienie ich, jako też różne roboty z drzewa zatrudniają wielu mieszkańców. Prawie wszyscy wyznają religią luterską, jest tylko 400 katolików, 350 kalwinistów i 950 Żydów. Instytucje służące ku oświeceniu są: 3 gimnazya, 2 seminarja nauczycielskie, 1 szkoła leśna, 17 miejskich i 212 wiejskich. Xięciem panującym jest *Bernhard* (*Erich Freund*), dochodu ma 750,000 zł. niem., długu $2\frac{1}{2}$ mil., kontyngensu daje 1150 ludzi.

Tu należą:

1) Część Hennebergska, m. s. i rezydencya Meiningen nad Werrą, 4200 mieszk., zamek xiążęcia z znaczną biblioteką (24,000 książek), siedlisko kollegium rządowego, liceum, seminarjum nauczycielskie, fabryka sukna, barakanu, płótna, tabaki; jarmark wełniany. *Wasungen* nad Werrą, 1800 mieszk., fabryka barakanu i płótna, noży, tytoniu. *Salzungen*, żupy solne. W wsi *Dreissigacker* jest zamek xiążęcy z Akademią leśniczą i gospodarczą i gabinetem zoologicznym. *Liebenstein*, gdzie wody kwaśne.

2) Część Koburgska, miasto *Sonneberg* nad Rötą, 2374 mieszk., garbarnia, malarze, kotlarze, pasamoniki, fabr. miedzi, handel bawidłami z drzewa i ciasta w pobliżu robionemi, zwierciadła, farba berlińska, porcelana i pudełka z deszczek dla fabrykantów jedwabiu, axamitu i wstążek.

3) Xięstwo *Hildburghausen* z miastem t. i. nad Werrą, 4000 mieszk., uczone szkoły miejskie, seminaryum nauczycielskie, dom sierot z szkołą zarobku, towarzystwo kobiet. *Königsberg*. Żupa solna *Friedrichshall* przy wsi *Liebenau*.

4) Xięstwo *Saalfeld* z m. t. i. nad Saalą, 3497 mieszk., zamek książęcy, liceum, fabryka sukna, materyj, skór, kopalnia żelaza, huta miedziana. Niedaleko miasta przy *Mölsdorf* jest pomnik Ludwika Ferdynanda Xięcia Pruskiego, który tu walcząc poległ 10 Paźdź. 1806. *Pösnick*, 3073 mieszk.

XV. Państwa Książęce Sasko - Koburg - Gotha obejmują 48 m. k. i 143,293 mieszk., leżą nad rzekami *Itzsch*, *Rodach*, *Steinach*, *Saale*, *Leine*. Grunt jest gorzysty ale płodny. Mieszkańcy są Niemcy, wyjąwszy 300 Francuzów i 1200 Żydów. Mają 4 gimnazya, 5 seminaryj nauczycielskich i wiele szkółek, robią płótno, towary żelazne, wełniane i bawełniane, porcelanę, szkło, żelazo, witryol, smołę, potasz i. t. d. Panuje Książę *Ernst* (*Karol Ludwik Antoni*). Dochody wynoszą 900,000 zł. niem., dług krajowy 3 mil. zł., kontyngens 1366 ludzi zbrojnych.

Tu należą:

1) Xięstwo Koburg z m. t. i. nad *Itzsch*, 8154 mieszk., z zamkiem rezydencyjalnym Książęcia *Ehrenburg*, stolica administracyi, gimnazyum z obserwatoryum i 2 bibliotekami, seminaryum nauczycieli, szpital dla chorych czeladników i służących; fabryka płótna i bawełniana; handel wełny, chustek, materyj i. t. d.; do roku 2 jarmarki; w pobliżu forteca *Koburg* z dobrze urządzonej więzieniem.

2) Xięstwo Gotha, m. s. t. i. nad *Leiną*, 11,994 mieszk., zamek rezydencyjalny *Friedenstein* z książęcą biblioteką, gabinet monet, w którym same monety złote 11,000 przeszło dukatów ważą, muzeum wschodnie i. t. d., gimnazyum, seminaryum nauczycieli (najdawniejsze w Niemczech), wolna szkoła rysunkowa; fabr. wełny, bawełny, skor, porcelany, obić papierowych, płótna. Przy mieście park książęcy z domem letnim *Friedensthal*, a w pobliżu obserwatoryum na 1220 stóp wysokości gorze *Seeberg*. *Ruhla* (połowa do *Weimaru*) *Waltershausen* nad rzeką *Horsel*, 2310 mieszk., w bliskości *Schnepfenthal* z szkołą *Salzmana*. W obwodzie xięstwa Gotha leży pod jego zwierzchnictwem będące hrabstwo *Gleichen*, którego część wyższa do *Neusteinskiej* linii książęcego domu *Hohenlohe* (miasto *Ohrdruf* nad *Ohrą*, gdzie liceum, fabr. płótna, wełny, skor) a niższa część do Xięcia *Schwarzburg-Sondershausen* należy.

3) Xięstwo Lichtenberg czyli posiadłości na lewym brzegu Renu, 26,315 mieszk., miasto *Grumbach* nad rzeką *Glan*; *Wendel* i *Baumholder* hamownie żelaza. —

XVI. Kraje Xięstwa Brunświcko - Wolfenbüttelskiego mają mil kwadr. $7\frac{1}{4}$, a 209,527 mieszk.; leżą nad Wezerą, z którą się Aller łączy, do których wpadają Leina, Innersta, Fuse i Ocker; lecz tylko Ohra i Boda płyną wprost do Elby. Panuje tymczasowo Xiążę *Fryderyk August Wilhelm*. Dochody wynoszą 2,400,000 złotych, a długi państwa $3\frac{1}{4}$ mil. Siła zbrojna 2096 ludzi.

Pojedyncze części są: Xięstwa Wolfenbüttel i Blankenburg z Ekonomią Walkenried, które na 21 Cyrkulów są podzielone. M. st. rezydencya Xięcia *Braunschweig*, nad Ocker 36,000 mieszk., 2 zamki, muzeum z godnym widzenia zbiorem kunsztów, starożytności i naturalnych rzeczy, Collegium Carolinum (szkoła dla wyższych stanów); Xiążęce Collegium anatomiczno-chirurgiczne, gimnazyum; fabryka lakieru i bibuły grubej, tabaki, soli sztucznej i farb; sieją także wiele cykoryi i manny; handel, 2 jarmarki do roku. Miasto *Wolfenbüttel* nad Ocker 8245 mieszkańców, gimnazyum, biblioteka; stol. sądu Apellacyjnego wspólnego Xięstwom Braunschweig, Lippe i Waldek. *Scheppenstädt* 1642 mieszk. *Helmstädt* 5179 mieszkańców, pedagogium, wody mineralne. Zamek letni *Salzdahlum* z zbiorem porcelany, żupy solne. Miasto *Blankenburg* 2681 mieszk. W pobliżności jaskinia *Bauman* i *Biel* zwana. *Gandersheim*. *Holzminden*. Do tego Xiążęcia należy w Szląsku Xię. *Oels* z m. t. i. (Oleśnica).

XVII. Xięstwo Nassau ma 104 mil kw., 350,000 mieszkańców, leży nad Renem, Menem i Lahną. Kraj w większej części górzysty dostarcza zboża lnu, konopi, drzewa, wina (*Johannisberg*, *Hochheim*, *Markbrunner* i t. p.), zwierząt domowych i dzikich, żelaza, miedzi, srebra, wody mineralnej (w *Selters* 60,000 zł. n. dochodu rocznego przynoszą). Mieszkańcy trudnią się handlem i fabrykami. Panuje Xiążę *Wilhelm*. Stany mają udział w prawodawstwie i podatkowaniu. Dochody wynoszą 1,800,000 złotych. Siła zbrojna składa się z 3000 ludzi.

Xięstwo od 1. Czerwca 1816 podzielone na 8 Ekonomij, stolica *Weilburg* nad rzeką Lahn 1786 mieszk. *Wiesbaden* 4600 mieszk., Regencya i Konsystorz, szkoła *Fryderyka*; ciepłe kąpiele; fabr. safianu i mebli. Miasto *Ussingen* nad *Ursbach*, fabr. pończoch. *Königstein* z zamkiem obronnym na górze. *Höchst* nad Menem 1700 mieszk., przędzenie bawełny; fabryka cukru z rzepy, makaronu i tabaki. *Hochheim* 1800 mieszk. *Kaub* nad Renem 1050 mieszk., spław. *Limburg* nad Lahn 2700 mieszk. *Dietz* nad Lahn 2700 mieszk., sławna szkoła drzewek z 700 gatunkami jabłek, 300 gat. gruszek, 100 gat. śliwek, 60 gat. wiśni i. t. d.; o $\frac{1}{4}$ mili stąd jest piękny Xiążęcy zamek *Oranienstein*.

Unkel nad Renem. *Montabaur* 2500 mieszk., gimnazjum Katolickie. *Hachenburg*. *Dillenburg* nad rzeką Dill, 3000 mieszk. *Herborn* nad Dill 2500 mieszk., kalwińskie gimnazjum, garbarnia, fabr. wełny i pończoch. *Hadamar*. *Beilstein*. Miasteczko *Nassau* 300 domów, 1600 mieszk. Ztąd pochodzi cała familia *Nassau* (Król *Niderlandzki* i Xiążę *Nassau*). *Schwalbach*, źródła mineralne. *Rüdesheim* i wieś *Asmannshausen*, winnice. *Fochingen*, sławne kwaśne wody. *Selters* i *Niderselters* z zdrowymi wodami. *Elfeld* czyli *Eltville*, główne miejsce w *Rheingau*. *Katzenelnbogen* z zamkiem na górze. *Ems* nad Lahną, ciepłe kąpiele. Wieś *Biberich* nad Renem, zamek Xiążęcy. *Fachingen* znaczne źródła wody kwaskowój, (rozsyłają 300,000 dzbanków rocznie), *Selters* (wody salcerskie).

Pod zwierzchność tego państwa należą :

1) Majętność *Holzappel* i *Schaumburg* nad Lahną, które należały do *Hermini*, córki zmarłego (roku 1812) Xięcia *Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym*, małżonki Arcyksięcia *Jozefa*, Palatyna Węgierskiego, która w r. 1817 umarła, miasto *Holzappel*, 1200 mieszk., obfite w miny srebrne; 2) Hrabstwo *Leiningen-Westerburg* czyli majątności *Westerburg*, *Schadeck* i *Waltersburg* z miastem *Westerburg* z 1300 mieszk., zamek rezydencyonalny. Miasteczko *Waltersburg*, *Schadeck*; 3) Majętność *Runkel* Xięcia *Wied-Runkel*; 4) Ekonomia *Gränzenhausen* Xięcia *Wied-Neuwied*; 5) Posiadłości *Reifenberg* i *Kransberg* Hrabiego *Waldbott-Bassenheim*. W obwodzie Xięstwa *Nassau* leży jeszcze wieś *Johannisberg* albo *Bischofsberg* z wyborną winnicą, darowana od Cesarza *Franciszka I.* Xięciu *Metternichowi* w r. 1816 z zatrzymanem prawem zwierzchnictwa.

XVIII. Państwa Xiążęce *Mecklenburgsko-Szweryńskie* mają mil kwadr. 217, mieszk. 393,326 leżą nad *Warnową*, *Reckenitz*, *Trebel*, *Peeną*, *Elbą* (z *Eldą*, *Stör* i *Havel*). Kraj równy, ma wiele jezior rybnych; dostarcza zboża, drzewa, koni (*Mecklenburgskich*). Panuje W. Xiążę *Fryderyk Franciszek*, który dawno już krajom swoim Konstytucyą nadał. Dochody wynoszą 2,300,000 złot. niem. Wojsko składa się z 3800 ludzi.

Wielkie Xięstwo podzielone jest na *Meklemburski* i *Wendeński* powiat, xięstwo *Schwerin*, posiadłość *Wismar* i miasto *Rostok*.

Miasto *Schwerin* nad czyli raczej wśród jeziora t. i., podzielone na stare i nowe miasto, ma 12,179 mieszk., wzmocniony zamek rezydencyonalny i oraz Xiążęce Kollegium sądownictwa i administracyi. Sławne tu są gorzelnie, stolarze, fabr. octu. *Boitzenburg* nad ujściem *Boizy* do *Elby* 2281 mieszk., cło na *Elbie*, połów łososi, gorzelnia, handel zbożem. *Bützow* przy zbiegu *Warnowy* i *Nebel* 2657 mieszk., sąd kryminalny, gorzelnia, fabr. kart. *Rostock* nad głęboką odnogą, którą *Warnowa* przed ujściem do morza wschodniego tworzy, 17,398 mie-

szańców; Akademia, seminaryum pedagogiczno-teologiczne; towarzystwo badaczów natury, szkoła leczenia bydła; fabryka skór, płótna, amidonu, tabaki, mydła, kowale kotwic i fabr. octu. Do tego należy port *Warnemünde* z miasteczkiem tegoż imienia nad źródłami rzeki Warnów. *Sternberg* i *Malchin*, w których na przemiany co rok sejmiki się odprawiają. Miasteczko *Ludwigslust* 4000 mieszk., rezydencya, seminaryum nauczycieli, szkoła leczenia bydła, fabr. bibuły grubej. *Doberan* nie daleko morza wschodniego i świętej grobli, gdzie kąpiel morska. Wieś *Wöbbelin*, pomnik Teodora Körnera, (poległ 26 Sierpnia 1813). *Wismar* nad odnogą, która ma najlepszy port na morzu wschodniem 8988 mieszk., handel, spław. Wyspa *Pöl* na morzu wschodniem. *Parchim* nad Eldą, ma 3902 mieszk., gimnazyum; fabr. amidonu, bai, kudźbai, salamonianku, soli glauberskiej i zielonej farby Brunświckiej. *Güstrow* nad Neblą, ma 6741 mieszk., sąd nadworny i powiatowy; szkoła kanonicka, gorzelnia, browarnia, handel morski. *Malchin* nad jeziorem Kumerojskiem, ma 2313 mieszk., gdzie sejmiki na przemian z *Sternberg* odbywają się. *Plau* 2061 mieszkańców, gorzelnia, fabr. sukna i bai.

XIX. Wielkie Xięstwo Meklenburgsko-Strelieckie ma mil kwadr. 36, a 73,882 mieszk., i leży nad Travą i Tollensee. Panuje Wielki Xiążę *Jerzy* (*Fryderyk Karol*). Dochody wynoszą 300,000 złot. niem. Siła zbrojna 742 ludzi.

Do tego należą:

1) Powiat Stargardzki czyli Majętność Stargardzka, m. st. *Neustrelitz* nad jeziorem Zirke, zbudowane na kształt gwiazdy ośmiokątnej, tak że 8 ulic prostych zbiegają się w rynku, ma 4820 mieszk. Rezydencya W. Xięcia, Administracya, gimnazyum Carolinum, szkoła miejska z instytutem dla kunsztmistrzów, i nauczycieli wiejskich; fabr. nici i adamaszku. O mile stąd jest miasto *Altstrelitz* 3000 mieszk., gdzie fabr. skór i tabaki, oraz fabr. miodu. *Neubrandenburg* nad jeziorem Tollen 5145 mieszk., fabryka tabaki, kart, druk kartunu, gorzelnia i chmielnik. *Stargard* 1000 mieszkańców, fabr. garnków, sukna.

2) Xięstwo Ratzeburg z częścią miasta t. i. druga część należy do Duńskiego Xię. Sasko-Lawenburgskiego.

XX. Wielkie Xięstwo Oldenburgskie nad Wezerą, Huntą i Delmą, ma mil kw. 123, a 225,400 mieszk. Panuje W. Xiążę *Piotr* (*Fryderyk Ludwik*). Dochody wynoszą przeszło 1,200,000 złot. niem. Siła zbrojna 1650 ludzi.

Xięstwo dzieli się na 7 cyrkułów:

1) Oldenburg, m. s. t. i. nad Huntą 5222 mieszk., mocno obwarowane, zamek rezydencyonalny; stol. rządu krajo-

wego, gimnazjum, seminaryum nauczycieli i port. Miasteczko *Elsfleth* przy ujściu Hunty do Wezer, cło na Wezerze; warsztat statków wodnych.

a) Neuenburg, gdzie miasteczko *Varel* nad morzem północnem.

3) Ovelgönne.

4) Delmenhorst z m. t. i. nad Delmą 2000 mieszk.

5) Vechta z m. t. i. nad rz. t. i.

6) Kloppenburg z m. t. i. nad Sostą.

7) Jever z miastem t. i. mającem 2800 mieszk. i wyspą *Wangeroog*. — Ma także Xiążę zwierzchność nad państwem *Kniephausen*, Hrabiego *Bentink*, leżącym przy Jever nad Jadą. Państwo to ma oprócz zamku rezydencyjonalnego *Kniephausen* także miasteczko *Sengwarden*.

Posiada także Xiążę: 1) Xięstwo *Lübek* albo *Eutin*, w obwodzie Xięstwa *Holsztyńskiego*, z miastem *Eutin* (na jeziorze rybnym t. i.) mającem 2341 mieszk., zamek. Jest ono siedliskiem rządu państwa, ma szkołę łacińską i browary; 2) Xię. *Birkenfeld* na lewym brzegu *Renu*, kraj mający 20,000 mieszk., dobrą paszę, urodzajne góry, gdzie główne miejsce *Birkenfeld*. Wieś *Oberstein* i *Idar* fabr. galanteryi z kamieni półszlachetnych do szlifowania których jest 20 szlifierni.

XXI. Xięstwo *Anhalt-Dessau* nad Elbą i Muldą, ma mil kwadr. 17, a 52,947 mieszkańców, należy do Xięcia *Leopolda* (*Fryderyka*). Dochody wynoszą 500,000 złot. niem. Wojsko 800 ludzi.

Miasto s. *Dessau* nad Muldą, 9220 mieszk., między którymi znajduje się 900 żydów, Regencya, szkoła główna, Xiążęca maneża i zbrojownia, osobiwszy cmentarz; fabr. sukna i tabaki. W pobliżności zamki letnie: *Georgium*, *Louisium* i *Vogelheerd*. Miasto *Wörlitz* ma 1850 mieszk., zamek Xiążęcia i wspaniały ogród, seminaryum nauczycieli. *Zerbst* ma 7000 mieszk., Sąd apellacyjny dla krajów *Anhaltskich* i *Schwarzburgskich*, szkoła płci żeńskiej, fabr. złota i srebra; blech, wosku.

XXII. Xięstwo *Anhalt-Bernburg* nad Elbą i Saalą ma mil kwadr. 16, mieszkańców 37,193, należy do Xięcia *Alexego* (*Fryderyka Chrystiana*). Dochody 450,000 złot. niem. wynoszą. Wojsko 400 ludzi.

M. st. *Bernburg* nad Saalą, gdzie 4844 mieszk., Regencya, szkoły; fabr. fajansów, kamienie, fabr. amidonu, pudru, skór; winnica i hamernia. Miasto *Ballenstädt* nad rzeką *Getel* 2500 mieszk., rezydencya Xiążęcia; fabr. flaneli. *Harzgerode* 1798 mieszk., Xiążęca kopalnia żelaza w okolicy zwaney *dziwiczym-skokiem*; przytem często odwiedzane *salińskie* źródła żelazne w dolinie *Selke* i *Alexisbad*.

XXIII. Xięstwo Anhalt-Köthen nad Elbą i Muldą ma mil kwadr. 13, mieszk. 32,454 należy do Xięcia *Henryka*. Dochody wynoszą 230,000 złt. niem., 400 ludzi stanowi siłę zbrojną.

M. st. i rezydencya *Köthen* nad rzeką Zittau, ma mieszk. 5074; jest tu główna szkoła złączona z seminaryum nauczycieli, szkoła płci żeńskiej; fabr. złota i srebra.

XXIV. Xięstwo Schwarzburg-Sondershausen ma mil kwadr. 16½, mieszk. 45,050, należy do Xięcia *Günther* (*Fryderyka Karóla*). Dochody wynoszą 275,000 złt. niem. Siła zbrojna (zob. następującą liczbę).

M. st. i rezydencya *Sondershausen* przy ujściu Beber do Wipper, ma 3100 mieszk., gimnazyum, Xiążęcy gabinet naturalny. Miasto *Arnstadt* nad Gerą 4600 mieszk., liceum; fabr. mosiądzu, sukna i materyj. Wieś *Stockhausen* nad Wipper, gdzie kąpiel siarczana.

XXV. Xięstwo Schwarzenburg - Rudolstadt ma mil kwadr. 20, mieszk. 53,937, należy do Xięcia *Fryderyka Günther*. Dochody wynoszą 220,000 złotych niem. Obadwa Xiężęta Schwarzburscy mają 650 ludzi zbrojnych.

M. st. i rezydencya *Rudolstadt* nad Saalą ma 4200 mieszk., gabinet naturalny, gimnazyum; fabr. porcelany i wełny. Miasto *Königsee* 1500 mieszk. *Frankenhausen* 2930 mieszkańców, szkoła krajowa, kopalnia soli, źródła ciepłe. Wieś *Volkstätt*, fabr. porcelany i *Schaale*. Zamek *Schwarzburg* od którego Imię Xiążąt pochodzi, na wyniosłej skale zbudowany, mieści w sobie dom poprawy i dom obłąkanych.

XXVI. Xięstwo Hohenzollern - Hechingen ma mil kwadr. 5, a 14,500 mieszk. Dochody 80,000 złt. niem. Wojsko 194 ludzi.

Miasto rezydencyonalne Xięcia *Fryderyka* (*Herrmann Otto*) *Hechingen* nad rzeką Starzel na wzgórku, ma 2600 mieszkańców, Kollegia rządowe; fabr. wełny. Wieś *Hausen* w dolinie Killer ma 1262 mieszk., handel korzonkami Encyanny. Stary zamek *Hohenzollern*, mieszkanie przodków domu Xiążęcego Brandenburgsko-Pruskiego, na górze wysokości 800 stóp, z zbiorem godnym widzenia dawnych broni i ryszunków wojennych.

XXVII. Xięstwo Hohenzollern - Sigmaringen ma mil kwadr. 20, mieszk. 36,000. Dochody 300,000 złot. niem. Wojsko 386 ludzi.

Rezydencya Xiążęcia Antoniego (Alojzego Mainarda Franciszka) *Sigmaringen* nad Dunajem 3000 mieszk.; jest tu Rezydencya. Miasto *Vöhringen* nad Lauchart, 700 mieszk. *Haigerloch* nad Eyach czyli Dejat ma 2000 mieszk. Do tego należą jeszcze majątności *Achberg* i *Hohenfels* i klasztory zniesione *Klosterwald* i *Habsthal*.

Pod Zwierzchnictwem Xięcia Hohenzollern-Sigmaringen są:

Majątności Xięstwa Fürstenberskiego (zobacz Baden) *Trochtelfingen* i *Jungnau*, z miastem *Trochtelfingen*, gdzie 2275 mieszk. Miasteczko *Jungnau*, i część majątności *Möskisch* na lewym brzegu Dunaju leżącej; majątności *Strassberg* i *Ostrah*, Xięcia *Thurn* i *Taxis*; nakoniec dobra szlacheckie *Gammertingen*, *Hettingen* i t. d.

XXVIII. Xięstwo *Lichtenstein* czyli majątności *Vadutz* i *Schellenberg* między Szwajcaryą i Tyrolesem, ma mil kwadr. $2\frac{1}{2}$, mieszk. 5800 religii katolickiej, którzy żyją po części z przedzenia bawełny i wyrabiania drzewa. Panuje Xiążę *Jan* (*Nepomucen, Jozef*) *Lichtenstein*. Dochody czynią 17,000 zł. niem., a z majątności, które ten Xiążę posiada w Śląsku, Morawii, Czechach i Austrii, pobiera 1,200,000 zł.

Miasteczko *Lichtenstein* (dawniej *Vadutz*) 1800 mieszk., u spodu skały, na której zamek *Lichtenstein* stoi.

XXIX. Kraje Xięstwa Reuskiego czyli majątności *Graiz*, *Burg*, *Gera*, *Schleiz*, *Lobenstein* i t. d.; leżą w Wojtostwie nad Elstrą i Saalą, mają mil kwadr. $28\frac{1}{2}$ a mieszk. 74,460. Dochody wynoszą 550,000 złot., niem.

Dzielią się na następujące linie:

1) Linia Xiążęca Reuss - Graizicka, *Henryka XIX.*, gdzie miasto *Graiz* nad Elstrą, do której wpływa *Grässlitz* 6195 mieszk.; jest tu seminaryum nauczycieli i kaznodziei; fabr. wełny i bawełny. *Zeulenroda* 3615 mieszk., fabr. materyi i pończoch.

2) Xiążęca linia *Schleitz*, *Henryka LXII.*, miasto *Schleitz* nad *Wiesenthal* 4620 mieszk., fabr. sukna, bawełny, muszlinu. — Xiążęca linia poboczna *Köstricka*, *Henryka LXXIV.*, miasteczko *Markt Hohenleuben*, fabr. wełny i bawełny. *Köstritz* nad Elstrą, z browarem.

3) Xiążęca linia *Lobenstein* - *Ebersdorfska*, *Henryka LXXII.*, miasto *Lobenstein* nad *Lemnitz*, 2716 mieszk., fabryka sukna, wieś *Ebersdorf* 1068 mieszk., między którymi znajduje się 450 *Herrnhutów*, fabr. bawełny, jedwabiu, tabaki, handel. Miasto *Hirschberg* nad Saalą 1280 mieszk.

Domy pod No. 2 i 3 posiadają wspólnie majątność Gera, m. t. i. nad Elstrą 8050 mieszk.; wspólna jest regencya i Konstytucja młodszej linii głównej (2—4), gimnazyum; fabr. kartunu, pojazdów, skór, porcelany; farbiernia. Za miastem zamek *Osterstein* na wzgórku lasem zarosłym.

XXX. Xięstwo Lippe - Detmold nad Lippą i Werrą ma mil kwadr. 20½, mieszk. 72,515, należy do Xięcia *Pawła Alexandra Leopolda*, który krajowi swojemu nadał Konstytucję. Dochody wynoszą 490,000 zł. niem. Wojsko 900 ludzi.

M. st. i rezydencya *Detmold* nad Werrą 2570 mieszk., Regencya, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, towarzystwo biblii. Miasto *Lemgo* czyli *Lemgow* nad Bęgą ma 3050 mieszk., gimnazyum; fabryka wełny, płócien, fajek z morskiej piany. *Horn* przy lesie Teutoburskim ma 1294 mieszk.; *Salz-Ulfen* nad Salzą 1170 mieszk., solne żupy. *Lippstadt*, (zobacz Prussy).

XXXI. Xięstwo Lippe - Schauenburg ma mil kwadr. 10, a 25,500 mieszkańców, należy do Xięcia *Jerzego Wilhelma*. Dochody wynoszą 215,000 złt. niem. Wojsko 400 ludzi.

M. st. i rezydencya *Bückeburg* nad Auą 2000 mieszk., stol. rządu. *Stadthagen* 1430 mieszk., ma wody mineralne. *Blomberg*, 1691 mieszk., z fabr. wełny. Wyspa i forteca *Wilhelmsstein* na jeziorze *Steinhuder*. Wieś *Eilsen*, gdzie kąpiel siarczana, stalowa.

XXXII. Xięstwo Waldek nad źródłem rzek *Dymel*, *Itter*, i t. d. zawiera mil kwadr. 21⅔, a mieszk. 54,000, należy do Xięcia *Jerzego (Fryderyka Henryka)*. Dochody 400,000 złot. niem. Siła zbrojna wynosi 800 ludzi.

Zawiera w sobie:

1) Xięstwo Waldeck z m. s. *Corbach*, gdzie sąd nadworny i gimnazyum. *Arolsen* nad Aar, gdzie rezydencya i stolica rządu.

2) Hrabstwo Pyrmont, z miasteczkiem t. i., ma 2000 mieszk., z zamkiem książęcym i sławnymi wodami mineralnymi; Kolonia Kwaków *Friedensthal*.

XXXIII. Wolne miasta.

1) *Lubeka*, forteca nad rzeką *Trawą*, *Steckenitz* i *Wackenitz*, które łączą morze wschodnie z morzem północnem, ma 5300 domów, 25,526 mieszk., Kościół Panny Maryi z zegarem astronomicznym dobrze sporządzonym; gimnazyum, szkoła miejska, rysunków dla rzemieślników; szkoła handlu, szkoła dla 200 dziewcząt ubogich, towarzystwo patriotyczne dla wzniesienia przemysłu krajowego i powszechnego dobra, zbrojownia, dom poprawy, roboczy i sierot; fabr. tabaki, cukru, skór, bursztynu, amidonu, mydła, jedwabiu, kartunu, sukna, zło-

tych i srebrnych galonków, piór hartowanych, kapeluszy, korduanu, pergaminu, obić papierowych, wełny, drótu, fiszbinu, kleiu. Handel coraz się bardziej wznosi. Bitwa 6. List. 1806. Do obwodu miasta należy miasto *Travemünde* przy ujściu Trawy do morza wschodniego, gdzie port, latarnia morska, szaniec i kąpiel morska.

2) Frankfurt nad Menem, mające 3476 domów, 40,485 mieszk., między którymi jest 12,000 żydów; leży w bardzo przyjemnej okolicy, na prawym brzegu Menu, przez który przechodzi kamienny most długi 400 kroków, łączący część *Sachsenhausen* z miastem; odbywa się tu sejm rzeszy Niemieckiej. Miasto przyozdobione szkołą lekarsko - chirurgiczną, liceum, gimnazjum, żydowska szkoła; fabr. jedwabiu, axamitu, wełny, bawełny, złota i srebra, ceraty, tabaki, czernidła do rycin, kobiercy złotych i srebrnych drutów i innych. Prowadzi bardzo znaczny handel prócz nawet dwóch jarmarków; ma wielki skład win Reńskich i Francuzkich. Szczególniej godnym jest uwagi Ratusz, w którym się złota Bula zachowuje, Kościół katedralny, gdzie niegdyś Rzymsko-Niemieccy Cesarze obierani i koronowani byli. Teatr i posąg przed bramą stojący z francuzkich armat ulany na pamiątkę poległych w wojnie (1792). Tu się urodził Göthe.

3) Bremen nad Wezerą i Wümmą 5350 domów, 37,725 mieszk., ma gimnazjum Kalwińskie i Luterskie, muzeum czyli towarzystwo fizyczne; fabr. wełny, bawełny, cukru, tabaki, skór, bleiwasu, Bremergrün, czekolady, cykoryi, kart i zwierciadeł, druk kartunu, fiszbin, znaczny browar, olejne stępy; warsztat statków spławnych i znaczny handel, wsparty bankiem i kompanią assekuracyjną. Do tego miasta należy miasteczko *Vegesack* nad Wezerą z portem.

4) Hamburg nad Elbą (18 mil od jej ujścia do morza północnego), Billą i Alstrą, ma 8124 domów, 106,920 mieszk., między którymi 8000 żydów. Miasto z strony lądu jest bardzo warowne; ma dwa porty dla okrętów rzecznych i morskich. Między publicznymi budynkami jest godnym podziwienia Kościół S. Michała, szpital maytków, dla starych i wysłużonych, dom sierot dla 900 dzieci, 2 zbrojownie, 2 teatry i t. d. Domy są po większej części murowane, z których większa część ma od 6 do 7 pięter. Większa część domów handlowych leży w niższych częściach miasta nad kanałami, tak, że ich właściciele tuż przy domie towary z okrętów mogą wykładać. Są opatrzone blokami, któremi towary z wielką łatwością aż na najwyższe piętro, gdzie są składy, wciągają. Miasto Hamburg posiada dwa gimnazya, akademię handlu, towarzystwo patryotyczne do wzniesienia kunsztów i pożytecznych rzemiosł, z szkołą rysunków, z szkołą dla młodych kunsztmistrzów, fabrykantów i profesjonistów, i towarzystwo ratowania utopionych i zaduszonych; prócz tego publiczne biblioteki i inne zbiory; ogród botaniczny; towarzystwo Hamburgsko-Altonskie biblij. Wiele fabryk, n. p. cukru, druku na kartunie, bieleńia wosku, tabaki, złota i srebra, igieł, żagli, kapeluszy, płótna, axamitu i jedwabnych materyi, szkła, świec, fajek, fiszbinu, korków; futra, tran, mydło, browar. Wyrabiają tu sztuczne kwiatki, pióra, wędzą wybornie mięso wołowe; wysyłają kilka okrętów na połów wielorybów. W mieście tém

w wysokim stopniu handel kwitnie; prowadzą go bowiem Ham-
burczycy ze wszystkimi narodami Europy i Ameryki, tak iż
je nazwać można najbogatszem i najhandlowniejszym miastem
Niemieckiem; a trzeciem w Europie. Znajduje się tu giełda,
dżyrobank, kompania assekuracyjna i kassa ogniowa, do któ-
réj nawet wielu zagranicznych należy. Obwód wolnego miasta
zamyka mil kwadr. 6. W nim mieszczą się: *Ritzebuttal* (3700
mieszk.), *Vierlanden* i *Bergedorf*.

§. 8. Królestwo Pruskie.

Położenie, granice i obszerność. Królestwo Pruskie
leżące $23^{\circ} 35'$ — $40^{\circ} 30'$ wschodniej długości, a $49^{\circ} 10'$
— $56^{\circ} 3'$ północnej szerokości, graniczy na północ z
Meklenburgiem, morzem wschodniem i Rosyą; na
wschód z Rosyą i Królestwem Polskiem; na południe
z Królestwem Polskiem, państwem Austryackiem, Kró-
lestwem Saskiem, Xięstwem Anthalt; na zachód z Fran-
cyą, Niderlandami i niektórymi krajami Niemieckimi;
obejmuje mil kwadr. 5028 $\frac{1}{2}$.

Grunt i klima. Cały kraj jest prawie równiną ro-
zległą i tylko w Szląsku są góry Sudety (podzielone
na dwie części: Morawskie i olbrzymie góry (Rie-
sengebirge) i Karpaty z kilku odnogami. Największe
góry są: Wierzchołek śnieżny (Schneekuppe), na
4950 stóp Paryz. nad powierzchnią morza wschodniego
wzniesiony, wielki Szyszak (Sturmhaube) na 4540,
Obręcz (Reifträger) 4280, Eule (Sowa) 3036, Żmłia
(Otterstein) 3158, góra śnieżna (Schneeberg) 4300
stóp i t. d. W północnem Magdeburgu i Halberstatskiem
jest Harc, którego odnogi rozciągają się z jednej strony
przez Westfalią i Marchią aż do Renu; z drugiej przez
Waymarskie aż do lasu Turyngskiego. W Wielkiem
Xięstwie niższego Renu jest Hundsrück, Eifel i sie-
dmio gór (Siebengebirge) a przez Neuenburgskie cią-
gnie się pasmo gór Jura. Klima jest umiarkowane
i zdrowe; tylko w krajach nadbrzeżnych morza wscho-
dniego zimne, zmienne i wilgotne.

Wody. Morze wschodnie oblewa Prussy wscho-
dnie, zachodnie i Pomeranią na 100 mil długości, i
tworzy paucker Wick: z niem złączone są wielkie
jeziora: Port Kuryiski 15 mil długi, 4 $\frac{1}{2}$ szer. przy
Memlu z Kuryiskim Nehrung; frische Haff (port
świeży) przy Piławie z świeżem Nehrung; i frische

czyli Szczeciński port (z trzema wypływami: *Diwenów*, *Swinemünde*, *Peenemünde*). Do morza wschodniego wpadają następujące rzeki: Memel, po polsku Niemen (który dwie mile za Tilżą dzieli się na Russe i Gilge), Pregel (z Alle i Deine), Passarge, Wisła (z Drwenc i Brdą (dzieląca się przy Montawie na dwie odnogi, z których jedna, *Nogat*, przy Elblągu wpada do frich Haff, a *Wisła* przy ujściu Wisły (Weichselmünde) do morza wschodniego, Stolpa, Rega, Persanta, Wipper, Odra (do której wpada rzek około 30, n. p. *Oppa*, *Nyssa*, *Ohlau*, *Bartsch* (z *Queis*), *Bober*, *Warta* z *Notecią* i t. d. *Peena* do morza północnego wpływają: Elba, do której wpływa Saala (z *Bodą*, *białą Elstrą*, *Untrut* i *Ilm*), do której wpadają Havel i Alano, a do tych Spree, Rhin i Dosse; Wezer (z Hennebergskiem i Lippijskimi *Werra*, *Pastane*, *Schleuss*, *Hasel* i t. d.); Ems, Ren z Ruhr, Lippą, Mozelą, Nahą, Lanem, Saarą, Ahrą i t. d. Maas koło Julich przeszedłszy, wpływa w Ruhr albo Roer. Do tych rzek należą następujące kanały: wielki i mały Kanał Fryderyka (Friedrichsgraben) (dla uniknięcia niebezpiecznej żeglugi w porcie Kuryjskim), Kanał Bydgoski (łączy Noteć z Wisłą), kanał Fryderyka Wilhelma czyli Müllroser (łączy Spreę z Odrą), kanał Finów (łączący Odrę z Hawlą), Planenski (łączy Elbę z Hawlą dla krótszej żeglugi) i t. d. Także Kraffuhl, który Elbląg z Nogat łączy, i ważny kanał Kłodnicki w Szląsku, godne są wspomnienia. Jezior jest podostatkiem, n. p. Spirding w wschodniach Prusach (ma obwodu 12—14 mil), Drauzen, Gopło, Jezerych, jeziora Rupińskie, Ukerskie, Madueńskie, dwa Mansfelderskie jeziora, i jezioro Neuenburgskie.

Produkta. Rogate bydło (przeszło 7 milionów), konie (liczba nie wystarczająca 2 miliony), owce (przeszło 15 milionów), świnie, osły, muły, kozy, ptastwo, zwierzyzna (nawet łosie i niedźwiedzie), bobry, pszczoły, jedwabniki, ryby (kawiar z ikry jesiotra); zboże wszelkiego gatunku, jarzyny, manna, ziemniaki, teltowska rzepa, warzywo, rośliny ogrodowe i kuchenne różnych gatunków, rzepak, owoce, wino, drzewo (z którego robią bardzo wiele masztów, desek, smoły, potaszu i t. d. co do innych krajów wyprowadzane bywa), len, konopie, tytoń, chmiel, cykorya, farba czerwona i inne

rośliny fabierskie, kardy, konieczyna i t. d. Sól źródłana aż do zbytku, saletra, ałun, witryol, węgle ziemne, torfy, siarka, bursztyn (częścią wyrzucony z morza wschodniego, częścią kopany z nadmorskich piaszczystych pagórków), marmur, alabaster, serpentyn, kamienie młyńskie, piaskowe i kwarcowe, łupek, kamienie wapienne, porcelana, glina na fajki, glina garncarska, gips, galman, cynk, miedź, żelazo, ołów; srebro, złoto, kobalt, drogie kamienie, szlifierskie kamienie, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 11,027,838, Niemców, Słowian, Francuzów, Żydów i t. d. Religia jest bardzo rozmaita dla powszechnej tolerancji. Luterska jest panująca w Prussach wschodnich, Pomeranii, w Margrabstwie Magdeburgskiem, Halberstadt, Minden, Ravensberg, w Marchii i t. d.; pomięszana w Szląsku, Kliwii, Erfurcie, Eichsfeldzie i t. d. Katolicka jest panująca w Poznńńskim, Paderborn, Münster, a pomięszana w Szląsku, Erfurcie, Eichsfeldzie, Kliwii, Neuenburgu, krajnach niższego Renu i t. d. Kalwińską wyznaje dwór, panującą jest w Teklenburgu i Neuenburgu; pomięszaną w Kurmark, Magdeburgu, Kliwii i t. d. Memonici w Prusach i Berlinie, bracia Morawscy i Hussyci w Szląsku i Marchii; Unitaryści przy Andreaswaldzie; Herrnhuci, Żydzi i t. d. Liczne szkoły powiększają znacznie oświatę krajową. Mianowicie Uniwersytet w Berlinie, Wrocławiu, Królewcu, Hali, Greifswalde, Bonn, i t. d.

Przemysł doszedł do wysokiego doskonałości stopnia, i doznaje wielkiego wsparcia ze strony Rządu; dla tego znajdują się tu fabryki w różnych rodzajach, i dostarczają prawie wszystkich potrzeb mieszkańcom, a nawet i innym narodom udzielają. Najgłówniejsze są: płótna, wełny i żelaza, prócz tego bawełny, skór, jedwabiu, papieru, złota, srebra, porcelany, zwierciadeł i szkła, tabaki, cukru, kapeluszy, cerat, obicia, fajansu, zegarków i t. d.; browary, fabr. octu, gorzelnie, blechy wosku, warsztaty statków wodnych i t. d. Położenie kraju nad morzem, jako i połączenie rzek spławnych kanałami handel znacznie powiększają.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny w płci męskiej i żeńskiej. Królem jest *Fryderyk Wilhelm III.* Dochody wynoszą 50 milionów Tal. Dług 217,348,762 Tal.

Siła zbrojna z milicją przeszło 368,000 ludzi, wojsko liniowe 157,000.

Podług nowego rozporządzenia, każda prowincya państwa jest pod rządem władz wojskowych, skarbowych i sprawiedliwości. W względzie wojskowym państwo podzielone na 7 wydziałów: (Prus, Brandenburgii i Pomeranii, Szląska, Wielkiego Xięstwa Poznańskiego, Saxonii, niższego Renu, Westfalii, w każdej z osobna, Kommenda naczelną pod dowództwem Generała naczelnego dowodzi); a pod względem cywilnym składa się z łociu prow. następujących: Prus wschodnich, Prus zachodnich, Brandenburgii, Pomeranii, Szląska, W. Xięstwa Poznańskiego, Saxonii, Westfalii, Julich, Cleve, Berg, niższego Renu. W każdej z tych zarządza Najwyższy Prezydent wszelkimi interessami krajowymi, i ma zwierzchni dozór: nad religiją, naukami, medycyną, oddzielne zaś Regencye, nad policją i interessami skarbowymi, a Sąd najwyższy krajowy sprawami sądowymi.

I. Prowincya Prusy wschodnie zamykają w sobie dwa obwody rządowe Królewiec i Gumbinnen.

1) W obwodzie Królewieckim jest m. s. *Królewiec* (Königsberg) przy ujściu Pregli do Frische czyli świeżego Haff (składa się z trzech głównych części z 4ma przedmieściami i kilku obwodów, swobody nazwanymi, to jest: starego miasta, Löbenicht z dwoma przedmieściami, Kneiphof (wyspa), 4ta część jest zamek Królewski z swobodami, a 5ta cytaadella Friedrichsburg, którą Król roku 1811 darował miastu na wystawienie handlowych budynków; ma Królewiec 269 ulic i placów, 4503 domów z 622 szpichlerzami i stajniami (z których się spaliło 14. Czerwca 1811 budynków 278.) Rachując żydów, jest tu mieszk. 63,869; 17 Kościołów, z których 2 Kalwińskie, 1 Katolicki i jedna Kaplica Menonitów, 1 Kościół polski, 1 Synagoga żydowska. — W mieście tém rezyduje najwyższy Rządca (Oberpräsident) Królewca i Gumbinnen. Jest najwyższy sąd krajowy, regencya, Kollegium handlu i admiralicyi Prus wschodnich; Akademia, niemieckie towarzystwo Królewskie, towarzystwo fizyczno-ekonomiczne, gimnazjum miejskie, *Collegium Fridericianum*; szkoły wojenne, Löbenichtskie, Kneiphöfiskie i Kalwińskie, szkoły miejskie wyższe, seminarjum polskie, Królewski dom sierot z szkołą normalną do ćwiczenia się nauczycieli, szkoła prowincjonalna, kunsztów czyli budowl, publiczna biblioteka i t. d.; fabr. wełnianych materyi, bawełny, płótna, wstążek, żagli, tabaki, mydła zielonego, cukru, skór, rumu i likworu, jedwabiu i materyi pół jedwabnych, metalu, fajansu; blech wosku, farbiernia i t. d., znaczny handel. Miasto *Pillau* (Piława) na małym wybrzeżu z fortecą i portem, 4518 mieszk., wyższa szkoła miejska, połów jesiotrów, robienie kawioru; handel morski, warsztat statków. *Wehlau* przy ujściu Alli do Pregeli, 2697 mieszk.; sławne traktatem z r. 1657. *Preuschisch Eylau* (pruski i t. d.) sławne bitwą dnia 7. i 8. Lutego r. 1807 stoczoną. *Friedland* 2118 mieszk., sławne potyczką d. 14. Czerwca 1807. *Braunsberg* nad Pasargą 5798 mieszk., gdzie gimnazjum Katolickie, normalna szkoła dla ćwiczenia nauczycieli; fabr. wstążek adamaszkowych,

cienkich nici i znaczny handel. *Frauenburg* przy ujściu rzeki Baude do Frische-Haff (świeżego) 1392 mieszk., Kościół katedralny Biskupstwa Katolickiego Warmińskiego; grób Mikołaja Kopernika (który umarł 1543) w Kościele katedralnym, kunsztowna wieża wodna Kopernika. *Memel* przy wpływie Dangi w odnogę Kuryjską, północne Pruskie miasto, port, 5111 mieszk., wyższa szkoła miejska, sąd handlowy i marynarki, spust okrętów, zbrojownia, gorzelnia, wyrabianie bursztynu, fabryka mydła, handel. *Heiligenbeil* towarzystwo do wynagrodzenia szkód gradobicia, *Crossen* dom emerytów duchowieństwa katol. *Lauck* posiadłość Hrabiów Dohna, którzy według ustawy familijnej z r. 1621 pod żadnym pozorem danin chłopskich podwyższać nie mogą, dla tego są tu wieśniacy majątni, mają szkoły wybornie uposażone, instytuta lekarskie z szpitalem dla chorych i ubogich. Od najdawniejszych czasów, ile tylko archiwum familiine zasięga, nie pamiętają tu, aby jakiego winowajcę śmiercią karano; processa są bardzo rzadkie, moralność wszędzie panuje. *Heiligelinde*, (święta Lipka) cudownym obrazem N. P. znakomite miejsce.

2) W obwodzie *Gumbinnen* są miasta: *Gumbinnen* nad Pisą 5246 mieszk., stolica regencyi Litewskiej, Królewskie gimnazjum Fryderyka zwane, publiczna biblioteka; fabr. sukna i pończoch. *Insterburg* przy złączeniu się rzeki Angerapp i Inster, odtąd Preglą nazwaną, 5253 mieszk., jest tu najwyższy sąd krajowy, wyższa szkoła miejska. *Tylża*, przy ujściu Tylżycy do Memel, 8248 mieszk., gimnazjum Królewskie, gorzelnia, łowienie łososiów, handel drzewem, masłem, woskiem, zbożem, uprawa lnu. Pokój 7. i 9. Lipca 1807. Wieś *Gross-Jägerndorf*, sławna potyczką dnia 30. Sierpnia 1757.

II. Prowincya Prusy zachodnie zamykają w sobie obwody regencyi Gdańska i Kwidzyna.

W obwodzie regencyi Gdańska m. s. *Gdańsk* (*Danzig*) przy ujściu Raduny i Motławy do Wisły 53,818miesz., fort, stolica Prezydenta naczelnego obwodów Gdańska i Kwidzyna (*Marienwerder*), oraz regencyi obwodowej Gdańskiej; towarzystwo badaczów natury z obserwatorium, towarzystwo fizyczne, biblii, publiczny gabinet naturalny, Luterskie gimnazjum akademiczne z publiczną biblioteką i t. d.; cukiernia, distyllacja wodek i likworów, warzelnia witryolu, potażu i saletry; fabr. sukna, galonów, korduana; warsztat okrętów, handel znaczny. Przy oblężeniu w roku 1813 spaliły się po większej części przedmieścia; straciło także to miasto 6go Grudnia 1815 r. przez wysadzenie się prochowni do 100 domów, 2 kościoły i 147 ludzi. W pobliskości są zjednoczone miasta *S. Woyciecha*, *Stolzenberg*, *Schidlitz* (*Szydlic*) i *Stara Szkocya* 8218 mieszk., gimnazjum akademiczne. Forteca *Minda* czyli *Weichselmünde* (Wisły ujście) przy ujściu zachodniego ramienia Wisły do morza wschodniego i z tamtej strony rzeki Neufahrwasser, terazniejszy port Wisły. Dawniejsze opactwo mnichów Cystersów *Oliva* z miasteczkiem, pokój 1660. *Gdańska góra* (*Danziger Höhe*), półwysep *Hela*, przylądek, który tworzy wybrzeże *Pauzkerwick* zwane, gdzie wieś *Putziger Heisternest*, i latarnia morską. *Elbląg* nad spławną rzeką t. i., 19,710 mieszk., gimnazjum Luterskie, dom przemy-

słowy; fabr. lazuru, urzetu (Weidasche), krochmalu, cukru, tabaki, mydła czarnego, barakanu, bawełny, warsztat okrętów, warsztat powróznicki wyrabiający liny i cumy (Reperbahn) młyny olejne, handel morski. *Marienburg* po polsku *Malborg*, nad *Nogat* 5694 mieszk., gdzie gimnazjum, 5 szkół elementarnych (z szkołą normalną jest także połączone seminarium nauczycieli), browar, handel. Ruiny zamku mistrzów zakonu *Teutońskiego*. *Stargard* nad *Fersą* 2778 mieszk.

W obwodzie regencji *Kwidzyna* są miasta: *Kwidzyn* (*Marienwerder*) nad *Lieba* i małym *Nogat* $\frac{1}{2}$ mili od *Wisły* 4227 mieszk., stolica regencji niniejszego obwodu i wyższego sądu krajowego *Prus zachodnich*, z szkołą łącznią, gorzelnią; sły nie tu uprawa gruntu. W pobliskości jest most na łyżwach 2700 stóp długi, a 16 szeroki. *Grudziądz* (*Graudenz*) przy ujściu *Thienki* do *Wisły*, 4590 mieszkańców, fabr. tabaki i wozów; forteca t. i. bardzo ważna leży na wzgórku o $\frac{1}{4}$ mili od miasta oddalona. *Chełmno* (*Kulm*) nad *Wisłą* 3946 mieszk., Biskupstwo *Chełmża* (*Culmsee*), stolica Kapituły katedralnej Biskupstwo *Chełmińskiego* i obliczałatu Biskupiego. *Toruń* (*Thorn*) nad *Wisłą* 10,460 mieszk., gimnazjum *Luterskie*; fabr. mydła i pierników; handel zbożem i drzewem; tu się urodził roku 1473 astronom *Kopernik*.

III. Prowincja *Brandenburg* zamyka w sobie obwody regencji *Berlina*, *Potsdamu* i *Frankfurtu*.

1) Obwód regencji *Berlina* obejmuje w sobie miasto *Berlin* z pobliskimi okolicami onegoż. Stolica całego państwa *Pruskiego* z obu stron *Spreą* oblana, opasana jest częścią murem, częścią palisadami, ma obwodu $2\frac{1}{2}$ mili i składa się z 5 miast: z właściwego *Berlina*, *Köln* nad *Spreą*, *Friedrichswerder*, *Nowego* czyli *Doroty* miasta i *Friedrichsstadt* z wielkimi przedmieściami: przedmieście *Królewskie*, *Spandawskie* (z *Neuvoigtland* za murami), *Stralawskie* i *Ludwiki*; 6540 domów, 133 ulic, 91 uliczek, 22 publicznych placów i rynków, 15 bram, 34 mostów, rachując żydów 3698, liczba ogólna mieszk. 193,592. Jest *Berlin* pierwszą rezydencją Króla, stolicą najwyższych *Kollegiów* rządowych państwa, regencji niniejszego obwodu, najwyższego sądu krajowego, sądu *Kassacyjnego* dla prowincji *Nadrenskich*, obwodów regencji *Berlina*, *Potsdamu* i t. d. Godne widzenia są: zamek *Królewski* rezydencyonalny z zbiorom kunsztów, gabinetem naturalnym i monet rozlicznych i t. d., zbrojownia, ludwisarnia, dom opery, mennica, *Akademia*, teatr narodowy, *Królewska* biblioteka, *Królewskie* stajnie, obserwatorium, *Królewski* dom *Kadetów*, *Królewska* *Akademia* rycerska, szpital *Fryderyka*, *charité*, dom inwalidów, plac *Wilhelma* z 5 statuami *Pruskich Generałów*; *Szweryna*, *Winterfelda*, *Ziethen*, *Zeydlitz* (*Seidlitz*) i *Keith*; ogród publiczny z statuą *Xięcia Leopolda Anhalt-Dessau*, długi most z statuą *Xięcia Fryderyka Wilhelma Wielkiego*; 27 *Kościółów* dla *Lutrow*, *Kalwinów* i *Katolików*, prócz tego *Synagoga* żydowska. *Królewska* *Akademia* umiejętności, *Król. Akademia* pięknych kunsztów, wiadomości mechanicznych i budowli; *Uniwersytet* z ogrodem botanicznym, teatr anatomiczny i t. d.; 5 gimnazjów, do 250 szkół, szkoły wojskowe, *Akademia* lekarsko chirurgiczna dla wojska, szkoła leśnicza, instytut głuchoniemych

i ślepych, szkoła leczenia bydła, szkoła kunsztów i rysunków, szkoła budownicza, towarzystwo przyjaciół historii naturalnej, Akademia śpiewania. Fabr. jedwabiu, wełny, bawełny, płótna, kwiatków, złota i srebra, tabaki, cukru, porcelany naczyni z masy szteingut zwanej, pieców, świec i inne; rudnica i t. d.; drukarnie, księgarnie i t. d.; bank Królewski, towarzystwo handlu morskiego, towarzystwo asekuracyjne morskie; domy ubogich i chorych, instytut wsparcia podupadłych obywateli; szkoła przemysłu, niedzielne szkoły, domy sierot, szkoła Ludwika (dla płci żeńskiej), szkoła też (dla dzieci biednych stanu cywilnego), instytut Fryderyka (dla biednych żołnierskich dzieci, obadwa założone r. 1807), i t. d. Przed piękną bramą Brandenburgską zwierzyniec, jeden z najpiękniejszych ogrodów publicznych a przed bramą Kotbuską na wzgórkach zarosłym drzewami, *Hasenhaide*, jest pierwsze miejsce w Niemczech do Turniejów wojskowych. *Charlottenburg* nad Spreą, miasto z letnim zamkiem Królewskim, ma 2 Kościoły, 440 domów i 3500 mieszk.

2) W obwodzie Regencyi Poczdamskiej jest stolica *Potsdam* na wyspie rzeki Hawel z szerokiemi i równemi ulicami; ma 1550 pięknych domów, wiele wspaniałych budynków, 24,970 mieszk. Przez miasto przechodzi kanał z rzeki Hawel; na tym 7 mostów się znajduje; druga rezydencja Królewska z zamkiem Królewskim w mieście i 3ma innymi zamkami za miastem (*Sanssouci*) ulubione mieszkanie Fryderyka II. z galerją malowideł i t. d. z nowym pałacem Królewskim i pałacem marmurowym; stolica regencyi i towarzystwa ekonomicznego; szkoła Kadetów, liceum, dom sierot wojskowych, fabr. broni, tabaki i t. d. *Neustadt Eberswalde* nad rzeką i kanałem Finów 3265 mieszk.; fabr. metalów. *Freyenwalde* nad Odrą 2540 mieszk., wody mineralne, kopalnia żelaza. *Neuruppin* nad jeziorem Rupińskim 6217 mieszk., gimnazjum, dom wariatów; fabryka sukna i mebli. *Neustadt* nad Dosą, fabr. zwierciadeł, Królewska stadnina. *Rheinsberg* 1356 mieszk., fabr. fajansu i szkła. W pięknym ogrodzie przy zamku Xięcia Augusta Pruskiego są pomniki bohaterów Pruskich. *Brandenburg* nad Hawlą 12,265 mieszk., gimnazjum, Akademia rycerska, dom ubogich; fabr. wełny, płótna, kapeluszy, winnica; spław. *Spandau* przy łączeniu się Sprei z Hawlą, 6971 mieszk., cytradella; fabr. broni, browar. *Rathenau* nad Hawlą 4102 mieszk., fabr. sukna, bawełny i płótna. Pomnik Elektora Wielkiego, który w pobliskości przy mieście *Fehrbellin* Szwedów poraził r. 1675. *Charlottenburg* nad Spreą 3223 mieszk., z zamkiem Królewskim, pomnikiem i grodem zesłtej Królowej Ludwika. *Teltów* nad Teltową, obfituje w rzepe; sławną pod t. i.; to miasto spaliło się po części r. 1801. *Treuenpriezen*, fabryka płótna i wełny. *Jüterbog* nad Angerbach, jarmarki lnu i wełny; przymiemy wieś *Dennewitz* sławna potyczką dnia 6. Września 1813. Wieś *Mögesin* z szkołą gospodarstwa wiejskiego. *Rüdersdorf*, z kopalniami wapna. *Grossbeeren*, sławne bitwą dnia 23. Sierp. 1813. *Perleburg* nad Stepenicą, fabr. cykoryi. Miasto *Wittstok* przy ujściu Glinz do Dosy, ma dom ubogich i inwalidów. *Hawelberg* obłany Hawlą, ma Kościół katedralny; dom ubogich, pończocharnią, handel drzewa, warsztat drzewa, warsztat statków. *Prenzlau* nad jeziorem i rzeką Uker 7843 mieszk., jest tu fabr. wełny,

handel zboża. Miasto *Zehdenik*, nad Hawlą, gdzie Królewska huta żelaza, *Joachimsthal*, od którego gimnazjum Berlińskie t. i., które tu naprzód założone było, jest nazwane. *Schwedt* nad Odrą, zamek Królewski.

3) W odwodzie Regencyi Frankfurtskiej jest miasto stołeczne *Frankfurt* nad Odrą, 16,418 mieszk., stolica regencyi i najwyższego sądu krajowego, gimnazjum Fryderyka; fabr. jedwabiu, cukru, wosku, fajansu, handel i 3 jarmarki. Pomnik Xięcia Leopolda Brunświckiego. Rocznie przechodzi tu do 2000 statków przez Odrę. Miasto *Kistrzyn* (*Küstrin*) przy ujściu Warty do Odry 5400 mieszk. Jest małe miasto z siebie, lecz ma wiele obszernych przedmieść, z których jedno leży z drugiej strony rzeki, gimnazjum, fabr. rasy i materyi różnych. *Soldin* nad jeziorem t. i. *Królewiec* (*Königsberg*) nad Reryką liceum. *Landsberg* nad Wartą, 6144 mieszk., fabryka sukna, gorzelnia, dom poprawy i instytut pracowitości. *Sonnenburg* nad rzeką Lenzen. *Krosno* (*Crossen*) przy ujściu Bobry do Odry 3258 mieszkańców; ma browar, gorzelnia, fabr. sukna, winnicę, spław. *Züllichau* 5402 mieszk., ma dom sierot, Królewskie pedagogium, seminaryum nauczycieli wiejskich, fabr. sukna, gorzelnia, winnicę, handel. *Luckau* nad Berstą 5400 mieszk., gdzie fabr. sukna, płótna, krochmalu, pudru; sławne potyczką 4. Czerwca 1813 r. *Guben* nad Nyssą tu spławnią 5200 mieszk.; liceum; fabr. sukna, winnica. *Sorau* 3800 mieszk., liceum, dom poprawy, waryatów i ubogich; fabr. sukna i płótna. *Lübben* nad Sprą i Berstą 3100 mieszkańców, liceum; fabr. sukna i płótna. *Calau* handel lnu i wełny. *Spremberg* na wyspie rzeki Spry; fabr. sukna, ogrodnictwo. nad Sprą 5560 mieszk., fabr. sukna i płótna, i browar piwa piwa białego. Wsie *Zondorf*, bitwa 26 i 27 Sierpnia 1758 i *Kunnersdorf* bitwa 12. Sierp. 1759.

IV. Prowincya Pomerania zamyka w sobie obwody regencyi Szczecina, Stralsundu i Köslina (Cöslin.)

1) W obwodzie regencyi Szczecińskiej (po większej części na zachód Odry, a po części na wschód tejże rzeki), m. s. *Szczecin* (*Stettin*) czyli *Alt-Stettin* nad Odrą, 25,575 mieszk.; forteca, stolica Prezydenta naczelnego obudwóch regencyi Pomeranii, regencyi i najwyższego sądu krajowego; zamek Królewski, arsenał, gimnazjum, seminaryum nauczycieli, szkoła rysunków, statua Fryderyka II., warsztat statków; fabr. tabaki, skór, mydła, wełny, likworów, galonów, węzów i wemborków do gaszenia ognia, kuźnica kotwic, cukiernia, handel. Miasto *Anklam* nad Poeną niedaleko ujścia rzeki Trebel in Tollensee 5640 mieszk., handel. *Demmin* nad Poeną 5806 mieszk., rybołówstwo, handel. *Pasewalk* nad spławniemi tu rzekami Uker i Randów, 4024 mieszk., handel. *Stargard* albo *Neustargard* nad spławnią Ihną 8569 mieszk., Królewskie i greningskie miejskie gimnazjum, fabr. wełny. *Kamin* nad rzeką Diwenów, rybołówstwo, handel. Wyspy *Usedom* (gdzie miasto *Swinemünde* przy źródle rzeki Swina 2750 mieszk., port Szczeciński i wieś *Penemünde* przy początku Peny) i *Wollin* (gdzie m. t. i. nad Diwenów 2748 mieszk., rybołówstwo, handel).

2) W obwodzie regencyi Stralsundzkiej m. s. *Stralsund* przy cieśninie *Gellen*, która wyspę *Rügen* od stałego lądu oddziela, 15,869 mieszk., stol. rządu, port, fabr. sukien, płó-

tna, mydła, zwierciadeł i t. p. handel morski, poczta na statku parowym do *Ystad* w Szwecyi. *Greifswalde* niedaleko spławnej Ryck, gdzie Akademia, seminaryum nauczycieli wiejskich; fabr. tabaki, karbarya. *Wolgast* nad ujściem Peeny, port. *Barth* nad małą odnogą morską z portem, 3800 mieszk. Wyspy *Rügen* (z miastem *Bergen* i sławnymi górami kredzianemi *Stubbenkamer* zwanemi.)

3) W obwodzie regencyi Köslińskiej (na wschód Odry) miasto stołeczne *Kösslin* przy górze *Gollenberg* zwanéj, 4726 mieszk., stolica regencyi i sądu najwyższego krajowego, szkoła łacińska; fabr. tabaki i skór, farbiernia, statua Króla Fryderyka Wilhelma I. Miasto *Kołobrzeg* (*Colberg*), $\frac{3}{4}$ mili od ujścia Persanty, 6997 mieszk., forteca, port morski, karbarya, fabr. sarży, handel. *Rügenwalde* nad *Wippra*, 3814 mieszk., port, fabr. żagli i płótna, warsztat okrętów, handel, kąpiel morska. *Stolpe* nad *Stolpą*, przy ujściu której jest portowe miasteczko *Stolpemünde* 5393 mieszk., szkoła miejska, tokarnia bursztynu, handel morski. *Lauenburg*. *Bütow*.

V. Prowincya Szląsk zawiera w sobie obwody regencyi Wrocławskiej, Lignickiej i Opolskiej.

1) W obwodzie regencyi Wrocławskiej, m. s. *Wrocław* (*Breslau*) nad Odrą i *Oławą* (*Ohlau*), składa się z nowego i 5 przedmieść, ma 3625 domów, 78,135 mieszk., między którymi jest 3418 żydów; 26 Kościołów Katolickich, 7 Luterskich i 1 Kalwiński, sala modlitw braci połączonych, Greków i Rossyanów, Synagoga; stolica regencyi, sądu najwyższego krajowego, Biskupstwa z Kapitułą katedralną i wikaryatem Biskupim, najwyższego urzędu górnictwa Królewskiego i t. d.; Akademia, teatr anatomiczny, obserwatoryum, szkoła wojenna, gimnazyum Luterskie S. Elżbiety i S. Maryi Magdaleny, Kalwińskie gimnazyum Fryderyka, i gimnazyum Katolickie, seminaryum dla nauczycieli wiejskich i szkoła miejska (także dla Katolickich) szkoła Fryderyka Wilhelma dla żydowskich dzieci, szkoła prowincjonalnych kunsztów, szkoła przysposabiająca do Akademii Królewskiej budownictwa w Berlinie, szkoła Królowej Ludwiki dla oficerskich córek, szkoły przemysłowe i t. d., towarzystwo Królewskie umiejętności i kunsztów, towarzystwo oświaty krajowej; towarzystwo biblii, 14 publicznych bibliotek, 5 gabinetów monet i 5 zbiorów kunsztów. Sławną księgarnia i drukarnia *Wilh. Bogum. Korna*, (w którego liczny składzie znajdują się najkosztowniejsze i najrzadsze dzieła literatury cudzoziemskiej, również manuskrypta wyborne na pergaminie przed wynalezieniem druku; tegoż znaczna drukarnia zatrudnia się bezustannie wydawaniem dzieł po większej części edukacyi młodzieży polskiej poświęconych. Posiada tenże wiele kosztownych osobliwości, szczególniej znaczny zbiór malowideł, gabinet monet i medalów, które chętnie każdemu obcemu oglądać dozwala); 13 szpitalów Luterskich, 4 Katolickich (prócz Klasztorów braci i sióstr miłosiernych), 1 Kalwiński i 1 żydowski, szkoła domowego leczenia biednych; fabr. cukru, amidonu i pudru. *Berlińskiej* farby, kapeluszy, przędzy *Tureckiej*, sukna, pończoch, jedwabiu, złota i srebra, lakieru, igieł, ołówków, zwierciadeł, pras, tabaki; druk sycu i kartunu, garbarnie, blech wosku; fabr. serwaseru, gorzelnia, szlifiernia szkła, ludwisarnia; odlew

liter drukarskich, mennica, fabr. ałunu, octu, oliwy i t. d., handel znaczny. Przez zniesienie fortyfikacy i zakładanie na to miast ogrodów i spacerów publicznych, miasto coraz większem i przyjemniejszym się staje. W ogólności miasto to jest szrodkiem handlu Szlaskiego, i należy do pierwszych handlowych miast Niemieckich. Ma rocznie cztery jarmarki i dwa wielkie targi wełny. Miasto *Namysłów (Namslau)* nad Wejdą 2738 mieszk., gdzie fabr. płótna i fajek drewnianych. *Brzeg (Brieg)* nad Odrą, 8565 mieszk., tymczasowe siedlisko sądu najwyższego krajowego, który do Opola przeniesionym bydź ma; Luterskie gimnazjum (*gymnasium illustre*), wolna szkoła dla ubogich; fabr. płótna, floru, cienkiego sukna, bai, blech, wosku, handel. *Wohltau*, 1296 mieszk., fabr. płótna, adamaszku, sukna. Wieś *Molwitz*, potyczka roku 1741; *Leuthen i Lissa*, bitwa r. 1757. *Reichenbach* nad strumykiem *Peil*, 3236 mieszk., fabr. sukna, płótna i krochmalu. *Swidnica (Schweidnitz)*, m. wzmocnione nad *Weiseryc (Weisseritz)* 9917 mieszk., gimnazjum z szkołą elementarną dla chłopców i dziewcząt; fabr. sukna, raszy, pończoch, jedwabnych wstążek, skór, rękawiczek wybornych, papieru, druku na płótnie; jest tu jarmark wolny na nici. Miasto *Waldenburg* gdzie fabr. druku na płótnie. *Zobten* przy górze *Zobten*. na 2318 stóp wysokości, podobnej do kręglu, na wierzchołku której jest Kościół, do którego wiele pielgrzymów uczęszcza. *Landshut* nad *Bobrem* 3000 mieszk.; fabr. druku na płótnie i kartunie. *Jawor (Jauer)* m. przy zaczynających się tu górach *Riesengebirge* zwanych, nad bystrą *Neissą* 4582 mieszk., jest tu wyższa szkoła mieyska; fabr. bawełny i płótna. *Hirschberg* przy ujściu *Zacken* do *Bobru* 6228 mieszk., gimnazjum; cukiernia, fabr. płótna, rąbku, sukna i pończoch, druk na kartunie i płótnie. *Schmiedeberg* 3771 mieszk., fabr. tasiemek, adamaszku i towarów żelaznych, handel. *Greifenberg* nad *Queis* 2319 mieszk., fabr. cienkich płócien, handel nici, płótna i t. d. *Warmbrunn* 1851 mieszkańców, kąpiele ciepłe, rycina na szkłe i kamieniach. Wieś *Krummhübel* przy górze *Schneekuppe*, gdzie wiele lekarstw z zbieranych na niej ziół wyrabiają. *Hohenfriedeberg*, miasteczko sławne potyczką r. 1745. Miasto *Münsterberg* nad *Olawą (Ohlau)* 2412 mieszk., fabr. pluszu i manszestru, blech wosku; garncarze. *Frankenstein* nad *Pausebach* 4040 mieszk., huty saletry, fabr. serwaseru, blech wosku, fabr. sukna, płótna, kapeluszy słomianych. *Silberberg* 1728 mieszk., z sławną fortecą t. i. na górze; forteca ta jest wykuta w skale. *Glac* nad *Nissą*, 6742 mieszk., fort, gimnazjum Katolickie; fabr. pluszu, adamaszku, rozańcy i skór, druk na płótnie. *Landek* nad *Bielą* 1108 mieszk., ciepłe kąpiele, szlifiernia szkła. *Reinerz* 1560 mieszk., wody mineralne kwaskowa; fabr. sukna, płótna i papieru. Wieś *Kudowa*, gdzie wody mineralne. *Altwasser* wieś wody żelazne; wieś *Salzbrunn* $\frac{1}{2}$ mili długa 2000 mieszk. źródła mineralne. *Langenbielau* największa wieś w całym Szlasku 3970 mieszk. — Tu należą: Pośrednia Xięstwo Oleśnica (*Oels*) nad strumieniem t. i. 5500 mieszk., luterskie Gimnazjum (należy Xię. do Xiążęcia Brunswickiego) *Trachenberg* (Xięcia *Hatzfeld*) m. t. i; Posiadłości *Wartenberg*, *Militsch*, *Goschütz*, *Neuschloss*, *Freyhan*, *Sulau* i t. d.

2) W obwodzie regencyi Lignickiej, m. s. *Lignica (Lignitz)* przyłączeniu się *Schwartzwasser* z *Katzbach*, 9,617 mieszk., stolica regencyi, szkoła dla stanów wyższych, gimnazjum Luter-

skie; fabr. bawełny, płótna, koronków, skór, tabaki, blech wosku, fabr. jedwabnych pończoch, z nitek Syryjskiej jedwabnej rośliny, którą tu na około miasta utrzymują, blech, legumin dostatek. Miasto *Goldberg* nad Katzbach 5949 mieszk., wyższa szkoła miejska, fabr. sukna, bai, flaneli, pończoch wełnianych i rękawiczek, handel owoców. *Bunzlau* nad Bobrem 3534 mieszk., Królewska szkoła sierot; fabr. garnków, sukna i płótna. *Głogów* (*Wielki Głogów*) m. z fortecą nad Odrą 11,183 mieszk., między którymi jest 1900 Żydów; stol. sądu najwyższego, gimnazjum Luterskie i Katolickie; blech wosku, druk na kartunie, fabr. tabaki, krochmalu kapeluszy słomianych, galmai. *Grünberg* miasto 8316 mieszk., gdzie wyższa szkoła miejska, sukieniki, druk płótna, fabr. kapeluszy słomianych, winnica i owoce sławne. *Görlitz* miasto w bardzo pięknej okolicy nad Nissą 8200 mieszk., towarzystwo umiejętności z biblioteką, zbiorem kart jeograficznych i kopersztynchów, aparatem fizykalnym, gabinetem minerałów i t. d.; gimnazjum, fabr. sukna, garbarnie, jedwabnictwo. Godnym jest pamięci Kościół S. Piotra i Pawła na skale, mający wielkie organy o 3250 piszczałkach, 82 rejestrach, 57 głosach i 3 manualach. *Lauban* nad rzeką Queis, 6091 mieszk., liceum, fabr. sukna i płótna. *Hernhuckie* miasteczko *Nieski*, 600 mieszk., seminaryum teologiczne i szkoła *Hernhutów*. Wieś *Flinsberg*, gdzie wody mineralne kwaskowe. Wieś *Wahlstadt*, sławna potyczką dnia 8 Kwietnia r. 1241 (z Mongołami) i dnia 26. Sierpnia r. 1813 (potyczką nad Katzbach, właściwie jednak przy *Brechelschhoff*, odkąd Marszałek *Blücher* przybiera tytuł *Xięcia Wahlstadt*). Tutaj należą: Xięstwo *Sagańskie* (Xiężny *Katarzyny Fryderyki*) córki zmarłego roku 1800 *Xięcia Kurlandyi i Sagan*, z m. s. *Sagan* nad Bobrem 4675 mieszk., gimnazjum Katolickie, wyższa i niższa szkoła ewangelicka (pospolicie *Xiążęca* zwana), fabr. koronek, wstążek, tasiemek, sukna, zwierciadeł, druk na kartunie i płótnie, blech; i *Carolath* (należące do *Xięcia Carolath*, z miastem *Bytom* (*Beuthen*) czyli *Nieder-Beuthen* nad Odrą, 2609 mieszk., fabr. kapeluszy słomianych, garnków, winnica, warsztat statków, spław. Wieś *Carolath* 600 mieszk. z zamkiem *Xiążęcym* rezydencyjonalnym.

3) W obwodzie regencyi Opolskiej która cały górny Szląsk zamyka m. s. *Opole* nad Odrą 4896 mieszk., stolica regencyi, szkoła łacińska Katolików; fabr. skór, płótna, gorzelnie, hodowanie pszczoł. *Kosel* nad Odrą, 3269 mieszk., fort. *Raciborz* (*Rattibor*) nad Odrą, 3429 mieszk., stol. sądu najwyższego, fabr. płótna, broni i skór. *Gliwice* nad Kłodnicą i kanałem Kłodnickim, 2823 mieszk., stolica wyższego urzędu górniczego, rudnica, kopalnia węgla ziemnych. Wieś *Malapane* z hutami żelaznymi. Tutaj należą Xięstwa: 1) *Nisseńskie*, także *Grotthauskie* m zwane, którego ½ leży w Szląsku Austryackim i należy do Biskupa Wrocławskiego, z m. s. *Nissa* nad ujściem *Bielawy* do *Nissy*, 11,000 mieszk.; gimnazjum Katolickie; fabr. broni, sukna, płótna; handel. 2) *Troppau* (*Opawa*) i *Jägersdorf*, których niektóre części leżą w Szląsku Austryackim, należą do X. *Lichtenstein*, z m. *Leobschütz*, albo *Lubschitz* 4000 mieszk., gimnazjum Katolickie. — Należy tu także powiat *Kaczer* czyli *Pruska Morawia* z miastem *Kaczer*, ma 1323 mieszk. i fabr. płótna. Nakoniec lenne majątności *Pszczyny* (*Pleß*) i *Bytomia* (*Beuthen*): w ostatniéj miasto *Bytomia* 1771 mieszk., fabr. galmanu. *Tarnowice* 1731 mieszk., kopalnia żelaza, galmanu, srebra, ołowiu, fabr. szkła.

VI. Prowincya Wielkie Xięstwo Poznańskie, Ta prowincya nowa powstała, po rozwiązaniu się Xięstwa Warszawskiego, z większej części dawniejszego Departamentu Poznańskiego, części Bydgoskiego (którego druga część przyłączona do Prowincyi Prus zachodnich) i części Departamentu Kaliskiego. Graniczy Xięstwo Poznańskie z Królestwem Polskiem, z prowincją Szląską, Brandeburską, Pomeranią i zachodniemi Prusami, i ma (podług Demiana 524 mil kwadr. i 772,000 mieszkańców. Celniejsza rzeka jest Warta, która z Odrą się łączy. Brda, która wpada do Wisły. Kanał Bydgoski łączy Brdę z Notecią. Jezior jest dosyć wiele, ale nie zbyt znacznych, największe z nich na granicy Polskiego Król. ciągnące się jez. Gopło. Grunt jest po większej części równy, piaszczysty; gdzie niegdzie znajdują się bagniska, pagórki i lasy. Część północna jest najżyźniejsza.

Prowincya ta składa się z następujących dwóch obwodów: 1) Obwód Regencyi Bydgoskiej zawiera część dawnego Departamentu Poznańskiego, 122,000 mieszkańców.

Bydgoszcz (Bromberg) jest stolicą i siedliskiem Rządu, w okolicy piaszczystej nad Brahą, przy początku kanału Bydgoskiego. Ma gimnazyum, rafineryą cukru, fabrykę skór i materii, 7554 mieszkańców, którzy dosyć znaczny handel prowadzą. *Fordon*, na Wiśle, nie bardzo dobrze zabudowane miasto, ma 1400 mieszk. *Inowrocław* ma 5 kościołów, 350 domów i 2900 mieszk.; między którymi 700 żydów handlujących suknem. — *Gniezno*, dosyć źle zabudowane na równinie między jeziorami i pagórkami, ma gimnazyum, seminaryum, kościołów 7, prócz katedralnego, w którym zwłoki S. Woyciecha są zachowane, 570 domów, 4700 mieszk.; z tych jest 700 żydów. Corocznie odbywa się tu ośmiotygodniowy jarmark na bydło i konie. *Wągrowiec* 1000 mieszk., klasztor Cystersów. *Powidz*, w okolicy gaistej, ma 700 mieszk.

2) Obwód Regencyi Poznańskiej zamyka część Departamentu Kaliskiego i największą część Departamentu dawniejszego Poznańskiego. Liczba mieszk. wynosi 560,000.

Poznań nad Wartą, stolica i siedzisko rządu, jest porządnie zabudowane, część przedmieść leży za rzeką. Ma zamek na wzgórku, gimnazyum, seminaryum, fabrykę sukna i tabaki, 24 kościołów, 1600 domów, i (z wojskiem) 25 000 mieszk., między którymi 4500 żydów. Najpiękniejszy budynek jest Kolegium Pojeznickie; po niem idzie nowy Kościół Katedralny, piękny Ratusz i Fara. Handel dosyć znaczny. *Stenżewo*, 900 mieszk. *Swarzędz*, nad jeziorem, z fabryką płótna i sukna, 2800 mieszk., z których połowa żydów. *Międzyrzec*, w pięknej i bujnej okolicy położone, ma zamek, znaczne fabryki sukna, wydające corocznie za 80,000 Talarów towaru, 530 domów, 3700 mieszk., po większej części Niemców. *Szwieryn*, ma 2 kościoły, 3400 mieszkańców, (800 żydów). *Wschowa*, na Szląskiej granicy, ma gimnazyum, 4 kościoły, znaczne fabryki sukna i płótna, 7000 mieszk. (najwięcej Niemców), którzy zbożem, bydłem i wełną

handlują. *Leszno*, jedno z celniejszych miast tej okolicy dla fabryk, które się w niem znajdują, ma zamek, piękny rynek, gimnazjum, 4 kościoły, wielką Synagogę, 1500 domów i 9100 mieszk.; między którymi do 3700 żydów i 250 sukienników. Miasto to znaczny prowadzi handel. *Rawicz*, w okolicy bagnistej i piaszczystej lecz bardzo porządnie zabudowane, ma gimnazjum, piękny kościół Luterski, 1070 domów, i 8500 mieszk., po większej części Niemców. Wyrabiają tu rocznie 14,000 postawów sukna, znaczną ilość skór płótna; handel znaczny. *Bojanowo*, 2600 mieszk., z tych 250 sukienników. *Kroto'szyn*, stolica Xięstwa t. i. do Xięcia Thurn i Taxis należącego; z fabryką sukna, skór i płótna, 4500 mieszk., którzy prowadzą handel wełną. *Zduny*, 5000 mieszk., znaczne fabryki i handel. *Ostrowo*, 3300 mieszk., z tych przeszło 100 są sukiennikami.

VII. Prowincya Saska zamyka w sobie obwody regencyi Merseburga, Magdeburga i Erfurtu.

1) W obwodzie regencyi Merseburskiej miasto stołeczne *Merseburg* nad Saalą 8,823 mieszk., stolica regencyi, kościół katedr., instyt. dla akuserek, browary. Nie daleko m. *Lützen* 1327 mieszk., sławne potyczką dnia 6. Listopada 1632 (gdzie padł na placu Gustaw Adolf) i d. 2. Maja 1813 (raczej przy wsi *Gross-Görschen* zwanej). *Lauchstädt* 837 mieszkańców, kąpiele mineralne, żupy solne. *Dürrenberg*, *Teuditz* i *Körschau*. *Hala* nad Saalą z miastami *Glauch* i *Neumarkt* 25,873 mieszk., Akademia z ogrodem botanicznym, muzeum, obserwatorium i t. d., instytut górniczy, towarzystwo badaczy natury, dom sierot z Królewskim pedagogium, sławne gimnazjum i szkoła Królewska, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, biblioteka, sławna drukarnia biblij, misyonarze i t. d.; żupy solne; fabr. wełny, guzików, igieł, powozów, wozów, krochmalu, cukru z rzepy; w okolicy sieją podostatkiem jarzyny i kminu. *Wettin* nad Saalą, 2702 mieszk., kopalnia węgla kamiennych. *Mannsfeld* z starym zamkiem. *Eisleben* 5096 mieszk., miejsce urodzenia Marcina Lutra (d. 10. Listopada 1483), w którego domu szkoła dla ubogich urządzona. Wieś *Rothenburg* nad Saalą, gdzie się znajduje huta miedziana, rafinerya saletry, budowla statków. *Querfurt* m. 2479 mieszk., jest handel końmi. *Naumburg* przy ujściu Unstrut do Saali, 7700 mieszk., siedzisko sądu wyższego krajowego obudwóch regencyi Merseburga i Erfurtu, szkoła katedralna, szkoła miejska; fabr. płótna, skor, mydła, jar-mark, winnica. W poblikości szkoły krajowa *Pforta* czyli *Schulpforta*. *Zeitz* nad białą Elstrą 7000 mieszk., fabr. kaźmierku i kartunu. *Weissenfels* nad Saalą 5010 mieszk., seminaryum nauczycieli; fabr. złota. *Eckartsberga* 9000 mieszk., fabr. wełny, witryolu, ałunu, siarki. *Freyburg* nad Unstrut, winnica, kopalnia kamieni wapiennych, fabr. sukna. Początek równiny złotej wzdłuż Unstrutu i Helmy. *Artern* nad Unstrut 2677 mieszk., żupy solne. Wieś *Rosbach*, sławna bitwą 1757. Wieś *Auerstädt*, sławna potyczką dnia 14. Października r. 1806. Wieś *Kösen* nad Saalą; żupa solna. Miasto *Torgau* nad Elbą, 5000 mieszk., fort., garbarnie, sukiennictwo, handel przędzą; potyczka d. 8. Listopada 1760. *Wittenberg* nad Elbą, miasto warowne niegdyś stolica obwodu Wittemberskiego; ma liceum, fabr. sukna. farbiernia, garbarnia. Sławny grób Marcina Lutra i Melanch-

thona, których obrazy w naturalnej wielkości przez Łukasza Kranach malowane, zawieszone są na ścianach Kościoła; posąg brązowy Lutra szczególniejszej piękności na podstawie z bloku granitowego 7 stóp wys. poniosło to miasto przez bombardowanie 1760, 1813 i 1814, znaczną stratę, w czasie ostatniego Kościół zamkowy, jako i groby Lutra i Melancthona bardzo wiele szkody poniosły, liczy 6725 mieszk. Z tąd nadano Generałowi Pruskiemu *Tauenzin* tytuł Hrabiego Wittenberg. Akademia tutejsza jest złączona z Halską. *Annaburg* 1200 mieszk., instytut wychowawczy dla dzieci żołnierskich. Wieś *Moschwitz*, fabr. wityolu, farb, krochmalu i syropu. *Wartenburg* nad Elbą, gdzie Blücher i York dnia 3. Paźd. 1813 Francuzów zwyciężyli; dla tego Generał York przybiera tytuł Hrabiego York z Wartenburg. Pod rządem Króla Pruskiego są: 1) Hrabstwo Stollberg, które jest podzielone między Hrabiów Stollberg-Stollberg (gdzie jest miasto *Stollberg* nad Harcem, 3000 mieszk., górnictwo) i Stollberg-Rossla (wieś *Rossla* nad Helmą na równinie złotej 1200 mieszk.)

2) W obwodzie regencyi Magdeburkiej miasto stołeczne *Magdeburg* nad Elbą, 36,647 mieszk., stolica Prezydenta naczelnego, regencyi i sądu najwyższego krajowego, cytadella, Kościół katedralny z marmurowym pomnikiem Rektora Funke (†. 1814), na cmentarzu S. Ducha piękny nagrobek Basedowa. 4 szkoły, seminaryum nauczycieli wiejskich; fabr. fajansu, glinianych naczyń, wełniana, bawełniana, jedwabiu i pościelwabin, płótna, wosku, kapeluszy, mydła, cykoryi, salomonniaku i inne, handel znaczny. Miasto *Schönebeck* 4214 mieszk., żupy solne, kąpiel. *Burg* 7403 mieszk., fabr. sukna. *Ziesar* 1754 mieszk., fabr. sukna i płótna. *Stendal* nad Uchtą 4906 mieszk.; jest tu fabr. wełny i cerat. *Tangermünde* przy ujściu Tanger do Elby 3195 mieszk., ma browar. *Salzwedel* nad rzeką Jetze, tu spławna, 5932 mieszk., fabr. wełny, płótna, fajek. *Halberstadt* nad Holzemą, ma 13,088 mieszk., stol. Sądu apellacyjnego, 3 szkoły główne, seminaryum nauczycieli, towarzystwo literatury, towarzystwo wynagrodzeń szkód gradobicia; fabr. wełniana, bajflaneli, sarży; fabr. gałgasa, białych rękawiczek skórzanych, fabr. skórek Duńskich. Przy mieście *Spiegelberg* piękny ogród Dziekana Spiegel. Miasto *Aschersleben* nad Einą i Wipperą, 7758 mieszk., kopalnia kamieni piaskowych, fabr. fryzu i flaneli. *Quedlinburg* nad Bodą z 10,452 mieszk., gimnazjum; fabr. wełny, gorzelnia. *Barby* nad Elbą, w którą tu Saala wpada, 2814 mieszk., mieszkanie Biskupa Hernhutów, ich Pedagogium, Obserwatorium, gabinet naturalny tychże i drukarnia. *Gommern* 1000 mieszk. Miasteczko *Gnadenau* albo *Gnadau*, osada Hernhutów, rękodzielnie. Wieś *Ströbek* czyli *Ströpke*, znana z mieszkańców, którzy bardzo dobrze grają w szachy. — Do tego należą tu pod zwierzchnictwem Króla Pruskiego zostające Hrabstwo Wernigerode należą do Hrabi Stollberg-Wernigerode, z miastem *Wernigerode* pod górą Brocken 4013 mieszkańców, gdzie fabr. sukna, browar, gorzelnia.

3) W obwodzie regencyi Erfurtskiej miasto stoł. *Erfurt* nad rzeką Gera, ma 21,331 mieszk., nieco wzmocnione dwiema cytadellami, stolica regencyi; Kościół kollegiacki z wielkim dzwonem, który waży 275 centnarów, Akademia z biblio-

teką, gimnazyum Luterskie z seminaryum nauczycieli, szkoła rysunkow, Akademia pożytecznych wiadomości; Turyngskie towarzystwo biblii; fabr. bawełny, wełnianych materyi, indygo, wstążek, pończoch, tabaki, guzików metalowych, skór. *Langensalze* ma 5374 mieszk., liceum, Turyngskie towarzystwo wiejskie, fabr. krochmalu, jedwabiu i wełny, farbiernia, fabr. przędzonej bawełny; handel anyżu, koryandru, urzetu, mazanarety, handel zbożem, kąpiel siarczana. *Temstätt* 2600 mieszkańców. woda siarczana. *Heiligenstadt* nad Leiną i Giesledą 3226 mieszk., gimnazyum, towarzystwo biblii. Miasto *Mühlhausen* nad Unstrut i Schwemmotte 9322 mieszk., fabr. wełny, krochmalu, skór, farbiernie, handel anyżu i safloru. *Nordhausen*, 8629 mieszk., gimnazyum, fabr. serwaseru i witryolu, olej, handel owoców. *Ellrich* nad Zorgą, 2607 mieszk., z sławną jaskinią *Kelle*. *Schleusingen* nad Schleusą 1179 mieszk.; jest tu gimnazyum, kopalnia miedzi i żelaza, fabr. wełniana, papiernia. *Suhl* 5884 mieszk., gdzie fabr. broni, pilników, fabr. stali i palenie tejsze, oraz fabr. barakanu.

VIII. Prowincya Westfalska zajmuje obwody regencyi Münster, Minden i Arensberg.

1) W obwodzie regencyi Münsterskiej miasto stołeczne *Münster*, forteca nad Aą nie daleko Ems, 17,972 mieszkańców, stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, Biskupstwo z Kapitułą, Akademia, 3 gimnazyja, seminaryum Katolickich xięży, szkoła leczenia bydła, teatr anatomiczny, szkoła rysunków, inkwizytoryat, znaczne manufaktury, handel. Z znaczniejszych budynków są: Kościół Katedralny, Kościół S. Lamberta, na którego wieży trzy żelazne klatki wiszą, i zamek z ogrodem botanicznym; (pokoj Westfalski 1648). Miasto *Warendorf* nad Ems 3730 mieszk., gimnazyum; fabr. płótna, bawełniana i jedwabiu. *Ibbenbüren* nad Planną 3000 mieszk., gdzie kopalnia węgla kamiennych. *Tecklenburg*. Należą tu także pod rządem Pruskim zostające następne kraje Xiążąt i Hrabów mediatyzowanych, nazwanych zatem teraz Wiażalami rzeszy. 1) Posiadłości Xięcia Salm-Salm i Salm-Korburg z miastem *Bocholt* nad Aą 3074 mieszk., fabr. kartunu, jedwabiu, żelaza; browar. *Aahaus* nad Aą 1300 mieszk. 2) Posiadłości Xięcia Salm-Horstmar z m. *Horstmar* i *Coesfeld* nad Berkel 2061 mieszk., fabr. płótna i wełny. 3) Posiadłości Xięcia Croy z m. *Dulmen* 1684 mieszk. 4) Część posiadłości Xięcia Loos-Corswaren; część druga zaś jest pod rządem Hannowerskim. 5) Hrabstwo Steinfurt, z miastem czyli zamkiem *Steinfurt* nad Aą z 1200 mieszk., *gymnasium illustre*. 6) Majętności *Anholt*, *Gronau* i *Gehmen* (z miasteczkiem *Gehmen* nad Aą. 7) Hrabstwo Recklingshausen Xięcia *Arensberg*, z miastem *Recklingshausen* z warownym zamkiem.

2) W obwodzie regencyi Mindenskiej jest stolica *Minden* nad Weserą, przez którą przechodzi most kamienny 600 stóp długi a 14 stóp szeroki; miasto wałami otoczone do przechadzek służącymi 8,959 mieszk., fort, stolica regencyi i sądu wyższego krajowego, gimnazyum, seminaryum nauczycieli, rafinerya cukru, blech wosku; fabr. świec woskowych, mydła, skór, pończoch, tabaki, sukna i materyi. Bitwą 1. Sierpnia 1759 w pobliżu Westfalska brama czyli główny otwór, gór

Wezerskich i wieś *Rehmen*, gdzie żupy solne. Miasto *Bielefeld* nad strumykiem *Lutter*, 5594 mieszk., gimnazjum, handel płótnem, blech. Miasto *Herford* czyli *Hervorden* nad *Werrą* i *Aą*, 5017 mieszk., gimnazjum, handel. *Paderborn* 5398 mieszk., Biskupstwo z Katedrą (z pod której, i przyległych domów, wypływa rzeka *Pader*, od której miasto ma nazwisko, z taką bystrością, iż o 20 kroków od swego źródła młyny obraca), gimnazjum. W pobliżu w lesie *Teutoburskim* r. 9. legie Rzymskie *Warusa* przez *Herrmana* porażone zostały. *Höxter* nad *Wezerą* spław. Nie daleko stąd zamek *Corvey* nad *Wezerą*, stolica Biskupa *Korwejskiego*. Tu należą następujące pod władzą Króla Pruskiego zostające kraje: 1) Hrabstwo *Rittberg* *Xięcia Kaunitz* z miastem *Rittberg* nad *Ems*, 1346 mieszk.; fabr. mebli, płótna i nici. 2) Majętności *Rheda* i *Gütersloch* *Hrabi Bentheim-Tecklenburg*, z miastem *Rheda* 1188 mieszkańców.

3) W obwodzie regencyi *Arensbergskiej*, jest miasto stoł. *Arnsberg* nad rzeką *Ruhr* 2745 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, towarzystwo dostonalenia ekonomii, gimnazjum. Miasto *Hamm*, przy złączeniu się *Asy* (*Ahse*, *Asse*) z *Lippą*, 2568 mieszk., tutaj odbywa posiedzenia Towarzystwo do rozkrzewienia gospodarstwa, reformowane gimnazjum *illustre* zwane, blech i handel płótna. Miasto *Unna* 2279 mieszk., żupy solne. *Soest* 5188 mieszk., posiada Archigimnazjum i prowadzi handel zbożem. *Iserlohn* nad rzeką *Baaren* 4300 mieszk., fabr. drótu mosiężnego, igieł, śpilek, haków, łańcuchów, wetek, tabakierek i lasek, klamry i inne potrzeby do obicia komod; prócz tego są fabr. axamitu, sukna, papieru, blech nici, handel. *Alena* nad *Lenną* 3289 mieszk., fabr. stali, drótu żelaznego, igieł, szpilek, naparsztków, kólek do firanek, *Schwelm* nad strumykiem t. i. 2001 mieszk., wody mineralne; fabryka linonu, bawełniana i wstążek, siamois; prowadzi znaczny handel. *Dortmund* nad *Emsrą* 4000 mieszk., archigimnazjum. Miasto *Brilon* 2472 mieszk. *Stadtberg* czyli *Marsberg* nad *Diemelą* 2227 mieszk., dom obłąkanych i chorych. *Werl* 2234 mieszk., żupy solne. *Olpa* 1544 mieszk., kuźnia miedziana. *Lippstadt* (w którym mieście *Xiążęciu Lippe-Detmold* część dochodów i praw zawarowano) nad *Lippą* 2660 mieszk., forteca, gorzelnia. Tu należą następujące kraje, zostające pod zwierzchnictwem Prus: 1) Hrabstwo *Witgenstein* podzielone między *Xiążąt Sayn-Witgestein-Berleburg* (z miastem *Berleburg* 1400 mieszk.) i *Sayn-Witgestein-Witgestein* (z zamkiem na górze *Witgenstein* pod którym leży miasto *Luasphe* nad *Lahną* 1200 mieszk.). 2) Hrabstwo *Hohenlimburg* z zamkiem i miasteczkiem *Limburg* albo *Hohenlimburg* nad *Lenną*.

IX. Prowincya *Jülich*, *Cleve* i *Berg* obejmuje obwody regencyi *Kolonii* (*Cölln*), *Düsseldorf* i *Kliwii* (*Cleve*.)

1) W obwodzie regencyi *Düsseldorfskiej* miasto s. *Düsseldorf* nad *Düsselą* i *Renem*, 26,655 mieszk., stolica regencyi, sądu wyższego krajowego, zamek, port wolny, Akademia umiejętności, kunsztów, gimnazjum zwane *illustre*. Obserwatorium; fabr. tabaki, bawełny, axamitu, kaźmierku, sukna, handel.

To miasto składa się z trzech części z starego, nowego miasta i Karlstadt. W nowym mieście znajduje się wiele pięknych domów i szeroka ulica lipami obsadzona. Jest to miasto ważne dla Reńskiego handlu, a port jego wielu statkom jest dogodny nad Renem. W pobliżności zamki Królewskie: *Jägerhof*, *Benrath* i *Bensberg*. Miasto *Elberfeld* nad Wipprą 20,000 mieszk., fabr. bawełny, blech, handel wexlowy znaczny. *Solingen* 9500 mieszk., fabr. stali, żelaza, bawełniana, linonu. *Mühlheim* nad Renem 3200 mieszk., fabr. axamitu i innych jedwabnych materii, tabaki; handel winem, zbożem i t. d. Dolina długa na 2 mile *Barmen* nad Wipprą, w podłuż której rozciągają się domy fabryk rozmaitych, które się zdają być miastem długiem na milę; w środku jest miasto *Gemarke* 1800 mieszkańców, gdzie fabr. naczyń kamiennych. Wieś *Remscheid* 6000 mieszk.; kuźnia żelazna i stali, młyny druczane, fabr. bawełniana. *Essen* m. 3970 mieszk., gimnazjum; fabr. broni i sukna, kamienne węgle. *Werden* nad Ruhr 3472 mieszkańców, dom poprawy, fabr. sukna, fabr. przędzenia bawełny, węgle kamienne, kopalnia niebieskiej farby, fabr. ałunu, kuźnia miedzi. *Crefeld*, 12,000 mieszk., fabr. axamitu, jedwabiu, wełny, bawełny i inne; bitwa w roku 1758. Tutaj należą: 1) majątności *Gimborn* i *Neustadt* Hrabi *Wallmoden* *Gimborn*. 2) Majętność *Homburg* Xięcia *Sayn-Wittgenstein-Berleburg*.

2) W obwodzie regencyi Kliwijskiej m. s. *Kliwia* nad *Kermisdal* o milę od *Renu*, złączone z niem kanałem spławnym, 6923 mieszk., stolica regencyi i sądu wyższego krajowego; fabr. sianoisu. Pół ćwierci mili od miasta leży bardzo piękny zwierzyniec sławnymi fontanami, źródłami i ulicami do przechadzek ozdobiony. Miasto *Wesel* przy ujściu *Lippy* do *Renu* 8300 mieszk., fort z cytadellą *Blücher* zwaną; fabr. wełniana i linonu, oraz skór; handel prowadzi znaczny; komunikacya wodą z *Amsterdamem*. *Xanten* czyli *Santen*. *Goch* fabr. materii i igieł. *Emmerich* nad Renem 3545 mieszk., gimnazjum *Katolickie*, manufaktury, handel. *Duisburg* nie daleko *Ruhr* i *Renu*, 4035 mieszk., Akademia, gimnazjum; fabr. wełny, nici, skór, tabaki, bawełny, kleju i mydła, handel. *Menss* czyli *Mörs*, cytadella. *Geldern* 5000 mieszk.

3) W obwodzie regencyi Kolońskiej jest warowna stolica *Kolonia*, (*Cologne*), (*Cölln*), nad Renem 56,420 mieszk., stolica. Prezydenta naczelnego, regencyi i wyższego sądu krajowego. Kościół katedralny; port wolny; fabr. bawełniana i naczyń kamiennych. Miejsce urodzenia *Rubensa* malarza. *Bonn* nad Renem, 10,000 mieszk. Uniwersytet, ze wszystkimi zbiorami i gabinetami do niego należącemi: Dyrekcyja górnicza, fabr. wityolu, serwasera, ałuna, mydła.

X. Prowincya Wielkiego Xięstwa Niższego *Renu* obejmuje obwody regencyi *Koblenc*, *Aachen* i *Trier*.

1) W obwodzie regencyi Koblenckiej m. s. *Koblenc* przy ujściu *Mozeli* do *Renu*, 14,691 mieszk., handel; rezydencya Prezydenta naczelnego i sądu wyższego krajowego, Gimnazjum, katol. seminarium nauczycieli, handel winem. Za mostem rzeki *Mozelli* jest Kaplica Pocieszenia N. P. z cudownym obrazem, do którego zewsząd tłumy ludu się schodzą. *Andernach*

nad Renem; 2000 mieszk. w pobliżu bardzo sławne kamienie młynne z lawy i popiół wulkaniczny, którym Niderlandczycy już od wieków swe groble utrzymują. *Goar* nad Renem, żegluga, handel, łożenie łososiów. *Bacharach* nad Renem, 1360 mieszk., uprawa winnic. *Kreuznach* nad Nahą, 6000 mieszkańców, kopalnia soli, którą W. Xiążę Heski posiada pod zwierzchnością Króla Pruskiego. *Trarbach* nad Mozela, winnica. *Siegen* nad Siegą 6000 mieszk., kopalnia żelaza i fryszerka. *Altenkirchen*. *Friedwald*. *Wetzlar* przy ujściu rzek *Wetzbach* i *Dill* w Lahnę, 4278 mieszk., gimnazjum; aż do roku 1806 rezydencyja sądu kameralnego Państwa. *Thal Ehrenbreitstein*, u spodu góry wysokości 800 stóp, na której niegdyś forteca *Ehrenbreitstein* stała, 2100 mieszk., fabr. tabaki, handel zbożem. *Engers* i *Cunosteinengers* nad Renem. Tutaj należy 1) część *X. Wied-Runkel*; z miastem stołecznem *Dierdorf* nad *Wiedbach* 1600 mieszk. 2) Hrabstwo *Neuwied* Xięcia *Neu-Wied*, z miastem stołecznem *Neuwied* nad Renem 5000 mieszk., pomiędzy którymi jest 450 Hrn hutów; fabr. jedwabiu, bawełny, wełny, kapeluszy, obić, pończoch, mebli, blachy, aptecznych i kuchennych naczyń, płótna, tabaki; sprzętów stolarskich, galanteryi i skór, handel. 3) Ekonomie *Brannfels*, *Greifenstein* i *Hohensolms* Xięcia i Hrabi *Solms* z miastem *Braunfels*, 1200 mieszk. *Greifenstein*.

2) W obwodzie regencyi Aacheńskiej m. s. *Aachen* (*Akwisgran*, po francuzku *Aix la Chapelle*), 33,000 mieszk., stolica regencyi, Kościół katedralny, kąpiele ciepłe; fabr. sukna, igieł, miedzi, mosiądzu, siodeł, powozów. Niegdyś miejsce koronacyi i rezydencyi kilku Cesarzów Rzymsko-Niemieckich; pokój 1748 r. Kongres 1818. Miasto *Stolberg* fabr. mosiądzu i drutu. *Bunscheid* 4000 mieszk.; fabryki. Miasto *Jülich* nad *Ruhr*, 4000 mieszk., forteca. *Düren* nad *Ruhr*, 3700 mieszk., fabr. sukna i żelaza. Miasteczko *Montjoye*, 2950 mieszkańców, fabryka sukna. *Eupen* (*Neau*), 8668 mieszk., fabryka sukna. *Malmedy*, fabr. skór i tektur gładkich papierowych, do prassowania sukna pospolicie używanych.

3) W obwodzie regencyi Trewirskiej m. s. *Trier* (*Trewir*) nad *Moselą* 15,318 mieszk., stolica regencyi i Biskupa, towarzystwo uczonych, fabr. porcelany. W pobliżu liczne zabytki z czasów Rzymskich. *Saarbrück* nad *Saara*, złączone mostem z miasteczkiem *S. Jana*, 3000 mieszk., *Saarlouis* (*Saarlibre*), nad *Saara* 4000 mieszk. *Saarburg* 2100 mieszk. *Prüm*.

O Xięstwie *Neuenburg* i *Neufchatel* zobacz pod *Szwajcaryą* na końcu.

§. 9. Cesarstwo Austryackie.

Położenie, granice, obszerność. Cesarstwo Austryackie, prócz Królestwa Lombardzko-Weneckiego (zobacz *Włochy*), leży między 26° 12'—44° 14' wschodniej długości, a 42°—51° północnej szerokości w umiarkowanej strefie Europejskiej, graniczy na wschód z *Rossyą* i *Turcyą* na południe z *Turcyą*, morzem *Adryatyckiem* i *Włochy*.

chami (Lombardzko - Weneckie Królestwo) na zachód z morzem Adryatykiem, Włochami i Niemcami, na północ z Niemcami, państwem Pruskim, wolnem miastem Krakowem, Królestwem Polskiem i Rosyą. Obejmuje mil kwadr. 12,204 $\frac{1}{2}$; z których 3685 na Niemieckie kraje z Ilirya, 1529 na Galicya, 6109 na kraje Węgierskie, a 844 na Włoskie wypada).

Grunt i klima. Po większej części jest pełno gór, które częścią są na granicach, jako to: Karpaty 120 mil ciągnące się wzdłuż granicy dawniej Polski i Sudety; częścią przez kraj się przerzynają jako to: Alpy, Retyjskie, Karniolskie, Norydzkie i Julijskie. Na północ tylko i wschód w południowo - wschodnich Węgrach, Slawonii i Galicyi znajdują się właściwe płaszczyny. Najwyższe znajome góry są: Orteles 14,466 stóp, wielki dzwon (Grossglockner) 11,465 stóp, Hochhorn w Salcburgu, wysoka na 10,630 stóp; Terglou w Krajnie, na 10,194 stóp; Kogel na 9100, góra Snieżna (Schneeberg) w niższej Austrii na 6870 stóp; wierchołek Łomniecki w Węgrzech na 8516 stóp; Kriwan w Węgrzech na 7818 stóp; Stangalpe w Styryjskiej Marchii (Steiermark) na 7140 stóp; Budisław w Siedmiogrodzkiej ziemi, na 6888 stóp nad powierzchnią morza. W ziemi Siedmiogrodzkiej jest Wulkan z wyziewami siarczystymi Budesz. Nakoniec grunt Państw Austryackich leży po większej części w klimacie łagodnym, urodzajnym, a na południe zupełnie dogodny do uprawy owoców południowych: oliwy, wina, zboża, ryżu, i tylko w kilku nadbrzeżnych okolicach, Węgier i Slawonii, gdzie zaraźliwe bagniska powietrze zarażają, jest klima trochę niezdrowe; w górzystych krajach jest powietrze daleko zimniejsze, a zimy wcześniejsze i dłuższe niż gdzie indziej.

Wody. Tylko morze Adryatyckie z odnogą Triest, Quarnero i Cattaro oblewa brzegi i jest połączone wybornymi drogami z krajami Binnenskiemi (Binnenländer). Wiele jezior kraje państwa Austryackiego posiadają, n. p. w Węgrzech na 24 mil kwadr. obszerne jezioro Platten i Neusiedler, które ma obwodu 10 mil; Wörth, Traun, albo jezioro Grudneńskie, Halstädtzkie, Alter, Weisse, Osiach i Mühlstädter; w Krajnie Cyrknickie, obejmujące 3 mile kwadratowe i wiele jaskin i kanałów, przez które woda w pewnych czasach zupełnie upływa, a tak grunt czyni zdolnym do

uprawy. W Czechach liczono dawniej do 20,000 jezior, w Galicyi 3859, w cyrkule Znajmskim w Morawii 468. Spławne rzeki są: Dunaj (do którego wpadają *Inn, Ens, Traun, March, Raab, Leicha, Waag, Gran, Theiss, Drau, (Drave), Sau* (czyli *Save* z *Laibach, Unna i Kulpa*), *Pruth, Temes, Aluta* i t. d.), Dniester, Wisła, Odra, Elba (z *Moldawą, Egerą i Iserą*), Lisénzo, Zermagna, Cherka, Cettina, Narenta, Sireth, Bystrzyca i t. d. Wiele kanałów posiada, n. p. kanał Franciszka, który łączy *Dunay* z *Theiss*; kanał Terezyi, łączący *Dunay* z *Sawą* i t. d.

Produkta. Mało Europejskich państw jest tyle od natury udarowanych w bogactwa i płody, jak kraj Austriacki. Osobliwie zaś Węgry, niewyczerpanem źródłem narodowych bogactw przewyższają wszystkie Europejskie państwa. Znajduje się podostatkiem: domowego bydła, osobliwie koni, rogatego bydła, owiec, świń i prócz tego są kozy, osły, bawoły, zwierzyna, nawet niedźwiedzie, ostrowidze, wilki, łosie, tury, kozły dzikie, koziorożce, bobry, żółwie, ptastwo, morskie i rzeczne ryby (wyzina czasem do 15 cetnarów wielkości, kawiar), ostrzygi, perłowe muszle, pszczoły, jedwabniki, muchy Hiszpańskie, kokcynella: mayż, ryż, nasienie rzepy rozmaitej, mak, kopr włoski, rośliny ogrodowe i kuchenne, owoce, nawet południowe owoce, drzewo (z którego się wydobywa wiele potażu, sadzy, smoły, węgla, dębowek gallasu i t. d.), wino (w Węgrzech przeszło 100 gatunków, z których najlepsze w Tokaj), oliwa, tabaka, chmiel (w Czechach najlepszy w świecie), len, konopie, szafran, lukrecya drzewa, musztarda, zioła farbiarskie, mastyx, cykorya, rumbardum i t. d., złoto (z gór i rzek), srebro, miedź (także woda cement), ołów, cyna, żelazo, żywe srebro (przy Idryi osobliwie wydobywa się 16,000 cent. rocznie, co czyni dochodu 2 mil. złot. Reńsk.), cynober, kobalt, galman, arszennik, cynk, braunsztein, magnes, drogie kamienie, marmur, alabaster, serpentyn, kamienie piaskowe, kwadratowe, młyńskie, szlifiarskie, piekielne, ziemia porcelanowa zdalna do wyrabiania fajek, i tak nazwana pieczęciowa ziemia, gips, wapno, asbest, ziemie farbiarskie, piana morska, bursztyn, siarka, torfy, węgle kamienne, sól kopalna i morska, witryol, afun, saletra, siarka, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców jest z Włoskami posiadłościami 28,270,027; z tych na Niemieckie i Iliryjskie prowincye 9,465,000; na Galicyą 3,978,000; na Węgry 10,690,000. Niemcy, Słowianie (Sławaki, (Hanaki, Czechy), Polacy, Selblanie, Racowie, Illirycyzy, Ruśniaki, Kroaty, Windy), Węgry, (Magiary, Jazygi, Kumani czyli Uzeni, Szekli, Scyty) Wołochy, (Kalibasi, Uskoci, Zyncarowie), Żydzi, Cygany lub nowe Węgry, Klemeńczycy (Illyryczykowie), Armenńczycy, Greci czyli Macedończykowie, Wallonczycy, Włochy, Francuzy, Osmanie. — Katolicka religia jest panująca; cierpią tu jednak i Protestantów (w Węgrzech stosownie do artykułu praw mają nawet mieć równe prawa z Katolikami), Greków (także Filiponów czyli Lipowenów) Armenńczyków, Socynianów, Unitów, Menonitów, Żydów, Mahometan. — Akademie są w Wiedniu, Pradze, Pescie, i we Lwowie, (do tego jeszcze we Włoszech). Prócz tego wiele instytutów edukacyjnych i szkół.

Fabryki coraz bardziej kwitną, i produkta surowe otrzymują (wyjawszy bawełnę, cukier i niektóre farbierskie materyały) z kraju. — Dostarczają osobliwie płótna, żagli, towarów wełnianych, bawełnianych i jedwabnych, papieru, skór i futer, towarów żelaznych i szklanych, tabaki, cukru, oleju, mydła, krochmalu i pudru, wosku, z złota i srebra towarów, towarów miedzianych, mosiężnych, ołowianych, prochu, porcelany, fajansu, fajek, ałunu, witryolu, szmalty (Schmalte), cynobru, drewnianych sprzętów, likworu; budowla statków i t. d. handel jest kwitnącym.

Rząd monarchiczny w osobie dziedzicznego Cesarza *Francziszka I.* Dochody państwa dotąd 150 mil złotych. Reńskich wynoszą. Siła zbrojna dochodzi w czasie pokoju 270,504 ludzi, w czasie wojny 535,394 ludzi. Flotta Wenecka składa się z 6 okręt lin., 7 fregat, 8 Bryg i 6 Galiot.

Podział. Cesarstwo Austryackie składa się z następujących państw:

I. Arcy-Xięztwo Austryackie.

1) Austria niżej rzeki Ens (niższa albo dolna Austria), zamyka 34 miast, 238 miasteczek, 4287 wsi, 354 mil kwadratowych i 1,048,000 mieszkańców, z miastem stołecznem wszystkich państw Austryackich i rezydencyą Cesarza Austryackiego *Wiedeń* nad Dunajem i rzeczką Wiedeń; ma 7162 domów, 237,743 mieszkańców, między którymi jest żydów 1496, prócz 5000 wojska, które w garnizonie zostaje. Jest tu stolica

wszystkich administracyi rządowych, Arcybiskupa i Akademii, pałac czyli zamek Cesarski z biblioteką, w której się znajduje przeszło 300,000 tomów różnych dzieł; skarbiec (w którym są ornaty i wiele innych rzeczy, ozdobionych złotem, perłami i drogimi kamieniami, kunsztowne rzeczy z złota, srebra, drogich kamieni, kryształu, słoniowej kości i t. d., n. p. piramidalny puchar wysoki na 2 łokcie, z jednej sztuki kryształu, który się składa z 3 sztuk szrubowanych, z których każda jest osobnym kubkiem); gabinet naturalny i fizyczno mechaniczny (gdzie jest n. p. ręka z metalu, która na podłożonym jęj papierze pisze trojakim charakterem to, cokolwiek sobie kto życzy, maczając przytem pióro w atramencie, kiedy tego potrzeba wymaga), zbiór starożytności, monet i medalionów. Główny kościół Arcybiskupa pod nazwiskiem S. Szczepana, z wieżą 435 stóp wysokości, 29 Kościołów farnych Katolickich, 17 Klasztorów, 1 Luterski i 1 Kalwinska kaplica, 2 Kościoły nieunitów Greków, a 1 dla unitów, i synagoga żydowska, 1 Mahometańska sala z Imanem; dalej 4 zbrojownie, obserwatorium, dom inwalidów, szpital główny; na placu *Józefa* jest statua *Józefa II.*, na dziedzińcu zaś statua *Maryi*, i statua *S. Trójcy* nad kanałem. Akademia sztuk z kilku zbiorami kunsztownemi, n. p. Cesarska galeria obrazów w *Belwederze*; Akademia rysunków i ryciny, Akademia *Józefa* lekarsko chirurgiczna, Akademia wschodnia, towarzystwo gospodarstwa wiejskiego, towarzystwo przyjaciół muzyki Cesarstwa Austriackiego, szkoła inżynierii. *Theresianum*, Uniwersytet Cesarski, gimnazjum, politechniczna szkoła, główna szkoła normalna, instytut głucho-niemych i ślepych i t. d.; fabr. bawełniana, jedwabiu, koronek, wstążek, porcelany, obić, broni, igieł, obić papierowych, bronzowych naczyń, wozów i inne; handel kwitnący. Na przedmieściu *Leopoldskiem* jest ogród bardzo piękny zwany *Augarten*, dalej *Prater* i t. d. Sławne jest to miasto pokojem 14. Paźdz. 1809 i Kongressem od Paźdz. 1814 do 10. Czerwca 1815 trwającym. Cesarskie zamki letnie *Schönbrunn*, *Luxenburg* (z pięknym parkiem), *Retzendorf*. Miasto *Baden*, 2335 mieszk. gdzie kąpiele ciepłe. *Neustadt* czyli *Wiedeńskie nowe miasto*, 5355 mieszk., Akademia kadetów; fabr. sprzętów kuchennych. *Ips*, fabr. tygli chemicznych. *Krems* nad Dunajem, 3563 mieszk., fabr. żelaznych stalowych towarów, axamitu, jedwabiu, bleywasu, jarmarki na musztardę i szafran. Wieś *S. Veit* nad rzeczką *Wiedeń*, gdzie pałac Arcybiskupi.

2) Austria nad Ens (górna Austria), gdzie miasto *Linz* nad Dunajem 16,890 mieszk.; stolica Biskupa, główna szkoła normalna, instytut głucho-niemych; fabr. materyi wełnianych i bawełnianych, berlińskiej farby, zielonej farby, prochu, jarmarki. *Steyer* przy ujściu *Steyer* do Ens, fabr. wełniana, broni i żelaznych sprzętów; w czasie potyczki pod dniem 7. Maja 1809 po większej części się spaliło. *Ens* przy ujściu Ens do Dunaju, fabr. żelaza i stali. *Braunau* nad Inn 1648 mieszkańców, fabr. sukna. *Vöklabrück* (Weklabryk) nad rzeką *Wökla*, gdzie fabr. sprzętów drewnianych. *Schwanenstadt* z fabr. muszlinu i batystu. *Salzburg* nad rzeką *Salzach*, 13066 mieszk., prócz obcych, uczniów i wojska, gimnazjum, fabryki żelaza, kart, drutu, laku, pudru, krochmalu, tabaki, wełnianych i

skorzanych towarów; warowny zamek *Hohensalzburg* na rozpadłej skale z Arsenalem. Zamki wiejskie *Mirnbell*, *Leopoldskron*, *Hellebrunn* i *Klessheim*. *Hallein* albo *Halle*, u spodu góry w sol obfitęj nad rzeką *Salza* 600 domów, 4600 mieszk., kopalnia soli, fabryka szpilek i towarów wełnianych. Miasteczko *Friedan* z fabr. kartunu. *Hallstadt* i *Ichel*, gdzie kopalnia soli, węgli kamiennych, alabastru i gipsu.

II. Xięstwo Styryi, leży na południe niższej Austryi i zamyka 20 miast, 97 miasteczek, 5336 wsi, 400 mil kwadr. i 830,000 mieszkańców, z m. s. *Grätz* nad Muhr, ma 2656 domów, 31,652 mieszk., stolica Biskupa Sekauskiego, ma 2 zbrojownie, liceum, gimnazjum, zwane *Johanneum* (muzeum historyi naturalnej i publicznych nauk), publiczna biblioteka; fabr. bawełny, jedwabiu, stali, żelaza, fajansu, jarmarki. Miasto *Radkersburg*, gdzie winnica, zamek na górze. *Cilli* nad rzeką *Sau* tu spławna. *Bruck*, forteca. *Leoben*, stolica Biskupa, handel żelaza. *Eisenerz* czyli *Inneberg* pod wysoką górą w kruszcze obfitą, gdzie grotty rozmaite pełne skryształizowanych kropli żelaza, tak nazwanych kwiatków żelaznych. *Judenburg* nad Muhrą. Miasteczko *Ausée*, gdzie warzelnia. Dalej jest *Mariazell*, sławne odpustami.

III. Królestwo Illiryskie, z dwóch Gubernij złożone.

1) Gubernia *Laibach* zamyka dawniejsze Xięstwa *Karyntyi* i *Karniolii*; gdzie m. s. *Klagenfurt* (po *Karyncku Selanc*) nad *Glan*, nie daleko jeziora *Wördt* 7442 mieszk., liceum; fabr. bleywasu, cukru z ołowiu, grynszpanu; fabr. menningu sukna, jedwabiu, bawełny. Miasto *S. Andrzeja* (*St. Andree*), stolica Biskupa. *Villach* przy ujściu *Geil* do *Drau*, tutaj spławnej. 3000 mieszk., fort., handel. *Laibach* albo *Lublana* stolica Królestwa Illiryskiego, a dawniej Xięstwo *Karniolii* nad spławną rzeką tegoż imienia, ma 20,000 mieszk., mieszkanie Biskupa, liceum, fabryka jedwabiu, skór, sukna, fajansu. *Auerberskie* Xięstwo *Gotischee*. Miasto na górze *Idrya* 3500 mieszk., kopalnia żywego srebra. Miasteczko *Adelsberg* z sławną grotą. *Karlowitz* nad *Cyrknickiem* jeziorem, fabr. szkła. *Ferlach* fabryka broni. *Bleiberg* u spodu góry t. i. w której sławny ołów kopią. *Nowa Idrya*, bogata kopalnia żywego srebra. Sławny przesmyk *Pantoffel* po *Niemiecku*, po *Włosku* zaś *Ponteba* zwany.

4) Gubernia *Triest* (Gubernia nadmorska), z miastem *Triest* nad odnogą t. i. 1541 domów, 36,000 mieszk., cytadellą, szkołą żeglugi; wolny port, cukier, blech wosku; fabr. oleju, mydła, rosolisu, bawełny, jedwabiu, koronków, bleiwasu, weinszteinu; skór, cukrowych owoców, konfitur, kart; dobra fabryka rumu, araku, essencji ponczowej; fabr. tak nazwanych *Pasten* (suczone mączne potrawy), farbiernia nici czerwonych, warsztat okrętów; fabryka czyli warsztat powroznicki do robienia lin okrętowych, kuźnia kotwic, ludwisarnia kul armatnych, handel morski, kompania assecuracyjna, domy kwarantany. *Capo d' Istria* na wyspie, która jest morzem złączona ze stałym lądem; 5119 mieszk., żupy solne, handel. *Rovigno* czyli *Trevigno* na pół-wyspie, 9538 mieszk., z porty wyborne dla największych okrętów, budowla statków, rybołostwo. *Mitterburg*. *Beerscheetz* port nad morzem *Adrya-*

tyckiem. Görz 9000 mieszk., mieszkanie Biskupa, gimnazjum; fabr. jedwabnych i skórzanych towarów. *Montefalcone*, gdzie źródła solne. Pola 846 mieszk., ruiny Rzymskiego Amfiteatru. Miasteczka *Tolmein* albo *Tulmino* i *Elitsch*, z mocnym pasem gór zwanym *Pletzerklause*. Wyspy: *Cherso* z m. t. i. port, handel, złączona jest mostem z wyspą *Osero - Veglia*, ma wiele jedwabiu i małych rzeskich koni. Tu jeszcze należy część prowincyalnej Kroacyi na prawym brzegu rzeki *Sau*, gdzie są miasta: *S. Veit am Flaum* albo *Fiume*, przy wpływie rzeki *Reka* do jeziora *Kwarnero*, 7576 mieszk., wolny port; gimnazjum; fabr. płótna, sukna, cukru, tabaki, skór, świec woskowych. potażu. Tu jest skład towarów Węgieńskich, mających byt na okręcie puszczanymi. *Buccaci* 1805 mieszk., wolny port, spust okrętów, rybołówstwo; handel. Miasteczko *Porto Ré* mające port, i dwa kastele do obrony.

IV. Królestwo Dalmacyi, z miastem *Zara* na wybrzeżu ziemskim, 7409 mieszk.; jest tu cytadella, arsenał lądowy i morski, port wzmocniony; fabr. jedwabiu, skór, wełny, fabr. rosolisu, częste jarmarki; handel. *Spalatro* nad morzem, towarzystwo uprawy roli, port, plac składu towarów między Wenecją i Turcją; fabr. wełny, jedwabiu, skór, rosolisu; jarmarki. — Wyspy: *Arbe. Pago. Lesina. Lissa Milit. (Meleda)* z m. t. i. *Zupana* i t. d. — Do Dalmacyi należą także: 1) Dawna Rzecz-pospolita *Poghlizza* przy górze *Mostor*, między rzeką *Clissa*, *Duare* i ujściem rzeki *Xarnovizza* i *Cettina*. Ten kraj górzysty obfituje w zboże, wino i bydło. Naczelnik mieszk., których jest 20,000, zowie się Wielkim starostą. (*Grossgraf*); bywa on wybierany co rok na sejmikach. Miejsce główne jest wieś *Pirun-Dubrava*. 2) Dawna rzecz pospolita *Raguza* z miastem *Raguza*, po słowiańsku *Dobronich* na półwyspie morza *Adryatyckiego*, pod górą *Wergato*, 15,000 mieszk.; fort., port, stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum; fabr. jedwabiu, budowla statków, handel. 3) Obwód w *Albanii* czyli niższa *Dalmacya* nad odnogą *Cattaro*, gdzie jest miasto stare wzmocnione *Cattaro* nad odnogą t. i. z 17 do niego należącemi wsiami, ma 26,206 mieszk. z największym, najznakomitszym i najbezpieczniejszym portem na morzu *Adryatyckiem*; trzy wielkie zatoki, handel.

V. Xiążęce Hrabstwo Tyrol, czyli Austria wyższa, m. st. *Innsbruck* między 7—8000 stóp wysokimi i przykremi górami, które pospolicie jeszcze w Maju są śniegiem pokryte (r. 1812 jeszcze w Lipcu dnia 20.), nad *Inn*, 10,237 mieszkańców, gimnazjum, towarzystwo ekonomiczne. Miasto *Hall* nad rzeką *Inn*, tu spławna; 4000 mieszk.; fabr. bawełny; żupy solne. *Kufstein* nad *Inn* z fortecą, zbudowana po większej części w skałe. *Brixen* nad *Eisak* 3800 mieszk. *Lienz* przy wstępie do doliny *Puster*, fabr. mosiądzu, obicia; przytém tak zwany *Lienzer Klause*, pas gór nad *Drau*. *Trient* nad *Etsch* 7000 mieszkańców, gimnazjum; fabr. jedwabiu. *Botzen* czyli *Bolzano* przy ujściu *Eisak* do *Etsch*, 4 znaczne jarmarki. Roku 1809 zbrojną ręką wzięte, zostało po większej części spalone. *Roveredo* czyli *Rovereith* nad *Etsch*, 8000 mieszk., fabr. skór i jedwabiu. *Riva* czyli *Reif* nad jeziorem *Garda*, 3400 mieszk., fabr. drumli. Prowadzi handel znaczny. W bliskości jest bardzo wązka cieśnina *Kofei* czyli *Covolo* nad *Brentą*. — Do tego

należą majątności Vorarlbergskie, między górą Art i jeziorem Boden, jako to: Hrabstwa *Feldkirch* czyli *Montfort*, *Bregencya* (*Bregenz*): *Pludenz*, *Sonnenberg* i majątność *Montrafon*, z miastem *Bregencya* (*Bregenz*) przy ujściu rzeki Bregenz do jeziora Boden, 1951 mieszk., handel drzewa, sprzętów stolarskiej roboty, muszlinu. *Feldkirch* i *Pludenz* nad Jll. Zamek *Sonnenberg* na górze.

VI. Królestwo Czeskie ma mieszk. 3 114,428, między tymi 50629 żydów, z m. s. i fortecą *Praga* nad Moldawą, ma 3180 domów, 79683 mieszk. obywatelów, (61,000 Katolików, 2000 Protestantów i 9000 żydów w mieście żydowskiem); Królewski zamek, 46 Kościołów i kaplic, między któremi jest Kościół Metropolitalny S. Wita (*Veit*) (z kaplicą S. Wencesława), której dach jest wyłaczany i ozdobiony pięknymi szlifowanymi kamieniami drogiemi), Kościół Kapucynów (z kaplicą Loretąńską, w której, pominawszy inne rzeczy kosztowne, jest *Monstrancya* wysadzona 6666 diamentami w kształcie słońca), 9 synagog i t. d., 68 pałaców, stolica Arcybiskupa, Akademia; Akademia umiejętności, towarzystwo ojczyściej ekonomii, towarzystwo hydrotechniczne, obserwatorium, szkoła politechniczna dla ćwiczenia rzemieślników, Konserwatorium muzyki, instytut głucho-niemych i ślepych, pensya Angielska dla szlachetnych pańien, dom wojskowy i inwalidów, powszechny szpital dla chorych i t. d.; fabr. wełny, złota i srebra, jedwabiu, bawełny, kapeluszy, tabaki, szteingutu, fabryka wyborna salamoniaku, rękawiczek, skór, platyny z srebra i okuwania skrzyń, guzików, mosiądzu, obić, likworów, papieru; środek handlu Czeskiego. Nagrobek Astron. Tycho - Brahe (†. 1603). Przy niem Góra biała, na której stoczono potyczki r. 1620 i 1757; na pamiątkę pierwszej wystawiony jest kościół pod imieniem *Maria de Victoria*. Miasto to leży w dolinie po obu dwóch stronach Moldawy, przez którą przechodzi most kamienny długi na 1790 stóp, a 35 szeroki, 28 posągami Świętych ozdobny. Składa się one z 4 części, starego miasta (gdzie się znajduje żydowskie miasto z 278 domami), z nowego miasta, z mniejszej strony i Hraczyna na górze. Miasto *Jung-Bunzlau* nad Iserą, fabr. sukna i skór, *Melnik* nie daleko ujścia Moldawy do Elby, winnica. *Reichenberg* nad Nissą, fabr. sukna i pończoch. *Turnau* nad Iserą, młyn szlifierski kamieni drogich i podlejszych, konpozycya kamieni czeskich (naśladująca kamienie drogic) i szkielec farbowanych. *Königgrätz* czyli *Königgrätz*, forteca, stolica Biskupa, fabr. sukna. *Trautenau* nad Aupą, fabr. sukna i płótna, handel. *Josephstadt*, dawniej *Pless*, fort. *Kuttenberg*, miny srebrne. *Budweis* nad Moldawą, tu spławna, fort., stolica Biskupa; fabr. sukna, saletry. *Karlsbad* przy ujściu Tepel do Egry, kąpiele ciepłe; fabr. cyny, stali, szpilek, haczyków do haftowania, noży, nożyczek i innych sprzętów żelaznych, żelazo. *Eger* nad rzeką t. i., wody mineralne, kwaskowe, fabr. kapeluszy, skór, sukna, mydła. *Joachimsthal*, gdzie bogata kopalnia srebra i kobaltu; od tego miejsca mają talary swe imie. *Cieplice*, (*Teplitz*) kąpiele ciepłe, kopalnia węgla kamiennych. Fort. *Leutmeritz* i *Theresienstadt* nad Elbą. Wieś *Siedlice* i *Seidschütz*, wody mineralne gorzkie, z których wyciągają sól znajomą. *Adersbach* z lasem labiryntowym, kamienny zwany, który przeszło 1½ staj długi jest,

a $\frac{1}{2}$ szeroki, składający się z wielu tysięcy skał piaszczystych rozmaitego kształtu, stojące w bliskości siebie odosobnione i w prostej linii, wysokie od 40 — 100 łokci, a grube od 10 — 16, oddzielone wodami południowemi, bieżącemi ku północy. *Kulm* (*Culm*), sławne bitwą dnia 30go Sierpnia 1813. *Nollendorf*, potyczką dnia 1. Września 1813 sławne. Z tąd nadano Generałowi Pruskiemu Kleist imię Hrabiego *Nollendorf*. *Reichstadt* należy do Xięcia Franciszka Józefa (syna Napoleona).

VII. Margrabstwo Morawskie, z m. s. i fort. *Ołomuniec* (*Olmutz*) nad Marchą 8595 mieszk., stolica Arcybiskupa, liceum, Akademia krajowa. *Bérno* (*Brünn*) drugie m. st. przy ujściu Zwitry do Szwarcawy, 27,101 mieszk., stolica Biskupa, szkoła Cesarska, towarzystwo Morawskie uprawy gruntu, badaczów natury i kraju, dom ubogich; fabr. sukna, tabaki, fabryka spirytusu mydlanego; znaczny handel. Miasto *Nikolsburg*, handel. *Austerlitz*, bitwą dnia 2. i 3. Paźdz. 1805 sławne. *Iglau* nad Iglawą, fabr. sukna, papieru, szkła, potażu. *Znam* nad rzeką Trają, fabr. tabaki i sukna, handel winem. *Hradisz* na wyspie rzeki March, nieco wzmocnione. *Kremsier*, fort., rezydencya Arcybiskupa Ołomunieckiego. Do téj Prowincyi należy jeszcze Szląsk Austriacki z miastem *Opawa* (*Troppau*) nad Oppą 9748 mieszk., forteca, gimnazjum Katolickie, fabr. sukna i mydła. *Jägerndorf* nad Oppą, fabryka płótna. *Jauernik*, fabr. wełny. *Freudenthal* nad strumykiem *Schwarzwasser*, fabr. sukna i pończoch, kopalnia żelaza. *Cieszyn* (*Teschen*) nad Olszą, gimnazjum Luterskie, fabryka broni i handel. *Bielsk* (*Bielitz*) (6. Lipca 1808 spalone), fabr. sukna. *Freystadt*. *Frydeck*. *Oderberg*, fabr. ceraty. W ogólności zawiera Morawia (ze Szląskiem) 119 miast, 178 miasteczek, 3667 wsi. i (bez Szląska) 414 mil kwadr., 1,372,000 miesz. Szląsk zaś 86 mil kwadr. i 246,600 miesz.

VIII. Królestwo Gallicyi i Lodomeryi z Bukowiną, leży w stronie północno-wschodniej Karpatów i jest oblane wielu wielkimi i małemi rzekami, które z tych gór wypływają. Miasto stoł. *Lwow* (*Lemberg*) nad Połtawą, 2515 domów, 41,844 mieszk., między którymi jest 14,574 żydów, stolica Arcybiskupa Katolick., uniatów Ormiańskich, i Metropolity Greków uniatów; jest tu 2 gimnazya, szkoła ewangelicka, szkoła akuszeryi, Uniwersytet (zrobiony z liceum w r. 1816 lecz bez fakultetu lekarskiego), szkoła hodowania pszczoł i pomologii, szkoła Xięży Greckich unitów; fabr. sukna, rosolisu, skór, płótna; handel. Miasto *Lancut*, blech, płótna. *Jarosław* nad Sanem, szkoła normalna; fabr. płótna, handel. *Samborz* nad Dniestrem, 1153 domów, 6373 mieszk., gimnazjum; fabr. płótna, sól warzonka. Miasto *Brody*, 1800 dom., 21,000 mieszk., między którymi jest 16,000 żydów; znaczny handel woskiem, skórami, futrami, końmi, suszonymi owocami, anyżkiem i. t. d. *Bochnia* nie daleko Raby, kopalnia soli. *Wieliczka*, 3414 mieszk., żupy solne, szerokie na 1115 stóp długie na 6691 stóp, głębokie na 743 stóp, w których już przeszło 600 lat od r. 1253 sól kopią, i do 100 ludzi pracuje, rocznie 800,000 centn. Wiedeńskich wydobywając; tworzą one miasto podziemne, w którym są magazyny, stajnie i kaplice kute w soli. *Tarnopol* nad jeziorem. — W Bukowinie jest m. s. *Czernowice* nie daleko rzeki Prutu i 6000 mieszk., stolica Gre-

ckiego Arcybiskupa, liceum, główna szkoła, szkoła Kleryków Greckich nieuniatów, szkoła akuszerzy, handel.

IX. Królestwo Węgierskie (po odpadaniu części do nowego utworzonego Królestwa Illiryjskiego), zamyka 6,109 mil kwadr. i 10,690,000 mieszk., podzielone jest na wyższe i niższe Węgry, a te na 4 cyrkuły, z téj i z tamtéj strony Dunaju, z téj i z tamtéj strony Theissy, które się znowu składają z Komitetów (*Gespannschaft*) i z kilku od tychże oddzielonych powiatów.

1) Niższe Węgry:

a) Cyrkuł z téj strony Dunaju, m. s. mocno obwarowane *Ofen*, po Węgiersku *Buda*, nad Dunajem, 22,323 mieszk., nieszlachty; jest tu stolica Biskupa Greckiego nieuniatów, pałac czyli zamek Królewski, w którym się znajduje korona Królestwa, Obserwatorium, ludwisarnia, fabr. noży, naczyń miedzianych, fajansu, jedwabiu, skór, tabaki, winnica; kąpiele ciepłe. Na przeciwko niego leży miasto *Pest*, gdzie akademie, narodowe muzeum węgierskie, gimnazjum Piarskie, Obserwatorium, instytut Angielski zakonie (szkoła trudniąca się edukacją płci żeńskiej, szkoła leczenia bydła; fabr. złota i srebra, jedwabiu, bawełny, sukna, tabaki, skór, zwierciadeł i inne; sławne tu jarmarki. Miasto *Presburg* na lewym brzegu Dunaju; ma 1500 dom., 30,000 mieszk., zamek na górze leżący, który teraz w koszary został zamieniony. Jest tu Akademia, gimnazjum Luterskie i Katolickie, towarzystwo biblii; fabr. tabaki, skór, mosiądzu, drótu srebrnego i inne, winnica, handel; zawarto tu pokój dnia 26. Grudnia 1805. *Waitzen*, Akademia wojskowa Ludwika, instytut głucho-niemych. *Kolotza*, stolica Arcybiskupa. *Tyrnawa*, dom inwalidów. *Neusohl* przy ujściu Bystrzycy do Grany, stolica Biskupa Katolickiego, gimnazjum ewangelickie, kopalnia miedzi, fabr. główni damasceńskich. *Kremnica*, obfita w miny złote. *Szemnice* 17036 mieszkańców nieszlachty, Akademia górnictwa, gimnazjum Luterskie, Kollegium Piarskie; kopalnie, dostarczające złota, srebra, miedzi, arszeniku i t. d. *Gran* nad Dunajem, forteca, kąpiele ciepłe. Miasteczko *Kekskemet* 24,616 mieszk. *Jasczbereny*, 12,000 mieszk. *Nagykörös*, 12,000 mieszk. *Felegyhaza*, 9100 mieszk.

b) Cyrkuł z tamtéj strony Dunaju, gdzie miasto *Oedenburg*; w pięknej okolicy nad jeziorem Nensiedler, ma 800 dom. i 12,000 mieszk., którzy z uprawy winnic i handlu (szczególniej bydła) żyją. Jest tu ewangelicko-Niemiecka szkoła miejska; fabr. cukru, sukna, noży, winnica; znaczne jarmarki bydła, kopalnia węgla kamiennych. Forteca *Komorno*. Miasto *Raab* przy ujściu rzeki Raab i Rabnicy do Dunaju, stolica Biskupa, Akademia Królewska, archigimnazjum; fabr. sukna; sławne bitwą dnia 14. Czerwca 1809. Miasteczko *Kesztelei*, gdzie liceum filozoficzne, szkoła ekonomiczna zwana *Georgikon*, szkoła rysunków i muzyki, szkoła leśnicza i polowania, seminaryum nauczycieli wiejskich, instytut masztalerzy, szkoła miernictwa i inżynierów i t. d.

2) Wyższe Węgry.

a) Cyrkuł z téj strony Cissa (*Theiss*) z miastem *Erlau* na obudwóch stronach rzeki t. i. Ma bibliotekę, Obser-

watorium Astronomiczne, 16,000 mieszk. Tu jest stolica Katolickiego Arcybiskupa, liceum, winnica, handel. *Kaschau* nad *Hernath*, stolica Biskupa, Akademia, archigimnazjum; fabryka znaczna sukna, tabaki, prochu, handel. *Eperies*, gimnazjum Katolickie i Luterskie; fabr. cukru, sukna i płótna, handel. *Saroz-Patak* nad *Bodrogą*, gimnazjum Katolickie i Kalwińskie, winnica. *Munkatsch*, stolica Biskupa Greckiego Uniackiego; w pobliżności sławna forteca t. i. na górze. *Leutschau*, gdzie gimnazjum Luterskie i browar miodu. Miasteczko *Tokay*, sławne winnicą i *Schmolnitz*, kopalnią miedzi, wodą cementową, pieniądźmi miedzianemi, fabrykami topienia, i handlem płótna. *Miskolcz* 13500 mieszk.

b) Cyrkuł z tamtéj strony Cissy fort. *Gross-Wardein* nad *Körosch*, stolica Katolickiego Biskupa, Greckiego Protopopa i Biskupa Uniatów, Akademia, archigimnazjum, winnica, handel, kąpiele. Miasto *Nowemiasto* i *Węgierskie Nowemiasto*, gdzie kopalnia złota, srebra i antimonium. *Debreczyn* 27,563 mieszk., Kollegium Kalwińskie, Katolickie gimnazjum, Kollegium Pijarskie; fabr. tabaki, mydła i saletry, fajek i cybuchów i t. d. W *Banacie* fort. *Temeswar* nad *Begą* i *Temesch*, stolica Biskupa Greckiego Nieuniatów, Katolickie gimnazjum; fabr. jedwabiu, żelaza i sukna; handel. Na wojskowej Węgierskiej granicy jest warowne miasto *Pancsova* czyli *Panczowa*, 7097 mieszk.

X. Królestwo Sławonii leży między rzekami *Sau*, *Drau* i *Dunajem*. Wschodni koniec jego stanowi *Syrmia*, która wraz z *Werowickim* i *Pozegańskim* obwodem z niem złączona, do Królestwa Węgierskiego wcielona została. Miasto stołeczne warowne *Eszek* nad *Drawą* 9356 mieszk.; fabr. jedwabiu, handel. Fort. *Peterwardein* nad *Dunajem*, 3702 mieszk. *Semlin* nie daleko ujścia *Sau* do *Dunaju*, 7089 mieszk., dom kontumacyiny. W tem mieście jest szrodek handlu między *Wiedniem* i *Konstantynopolem*. Miasto *Carlowitz* nad *Dunajem*, 5596 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, gimnazjum dla Greków Nieuniatów, winnica.

XI. Królestwo Krocacji z m. s. *Agram* czyli *Sagrab* nad *Sawą* 10,000 mieszk. nieszlachty, stolica *Bana* czyli Wice Króla Sławonii i Krocacji i stolica Biskupa, Akademia Królewska, gimnazjum, handel. Forteca *Warasdin*, gdzie kąpiel ciepła. *Petrinia* nad *Kulpą*, szkoła wyższa, trywialna, jeometryczna i iliryska narodowa. *Carlstadt*, forteca przyłączeniu się *Kulpy* i *Korony* 3224 mieszk., fabr. rosolisu, znaczny handel. *Zengh* czyli *Zeni*, szkoła Królewska, gimnazjum stolica Katolickiego Biskupa; port wolny, jarmarki wolne. *Carlobago*, port, handel. (Porównaj w Królestwie Illiryjskiem Nro. 2.)

XII. Wielkie Xięstwo Siedmiogrodzkie ze wszystkich stron wysokimi górami otoczone, (które są łańcuchem *Tatrów*, a na zachodniej stronie w złota obfitują), jest podzielone z przyczyny trzech narodów, które je zamieszkują, na 3 części: na kraj Węgierski, kraj Szeklerski (to jest straż granicy) i na Królewski kraj *Saski*. Miasto stołeczne ziemi Siedmiogrodzkiej jest *Hermannstadt* w kraju *Saskim* nad *Zibiną*, 13313 mieszk.; jest tu forteca, gimnazjum Luterskie; fabr. sukna, wełnianych kołder, skór, prochu. Miasto *Klausenburg*, warowne, 14,000 mieszkańców m. s. Węgrów Siedmio-

grodzkich, nad rzeczką Schamosch, stolica gubernii, Akademia Królewska, gimnazyum Katolickie, Kollegium Kalwińskie i Uniackie, szkoła Luterska. *Kronstadt*, 25000 mieszk., forteca, gimnazyum Luterskie i Katolickie, szkoła nowych Greków (nauczyciele są mnichy Greckie z gory Athos), włoska szkoła, fabr. sukna, handel. *Karlsburg*, dawniej *Weissenburg*, cytadella na górze, obserwatoryum, gimnazyum Katolickie; fabr. saletry, fabryka merkuryusza, znaczne młyny prochowe. *Maros Vasarhely*, 8500 mieszk.

XIII. Hrabstwo Falkenstein między Alzey i Lautern, pod górą do tego należącą *Donnersberg* (*Mons Jovis*).

Nakoniec należą tu: posiadłości ubocznej linii domu Austriackiego. We Włoszech: Toscana, Modena, Massa i Parma (zobacz Włochy).

§. 10. Miasto Wolne Kraków. czyli Rzeczpospolita Krakowska.

Między Austriackiem Królestwem Galicyjskiem i Królestwem Polskiem, przy ujściu Rudawy do Wisły leży wolne miasto Kraków, z 4 części (Krakowa, Stradomia, Kazimierza i Kleparza) złożone, mające razem 2000 domów, 26,736 mieszkańców; stolica Katolickiego Biskupa, Senatora Królestwa Polkiego. Jest tu Akademia z biblioteką znaczną i 4 prywatnemi, obserwatoryum astronom., ogród botaniczny obfity w zioła, 2 gimnazyja i wiele szkolek pomniejszych. Posiada 72 Kościołów, między którymi Kościół katedralny (na wzgórku wewnątrz starożytnego zamku, na kształt cytadelli) z grobami większej części dawnych Królów Polskich i S. Stanisława; fabr. sukna, handel. Godny uwagi jest rynek doskonały kwadrat formujący, w środku stoją, w gęście dawnym murowane, sklepy kupieckie, sukiennicami zwane, wygodne i okazałe składy towarów, ale je szpecą rozstawione po bokach nędzne kramy, zalegające rynek. Miasto jest pod opieką Prus, Austrii i Rosyi, uznane na neutralne, nie powinno byź nigdy wojskiem obcem obsadzone, używa wszelkiej wolności handlu i spławu, która na Wiedeńskim Kongressie dla wszystkich prowincyi Polskich jest zapewniona. Religia jest Katolicka; jednak wszystkie inne wyznania są wolne, i w prawach Obywatelskich nie ulegają żadnej różnicy. Władza prawodawcza jest w ręku reprezentantów 26 Gmin; władza wykonawcza należy do Senatu z 12 członków i Prezesa

złożonego. W obwodzie wolnego miasta znajdują się: 1) *Krzeszowice*, miasteczko w pięknej okolicy, mające mineralne wody i kąpiele; 2) *Mogila* (Claratomba) z Opactwem Cystersów; 3) *Bielany* z Klasztorem Kamedułów. Rzecz - pospolita Krakowska obeymuje w sobie z miastem mil kwadr. 20 i 95,800 mieszk., między którymi 66000 żydów. Dochody około 1,204,688, a wydatek 1,145,760 złot. pol.

§. 11. Królestwo Wielkiej Brytanii.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Wielkiej Brytanii z wielkich 2 wysp: Wielka Brytania (*Anglia* i *Szkocya*) i Irlandya, złożone, leży od $49^{\circ} 55' 30''$ — $60^{\circ} 44'$ północnej szerokości, a 7° — 20° wschodniej długości; graniczy na wschód z morzem północnem; na południe z kanałem, z cieśnią Calais i morzem Atlantykiem; na zachód z morzem Atlantykiem; na północ z morzem północnem. Obeymuje 5856 mil kwadr., to jest Anglia 2708, Szkocya 1634, a Irlandya 1514.

Grunť i klima. Północna i wschodnia część Wielkiej Brytanii jest górzysta, reszta jest płaszczyzną urodzajną. Znakomitsze góry są: Theviot między Anglią i Szkocyą, góry Derbyshire czyli Peak w Xięstwie Wallii, Szkoockie wyższe góry i t. d. Naywyższe góry są: Ben-nevis wysoka na 4380 stóp; Balawers na 4015 stóp. Snowdon w Wallii, 5456 stóp nad powierzchnią morza. Przylądki: Landsend, Lizard, Dungsbyhead, Faro. W Irlandyi są także góry (n. p. Longfieldberger, Sliebh-Donard 3150 stóp wysoka), wiele bagnisk się tu znajduje i jeszcze więcej nieuprawnego gruntu, niżeli w Anglii właściwej. — Przylądki: Kap północny, K. Clear. Klima jest tylko w górzystych i przykrych okolicach Szkocyi ostre, w innych zaś dla wilgotnego morskiego powietrza umiarkowane.

Wody. Odnogi w Anglii są przy ujściu Themse i Humber, jako też kanał Bristol; w Szkocyi: Firth of Clyde i t. d.; w Irlandyi: Dundalkbay, Lough-Fogle, B. of Galway i t. d. Cieśniny: Cieśnina Calais i S. Grzegorza, który łączy morze Irlandzkie z morzem Atlantykiem. Jeziora w Anglii: Winandermeer z 17 wyspami; w Szkocyi: Loch-Lommond na 24 mil Angielskich długie, a 8 szerokie, z więcej, niżeli 30 wyspami,

Loch-Ness na 22 mil długie i t. d.; Longh-Neagh, Earn i t. d. Rzek w Anglii znajduje się po 50, do których pomniejsze statki pływać mogą; znaczniejsze z tych są: 1) Tamiza (z połączenia Tamy i Izy powstająca); 2) Trent; 3) Severne. W Szkocyi: Tay, Forth, które wpadają do morza północnego; Clyde i t. d. W Irlandyi celniejsza jest Shannon; która (przy Castie-Connel zamienia się w rwący strumień; z którego środka ostre wierzchołki skał wystają) wpada do morza Atlantyckiego szerokością półtorąj mili. — Barrów, (po złączeniu się z Nore i Sur, nazwana Rosse). Wiele kanałów, bardzo pożytecznych, łączących morze Iryjskie z morzem północnem i najświetniejsze miasta fabryczne i handlowe.

Produkty. Zboże (niewystarczające), kartofle, warzywo, chmiel, retta, szafran, owoce, rumbardum, len, konopie, drzewo (lecz skąpo) i t. d.; rogata bydło, owce (z wełną bardzo delikatną), świnie, osobliwie dobre, kozy, osły, wielkie i mocne psy (zwane Dogge), króliki, koguty bitne (wyuczane do tego), ryby, osobliwie śledzie, ostrzygi; sól, ałun, witryol, węgle kamienne, srebro, żelazo, ołów, cyna (najlepsza w Europie), miedź, kobalt, szkło zwierciadlane, marmur, alabaster, galman, tak zwana ziemia Walker i wodny ołów, kreda, torfy, kryształ, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców ma Anglia 20½ million. z których w Anglii i Szkocyi 14 a w Irlandyi 6½ milion. Religia w Anglii i w Irlandyi Biskupia, a zaś w Szkocyi panuje tak nazwana presbiteryańska religia; lecz i inne wyznania w Anglii mają wolność odprawiać swe obrządki. Umiejętności i kunsztu nadzwyczajnego w tym kraju doznają wsparcia. Jednakże mimo wielu szkół niedzielnych (w Wallii 200) w samym Londynie jest 90,000 dzieci bez nauki. W Stycz. r. 1821, było w Anglii 213 pism perydycznych.

Fabryki doszły do najwyższego stopnia doskonałości; dostarczają najwięcej towarów wełnianych, bawełnianych, jedwabnych, żelaznych i stalowych, skór, płótna, papieru, szkła, porcelany, fałszywych pieniędzy obcych narodów, zegarków, narzędzi matematycznych i fizycznych i t. d. Cyna Angielska jest najlepsza, i najwięcej cynowych towarów wychodzi z Anglii. Handel najbardziej kwitnie i jest na całą prawie ziemię rozszerzony. Handel zewnętrzny zatrudnia 20,148 okrętów kupieckich.

Rząd jest prawami państwa (*Magna Charta, Habeas-Corpus* i t. d.) i zgromadzeniem stanów Państwa Parlamentem zwanem który się składa z Izby Parów (367) i Izby Niższej deputowanych z obwodów (658) ograniczony. Tron jest monarchiczno-dziedziczny, tak płci męskiej jak i kobiet. Królem jest złączonych Królestw Wielkiej Brytanii i Irlandyi *Wilhelm IV.* Wydatki w roku 1821 wynosiły 68,358,595 funt. sterl. z których 46½ mil. przeznaczono na opłatę procentów od długu narodowego; dług zapewniony wynosił w Czerwcu 1821, — 801, 565, 310 a niezapewniony 845 100,931 funt. sterl. Siła zbrojna r. 1821 w Wrześniu 68.000. Siła morska 590 okrętów wojennych o 120, aż do 4 armat, to jest 99 okr. lin., 34 fregat. i t. d., 22,000 majtków.

Podział.

A. Królestwo Angielskie składa się z 2ch części głównych, właściwej Anglii i Xięstwa Wales (*Walli*).

I. Właściwa Anglia składa się z 40 krain czyli Hrabstw (*Shires, Counties*):

1) *Middlesex*, z miastem *Londynem* (*London*) nad *Tamizą* (*Themse*), 60 mil angiell. od jej ujścia, m. s. państwa Brytyjskiego, rezydencya Króla i stolica Parlamentu z portem, największe miejsce handlu i najbogatsze na całej ziemi; długie jest na 1½ mili, a przeszło ½ mili szerokie, ma 8190 ulic, 105 publicznych placów, 146,309 domów; prócz 3121 dopiero się stawiających (między którymi jest 742 tak zwanych *Taverns*, 530 *Inns* czyli domów zajezdnych, 822 kawiarni, 5204 browarów i t. d.), 1,050,000 mieszk. Znakomity jest pałac Królewski rezydencyonalny *S. James* dom admirałski, bursa, bank. *Tower* (stara forteca, po części więzienie dla sprzeciwiających się rządowi, z zbrojownią, mennicą, archiwum państwa, gabine-tem kleynotów i t. d.); muzeum Brytyjskie, muzeum phelloplastyczne (w którym wielkości znacznej wystawione są modele budynków starożytnych, wszystkie z drzewa korkowego), godny podziwienia tak zwany dom Indyi wschodnich (z biblioteką i muzeum naturalnem i innych osobliwości z Indyi), 502 Kościołów, między którymi jest Kościół *S. Pawła*, długi na 500 stóp, a szeroki na 250; opactwo *Westmünster*, długi na 360 stóp, w którym się Królowie koronują i chowają; jest ono godnem widzenia dla pięknie malowanych okien, rozmaitych kaplic i pomników sławniejszych Anglików; 7 teatrów i t. d., wiele towarzystw uczonych, n. p. towarzystwo Królewskie umiejętności, towarzystwo geologiczne i t. d., 4050 szkół, między którymi jest 237 wolnych, 18 publicznych bibliotek, szkoła głucho-niemych i ślepych, szkoła leczenia bydła i t. d., 600 kunsztmistrzów, między którymi jest 300 sztycharzów, 176 drukarzy i t. d.; 112 domów dla ubogich, wiele domów dla sierót, szkoła szczepienia ospy krowiej, 17 szpitalów, 2 domy

Inwalidów, wiele towarzystw przyjaciół ludzkości dla wspomnienia potrzebujących, cierpiących i ratowania z niebezpieczeństwa, towarzystwo misyjonarzy, towarzystwo biblij; kuchnie zupy rumfordzkie; fabr. stali, złota, srebra, kapeluszy, zwierciadeł, mosiądzu, farb i inne, browary, warsztat okrętów. Korrespondencya handlu teraźniejszych kupców rozchodzi się po całej ziemi. Towarzystwo handlu Wschodnich Indyi, które wielkie bogactwa w Azji posiada, i inne towarzystwa handlu wewnętrznego i zewnętrznego. Królewskie letnie zamki *Ken-sington* i *Hamptoncourt*. Wieś *Chelsea*, dom inwalidów, fabr. porcelany, ogród botaniczny.

2) *Essex*, z miastem *Colchester*, nad Kolną; 2000 domów, 12,500 mieszkańców, 10 Kościołów, wielkie baraki dla wojska, starożytności Rzymskie, fabryka wełny i jedwabiu, połów ostrzyg.

3) *Suffolk*, *Ipswich*, m. nad spławną *Orwell*, ma port, 2200 domów, 12 Kościołów, 13,700 mieszk., miejsce urodzenia Kardynała *Wolsey*; gdzie *Newmarkes* sławne ubieganiem się do mety konno.

4) *Norfolk*, z miastem *Norwich* przy wpływie *Winsberg* do *Yary*, ma 8800 domów, 45 Kościołów, 37,256 mieszk., Biskupstwo; fabr. wełny, jedwabiu, kapeluszy. Forteca *Jarmouth* przy ujściu rzeki *Jare* do morza północnego, port, połów śledzi, których rocznie do 50 milionów tu wprowadzają; handel, kąpiele morskie; pomnik Lorda *Nelsona*.

5) *Cambridge*, z m. t. i., ma Uniwersytet, 2 biblioteki, 13 Kolegiów, 1800 domów, 11,000 mieszk.

6) *Hartford*, z m. t. i., Kolegium Wschodnio-Indyjskie dla członków towarzystwa Wschodnio-Indyjskiego.

7) *Buckingham*, z m. t. i., fabr. papieru i koronków.

8) *Oxford*, z m. t. i., Akademia, i *Woodstock*, fabr. stalowych łańcusków zegarkowych.

9) *Glocester*, z m. t. i., nad spławną *Sewerną*, stolica Biskupa, sławny w gotyckim guscie z wysoką wieżą, Kościół katedralny; fabr. szkoła i igieł.

10) *Monmoud*, z m. t. i., spław, handel.

11) *Hereford*, z m. t. i., stolica Biskupa.

12) *Worcester*, z m. t. i. stolica Biskupa, fabr. porcelany, szteingutu, skórzanych rękawiczek, obić i inne. Miasteczko *Stourbridge*, sławne hutami szkła i żelaza, z kopalnią węgla kamiennych.

13) *Warwikshire*, z najsławniejszem (co się tyczy fabryk) w Anglii miastem *Birmingham* nad *Trentą*, wraz z majątnościami tu należącemi. Posiada 15,652 domów, (1814) 87,753 mieszk.; towary żelazne, stalowe, mosiężne i miedziane, maszyny parne, których działanie wyrównywa mocy 6—50 koni, a wartość rocznie 4 milionów funt. szterl. wynosi. *Redditch*, fabr. igieł, które przez 600 rąk przechodzą, nim się zupełnie ukończą. W *Soho* znajduje się tak zwany młyn mieniczny przez *Matusza Boalton* r. 1788 wystawiony; w którym maszyna parna porusza 8 innych maszyn, a te w jednej godzinie 30—34,000 sztuk pieniędzy wybijają.

14) *Northampton*, z m. t. i., handel skór i koni.

15) *Bedford*, z m. t. i.

16) *Huntington*, z m. t. i., miejsce urodzenia *Oliviera Kromwella*.

17) *Rutlandshire*, z miasteczkiem *Okeham*, handlownem.

18) *Leicester*, z m. t. i., nad *Sourą*, 3300 dom., 23100 mieszk., fabr. bawełniana, wełniana i pończoch.

19) *Stafford*, miasto *Wolverhampton*, towary żelazne, miedziane. Niejakiś *Wedgwood* wystawił tu sławną fabrykę szteingutu, massy kamienną zwaną *Etruria*. Przy *Bradley* znaczna fabr. żelazna, i od 40 lat pali się tam zaprawiony minami węgiel kamienny, który jeszcze dotąd nie potrafiono zgasić.

20) *Shropshire*, z m. *Shrewsbury*, handel.

21) *Cheshire*, z m. *Chester*, stolica Biskupa, port, fabr. rękawiczek i fajek; handel sera, budowla statków. *Northwich*, żupy solne.

22) *Derby* z m. t., fabr. porcelany, szteingutu, minii i inne.

23) *Nottingham*, z m. t. i., największa fabr. pończoch w Anglii; fabr. blejwasu i sławny jarmark.

24) *Lincoln*, z m. t. i., stolica Biskupa, biblioteka; fabr. kamlotu.

25) *York*, z m. t. i., stolica Arcybiskupstwa, którego Arcybiskup, drugi w Anglii mieszka w *Bishopstow*; fabr. kartunu; sławne jeżdżeniem konnem do mety. Miasto *Hull*, właściwie *Kingston upon Hull* przy ujściu *Humber*, fort., szpital marynarki; psy okrętowe *Dogges*; fabryka lanego żelaza, topielnia tranu, port, handel morski. *Leeds* nad *Airą*, fabryka sukna, żagli, materaców do podłóg, płótna i inne. *Sheffield*, fabr. towarów żelaznych i stalowych.

26) *Lancashire*, z miastem *Manchester* nad *Irwell*, 98,573 mieszk., fabr. aksamitu, mianszestru, pliszu i fabryka piki, handel. *Liverpool*, drugie miasto handlowe w Anglii, z portem przy ujściu *Mersey*, 94,576 mieszk., towarzystwo literacko-filozoficzne, *Atheneum*, liceum, szkoła ślepych; fabr. zegarków, pończoch, tabaki, porcelany, cukru, farby *Cudbear* i inne fabryki, spust okrętów. *Stonphurt*, Kolegium Jezuickie.

27) *Durham*, z m. t. i., na wzgórkach, i prawie całkiem od rzeki *Weare* oblana, 1000 domów, 7500 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny.

28) *Nordhumberland*, z m. *Newcastle* nad *Tyną* z portem przy mieście *Shields* czyli *Sheales*, gdzie kopalnia węgla kamiennych; fabr. żelaza i stali. huty skłanne, fabr. wityriolu, żupy solne, wyciąg złota, srebra, warsztat powroźniczy do robienia lin okrętowych, dobry warsztat okrętów. *Berwick*, fabr. pończoch, handel, port. *Swalweel*, fabr. żelaza i stali, kotwic, łańcuchów i t. d.

29) *Cumberland*, z miastem *Carlisle*, nad *Edon*, ma 1400 domów, 12,500 mieszk., stolica Biskupa; fabr. wętek. Nie daleko stąd miasteczko *Keswick*, w którym wyrabiają najlepsze ołowki.

30) *Westmoreland*, z miastem *Kendal*, fabr. materyi wełnianych i skór. Na zachód w morzu Irlandzkim leży wyspa *Man*, która ma swój właściwy Rząd; połów śledzi trudni 500 statków, i przynosi 200,000 funtów sterling.

31) Kentshire, z miastem *Cantebury* z Arcybiskupstwem, którego Arcybiskup jest uajpierwszym Parem w państwie, i mieszka pospolicie w Londynie; fabr. mydła, bawełny i wełny. Miasto portowe są: *Dover*, mocna fort; miejsce przewozu do Francyi. *Chattam* z największym magazynem morskim, główne stanowisko floty Królewskiej. *Greenwich*, szpital morski, gwiazdopatrz, przez który poprowadzony południk za najpierwszy przyjęto w Anglii, szkoła żeglugi. Miasteczko *Cravesand*, ogrody włoszczyzny dla Londynu i okrętów, najpierwszy port na Tamizie, odległy 22 mil angielskich od Londynu.

32) Sussex, z miastem *Winchelsea*, port, lecz teraz piaskiem zasypany; szpital żołnierzy morskich.

33) Surrey, część Londynu *Southwark* i zamek letni Królewski *Kew*.

34) Berksh, gdzie miasto *Reading*; przy ujściu Kannety do Tamizy, ma 1800 domów i 10,800 mieszk. *Asthon*, 19,000 mieszk. Miasteczko *Windsor* z zamkiem Królewskim.

35) Hampsh czyli *Southampton*, z miastem *Portsmouth*. najlepsza forteca w Anglii; bezpieczny port, warsztat okrętów. Akademia morska, szpital ludzi okrętowych. Miasteczko *Spithead* czyli *S. Hs lens* z wybornym portem. Wyspa *Wight* i t. d. wyspy leżące przy brzegu Francyi: *Jersey*, *Guernsey*, *Alderney* i t. d.

36) Devonsh, z miastem *Exeter* nad Ex, ma wielki Kościół katedralny, wiele pięknych domów, 16 Kościołów, 19,000 mieszk. Fort. *Plymouth*, port, warsztat okrętów, Królewski szpital morski, magazyny morskie i znaczny handel.

37) Sommersetsh, z miastem *Bristol* nad Avon: po Londynie i Liverpoolu najznakomitsze i najbogatsze miasto handlowe w Anglii; 1814 rachowało 71,279 mieszk.; ma fabr. szkła, tygli chemicznych z miedzi i żelaza; fabr. szrotu patentowana, kopalnia ołowiu i węgla, fabr. wełny, fajek i bardzo dobra fabr. cukru, mosiądzu i farb; budowla statków; instytut rzemiosł dla biednych niewidomych; port, handel prawie 2000 okrętami prowadzi. Miasto *Bath* z 25,000 mieszk., ciepłe kąpiele, stolica Biskupa.

38) Wiltsch, z miastem *Salisbury* czyli *New-Sarum*, stolica Biskupa z godnym widzenia gockim Kościołem katedralnym; fabr. stali, towarów wełnianych, pergaminu, koronek; 9500 mieszk.

39) Dorsetsh, z miastem *Dorchester*, stol. Biskupa; fabr. wełny, browar. Półwysep *Portland*, gdzie kopalnie kamienne.

40) Cornwall, z miastem portowem i handlowem *Falmouth*, stacya statków, wypływających do Portugalii, Wschodnich Indyi i Połudn. Ameryki. Wyspy *Seilly* czyli *les Sorlingues*, zbiór 245 do 6 niezamieszkałych wysp i skał.

II. Księstwo Walii (*Wales*, *Wallis*) podzielone na północne i południowe. M. s. *Pembroke* z wybornym portem *Milford* z 4000 mieszk., handel. Miasto *Swansea*, gdzie port, kopalnia węgla kamiennych, miedzi, główne miejsce handlu Wales. Wyspa *Anglesey* z bogatemi minami miedzianemi, które przynoszą rocznie 300,000 szterlingów.

B. Królestwo Szkockie podzielone jest na wyższy kraj i niższy i jeszcze pospoliciej na południową Szkocję, średnią i północną, 33 Hrabstw.

1) W południowej Szkocyi, jest m. s. Królestwa *Edinburg* jedno z najpiękniejszych lecz razem (dla nieregularności domów w starém mieście) jedno z najbrzydszych miast w pobliskości odnogi Forth, 7 mil angielskich obwodu mającój, z *Leith*, 102,987 mieszk. liczące. Jest tu kwitnąca Akademia, instytut głuchoniemych, asylum dla ślepych, towarzystwo uczone, n. p. towarzystwo Wernerskie badaczów natury (zebrane na część Wernera mineraloga Saskiego); fabr. skór, szkła, porcelany, papieru, mydła, krochmalu, farb, wódki i t. d., handel. *Leith* z portem *Edinburgh*, oddalone od niego na $\frac{1}{2}$ mili angiell., huty szklanne, warsztat okrętów, kuźnia kotwic, rafinerya cukru i soli. Handel i Akademia. *Glasgow* nad Clyde, drugie miasto w Szkocyi, ma 108,830 mieszk.; fabr. bawełny, płótna, wstążek, barakanu; prócz tego fabryki szkła, szteingutu, Cudbear, fabr. nici i skór. Miasto *Andrews*, Kollegium, port. *Paisley* nad rzeką Cart, fabr. bawełny, jedwabiu, skór, mydła, płótha, nici, żelaza i inno. Miasteczko *Carron*, kopalnia żelaza, ludwisarnia.

2) W średniej Szkocyi miasto *New-Aberdeen* z stolicą Biskupa, Akademią; ma port, fabr. sukna, płótna, nici, pończoch, i znaczny prowadzi handel. *Campbeltown*, na półwyspie Kantyre, z portem. Miasto handlowe *Perth* nad Tay, szkoła handlu, fabr. linonu, bawełny, skór i inne; blech, połów łososi. Część wysp Hebrydyjskich przy brzegu zachodnim, jako to: *Mull*, na której wiele się trudnią wyrabianiem sody. *Staffa*, gdzie jaskinia Fingala z sławnymi białowymi słupami.

3) W północnej Szkocyi *Invernees* nad ujściem Nesy (która nigdy nie zamarza) do Muray. *Frith* jest m. s. wyższego kraju Szkockiego, z warownym zamkiem i portem, fabr. bawełniana, wełniana, lnu, konopi, lin i inne. Wyspy Hebrydyjskie *Lewis*, *Harris* i t. d. Wyspy Orkadyjskie w liczbie 67, z których 29 jest zamieszkałych, innych zaś używają na pastwiska. Największa jest *Pomana* czyli *Mainland*, z miastem *Kirkwall*. Wyspy Shetlandzkie (46 większych, 40 mniejszych zdalnych do paszy i 80 opok); najmniejsze są Shetland i Mailand z miasteczkiem *Lerwick*.

C. Królestwo Irlandzkie, które 1307 mil kw. i 4,500,000 mieszk. zawiera, składa się z 4ch części głównych, a 32 Hrabstw.

1) Leinster, m. s. Królestwa jest *Dublin*, po Irlandzku *Balacleigh* z dobrym portem nad Liffey i odnogą ma 15,645 domów, 167,899 mieszk., stolica Wice-Króla i Arcybiskupa, Prymasa państwa, Akademia, szkoła medycyny, Akademia Królewska umiejętności; fabr. bawełny, jest tu dobra fabr. szkła, krochmalu, cukru, tabaki i linonu; śródek handlu Irlandzkiego, osobliwie płótnem, zbożem, mięsem, towarów wełnianych i bawełnianych.

2) Ulster, z miastem handlowem *Belfast* nad odnogą, port, rafinerya cukru, *Londonderry*, stolica Biskupa, ma port, fabrykę płótna, 1600 dom., 20,000 (10,000) mieszk. Pałac Biskupi ozdobiony jest malowidłami sławnych Włoskich malarzów.

3) Connaught, z miastem handlowem i portowem *Sligo* i *Galway* nad odnogą t. i.

4) Münster czyli Mounster, z miastem *Waterford*, stolica Biskupa; jest tu port, rafinerya cukru i soli, fabryka płótna, flint, szkła i innych towarów z żelaza, miasto to prowadzi znaczny handel, łowienie ryb jest znaczne, a śledzi mnóstwo prawie niewyczerpane. *Cork*, drugie miasto Irlandzkie, 87,000 mieszk., stolica Biskupa; port, tkarnia, palenie whisky dobry browar porteru, fabr. szkła, mydła, świec, żagli, żelaza, prochu, płótna, warsztat okrętów, handel.

Do Króla Angielskiego należą także:

1) Forteca *Gibraltar* na wybrzeżu ziemskim, przy cieśninie Gibraltarskiej, w Hiszpanii, pod górą na 1400 stóp wysoko i bardzo przykrą z strony lądu; ma 4000 mieszk., prócz osady; port.

2) Wyspą *Helgoland* na morzu północnem, 420 domów, 2000 mieszk., między którymi jest 350 Lootsów, sławna strażą wszystkich okrętów, płynących do Jody, Wesery, Elby, Eideru i Jeveru, pałacami się węglami na ugorze tak we dnie, jako i w nocy, tak że od 6 mil w nocy widać. Sławna i z poławu ryb i raków.

3) Wyspy *Malta*, *Gozzo* i *Comino* (zob. Włochy).

4) Porty i wybrzeża wysp Jońskich.

Posiadłości Anglii w innych częściach świata są:

1) W *Azyi*: posiadłości kompanii wschodnio - Indyjskiej czyli Bengal, Bahar, Orissa, Bombay, części Coromandelu i Malabaru, wyspy Ceylon, część Sumatry, Borneo i t. d., i wyspa Xiażęcia Wales.

2) W *Afryce*: Senegambia, wyspy Bulam, rozmaite miejsca na brzegach złotych i brzegach niewolników, wyspa S. Heleny, Kapland, Maskarońska wyspa Isle de France, wyspy, Mahé czyli Sechelle i wyspy Admiranty.

3) W *Ameryce*: Kraje Hundsonsbaai czyli Labrador i Newwales, wyspy Newfoundland, półwysep Nowa Szkocya z wyspą Cap Breton, nowy Brunzwig, część Kanady, nowy Albion i t. d. W *Ameryce południowej*: kolonie Demerari, Essequibo i Berbice w Gnianie; wyspy Jamaica, Barbados, wyspa S. Trójcy (S. Trinidad), Grenada, S. Wincętego, Dominika, Antiqua, S. Lucyi, Tabago, niektóre z wysp Panny Maryi, Bahama czyli Lukajskie i Bermudas czyli Sommera wyspy.

4) W *Indyach południowych* wszystkie wyspy odkryte na-przód od Anglików, osobiwie część brzegów wschodnich Nowej Hollandyi, i wyspy Norfolk i t. d., razem 101,532 mil kwadr. 95,220,000 mieszk. Do tego Król Angielski jest razem Królem Hannowerskim.

§. 12. Królestwo Duńskie.

Części, z których się składa; położenie, granice, obszerność. Do państwa Duńskiego należy Królestwo Duńskie, wyspy Färoer i Islandya; Wyspy wspomniane leżą 54° — 57° północnej szerokości, a 25° $10'$ — 30° $10'$ długości. Islandya leży od 63° — 67° pół. szerokości, 355° — 1° dług. Dania składa się z lądu stałego i wysp, graniczy na wschód z morzem Wschodniem i Niemcami; na południe z Elbą i Niemcami, na zachód z morzem Połnocnem (u Duńczyków morze zachodnie); na północ z Kattegatem. Wyspy Faeroer i Islandya leżą w północno - zachodniej Europie, Obszerność całego państwa wynosi $2453\frac{1}{2}$ mil kwadr.

Grunt i klima. W Danii jest grunt równy, ma nieco pagórków, ale nie ma gór; powietrze jest umiarkowane lecz nieco wilgotne. Wyspy Faeroer, są to skały pokryte ziemią na łokieć, klima jest umiarkowane. Islandya jest bardzo górzysta i skalista; niektóre wierzchołki gór są okryte ustawicznie lodem i śniegiem; inne są wulkaniczne, jako to: Hekla 4300 stóp wysoka, Krabla, Leihnrnukr i t. d. Pomiedzy źrzodłami gorącemi jest najslawniejsze Geiser, które codziennie przez kilka minut dymiącą się wodę do 90 stóp w powietrze wypuszcza.

Wody. W Danii jest Kattegat czyli odnoga Kodańska, która rozłącza Norwegią, Szwecyą i Danią; Lymfiord, długa odnoga na 20 mil i Schlei. Trzy cieśniny: Sund czyli Oeresund, Bełt wielki i mały łączą morze wschodnie z północnem. Rzeki w Danii: Elba, Guden, Schwentine, Eider i t. d. Kanał Schleswig-Holsztyński oddziela Holsztyn od Schleswig, i łączy morze wschodnie z północnem.

Produkta w Danii najwięcej takie są, jakie w strefie umiarkowanej północnych krajów Europy znajdować się zwykły; a mianowicie: Bydło rogate, konie, owce, świnie, bekasy, łyski, papugi, nurki, pszczoły, ryby, ostrzygi, raki morskie, zboże, chmiel, tabaka, len, reta, drzewo, ałun, torfy, węgle kamienne, witryol, wapno, kreda, ziemia zwana *Walker* i porcelanowa, marmur, kamienie młyńskie, bursztyn, sól, wody mineralne. Na wyspach Faeroer bydło, osobiwie owce, morskie ptaki, ryby, węgle kamienne. W Islandyi rogate bydło, owce, psy morskie, ryby, ptaki zimorodki, sól,

siarka, torf, mech do jedzenia, od kilku lat także jęczmień, ziemniaki, rzepa.

Mieszkańców ma 1,862,000. Panująca religia jest Luterska: lecz i inne wyznania religii chrześcijańskiej mają wolność odprawowania swych obrządków.

Fabryki coraz bardziej zakwitają; lecz braknie im zdatnych ludzi, ponieważ zatrudniają się najwięcej uprawą produktów naturalnych. Dania handluje z wszystkimi częściami świata.

Rząd jest monarchiczny samowładny, a po wygastłej linii płci męskiej spada na płć żeńską. Królem Duńskim jest *Fryderyk VI.* Dochody 8,500,000 złot. niem. Dług wartości 110 milion. Tal. Siła lądowa 20,000 ludzi. Siła morska 3 okręty liniowe, 4 fregat. 1 Kutter i pomniejsze statki.

Części:

I. Królestwo Duńskie, wyjąwszy Xięztwa, jest podzielone na Dyecezye czyli Gubernie dyecezyalne Stifter, Stifteämter.

1) Dyecezya Seeland składa się z 52 wysp; najznakomitsza jest Seeland, przez Sund od Szwecyi oddzielona, a przez Bełt od wysp finejskich; ma 127 mil kwadr. i 296,000 mieszk., jest długa na mil 12 a 10 szeroka, m. s. całego państwa rezydencya Króla i forteca *Kopenhaga*, po Duńsku *Kiöbenhavn*, na obudwóch brzegach cieśniny Seeland i Amak; przed okropnem bombardowaniem Anglików od dnia 2—3 Września 1807 było w niem 5156 domów, 95,000 mieszk., między którymi 2400 żydów; wyborny port, 3 zamki Królewskie, 21 Kościołów, 3 Portugalskie, żydowskie synagogi, prócz Niemieckich, 22 szpitalów, 30 domów dla ubogich, bursa, zbrojownia. Godna widzenia jest wieża okrągła, na 150 stóp wysoka, 54 szeroka; wchodzi się na nie w kształcie ślimaka; dla tego można na nią także koniami z wozem wjechać i zjechać. Między publicznymi placami jest najpiękniejszy rynek Fryderyka z postumentem Króla Fryderyka V. Stolica Biskupa Luterskiego, Akademii z biblioteką, teatrem anatomicznym, ogrodem botanicznym, gwiazdopatrzem i t. d.; kilka Akademii, towarzystwo uczonych i inne do polepszenia dobra obywatelskiego; szkoła katedralna, szkoła dla dzieci Weteranów, szkoła marynarki, Instytut misyi (*Collegium de cursu evangelii promovendo*), muzeum starożytności, instytut głucho-niemych i ślepych; fabr. sukna, bawełny, jedwabiu, kartunu, porcelany, cukru, tabaki, bronzu i inne; handel znaczny. Królewskie zamki letnie: *Friedrichsberg*, gdzie zbiór malowideł i wielka Królewska stajnia, *Friedrichsborg*, *Freudensborg*, *Hirschholm* i *Jägerpreis*. Miasto *Helsingör* nad Sundem, fabr. kapeluszy słomianych, broni i cukru, druk na kartonie; port. W pobliżności Kościoła *Kronenburg* na wybrzeżu ziemskim nad Sundem, w którym płacą cła okręty przez Sund przechodzące. *Roschild* (*Röeskilde*), gdzie grób rodziny Królewskiej w Kościele S. Trójcy. *Korsör*, forteca

nad Bełtem wielkim, port, handel, przejazd przez wielki Bełt do Nyeborg w Finii. *Sorøe*, Akademia umiejętności politycznej, prawa, matematyki. Do tego wyspy: *Amak*, na której jest część Kopenhagi. *Bornholm* w pobliżu którego znajduje się 5 wysp ziemnych (*Ertholmen*) pod wspólnem nazwiskiem *Christiansøe*, gdzie forteca, port, połów dorszu, kablionu, śledzi i psów morskich. *Samsøe*. *Moen*.

2) Dyecezya Fyen czyli Fünen składa się także tylko z wysp. Na Fyen czyli Fünen, (która, co do wielkości, druga jest z wysp Duńskich, ma bowiem 10 mil dług. a 8 szerok., 56 mil kwadr. rozległa, mieszk. 110,000 między Bełtami, jest m. s. *Odensee* nad kanałem długim na 1 milę, który pod Stüge do *Odensefoehrde* wpływa, stolica Biskupa, seminarium nauczycieli; fabr. skór, rękawiczek, cukru, mydła; handel, spław. *Nyeborg*, forteca nad wielkim Bełtem, przejazd do *Korsør*. Wyspa *Langeland*.

3) W Dyecezyi Laaland są wyspy *Laaland*, najżyźniejszy kraj w Danii, i *Falster*.

4) Dyecezye na Półwyspie (czyli wyspy utworzone kanałem Schleswig-Holsztyńskim) *Jütland*, podzielone na właściwy *Jütland* i Xięstwo *Schleswig*. W północnej *Jütlandyi* są 4 Dyecezye:

a) *Aalborg*, z m. t. i. nad *Lymfiord*; fabr. jedwabna, rękawiczek, broni, cukru, handel, stolica Biskupa.

b) *Wiborg*, z m. s. *Jütlandyi* *Wiborg*, nad rybнем jeziorzem *Asmild*, ma 3 kościoły, 4000 mieszk. stolica Biskupa; fabr. wełny, jarmarki.

c) *Aarhuus*, z m. t. i. nad *Kattegatem*, stolica Biskupa, port, handel, 850 domów, 6000 mieszk.

d) *Ribe* czyli *Ripen*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel. *Kolding*, fabr. sukna, handel; przejazd przez mały Bełt do *Assens* przez *Fünen*. *Fridericia*, fort, tylko ta jedna w *Jütlandyi* nad małym Bełtem, port, fabr. sukna.

Południowa *Jütlandya* czyli Xięstwo *Schleswig* ma mil kwadr. 162 i 228,000 mieszk., kanał *Kiel* i *Eider* oddzielają je od *Holsztyńskiego*, z m. s. *Schleswig* nad odnogą *Schlei*, z zamkiem *Gottorp*, gdzie szkoła wyższa, instytut głuchoniemych; fabr. fajansu, szteingutu czyli naczyń wyrabianych z masy kamiennej. *Flensburg* (nad odnogą *Flensburgerwick*), główne miasto handlu tego kraju, port; fabr. cukru, żagli, handel. *Hasum*, szkoła wyższa; fabr. tabaki i inne. *Tondern*, port, koronków fabr. bawełniana; fabr. tabaki i skór. *Eckernförde*, port, dom inwalidów. Fortecla *Friedrichsort*, przedtem *Christianspreis*: *Tönningen* nad *Eider*, port, handel. Wyspa *Alsen* (z miastem *Sonderburg*, szkoła wyższa i zamek *Augustenburg*). *Arrø*, *Femern*, *Sylt*, *Föhr* i t. d.

Xięstwo *Holsztyńskie*, leżące między morzem wschodniozachodniem, *Elbą*, *Eiderą* i kanałem *Kiel*, ma 144 mil kwadr. i 325,000 mieszk. M. s. i fortecla *Glückstadt* nad *Elbą* i *Rhin*, 5178 mieszk. i portem. Miasto *Kiel* 7075 mieszk., port, Akademia, wyższa szkoła, rafinerya cukru, handel, jarmark (kopertą nazwany), początek kanału *Schleswig-Holsztyńskiego*. *Rendsburg*, fortecla nad *Eider* 7572 mieszkańców. *Plön*. — Tu należą także majątności *Pinneberg*, wieś *Blankensee*, połów na jeziorze. Miasto handlowe *Altona* nad *Elbą* z portem, 2227 do-

mów, 23,085 mieszk., między którymi 2400 żydów; gimnazjum akademiczne; towarzystwo patryotyczne dla X. Holsztyńskiego i Schleswig warsztat okrętów, handel morski. — Hrabstwo Ranzau z miasteczkiem *Elmshorn*, spław na Elbie.

Xięstwo Sasko-Lauenburg, z miastem *Ratzeburg* na wyspie w jeziorze utworzonej t. i. (część należy do W. Xięcia Meklenburg-Strelitz); szkoła katedralna, młyny, miedzi i mosiądzu, handel. *Lauenburg* nad Elbą i *Steckenitz*, na której towary sprowadzone Elbą do Lubeki przewożą, z 350 domami i 3283 mieszk., cło na Elbie, spław. *Möllen* nad *Steckenitzą*, mające 228 domów i 1596 mieszk.; leży tu grób *Tylla Eulenspiegel* zwanego.

II. *Faeroer* (*Oer* znaczy po Duńsku wyspy) na morzu północnem; 90 mil na zachód od Norwegii, a w południowo-wschodniej stronie 70 mil od Islandyi oddalone; oprócz pomniejszych wysp, rachują ich do 25, z których 17 tylko jest zamieszkałych. Największa jest *Strömøe* z miastem *Thorshavn*, port, miejsce targów ze wszystkich wysep.

III. Wyspa Islandya, leży ku północnemu biegunowi, na 120 mil od Norwegii a na 27 od Grenlandyi; zawiera 1405 mil kwadr. i (w. r. 1808) 48,063 mieszk. m. s. *Reikiawik*, 500 mieszk., stolica rządu dyceczalnego, Królewski gwiazdopatr; towarzystwo biblii, port; fabr. wełny. Miasto *Reinkinrik* dawniej *Skalhöld*. *Bessastad*, port; jedyna szkoła w Islandyi.

Do Danii należące kraje są:

W *Azji*: *Trankebar* z *Dansborg*; niektóre faktoryje w *Malabar* i 3 wysp *Nikobar*; w *Afryce*: *Christiansburg*, *Friedensburg* i t. d. w *Gwinei*: w *Ameryce*: Kolonie w Grenlandyi, wyspy *S. Tomasza*, *S. Krzyża*, *S. Jana*, z częścią wysp *Krabben*. Ogółem 339½ mil kwadr. 96,000 mieszk.

§. 13. Królestwo Szwedzkie i Norweskcie.

Położenie, granice, obszerność. Szwecya i Norwegia leży od 24° 50' — 41° długości, 55° 32' — 71° 10' szerokości; graniczy na południe z morzem wschodniem i odnogą *Botnicką*; na wschód z morzem wschodniem, odnogą *Botnicką* i *Rossyą*; na północ z morzem północnem, na zachód z morzem północnem, *Katteгатem* i *Sundem*. Obadwa Królestwa rozległe są na 16,155 mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, a na północ znajdują się od wieków śniegiem okryte Alpy, których wysokość często do 8000 stóp dochodzi. Znaczniejsze góry są: *Kiölen* (*Tjällen*) z dwoma odnogami *Se-*

vebirget i *Dosre Field* (długi Field). Przedgórze: Nordcap. Znajduje się tam także wiele jezior, bagien, lasów i t. d. Powietrze jest po większej części zimne, lecz czyste i zdrowe.

Wody. Morze wschodnie tworzy odnogę Botnicką i jest złączone cieśniną Sund z odnogą północną Kattegat. W Norwegii są odnogi: Svinesund, Christianiabai i t. d. Mnóstwo jezior, jako to: Mälär, Hielmar, Wener, Wetter i t. d. Rzek pod nazwiskiem Elfen jest niezliczone mnóstwo. Znaczniejsze atoli wymieniają się, w Szwecyi: Motallastrom, Göthaelf, Dalelf, Torneä i t. d.; w Norwegii: Glommen, Drammen, Torridal i t. d. Kanały, n. p. kanał Trollhätta.

Produkta. Srebro, żelazo, miedź, kryształy, marmur, wapno, magnes, asbest, kobalt, alun, siarka, wiotryol, saletra, sól morska, źródła mineralne i t. d.; w znacznej ilości lasy, nieco zboża, lnu, konopi, tytoniu; byłoby liche i niewystarczające na potrzeby krajowe; Renny, wiele zwierzyny, także wilki, niedźwiedzie i t. d.; ryby osobliwie śledzie i łososie.

Mieszkańców jest tylko 3,307,206 (w Szwecyi 2,424,000, a w Norwegii 885,000). Miasta albowiem w tym kraju rzadko więcej jak 4000, a najwięcej tylko 300 mają mieszkańców. Panującą religią jest Luterska tylko; inne chrześcijańskie wyznania są cierpiane, lecz nie używają praw obywatelskich.

Fabryki są nieznaczne, osobliwie w Norwegii, wyjąwszy obrabianie metalów i drzewa. Prowadzą handel osobliwie z Anglią, Portugalią, Hiszpanią, Lewantem, Wschodnimi Indyami, Ameryką i t. d.

Rząd dziedziczny w linii męskiej; przez Sejm Szwedzki i Storting w Norwegii (do którego szlachta, duchowieństwo, mieszczenie i wieśniacy należą, a w których rękę prowadawstwo zostaje), tudzież przez Radę Stanu jest moc Monarchy ograniczona. Teraźniejszy Król jest *Karól XIV.* (Jan) (dawniej Bernadotte). Dochody państwa wynoszą 12 milion. złotych niem. Siła zbrojna lądowa złożona z 60,000 (144,000) ludzi; flota zaś z 11 liniowych okrętów, 10 fregat., i kilku mniejszych statków. Prócz tego flota do straży granic przeznaczona ma 200 drobnych statków. —

Podział.

A. Królestwo Szwedzkie składa się z 4ch części głównych:

I. Szwecya na 5 prowincyi podzielona:

1) Upland, z m. s. państwa i rezydencyą Króla *Stockholm* przy ujściu jeziora *Mälär* do morza wschodniego, wystawione na wyspach i półwyspach, z wybornym portem; 6000 domów, 62,830 mieszk., między któremi 160 żydów, 290 ulic, 22 kościoły, 13 mostów, 2 teatry; ma półczwartej mili w obwodzie, zamek królewski w Włoskim guscie wystawiony, z biblioteką zawierającą 30,000 książek, i Muzeum, dom admiralicyi, zbrojownia, bursa; na placu *Nordermala* jest statua Króla *Gustawa Adolfa*, a na rynku właściwego miasta postument *Gustawa III.*; towarzystwo uczonych, Akademia wojskowa, dobre szkoły i fundusze dla ubogich, instytut głucho-niemych i ślepych; fabryka jedwabiu, bawełny, wełny, płótna, cukru, porcelany, fajansu, skór, tytoniu, złota i srebra, lakieru i inne; ludwisarnia, warsztat okrętów; najpierwsze miasto handlowe w Szwecyi. Letnie zamki Królewskie: *Ulricstal*, *Drottningholm* (galerya obrazów, zbiór monet i medalów, gabinet naturalny), *Haga*, *Carlsberg* (z Akademią wojenną, tak dla wojska na lądzie, jako też na morzu). Miasto *Upsala*, stolica Arcybiskupa, Prymasa państwa (który jednak ma swój pałac w *Gamla*, (starym) *Upsalu* i dawniej on tylko koronował Króla), Akademia z biblioteką, obserwatorium astronomicznem i ogrodem botanicznym, w którym jest pomnik *Lineusza*; seminarium predykantów, szkoła katedralna. *Dannemora*, najświetniejsza kopalnia żelaza w państwie z 25 górami kopalniami; pospolicie wydobywają kruszcza od 50 do 80 C., do czego trochę miedzi, ołowiu i srebra przybywa. *Oeregrund*, port, handel.

2) *Westmannland*, gdzie miasto górnicze *Sala* czyli *Salberg* na górze z najbogatszymi minami srebra w Szwecyi, która rocznie do 2169 Tal. czystego dochodu przynosi. Znajduje się tu stary zamek i dobre gimnazjum. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel, osobliwie żelaznymi i mosiężnymi towarami.

3) *Dalarne*, *Dalekarlia* czyli *Thalland*, z miastem górniczem *Falun*, kopalnia miedzi, która należy do pewnego towarzystwa: fabr. fajek, tytoniu.

4) *Nerike* czyli *Niederreich*, miasto *Oerebro* nad jeziorem *Hielmar*, towarzystwo uprawy roli, port, kopalnia żelaza, handel.

5) *Södermannland*, z miastem handlowem *Nyköping*, gdzie port, fabr. sukna, safianu, mosiądzu; ludwisarnia. *Eskilstuna*, fabr. stali. Zamek letni Królewski *Gripsholm* na wyspie w jeziorze *Mälär*.

II. *Gotlandya* czyli Państwo *Gotyckie* jest podzielone na:

1) *Wschodnią Gotlandyą* z miastem handlowem *Linköping*, stolicą Biskupa. *Norköping* przy ujściu *Motali* do morza wschodniego, port, warsztat okrętów; fabr. mosiądzu, naparsztków, tabaki, gwoździ, sukna, skór, cukru. *Calmar*, forteca, stolica Biskupa, port, fabr. wełniana; sławne *Unia*

Kalmarską. Dobra *Finspänge*, fabryka żelaza, działolejnia. Wyspa *Oeland* i *Gethland*, z miastem handlowym *Wisby*, stolica Biskupa i port.

2) Południowa Gotlandya, gdzie miasto *Karlskrona* z warownym morskim portem, w którym ma stanowisko zwyczajne flota wojenna, warsztat okrętów, szpital dla matkow. *Malmö* nad Sundem, port; fabryka sukna, cukru, pończoch, kapeluszy, skór, tabaki; połów, handel. *Lund*, forteca, Akademia, stolica Biskupa, seminarium predykanów. *Landskrona* z portem warownym nad Sundem, fabryka tabaki i skór, handel. *Helsingborg*, fabryka kapeluszy i wstążek; handel, wody mineralne. *Halmstadt*, fabryka wełniana, handel. Wyspy *Hween* i *Ween* na Sundzie.

3) Zachodnia Gotlandya z miastem handlowym nadmorskim *Gothenburg* nad ujściem rzeki *Gotthaelf* do morza północnego, 19,542 mieszk., jest tu wiele kanałów przez które 24 mostów przechodzi, port, stolica Biskupa, Królewskie towarzystwo umiejętności, dom zwany *Seemannshaus*, wystawiony dla kalek wojska morskiego, i osób celujących zdolnością z pomiędzy tychże, szkoła żołnierska; fabryka sukna, obić, cukru, zwierciadeł, jedwabiu, żagli, 4 warsztaty okrętów; połów śledzi; po Sztokholmie najznakomitsze miejsce handlu Szwedzkiego, ma 120 własnych okrętów, którymi aż do Indyi wschodnich towary wysyła. *Marstrand*, port.

III. Norland czyli Nordland, gdzie miasto handlowe *Gefle* nad Botnicką odnogą, 5620 mieszk., stolica Biskupa; fabryka płótna, żagli, tabaki, cukru; warsztat okrętów.

IV. Laponia (*Lappland* czyli *Sameland*), zamieszkała od Lapończyków, prowadzących życie pasterskie. Znajduje się tu mała liczba osadników z Szwecyi, Finlandyi i Niemiec. Wieś *Ascle* i *Kengis*, kopalnia żelaza, nad Ardą, ostatnia w stronie północnej.

B. Królestwo Norwegskie podzielone jest na następujące ekonomie:

1) *Aggerhuus*, z m. s. Królestwa *Chrystyania* nad odnogą *Kattegatu*, z 11,040 mieszk., Akademią, Królewską szkołą kadetów lądowych, szkołą katedralną, wolną szkołą rysunków, stolicą Biskupa, Kollegium wojen morskich; fabryka sukna, płótna, sifianu, prochu, papieru, żelaza i inne; handel 50 własnymi okrętami, które czasem same się tylko do wschodnich Indyi udają. Forteca *Friedrichsstadt*, gdzie port i handel, i *Friedrichsstein*, na 350 stóp nad morze północne wzniesione; fabryka tabaki, handel żelazem i drzewem. Miasto *Kongsberg* na górze nad Louven, fabryka zabawek dzieciennych; sieją i hodoją tu wiele rhabarbaru.

2) *Christiansand*, z m. s. t. i., stolica Biskupa, port, handel drzewem. Forteca *Christiansholm* i *Friedrichsholm*.

3) *Bergen*, z miastem handlowym i fortecą *Bergen* nad odnogą *Waag*, 18,080 mieszk., port, stolica Biskupa, szkoła Królewska, towarzystwo składek i wsparcia dla wiernych słujących; fabryka cukru i fajansu; powszechny plac jarmarków krajowych.

4) *Drontheim*, z miastem t. i. przy ujściu *Nid* do odnogi morskiej; stolica Biskupa, towarzystwo wolnych kunsztów,

port; fabr. cukru, jachtów i saletry, rafinerja cukru i soli morskiej, handel. *Bøerås*, agie Królewskie miasto na górze z bogatą kopalnią miedzi.

5) *Nordland z Finmarken i Laponią*. Laponcy-kowie, którzy się zowią *Sami*, jest naród włóczący się z swymi renami, które zaspokajają najpierwsze ich potrzeby, bez roli, znają jednak nieco mechanicznych kunsztów. Tu są wierzchołki najdalej posunięte na północ w Europie, Kap północny na wyspie *Magerøe* i Kap Słat, miasto *Wardøe* założone roku 1787 na wyspie t. i.; forteca *Wardøehuus* i *Maeso*, najdalej na północ leżące w Europie, i port w Norweskim Laponii.

Jedyna Kolonia jest wyspa *Barthelemy* w Indyach Wschodnich.

§. 14. a. Cesarstwo Rosyjskie.

Położenie, granice i obszerność. Państwo to jest niezmiernie wielkie; zawiera dziewiątą część zamieszkałej ziemi, a dwudziestą osmą całej kuli ziemskiej. Od wschodu na zachód jest długie na 2100 mil; na jednym końcu jest południe wtenczas, gdy na drugim zegar 11 godzinę i 15 minut w nocy pokazuje. Państwo Rosyjskie obejmuje podziały Europejskie i Azjatyckie. (Osadowienia w północno-zachodniej Ameryce są prywatnymi i dotąd jeszcze rządowi wspólnemu nie podległe). Leży prócz wysp na morzu wschodniem i posiadłości w Ameryce od $39^{\circ} 15'$ — 208° , a z temi do 227° długości i $45^{\circ} 20'$ — 78° szerokości; graniczy na północ z Norwegią i morzem lodowatym, na wschód z oceanem wschodnim, na południe z państwem Chińskim, jeziorem Aral, wolną Tartaryą, morzem Kaspyjskim, krajami Kaukazkiemi, z morzem Czarnym i Azowskim i Turcyą, Galicyą, Królestwem Polskiem, Prusami, morzem wschodniem, Szwecyą i Norwegią; a obejmuje prócz wysp i posiadłości w Ameryce mil kwadr. 345,230, z czego przypada na Rosyą Europejską z Polską 70,000 (lecz w samej nawet Rosyi jest niewiadoma granica i kilka gubernij znajduje się; których połowa w jednej części świata, a połowa w drugiej leży), a na Azjatycką 276,877 mil kwadratowych.

Grunt i klima. Tak wielka rozległość Państwa każe się domyślać znacznej różnicy klimatu. Większa część Europejskiej Rosyi, jest niezmierną równiną przeplataną wzgórkami; gdyż góry Alaunskie i ciąg Karpat są tylko właściwie wzgórki; a północna Syberja jest raczej krajem

plaskim niż górzystym. Z gór, które Rosyą przerzynają, znaczniejsze są: góry Kaukaskie, Uralskie (które na północy służą za granicę między Azją i Europą i nazywają się w tej stronie Werchoturyskimi czyli Jugorskimi; najwyższa jest Pawdinskoe - Kamen 6347 stóp wysoka); góry Altai, Balkarskie i t. d. Powietrze jest ostre (prócz na południu), lecz zdrowe. W Syberyi jest zima długa z najgwałtowniejszymi mrozami.

Wody. Rosyą oblewają 4 morza: 1) Ocean północny z odnogami; białem morzem, Karyiską, Obyiską, Jenizejską i Lenajską, do których wpadają rzeki *Dźwina, Petszora, Oby, Jeniseia, Lena* i t. d. 2) Ocean wschodni z tak nazwaną drogą *Cooks* czyli *Behringska*, z odnogami: Anadyrską i Penszyńską, z morzem Kamczatskiem i Ochockiem; 3) Morze Czarne i morze Azofskie, które się z sobą łączą cieśniną Feodosia, do których wpływają rzeki *Dunaj, Dniepr, Bog, Dniester, Kuban, Don* i t. d. 4) Morze wschodnie, z odnogami Rigską, Finnicką i Botnicką, do których wpadają rzeki *Wista, Moldawa, Dyna, Newa, Kymmena, Uleä* i t. d. Znaczniejsze jeziora są: morze Kaspijskie, do którego wpada rzeka *Wolga* (która na 400 mil bieży), *Ural, Terek* i t. d.; jeziora Ladoga (292 mil. kwadr.) Oneiga, Peipus, Pewerder, Saima, Aral, Niebieskie, Baikalskie, Altińskie i t. d. Kanały: 1) Wisznei-Wolotszok, który łączy morze wschodnie z morzem Kaspijskiem; 2) kanał Ladoga, który łączy *Wolchów* i *Newe*, dla uchronienia niebezpiecznego spławu na Ladodze; 3) kanał Maryi, łączący *Wolgę* i *Newę* i t. d.

Produkta. Zboże, len, konopie, drzewo, tytuń, bawełna, owoce, a na południe olej i figowe drzewa, drzewka kaparowe, gdzie niegdzie wino wyborne, leguminy różne, zioła farbiarskie, korzenne i t. d.; rogacie bydło, owce, świnie, konie, łosie i reny, niedźwiedzie lodowatymi (białe zwane), zwierzęta z drogiem futrem (sobole, lisy, kuny, gronostaje i t. d.), wielbłądy, pszczoły, jedwabniki, ryby (z których kawiar przedni i karuk) i t. d.; żelazo, miedź, złoto, srebro, sól, szkło moskiewskie, marmor, saletra, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 55,746,000, z których jest w Rosyi Azyatyckiej tylko 11,376,000. Składają się z rozmaitych narodów: Rosyjanie, Kozaki, Polacy, Laponczycy,

Finniczycy, Lettowie, Estowie, Kurowie, Tszeremisi, Mordwini, Wotiaki, Teptiarzy, Wogule, Ostiaki i t. d.; narody Tatarskie, Baszkiery, Kirgisy, Jakuci, Czuwasze, Buchary i t. d.; dalej Wołochy, Gieorczycy Czerkessy, Samojedy, Tungusi, Kałmuki, Buraty, Jakagirowie, Czukczowie, Koryiaki, Kamszadczycy, Kurowie, Alentowie i t. d. Żydy, Niemcy, Szwajcary, Szwedzi, Armeniczcy, Hinduzi, Japończycy i inni osadnicy.

Główna i panująca religia jest Grecka; jednak się znajdują i inne wyznania, jako to: Protestanci, Mahometanie, Lamaici, Szamanici, czciciele Boga Fetisz i t. d.; i mają wolność odprawowywania swych obrządków. — Umiejętności i kunszta rozszerzają się bardzo w terażniejszych czasach przez rozmaite instytuta i zakłady; jednak znajdują się liczne narody, które nie znają pisma.

Rękodzieła i fabryki od Piotra I. zaszczipione, pod Katarzyną drugą wznosić się zaczęły; a teraz coraz bardziej się rozszerzają, i dostarczają już od dawna, skór osobliwie (w czém im dotąd żaden Europejski Naród nie wyrównał; 1584 garbarni trudnią się ich wyprawą), świec, mydła, grubego płótna, mat, rozmaitych rzeczy z metalów i t. d., i inne artykuły, służące do wygod bardziej potrzebnych, niż zbytku. Handel rozszerza się coraz bardziej; prowadzą go morzami, spławnikami rzekami i kanałami, szczudłami w zimie i t. d.

Rząd nieograniczony monarchiczny; następstwo jest dziedziczne, nawet w linii niewiast. Terażniejszy Cesarz jest *Mikołaj I.* Wszyscy Xiążęta i Xiężniczki z domu mają tytuł Wielkich Xiążąt i Wielkich Xiężnych. Dochody przeszło 215 (280) milionów rubli. Długów, które ma to państwo, nie tak obca pożyczka, jak raczej krajowe papiery są przyczyną. Tych do 577 milionów rubli cyrkuluje w kraju. Siła lądowa 865,000 (z milicją krajową 1,499,538) ludzi. Siła morska 289 okrętów, jako to: 32 okrętów liniowych, 18 fregat., 61 mniejszych statków, flotta po wybrzeżach krążąca z 226 żagli złożona.

Części:

Gubernij Europejskich jest 40.

1) Moskwa, z miastem dawnem i pierwszą stolicą państwa t. i. nad Moskwą i Negliną, z obwodem placu 1½ mili niemieckiej, 11,314 domów, 312 991 mieszk., zamek Cesarski rezydencyonalny (*Kremlin*) z kościołem katedralnym, w którym się

Cesarze namaszczaają i koronują; 307 Kościołów, między którymi jest 2 Luterskie, 1 Kalwiński, 1 Katolicki, 1 Ormiański i t. d.; kilka Kollegiat rządowych, stolica dwóch Arcybiskupów, Akademia, Akademia szlachecka, gimnazjum, szkoła handlu. Cesarzskie towarzystwo badaczy natury, towarzystwo biblij; dom podrzutków z szkołą dla 5000 dzieci (z których 3000 na wsi); fabr. jedwabiu, chustek, bawełny, płótna, kapeluszy, papieru, cukru, sycu, szalów, fabr. laku, porcelany, fajansu i inne. Szrodek handlu wewnętrznego. Po bitwie pod *Mozajskiem* dnia 14 Paźdz. 1812 miasto było zapalone w 500 miejscach, i dnia 20. ogień zupełnie ustał; tylko $\frac{1}{11}$ miasta pozostała, z 2600 kamienic około 200, a z 8000 domów drewnianych do 500. Część nawet Kremlina wysadzona była podczas reterady Francuzów dnia 23. Paźdz. Miasto *Troiekoj-Serwiew* z największym i najwspanialszym klasztorem w Rosyi, przy którym jest Cesarski pałac, 9 Kościołów murowanych, biblioteka i seminaryum dla 200 duchownych. Wieś *Gorenki*, ogród botaniczny, z kąd się rozpoczynają i kierują podróże botaniczne po Rosyi; towarzystwo phytograficzne.

2) Gubernia Petersburgska, z m. s. Państwa drugiem i rezydencyjonalnem Cesarza *Petersburg* nad Newą i wielu kanałami, z fortecą i portem, obwodu ma $3\frac{1}{2}$ mil niemieckich, 7683 domów, 271,137 mieszk., między którymi jest 18,000 Niemców, 2300 Francuzów, 1800 Szwedów i t. d., 13,000 Katolików, przeszło 20,000 Lutrów, 1700 Kalwinów i Anglikańskiej religii przychylnych i t. d., 56 Kościołów Greckich, 7 Luterskich i t. d., zgoła Kościoły wszelkich wyznań, w których odprawują służbę Bożą w 14 językach. Godne widzenia są: pałac Cesarski, osobliwie zamek rezydencyjonalny z eremitażem, pałac Tauryski, pałac Michałowski, pałac Marmurowy (w którym się ani kawałka drzewa nie znajduje; powleczoney jest marmurem; podłoga zaś, ramy u okien, drzwi i t. d. z lanego mosiądzu, dach miedziany; miasto belek i desek użyto żelaza), Kościół S. Jzaka (najwspanialszy i największy Kościół w państwie Rosyjskiem), Kościół Matki Boskiej Kazańskiej, 3 teatru Cesarzskie; posąg Piotra Wielkiego, magazyny, budynek 12 Kolegiów państwa, dom admiralicyi, dom podrzutków (z szkołą dla dzieci obojej płci), szpital żołnierzy lądowych i morskich, maytków i t. d., szkoła kadetów morskich i lądowych, artyleryi, inżynieryi, szkoła handlu *Dymidowa* zwaną, budowli okrętów, szkoła płci żeńskiej, szkoły *Niżarskie* seminaryum Greckie; instytut pedagogiczny, gimnazjum, bernii, seminaryum wojskowych Popów, domy dla chłopców i dziewcząt, szkoła leczenia dramatyczna dla obojej płci młodych Rosyjan, klasa ludu, szkoła uprawy roli, wyższa szkoła naturalnej, jeometrii, języków i t. d., szkoła *Wojkowa*; szkoła głucho-niemych i ślepych i t. d., seminaryum umiejętności z biblioteką, z gabinetem monet i medalów, gabinetem botanicznym, gimnazjum i t. d.; Cesarzowski, rzeźby, malarstwa z zbiorem malowideł, z funduszem dla 500 młodych kunsztników, Akademia medycyny i chirurgii i t. d.; towarzystwo fabr. obić, bronzu, złota i srebra, jedwabiu

witryolu, tabaki i inne; warsztat okrętów z szkołą budowania okrętów; znaczny handel morski i lądowy. Klasztor *S. Alexandra Newskiego*, stolica Arcybiskupa Petersburgskiego, z seminaryum duchownych i znaczną biblioteką. Cesarskie zamki letnie: *Peterhof*, *Oranienbaum* (gdzie korpus kadetów morskich), *Carskoie-Sielo* (gdzie liceum dla ćwiczenia urzędników), *Gutschina*, *Ropscha*, *Kamennoi-Ostrów*, *Tschesme*, *Pawłowsk*, *Katharinenhof* i t. d. Miasto *Kronstadt*, forteca z portem dla okrętów wojennych, warsztat okrętów, szkoła dla sterników, gimnazjum ewangelickie, lazaret morski. *Schlüsselburg*, forteca na wyspie Newy, fabr. sycu. *Narwa*, forteca, port, warsztat okrętów, handel.

3) Nowogród, z m. s. *Nowogród wielki* (Nowogród wielki), przy wpływie spławnej Walchów do jeziora Ilmńskiego, ma 1540 domów, 63 Kościoły, 10.000 mieszkańców, z których wiele jest Niemców, stolica Arcybiskupa; fabr. żagli, garbarnia, spław, handel. *Staraja Russa* nad Polisą. *Waldai*, *Tichwin*.

4) Oloneż czyli Petrozawadzki nad jeziorem Onega, ludwisarnia; fabr. skór; wody mineralne. Miasto *Olonez*, stolica Biskupa Greckiego, fabr. nici.

5) Twer, z m. s. i fort. t. i. przy złączeniu się Twercy z Wołgą, stolica Arcybiskupa, Akademia rycerska, seminaryum więźy (dla 600 uczniów), gimnazjum, szkoła płci żeńskiej; fabryka płótna, terpentyny, skór, powrozów, handel. Miasto *Witschnei-Wolotschok*. kanał, handel hurtowy. *Torszok* nad Twercą; fabr. skór, korduanu i inne, handel znaczny.

6) Plesków czyli Psków, z m. s. t. i., stolica Biskupa Greckiego, seminaryum, handel.

7) Smoleńsk, z m. s. i fortecą t. i. nad Dnieprem, seminaryum więźy, gimnazjum, szkoła żołnierska; fabr. płótna, skór, jedwabiu, kapeluszy, handel. Miasto to prawie całe się spaliło podczas bitwy dnia 17. Sierpnia 1812; od niego Xiążę Rossyjski Kutuzów (umarł 28. Kwietnia 1813) miał przydomek *Smoleński*.

8) Tula, z m. s. t. i., gimnazjum; fabr. broni, jerchy, cukru z rzepy, spiritusu, Berlińsk. farby, handel.

Kaługa, z m. s. t. i. nad Oką, ma wiele fabr. skór, witryolu, osobliwie płótna do żagli.

Jarosław, z m. s. t. i. przy ujściu Katorosli do Wołgi, Biskupstwo Greckie, Atheneum (wyższa szkoła), szkoła dom podrzunków; fabr. płótna, jedwabiu, papieru, bleywasu, witryolu, skór; handel.

Troma, z m. s. t. i. nad Wołgą, Biskupstwo Greckie, płótna, jedwabiu.

Włodzimierz, z m. s. t. i., ma 11,000 mieszk., Biskupstwo Greckie, ogrodnictwo,

Nowgoród czyli Niższy Nowogród, przy ujściu Oki do Wołgi, fort, Biskupstwo Greckie, kaznodziei i nauczycieli; topią tu wiele żelaza. *Makarijew* nad Wołgą z sławnym jarmarkiem sześciotygodniowym.

..., z m. s. t. i. nad rzeką t. i., ma 52 kościołów, 11,000 mieszk. Jest tu stolica Biskupa,

seminaryum teologiczne; fabr. szkła, kryształu, jedwabiu, żagli, laku, blejwasu, skór i inne; handel.

15) Archangel, z m. s. t. i. przy ujściu Dźwiny do morza białego, stolica Arcybiskupa, warsztat okrętowy; fabryka żagli i lin okrętowych; handel; skład handlu Sybirskiego. *Kola*, port, połów wielorybów i sztokfiszu. Tu należy także: część Laponii Ruskiej, wyspa *Soloweckoi* i inne wyspy na białem morzu; prócz tego dwie wyspy *Nowaia-Zemlia*, zamieszkała renami, niedźwiedziami białymi i morskimi, lisami i t. d., i tylko na południe nawiedzają ją strzelcy i rybacy Syberyjscy. Dalej na południe znajdują się wyspy *Waigacz*, między którymi a lądem jest cieśnina *Waigacz*.

16) Tambów, z m. s. t. i. nad Obą, stol. Bisk. Greckiego, szkoła szlachecka, rafineria wityriolu i ałunu; fabr. żagli, wityriolu, sukna, handel. *Lipeck*, nad Woroneżą, mieszkańców 6000. Jest tu kopalnia Cesarska żelaza, która 1500 ludzi zatrudnia, i prócz innych towarów z żelaza lanych, dostarcza dla floty armat i innych rzeczy do uzbrojenia potrzebnych.

17) Woronesz, z miastem warownym t. i. przy ujściu Woroneszy do Donu; Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, siarki, żagli; handel.

18) Rjasan, z m. s. *Pereslawl-Resan* nad Trubeszą, korytem Oki; Biskupstwo Greckie; fabr. sukna, żelaza, szkła, siarki, żagli; handel.

19) Kursk, z m. s. t. i., seminaryum duchownych, gimnazyum; fabr. skór, wosku i inne, handel.

20) Orel, z m. s. t. i.; fabr. płótna i mydła, handel, kopalnia kamieni piaskowych.

21) Ukraina Słobodzka czyli Charków, z m. s. *Charków*, Akademia, gimnazyum, philotechniczne towarzystwo, Kolegium Biskupie, szkoła wydziałowa, szkoła płci żeńskiej; fabr. obić, tkanek z wełny i płótna.

22) Jekaterynosław, z m. s. t. i., fort. i miasto portowe *Azów* na wyspie jednej rzeki Donu *Taganrok*, handel. Kolonia Ormiańska *Nachtsziwan*.

23) Cherson, z m. s. t. i. nad Dnieprem, forteca, port, ludwisarnia, warsztat okrętów. Miasto *Odessa*, port, szkoła żeglugi i handlu, gimnazyum, szkoła płci żeńskiej, warsztat okrętów; fabr. sukna i jedwabiu, handel. *Oczaków* przy Dniepru, handel.

24) Bessarabia, z miastem *Kiszynew*, stol. rządcy, forteca *Chocim* nad Dniestrem. *Bender*, *Tigino* nad *Ismail*, *Smil* nad Dunajem, fabr. skór i szagryny. *Kilia nowa* przy ujściu ramienia Dunaju do morza, port, handel. *Akkiermann*, czyli *Białogród* przy strumieniu do czarnego morza, port, handel.

25) Simferopol czyli Taurya, z miastem *Feodosia* (Teodosia) czyli *Kaffa*, wolny port, warsztat pomników greckich; fabr. tabaki; Kopalnia cyfry, handel. *Baktszisarai*, fabr. safianu, forteca *Orkapi* czyli *Perekop*, gdzie jeziora słone, z miastem *Fanagoria* czyli *Taman*.

26) Czernichów, miasto *Czernichów*, stolica Greckiego Arcybiskupa, seminaryum, instytut edukacyjny Cesarski, szkoła Cesarska

cytadela; fabr. jedwabiu, jarmarki. *Gluchów*, rafinerya saletry, jarmarki.

27) Pułtawa z m. t. i. forteca, handel. *Krementschuk* nad Dnieprem, fabryka saletry, handel. *Lubny* szkoła leczenia bydła i ogród ziół lekarskich, dla aptek koronnych.

28) Ryga czyli Inflanty, z m. s. i. fortecą *Ryga* nad Dzwina, port, liceum, gimnazyum miejskie, szkoła katedralna, szpital morski; fabr. cukru, pudru, amidonu, zwierciadeł, gwoździ, papieru i inne, handel. *Dorpat* czyli *Doerpt*, gdzie Akademia i gimnazyum, handel. Wyspa *Oesel*.

29) Reval czyli Esthland, z miastem wzmocnionem *Reval*, szkoła katedralna, gimnazyum, towarzystwo biblii, szpital morski i lądowy, port wojenny i kupiecki; fabr. pudru, zwierciadeł, skór, pończoch, kartunu, kapeluszy i inne, handel. Wyspa *Nargen* z morską latarnią.

30) Wiburg, z warownym miastem *Wiburg*, stolica Biskupa, port, handel. *Frydriechshamm*, forteca, port, handel.

31) Wielkie Xięstwo Finlandzkie, z miastem stoł. *Abo*, po Finicku *Turuu*, 11,300 mieszk., stolica Biskupa, Akademia, port, cytadella; fabr. wstążek jedwabnych, sukna, barakanu, płótna, tabaki, cukru; warsztat okrętów, handel. *Lovisa*, port, handel. *Tawastehuus*, a nie daleko od niego zamek *Kroneborg*, *Sweaborg*, zbudowane na 7 wyspach i bardzo obrotne miasto, z 2 portami, miejsce stanowiska galerów, warsztat okrętów. *Helsingfors*, miasto warowne, port; fabr. żagli i płótna na worki, handel. *Björneborg*, port, fabr. sukna, handel. *Nystadt*, port, handel. *Kuopio*. *Waza*, port, warsztat okrętów; handel. *Ulea* czyli *Uleaborg*, port, warsztat okrętów; fabr. tabaki, handel. *Tornea* na końcu odnogi Botnickiej, port, handel. Wyspy *Aland* z 80 przeszło koło nich leżącymi wysepkami skalistemi; główna wyspa *Aland* przy wchodzie do odnogi Botnickiej.

32) Mitawa. dawniej Kurlandya i Semigalia, z m. s. *Mitawa*, po Inflantsku *Jelgawa*, gimnazyum akademickie, handel. Miasto portowe i handlowe *Windawa* i *Libawa*.

33) Wilno, z m. s. t. i., nad spławną Wilią, ma 40 Kościołów; (między którymi także Mahometańsko-Tatarski Mecezet znajduje), 21,000 mieszk., z których 5000 żydów. Jest tu Metropolita Greckiego i Katolickiego Biskupa, Uniwersytet, Obserwatorium, Towarzystwo Dobroczynności, Katedra, Seminarium, Kollegium pijarskie, handel.

34) Warszawa, z m. s. t. i. nad Niemnem, Cesarski Uniwersytet, szkoła Kadetów fabr. jedwabiu, axamitu, sukna, wołny, jarmarki, handel. Miasto *Brześć nad Bugiem*, Biskupa Greckiego, Akademia żydowska. *Słonim*, z miastem t. i. (w Sierpniu 1809 prawie się

z m. s. t. i. nad Dzwina, fabr. skór, handel. *Żywiec*, stolica Biskupa Greckiego Uniatów,

z warowną stolicą tego imienia, nad Arcybiskupa Greckiego i Katolickiego, sekcja, Kościół Luterski, synagoga, fabr. skór i

38) Wołyń, z m. s. Zytomierz. Miasto Nowogród-Wołyński. *Dubno* z sławnymi jarmarkami (kontrakty).

39) Kamieniec-Podolski, forteca t. i. nad Dniestrem, stolica Biskupa Katolickiego i Ormiańskiego.

40) Kijów, z warownym m. s. t. i. nad rzeką Dnieprem, przez który przechodzi most ze statków. Składa się to miasto z 3 odłączonych od siebie części, z starej fortecy Peczersk (z sławnym klasztorem Greckim) z właściwego Kijowa i Podola. Tutejsze fabryki co do piękności i trwałości najlepszym zagranicznym wyrównują, handel (po większej części spalone w Lipcu 1811.)

41) Białystok, z m. s. t. i. nad rzeką Białą, gimnazjum, handel. Miasto *Bielsk* nad Narwą. *Supraśl*, stolica Biskupa Greckiego Uniatów.

Do żadnej Gubernii nie należą kraje Kozaków Dońskich, Kozaków morza Czarnego (Czarnomorskich) i Kozaków Nadbogajskich. Zostają pod najwyższym rządem Rosyjskim, mają jednak swój własny rząd arystokratyczny.

Gubernie Azyatyckie są:

1) Astrachańska, z miastem stoł. *Astrahan* na wyspie Wołga, ma 5500 domów, 30,000, a z cudzoziemcami tu przybywającymi dla połowu 70,000 mieszk., stolica Rusko-Greckiego i Ormiańskiego Biskupa, seminaryum Greckie, 57 kościołów dla 5 wyznań; fabr. jedwabiu, bawełny, fabr. juchtu, sifianu, szagrynu, mydła, handel, rybołówstwo. *Uralskoi-Gorodok* przy ujściu Tszagi do Uralu, forteca; miasto główne Kozaków Uralskich.

2) Georgiewsk czyli Kaukazya, m. s. *Georgiewsk*. Forteca *Kislar* czyli *Kislaer* nad Tereką, gdzie handel kwitnie, i *Mosdok*, gdzie winnica, jedwab, gorzelnia.

3) Tiflis, dawniej Gruzynia, po Rosyjsku Georgia, część Karbueli i Kachety, z m. s. *Tiflis* nad Kur, szkoły publiczne dla dzieci wyższego stanu; fabr. wełny, bawełny, materii pół-jedwabnych i wstążek, handel, kąpiele ciepłe. Forteca *Telawi* i *Sygnach*. — Od roku 1810 należy tu także Xięstwo Imereta (po Rosyjsku Meliteni) z 20,000 familiami, które do tego roku należało jako dziedzictwo pewnemu czary (Mepe) greckiego wyznania, który mieszkał w mieście *Kotatis*, (*Kotaisi*, *Kotais*) nad rzeką Fachs, stol. Metrop. Greckiego. Do tego należą powiaty: Szwanety nad Laszgur i Engurą, i Radsza nad rzeką Dszedszan, które płывa do rzek Rion, z miastem stoł. *Ratsza*, stolica Biskupa, i fort. *Oni* nad Fachsą, handel kwitnący. Imeretu hołdowały dotąd: 1) Mingrelia na północy, czyli kraj Czara Tszadiana lub Dadnia Greckiego, z tytułem: Xiążę morza Czarnego, zwyczajna rezydencja zimowa jest w mieście niekiedy w *Taqueri*, obadwaj nad rzeką Hippus, miejsce główne handlu na morzu czarném. Należą także powiaty Odyszki nad morzem czarném, gdzie jest najznakomitsze miasto Mingrelii, czko *Goni*, znakomite handlem. 2) Guria o południe Imerety, należy do Czaryka dzi

mieszkał w mieście *Tihicyge* czyli *Pghites* z dobrym portem. Tutaj należą także kraje Czerkiesko-Kabardyjskie, które obejmują kraje Czerkajskie i Kabardę, które się dzielą na wielką i małą, składają się z małych majątności, częścią połączonych ugodami, a częścią podbitych. Znajdują się tu tylko miasteczka i wsi. Wazalami czyli poddanymi są: a) część północna Abchazi (wschodnia należy do Turcyi). Absny i Abchazy prowadzą życie spokojniejsze od innych Kaukazyjczyków, trudnią się paszeniem bydła, i obrabiają po części żelazo i t. d. Biedni ich Xiążęta nie są zabezpieczeni prawem panowania; dla tego rząd jest powierzony w niektórych powiatach najstarszym z ludu. Większa część nie odprawia swych obrządków religijnych publicznie. Xiążęta tylko i szlachta są obeznani z Islamem, lud z Grecką religią. b) Państwa Czergów (Dsiki) i Balkar czyli Bassiany z pokolenia Tatarsko-Noghajskiego, z właściwemi Xiążętami w małych wioskach. Zamykają następujące kraje: c) Państwo Karabulaków czyli Arsztów nad rzeką Marłan, gdzie wieś *Boko*. d) Państwo Galgarów czyli Inguszów, między źródłami Sundszy i strumykiem Kumbalajskim Jereku. e) Części Ossetii, Kistyi, Jurkmanii i t. d. Pretensyi swęj do téj prowincyi rzekła się Persya w traktacie pokoju r. 1813 z Rossyą zawartym, i jeszcze prócz tego ustąpiła Daghestan (to jest kraj górzysty) i Leshistan (to jest kraj Lesghiów); pierwsze jest częścią wschodnią nad morzem Kaspijskiem, ostatnie częścią zachodnią górzystą. Części szczególne są:

a) Chaóstwo (Xięstwo) Tarku nad morzem Kaspijskiem i nad rzeką Osen i Manassa, jest pod rządem dziedzicznego Xięcia Mahometańskiego, który ma tytuł Szamchal, jest wazalem Rosyjskim, mieszka zaś w *Tarku*; ma to miasto 1200 domów, 10,000 mieszk., między którymi są kupcy Ormianscy i Georgijscy. Do niego należą wsi Noghajskie i niektórzy Rusko-Tureccy wazale. b) Państwo Hajdakskie z obu stron rzeki Buamp, należące do Xięcia dziedzicznego Mohometańskiego, który ma tytuł: Uzmej, (Hemse), i mieszka w wsi *Ahmet-Kent*, którego syn od wszystkich kobiet państwa tego piersiami bywa karmiony, dla wzbudzenia w swym wyszłym Panu miłości i zaufania. Powiaty Wazalów są: *Akuz* z wsią t. i., ma 1000 gospodarzy; i *Kubasza* z miastem *Wynym* t. i. nad *Koisą*, ma 500 domów, 6000 mieszk. Są potomkowie Europejczyków chrześcijan; teraz zaś jest sekta Mahometańska bez obrzezania i wstrzymywania się od wina; noszą pancerzy, złota, srebra, obcię kapeluszy, handel. c) Xiążęta *Thabersseran* (Tabasseran) należy do 5 Xiążęć dziedzicznych, z których najstarszy *Rustom* z tytułem: *Chans* e) *Tabasseranu*, ma największą część; wszyscy mieszkają w mieście *Tabasseran*, obmurowanem, które jest położone między Persyą i Daghestanem. d) Państwo *Koifu* i *Axaja* zostaje pod panowaniem Małego Xiążęcia dziedzicznego, który ma tytuł: *Munl Awar Chan*. Mieszkańcy *Awaryi* są to potomkowie sławnego narodu tegoż imienia, dzielą się na *Wazalów* i *Szlachtę* (*Tsenkah*, którzy nie są do rządu z matki Xiążęcej familii zrodzeni), i potomkowie *Chunsag* czyli *Chunsag* (to jest miasto *Chand*) ma

6000 domów, 4000 mieszk., dostarcza cienkiej materii wełnianej i szalów. e) Majętność Gazi Kumuk czyli Gazi-Kumyk podzielona między 4 Xiążąt dziedzicznych, z których jeden ma sobie wymierzone niejakię pierwszeństwo nad innymi. Miasto *Kazamisz*, fabr. wełny, żelaza i stali. f) Kilka wolnych niepodległych państw: państwo Czaer czyli Szeer, którego mieszkańcy są strasznymi rozbójnikami, pod panowaniem słabego Xiążęcia; państwo Duszer, którego mieszkańcy są pasterzami i rólnikami bardzo gospodarnemi, niewdawający się w obyczaje rabusiowskie swych sąsiadów; państwo Anzug, nie ma ani Xiążąt, ani szlachty, zostaje pod rządem najstarszych, z powiatami Dedo i Unzo i t. d. g) Derbent z stolicą tego imienia, cytadella, port morski, tkalnia jedwabna, handel. Miasto nadmorskie *Nisabat* czyli *Barahun* nad ujściem Jolammy. h) Kuba z miastem obmurowanem t. i. nad Delą, fabr. broni. Na górze Peszparmak (góra pięć palcy) jest Kościół Greckie Ghyttr-Ilija, który bywa od chrześcijanów, żydów i mahometanów odwiedzany jako miejsce pielgrzymki i odpustów. Do tego należy państwo Saliam z miastem t. i. na wyspie rzeki Kur, znakomite rybołóstwem, które Han tamtejszy rocznie za 60,000 rubli w srebrze dzierżawi. i) Baku z miastem t. i. obmurowanem nad morzem Kaspjskiem, z pięknymi meczetami, gospodami, sklepami, z najlepszym portem na morzu Kaspjskiem, obfite miejsce w Naftę. k) Szamachi z miastem handlownem t. i. l) Szebki czyli Kabała nad rzeką średnią Alasan, z miastem stoł. *Nuchi* i miasteczkiem *Akdosz*, handel produktami krajowemi, jedwabiem, ryżem, bawełną i t. d.

4) Saratów, z m. s. t. i. nad Wołgą, ogród botaniczny; fabr. lniana, skór, jedwabiu, lin, rybołóstwo, spław. Miasto Herrnhutów *Surepta* nad Wołgą, fabr. płótna, jedwabiu, bawełny, tabaki i inne, handel.

5) Pensa, z m. s. t. i. nad ujściem Pensy do Sury, garbarnia, fabr. mydła, handel.

6) Simbirsk, z m. s. t. i. nad Wołgą, rybołóstwo. Miasto *Stawropol* nad jednym ramieniem Wołgi, forteca drewniana. *Samara* nad Wołgą, garbar.; handel.

7) Kazan, m. s. t. i. nad Kazanką, która o 4 werszty (mile rosyjskie) ztąd wpływa do Wołgi, stolica Greckiego Biskupa z seminaryum, Akademią, gimnazyum, szkoła żegluga, towarzystwo przyjaciół literatury ojczystej; fabr. sukna, skór, mydła, płótna i inne, warsztat okrętów, handel. To miasto starodawne prawie się całe spaliło dnia 3. Paźdz. 1815.

8) Wjätka, z m. s. t. i., stolica Greckiego Biskupa; handel.

9) Orenburg, z m. s. t. i. nad Ural. główny skład towarów z środku Azyi i Rosyi. Forteca *Ufa*. Do tego przyłączają jeszcze kraj Kozaków Uralskich z miastem stołecznem *Uralsk*, handel; i hordę małą i średnią Kirgisów.

10) Permia, z m. s. Perm, gdzie kopalnia. Miasto *Kungur*, fabr. skór i mydła, handel. *Ekaterinostaw*, forteca; najwyższe górnictwo nad wszystkiemi kopalniami w Syberyi i Permii, szkoła górnictwa; fabr. metali, czyszczenie złota; prassy kopersztychów i kart. *Niżnei-Newiańsk*, fabr. blach żelaznych, *Irbieć* czyli *Irbit*, walny jarmark.

11) Tobolsk (z guber. Tomsk i Irkutsk, i częścią Permii i Syberyi) z m. s. t. i. nad Irtyszą, forteca, stolica Arcybiskupa Rusko-Greckiego, z seminaryum, szkoła pospólstwa, którą nawet Tatarzy zwiedzają, i w której uczą ich języka, dom szczepienia ospy; fabr. skórek cielecych, handel, skład skórek zamiast podatków skarbowych. Miasto *Berezów* nad rzeką Soswa, Oby. *Pelimu. Omsk.*

12) Tomsk, z m. s. t. i. nad Obą, fort., handel skór. Miasto *Jeniseisk*, handel. *Koływan* nad Obą. *Lokiewsk. Taruchańsk*, dawniej *Mangasea* przy ujściu Turuchan do Jenisei.

13) Irkutsk, z m. s. i fort. t. i. przy ujściu Irkuty do Angory, stolica Greckiego Arcybiskupa z seminaryum, szkoła marynarki, biblioteka; fabr. sukna, handel. Miasto *Kiächt*a przy granicy Chińskiej z fortecą mierną, miejsce główne handlu między Rossyą i Chinami. *Nertszyńsk*, forteca, granica Chin, szkoła wojenna, miny złote i srebrne. *Irkutsk* nad Leną, handel, chów bydła. *Oleńsk* przy ujściu Olenki do morza lodowatego, miasto najdalej leżące na północ w Rossyi. *Ochock*, port nad morzem Ochockiem, warsztat okrętów, handel. — Na północ wschodnia leży kraj Czukczów, którzy od roku 1812 zaczęli się poddawać pod panowanie Rossyjskie. — Na północ Syberyi odkryto niedawno kraj nadbiegunowy, w którym znaleziono znaczne szczątki Mamutów. Hedenstrom nazywa ten kraj Nową Syberyą. Do téj gubernii należy półwysep Kamczatka z wielu Wulkanami i miastem *Niżna Kamczatka*, i *Bolszereczkoi*, port, handel. Dalej na morzu Lodowatem, Wyspy: Ujścia Lemy i Lechów archipelagus; Wyspy Niedźwiedzie i Krzyżowe, a na Wschodnim morzu wyspy Aleutyczne, Kawalang czyli Lisów, wyspy Kurylskie i t. d.

§. 14. b. Królestwo Polskie.

Położenie, granice, rozległość. Królestwo Polskie leży między $35^{\circ} 20' - 41^{\circ} 40'$ dług. wsch. $50^{\circ} 10' - 55^{\circ} 8'$ szer. półn. Graniczy na półn. z Prussami zachodniemi i wschodniemi; na wsch. z Cesar. Rossyjskiem; na połud. z Królestwem Galicyi i obwodem wolnego ms. Krakowa; na zach. z Szląskiem i W. X. Poznańskiem: zajmuje mil kwadr. 2115.

Grunty i klima. Grunta Polski po większej części urodzajne, ku granicom Szląska i w Augustowskiem miejscami piaszczyste. Cały kraj od strony północno-zachodniej jest nieprzerwaną równiną, ku morzu Bałtyckiemu pochyłoną, w Sandomirskiem i Krakowskiem wznoszą się góry, wolno zniżających się Karpatów odnogi. Między temi najznaczniejsze; 1) Łysa góra 1920 stóp nad poziom morza Bałtyckiego wzniesiona, na niej klasztor XX. Benedyktynów. 2) S. Katarzyny

góra 2000 stóp wysoka tu jest klasztor PP. Bernardynek. — Powietrze w całym kraju zdrowe, klima umiarkowane, mróz od 16° najwyżej do 25°, ciepło zaś do 26° Romiura dochodzi.

Rzeki, jeziora. Liczne rzeki i rzeczki w różnym kierunku przeryniają kraj Polski, z tych jedne od dawna żeglowne, inne spławne tylko, niektóre spławnemi łatwo staćby się mogły *).

I. Wisła żeglowna bierze początek z góry Skałki w X. Cieszyńskim, jest najważniejszą rzeką Królestwa: przepłynąwszy blisko 100 mil (od źródła do ujścia), wpada dwoma Korytami, Nogat i Karpowka zwanemi, do Frischhaf, trzeciem Leniwka łączy się z morzem Bałtyckiem za Gdańskiem. Z nią łączą się pomniejszych rzek i rzeczek około 80. Wyliczymy te których ujście przynajmniej do Królestwa należy.

a) Z lewego brzegu: 1) Szreniawa ujście pod Koszycami. 2) Nida żeglowna, pod Nowem miastem czyli Korczynem. 3) Kamienna spławna, pod Pawłowicami. 4) Pilica żeglowna, wypływa pod ms. t. i. wpada pod Mniszewem. 5) Bzura spławna, wpada na przeciw Wyszogrodu.

b) Z prawego brzegu: 1) San żeglowna, wpada poniżej Sandomirza, wypływa zaś z gór Bieszczad. 2) Wieprz żeglowna, wpada pod Stężycą. 3) Drwęża spławna, pod Złotoryą.

II. Narew żeglowna, wypływa w Litwie blisko m. s. Słonima, z nią łączy się przy ms. Wiźnie rzeka Biebrza spławna; Pissa przy Nowogrodzie; Omulew przy Ostrołęce; Wkra pod Ponikowem.

III. Bug rzeka żeglowna, wypływająca nie daleko Oleska na Rusi połączona z Nurcem pod ms. Nur, wpada do Narwi pod ms. Serockiem, a łącznie obiedwie wpadają do Wisły pod Zakroczymem.

IV. Warta żeglowna, źródło ma pod Kromołowem, ujście do Odry pod Kistrynem: do niej wpada Ner; Proсна kilka mil spławna, wypływa pod Byczyną na granicy Szląskiej, wpada do Warty pod Pyzdrami.

*) Żeglownemi nazwałem rzeki po których statki ze zbożem płynąć mogą; spławnemi te po których drzewo tylko w tratwach, szczepach, lub belkach spuszczaają.

V. Niemen po Niem. Memel, wypływa w Litwie, wpada do Curisch Haff dwiema odnogami Russa i Lilia. — Jeziór pomniejszych znaczna liczba w Augustowskiem, i w Podlaskiem; znakomitsze zaś są: Sleszyńskie w obw. Konińskim, część Gopła w powiecie Radziejowskim. — Wody mineralne zagranicznym nie ustępujące, w Goździkowie Wojew. Sandomirskiem, w Myśliwczowie Wojew. Kaliskiem.

Plody. Zboże w różnych gatunkach w znacznej obfitości udaje się w Polsce, i jest głównym artykułem handlu wychodowego. Drzewo w niektórych okolicach ledwie na potrzebę starczy, w wielu jednak miejscach jest znakomitą gałęzią handlu. Najznakomitsze puszcze są: Ostrołęcka, Nowogrodzka i Andrzejowska. — Zwierząt dzikich nie braknie; z swojskich, podostatkiem bydląt rogatego, świń, koni trwałych, owiec w gatunku ulepszonym, (szczególniej w Wojew. Kaliskiem w Sulisławicach); drobiu, ptaków, pszczół, i ryb tak rzecznych jak stawowych nie mało. Z rzeczy kopalnych, wyborne żelazo, miedź, cynk, ołów, marmur, gips, alabaster, węgle ziemne, kamienie młyńskie, i t. d.

Mieszkańców liczą około 3,438,000 w 483 miastach i miasteczkach, 21,576 wioskach. Są w większej części Polacy, na Szlachtę (60,000), Mieszczan i Włościan podzieleni. Znaczna liczba Niemców, po miastach rzemiosłami i handlem, po wsiach rolnictwem trudniących się. Nie wielka liczba Greków, toż Tatarów. Francuzi i Włochy coraz się zmniejszają. Żydów 230,000 uciąża przemysł miast.

Religia Katolicka Rzymska doznaje szczególnej Opieki Rządu, wszystkim innym wyznaniom zabezpieczona wolność publicznego odprawiania swych obrządków. Są więc pod opieką Rządu Kalwini, Ewangelicko-Auszpurskiego wyznania, Grecy, Filiponi, Mennonici, Machometanie, Żydzi.

Przemysł i oświecenie. W skołatany tyłu klęskami kraju, przemysł dopiero od ustalenia pokoju krzewić się począł. Dobroczynność wspianatego Monarchy, ciągłe zabiegi Rządu do wzniesienia go znacznie się przykładają. Do rozszerzenia oświaty służą pod Styrem Kommissyi Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego instytutu naukowe nowo założone, lub stósowniej urządzone. Uniwersytet Królewsko-Warszawski r. 1816 założony, Szkół wojewódzkich 12 Liczba Szkół

Wydziałowych, Podwydziałowych, Elementarnych miejskich i wiejskich, rzemieślniczych niedzielnych, i t. p. coraz się powiększa.

Rząd, skarb, siła zbrojna. Królestwo Polskie na zawsze z Cesarstwem Rosyjskiem połączone, ma własne prawa i Konstytucyą. Cesarz Rosyjski jest oraz Królem Polskim. W niebytności swojej mianuje Wice-Króla lub Namiestnika, tym jeżeli nie jest który z Wielkich Xiążąt Rosyjskich, tedy wybór pada na Polaka. Król posiada władzę wykonawczą w całej rozciągłości. Władzę prawodawczą dzieli z Seymem z 2 Izb, Senatorskiej i Poselskiej złożonym. Senat w którym xiążęta rodziny Królewskiej zasiadają, złożony z Wojewodów, Kasztelanów, Biskupów, nie może przewyższać połowy członków Izby Poselskiej. Izba Poselska a 77 Posłów od szlachty w powiatach wybranych i 51 Deputowanych z tyluż okręgów gminnych składa się. Co dwa lata, na wezwanie Królewskie, zgromadza się Seym na dni 30. Król może go przedłużyć, odroczyć i zupełnie rozwiązać. Seym naradza się nad projektami do praw, nad ułożeniem Budżetu przychodu i rozchodu i nad wszystkimi przedmiotami, przez Króla podanemi. Projekt w obu Izbach przyjęty idzie pod zatwierdzenie Króla, to uzyskawszy staje się prawem. — Rząd jest w osobie Króla, który część władzy zlewa na Namiestnika. Nad wykonaniem Wyroków Królewskich, lub Postanowien Namiestnika w Radzie Stanu, czuwa 5 Kommissyi Rządowych pod naczelnictwem właściwych Ministrów 1. Ministra Wyznań Relig. i Oświecenia Publi. 2. Sprawiedliwości. 3. Spraw Wewnętrznych i Policji. 4. Wojny. 5. Przychodów i skarbu. Szósty Minister Sekretarz Stanu. — W każdym Województwie jest Kommissya Wojewódzka — w obwodzie Kommissarz delegowany — w miastach urzędy municypalne — w gminach wojtowie. — Wymiar sprawiedliwości poruczony sędziom pokoju, sądom cywilnym i policyi, Ziemiańskim, Zjazdowym, Handlowym (w Warszawie, Kaliszu, i Lublinie), Grodzkim (do spraw kryminalnych), Appellacyinym i Trybunałowi Najwyższemu. — Dochód Królestwa w r. 1819 wraz z remanentem z r. przesz. wynosił 66,347,366 zł. p. — Siła zbrojna pod naczelnictwem N. W. X. R. Konstantego składa się ogółem z 30,000 ludzi.

Podział. We względzie Religiinym dzieli się Królestwo na 7 Dyecezyi od województw nazwiska biorących,

i 1, Arcybiskupstwo Warszawskie. Dyecezye dzielą się na Dekanaty, te zaś na parafie,

We względzie politycznym dzieli się na 8 Województw, 39 Obwodów, 77 Powiatów, 51 Gmin.

I. Województwo Krakowskie dzieli się na 4 Obwody, 10 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obwód Kielecki, ms. stoł. obwodu i Województwa Kielce, w przyjemnej okolicy wśród lasów r. 1173 przez Biskupa Krakowskiego wybudowane. Ma kolegiatę z kamienia ciosowego, pałac Biskupi, Seminarjum, Dyrekcyą główną i szkołę górniczą, szkołę Wojewódzką. — *Chęciny* łomy marmuru, kopalnia ołowiu przy którym nieco srebra znajduje się. W *Wież Czarnów* obfituje w ołów, *Miedzanagóra* w żelazo i miedź. W *Białogoni* huta do odłączania srebra.

2. Obw. Miechowski, m. s. t. i. nie wielkie ale w pięknym położeniu, ozdobione wspaniałym kościołem i klasztorem Bożogrobców. Ojczyzna Macieta Miechowity (ur. 1456) — *Słomniki*, *Szkałma* rz. t. i. *Szczekonicy* bitwa 6. Czerwca 1794. *Kromotów* przy źródle Warty. *Lelów*, *Zarki*, *Siewierz*. W *Wież Dąbrowa* z kopalnią cynku, *Łgota* kop. galmanu znakomita.

3. Obw. Olkusi, m. s. t. i. znakomite niegdyś kopalniami, z których wydobywano srebra 6000 grzywien, około 5000 cetnarów ołowiu, woda kopalnie zalała od niepamiętnych czasów, a miasto odtąd upadać zaczęło. Inne miasta, *Pilica* blisko źródła rz. t. i. *Szczekonicy* bitwa 6. Czerwca 1794. *Kromotów* przy źródle Warty. *Lelów*, *Zarki*, *Siewierz*. W *Wież Dąbrowa* z kopalnią cynku, *Łgota* kop. galmanu znakomita.

4. Obw. Stobnicki, m. s. t. i. nie wielkie, ma klasztor XX. Reformatorów. Inne ms. *Szydłów*, *Pińczów*, *Wiślica* pamiętna w dziejach ojczystych statnem przez Kazimierza W. na zjeździe w tém mieście nadanym r. 1347. *Nowe-Miasto* inaczéj *Korczyn*, *Pacanów* sławne ogórki, *Oleśnica* gniazdo sławnej familii Oleśnickich.

II. Wojew. Sandomierskie dzieli się na 4 Obwody, 9 Powiatów, 6 Okręgów gminnych.

1. Ob. Sandomierski, m. s. stoł. Obwodu *Sandomierz* przy ujściu Sanu do Wisły, niegdyś wielkie i zamożne. Było dawniej murem i wałami wzmocnione, dla tego pamiętne w kampanii r. 1809. Inne ms. *Zawichost*. *Staszów* piękne i fabrykantami osiadłe miasto. *Raków* sławne szkołą i drukarnią aryarów, po wypędzeniu ich roku 1659 podupadło.

2. Ob. Opatowski, m. s. t. i. ma piękną kolegiatę i wiele porządných domów, szkoła Podwydziałowa. Inne ms. *Ostrowiec* w bliskości łomy marmuru. *Cmielów* fabr. fajansu. *Solec*; *Wąchock* szkoły wydziałowe XX. Cystersów.

3. Ob. Radomski, ms. stoł. Wojew. *Radom* nad rzeką Mleczną, liczy 2700 mieszk. Szkoły Wojewodzkie pod sterem XX. Pijarów, wiele domów nowo murowanych, kilka kościołów. W Radomskim najwierniej staropolskie zwyczaje zachowują. Inne ms. *Kozienice* porządnie w miłym położeniu zabudowane, puszczę tegoż nazwiska pamiętne łowami Królów Polskich. Zygmunt I. tu się urodził. *Zwoleń* znakomite grobem Jana Kochanowskiego († 1584). *Magnuszew* fabr. sukna. *Sieciechów* ozdobne starożytnym klasztorem XX. Benedyktynów,

k którzy tu szkołę Podwydziałową utrzymują. Wieś Czarnylas dziedziczna niegdyś J. Kochanowskiego.

4. Ob. Opoczyński, ms. st. *Końskie* porządnie zabudowane, fabr. żelaza, bryczki tu robione znane w całej Polsce. *Opoczno* ulubione niegdyś mieszkanie Kazimierza W. z powodu blizkich lasów. *Przysucha* fabr. żelaznych rzeczy, pojazdów i t. d. *Radoszyce* tu 18 Listop. 1794 rozeszły się szczątki wojska Polskiego; w bliskości fryszerki i piece żelazne. *Gielniów* miejsce urodzenia S. Władysława. Wieś *Goździków* porządnie zabudowana, dobrze urządzonymi kąpielami żelaznemi znakomita. *Samsonów* i *Suchedniów* fabr. szabel, noży, bagnetów, blach i t. d.

III. Wojew. Kaliskie dzieli się na 5. Obwodów, 11 Powiatów, 8 okręgów gminnych.

1. Obw. Kaliski, ms. st. obw. i Wojew. *Kalisz* jedno z najporządniejszych miast Królestwa. W pięknej równinie nad dwiema odnogami rz. Prośny zabudowane miasto, z dwóch stron pasmami pagórków otoczone, w okolicy najwzdzięczniejszej, w łąki i rozległe pastwiska obfitę, ulubionem było niegdyś Xiążąt Wielkopolskich mieszkaniem. Mieczysław stary tu pochowany. Uwagi godnym jest Pałac Rządowy na posiedzenia Trybunału i umieszczenie całego Sądownictwa przeznaczony, dom Korpusu Kadetów, Kościół Ewangelicki z porządnym obok domem dla Kommissyi Wojewódzkiej przeznaczonym, piękny gmach dla szkoły Wojewódzkiej nowo zbudowany, Probostwo S. Mikołaja kosztem znacznym teraźniejszego Proboszcza (który jest oraz Rektorem szkoły Wojewódzkiej) odnowione i przyozdobione, wielkie dom na fabr. sukna przeznaczony, 2 wsporniki kościoły parafialne, 3 klasztory, kościół Grecki. Piękny ogród publiczny z wielo prywatnemi do koła otaczając Kalisz, upiększają miłe z siebie położenie jego. Liczy teraz około 13,000 mieszk. między którymi do 3000 żydów. Prócz szkoły Wojewódzkiej, jest Korpus Kadetów, szkoła miejska, szkoły i pensye pći żeńskie, drukarnia, zakład litografii, znaczna fabryka sukna, pończoch, płócien farbowanych i t. p. Niedaleko ms. leży w. *Zawady* pamiętna porażką Szwedów 1702. Ms. *Opatówek* pięknym pałacem i ogrodem przyozdobione. *Stawiszyn* dosyć porządnie zabudowane. *Warta* nad rz. t. i. szkoła Podwydziałowa XX. Bernardynów. *Uniejów*. *Błażki* piękny ogród.

2. Obw. Koniński, m. s. Konin nad rz. Wartą Kolumna Dunina, fabr. sukna. *Koło* nad rz. Wartą odtąd żeglowną. *Pyzdry*, *Słupca*, *Kleczew*, dosyć porządne i osiadłe miasteczka.

3. Obw. Sieradzki, m. s. Sieradz dosyć obszerne, znakomite seymem r. 1383 na którym Jadwigę córkę Ludwika, Królową Polską obrano. *Szadek*, *Łask* kolegijata z grobem S. Bogumiła.

4. Obw. Wieluński, m. s. Wieluń porządnie zabudowane ozdobione kilko pięknymi kościołami, a osobliwie XX. Pijarów którzy tu szkołę Wydziałową utrzymują. *Działoszyn* nad rz. Wartą. *Praszka* w okolicy obfitę w rudę żelazną. *Częstochowa* na stare i nowe ms. podzielona, stara porządnie zabudowana na rz. Wartą, Nowa o $\frac{1}{4}$ mili odległa od starej sławna Jasną górą na której klasztor XX. Paulinów z cudownym

obrazem N. Panny, który miał być przez S. Łukasza malowany, a tu z Bełża sprowadzony. Klasztor zbudował Bolesław Xiąże Opolski r. 1389 XX. Paulini dla zabezpieczenia się od rabunków opasali fossą i murem, tym sposobem zrobili małą twierdzę, w której kilkakroć mężnie się Polacy bronili, zawsze prawie cudownym sposobem ocaleni. *Przyrów kościół S. Anny.*

5. Obw. Piotrkowski, ms. s. Piotrków porządnie zabudowane, niegdyś znakomite Trybunałem i Seymami. Ma kilka kościołów, między tymi najznakomitszy Dominikański i XX. Pijarów pod których dozorem Szkoła wojewódzka zostaje. Liczy w ogóle 3600 mieszk. *Wolborz* niegdyś pałac Biskupów Kujawskich. *Sulejów* opactwo cystersów, szkoła podwydziałowa. *Radomsk* sławne kasza. *Konieczpole.* *Gidle* sławne cudownym obrazem N. Panny w kościele XX. Dominikanów. *Wieś Myśliwczów* wody mineralne.

IV. Wojew. Lubelskie dzieli się na 4 Obwody, 10 Powiatów, 5 Okręgów gminnych.

1. Obw. Lubelski, ms. st. obw. i Wojew. *Lublin* nad rz. Bystrzycą, należy do piękniejszych miast Polski. Liczy 10,000 ludności. Kościół wspaniały katedralny, klasztor sióstr miłosierdzia, kilka pięknych kościołów i domów murowanych przyozdabiają miasto. W środku rynku odnowiony przez Króla Stanisława Augusta Ratusz pamiętny w dziejach ojczystych ostatczną Unią Litwy z Polską roku 1569. Szkoły Wojewódzkie, szkoła podług sposobu Lankastra urządzona, seminaryum, towarzystwo naukowe wojew. Lubelskiego. Inne ms. *Lubartów* nad rz. Wieprzem, pałac Xiążat Sanguszków. *Opole* szkoły wydziałowe XX. Pijarów; wspaniały pałac z officynami. *Puławy* nad rz. Wisłą 3000 ludn. o nich powiedział Krasicki, „*Godne Monarchów Puławy*“ wspaniała rezydencya Xiążat Czartoryskich, godne zwiedzenia, świątynia sybilli gdzie zbiór starożytności Polskich, zamek z ogrodem angielskim, oranżerye, groty, biblioteka, instytut nauczycieli wiejskich. *Wieś Piotrawin* wskreszeniem Piotrawina przez S. Stanisława znakomita w. *Sobieska wola* dziedziczna niegdyś familii Sobieskich w. *Babin* sławna rzeźpospolita Babińska.

2. Obw. Krasnostawski, ms. st. Krasnystaw nad rz. Wieprzem, ma wiele domów murowanych, żadnego żyda. W zrujnowanym teraz zamku tutejszym, mieszkał niegdyś Arcy Xiąże Austriacki Maxymilian, wzięty w niewolę pod Buczyną przez J. Zamojskiego r. 1588. Inne ms. *Chełm* kościół katedralny Biskupa Grecko Uniackiego, kollegium i szkoła wydziałowa XX. Pijarów, *Łęczna* jarmarki walne na konie i woły.

3. Obw. Hrubieszowski, ms. st. Hrubieszów szkoły wydziałowe. *Dubienka* pamiętna potyczką r. 1792. *Tyszowce* sławna konfederacya tegoż nazwiska, za Jana Kazimierza tu zawarta r. 1655. *Tomaszów*, *Horodło* nad rz. Bugiem, tu nastąpiło porównanie szlachty obojga narodów.

4. Obw. Zamojski, ms. st. Zamość, porządnie zabudowana forteca. Inne ms. *Szczebrzeszyn* szkoła wojewódzka Zamojskich, klasztor sióstr miłosierdzia. *Biłgoraj* cech sitarzy. *Janów*, *Tarnogród*.

V. Wojew. Płockie dzieli się na 6 Obwodów, 6 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obw. Płocki, ms. st. obw. i wojew. *Płock* nad rzeką Wisłą, porządnie zabudowane, 5400 mieszk. Szkoła wojewódzka, kościół katedralny, 5 klasztorów, tu są groby Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego Królów Polskich. Inne ms. *Płońsk*, *Zakroczym*, *Wyszogród* fabr. żagli.

2. Obw. Pułtuski, m. s. *Pułtusk* nad rz. Narwią, Pałac Biskupi, seminarjum, szkoła wojewódzka pod dozorem XX, Benedyktynów, bitwa r. 1706. *Serock* przy zbiegu Narwi z Bugiem.

3. Obw. Lipnowski m. s. *Lipno*, *Dobrzyń* kopalnia węgla kamiennych. *Skąpe* bogaty kościół i klasztor.

4. Obw. Mławski m. s. *Mława* nad rz. Mławką, klasztor XX. Misyonarzy. *Raciąż*, *Zuromin*.

5. Obw. Praszynski, ms. *Prasznysz*, *Ciechanów* jarmarki znaczne.

6. Obw. Ostrołęcki, m. s. *Ostrołęka* nad rz. Narwią, pięknie zabudowane, ale przez pożar znacznie uszkodzone. Tu się zaczyna puszcza Ostrołęcka. *Myszyniec*, *Ostrów*, *Andrzejów*.

VI. Wojew. Mazowieckie dzieli się na 7 obwodów, 15 powiatów, 15 okręgów gminnych.

1. Obw. Warszawski, ms. st. obw. wojew. i całego Królestwa *Warszawa* na lewym brzegu rz. Wisły założona. Nie należy do rządu starożytnych miast Polski, pierwszą o niem wzmiankę znajdujemy pod r. 1224. Od czasów gdy Zygmunta III. w niem rezydencją swoją założył, wznosić się zaczęło; wszystko zaś co rząd dla przyozdobienia Warszawy zrobił od r. 1817 do dziś, dziełem wieku zdaje się. Opustoszałe pałace, wyporządzone i przyozdobione, nowe pobudowane, kościoły upiększone, wszystkie prawie domy odnowione. Wiele nikczemnych domków zniesiono, a na ich miejscu albo nowe powstały kamienice, albo place publiczne urządzone. Rynek nowego i starego miasta przez zniesienie Ratuszów rozprzestrzeniony, zamek Królewski znacznym kosztem od strony Krakowskiego przedmieścia odsłonięty i przyozdobiony, przez co posąg Zygmunta III. Króla nową nabył okazałości. Pałac Kazimirowskim zwany z ruin świetnie wzniesiony i na umieszczenie Uniwersytetu Królewskiego przeznaczony. Na miejscu kościoła XX. Dominikanów na Krakowshiem Przedmieściu, wznosi się wspólny dom Towarzystwa królewskiego Przyjaciół Nauk, który będzie trwałym pomnikiem gorliwości i poświęcenia się dla dobra kraju JW. Staszica Radcy Stanu Dyrektora przemysłu Narodowego. Kościół S. Alexandra Newskiego wybudowany na pamiątkę pierwszego wjazdu do stolicy N. Cesarza i Króla Alexandra I., tudzież na pamiątkę wskrzeszenia Królestwa. Prócz tego wiele domów Rządowych i prywatnych albo przyozdobiono albo na nowo wybudowano. Blisko 100 pałaców zdobią miasto, między którymi Pałac Rządowy niegdyś Krasieńskich, Pałac Saski obadwa z ogrodami publicznymi, Bryłowski, Jabłonowski teraz na Ratusz przyrządzony: z 34 kościołów najwspanialsze, XX. Misyonarzy, Bernardynów z piękną świątynią, XX. Pijarów, Katedralny, Ewangelicki. — Towarzystwo Królewsko-Warszawskie Przyjaciół Nauk. — Towarzystwo Dobroczynności; Rolnicze; Muzyki; Tow. do układu ksiąg elementarnych, Uniwersytet Królewski, 4 szkoły wojewódzkie, tyleż wydziałowych; szkoły podwydziałowe, elementarne według spo-

sobu Lankastra, szkoły niedzielne, nowo urządzona szkoła żydowska, blisko 100 szkół i pensyi niższych i wyższych dla płci żeńskiej. Kilka Bibliotek publicznych, Galerya obrazów Ossolińskiego, Muzeum, Gabinet hist. naturalnej, ogród botaniczny. Szpitale wybornie urządzone, mianowicie Dzieciątka Jezus ogromnym kosztem przez X. Baudouin założony. Fabr. kart, wybornych kapeluszy, tabaki, kobierców, sukna, kazimirków, materyi bawełnianych, powozów co do mocy równających się Angielskim, co do gustu wyborniejszych, 2 walne jarmarki każdy po 3 tygodnie, S. Jańskie kontrakty. Ludności teraz liczą w Warszawie wraz z przedmieściem Pragę 120,000.

Okolice Warszawy ozdobne bardziej sztuką niż z natury. *Łazienki* ulubiona rezydencya letnia Stanisława Augusta Króla, przez Niego wybudowane i upiękzone, tu jest posąg Jana III. Króla, z jednego kamienia wystawujący Króla na koniu siedzącego, dwóch Turków pod nogami jego. *Wilanów* z pomnikami rycerzy Polskich. *Belweder* letnia rezydencya N. W. X. Konstantego. *Królikarnia*, *Bażytnia*, *Mokotów*, *Powązki*, *Marymont*, *Bielany* gdzie klasztor Kamedułów. Między Warszawą i Wolą jest miejsce Elekcyi Królów Polskich, dziś trudne do rozpoznania.

Inne ms. w tym obwodzie *Błonie*, *Czersk*, nad rz. Wisłą, dawna stolica książąt Mazowieckich. *Nadarzyn*, *Warka* zwycięstwem Czarnieckiego nad Szwedami pamiętne. *Góra Kalwarya*. Wieś *Raszyn* bitwa d. 19. Kwietnia 1809. *Jeziorna* papiernia.

2. Obw. Stanisławowski, ms. *Stanisławów*, *Mińsk*, *Siennica*.

3. Obw. Rawski ms. *Rawa* nad rz. *Rawką*, szkoła podwydziałowa. *Skierniewice* pałac niegdyś Arcybiskupów, Gnieźnieńskich, fabr. sukna. *Stryków* ojczyzna Macieja Strykowski.

4. Obw. Łęczycki ms. *Łęczyca* nad rz. *Bzurą*, porządnie zabudowane, z jednej strony dla błot niedostępne, dla tego na twierdzą przeznaczone było, teraz jednak mury zwalone a fossy zasypane. Szkoła wydziałowa.

5. Obw. Sochaczewski ms. st. *Łowicz* nad rz. *Bzurą*, obszerne i porządnie zabudowane, stolica Xięstwa t. i. do N. W. X. Konstantego należącego. Seminarium Nauczycieli wiejskich i miejskich, szkoła wydziałowa XX. *Pijarów*, seminarium duchowne, Kolegiata wspaniała. Wieś *Nieborów* pałac Książąt Radziwiłłów z galeryą malowideł i pięknym ogrodem. *Arkadya* ogród Angielski ogromnym kosztem przez Xiężnę Radziwiłłową przyozdobiony, świątynia słońca znaczną ilość starożytności greckich zajmuje. Ms. *Sochaczew* nad rz. *Bzurą*, od żydów zamieszkałe.

6. Obw. Gostyński m. s. *Kutno* obszerne, w większej części żydami zamieszkałe. *Gostynin* z zamkiem opustoszałym w dziejach jednak narodowych znakomitym.

7. Obw. Kujawski ms. *Włocławek* nad rz. *Wisłą*, obszerne i porządne. Kościół katedralny, seminarium, szkoła wydziałowa XX. *Pijarów*. *Brześć kujawski*, *Kowal* znakomite ms. urodzeniem Kazimierza W. Króla. *Radziejów* niegdyś sławne szkołami XX. *Pijarów*.

VII. Wojew. Podlaskie dzieli się na 4 Obwody, 9 Powiatów, 4 Okręgi gminne.

1. Obw. Siedlecki, ms. st. obw. i Wojew. *Siedlce* pięknie zabudowane, pałac spustoszony. Szkoła podwydziałowa. *Węgrów* szkoła podwydziałowa, seminarjum.

2. Obw. Łukowski, m. s. *Łuków* szkoła wojewódzka XX. *Pijarów*, i konwikt Szaniawskich. *Zelechów*, *Garwolin*, *Stężyca*, wieś *Gołębiów* konfederacya za Króla Michała Korybuta, ms. *Maciejowice* nad Wisłą bitwa 10 Października 1794.

3. Obw. Bialski, m. s. *Biała* szkoła wydziałowa.

4. Obw. Radzyński, m. s. *Radzyn*, *Międzyrzec*, *Kock*, *Włodawa* jarmarki na woły.

VIII. Wojew. Augustowskie dzieli się na 5 Obwodów, 7 Powiatów, 5 Okręgów gminnych.

1. Obw. Łomżyński, m. s. *Łomża* nad rz. *Narwią*, niegdyś obszerne i wspaniałe, od ostatniego zburzenia przez Szwedów dotąd podzwignąć się nie może. W pięknym i dla handlu korzystnem położeniu miało niegdyś znaczną liczbę kupców i rzemieślników. Królowa *Bona* często tu przemieszkowała. Sławną niegdyś szkoła XX. *Pijarów*, zamieniona teraz w szkołę wojewódzką. Inne ms. *Tykocin* nad rz. *Narwią*, piękny kościół i klasztor XX. *Missyonarzy* szkołę podwydziałową utrzymujących. Statua *Stefana Czarnieckiego*. Tu *August II.* wznowił order orła białego roku 1705.

2. Obw. Augustowski, ms. stoł. obw. i Wojew. *Suwałki*, bardzo porządne choć małe miasto. *Szczucin* szkoła podwydziałowa, *Wizna* przy ujściu *Biebrzy* do *Narwi*.

3. Obw. Seyneński, ms. *Seyny* szkoła wydziałowa tutaj ma być do stopnia szkoły wojewódzkiej podwyższona. *Scerje* fabr. sukna i płócien.

4. Obw. Kalwaryjski, m. s. *Kalwarya* nad *Sieżupą*.

5. Obw. Maryampolski, m. s. *Maryampol* nad rz. *Sieżupą*, szkoła XX. *Maryanitów*. *Preny* nad rz. *Niemen* huta szklanna i papiernia.

§. 15. Państwo Tureckie *).

Położenie, granice, obszerność. Turcya również jak Cesarstwo Rossyjskie obejmuje prowincye Azyatyckie i Europejskie, które pod 34° — 68° długości, 29° — 48° szerokości leżą, a powierzchnia 42,282 mil kwadr. obejmuje, z czego przypada na Europejską 9225, na Azyatycką 24,262 a na Afrykańską 8795. Turcya Europejska graniczy na północ z Rossyą, Ziemią Siedmiogrodzką, Węgrami i Galicyą, na zachód z Dalmacyą, morzem Adryatyckiem i śródziemnem, na południe z morzem śródziemnem, na wschód z Rossyą, morzem czarnem,

*) Dla niezadecydowanych granic Grecyi, zostawia się ten artykuł, jak był w dawniejszym wydaniu.

cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardanelską i Archipelagiem; Azyatycka Turcja graniczy na północ z morzem czarném na wschód z Persyą, na południe z odnogą Perską i Arabią, na zachód z Suez, morzem śródziemnem, cieśniną Dardanelską, morzem Marmora i cieśniną Konstantynopolitańską.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty, częścią ostremi skałami, częścią wzgórkami przetrzięty, w niektórych okolicach piaszczysty i bagnisty, po większej części urodzajny, ale źle uprawny. W Europie są góry Eminch-Tagh czyli Balkan (*Haemus*), z wielu odnogami, góry greckie Lacha (*Olymp* 6120 stóp wysoka, przy niej dolina *Tempe*), Kissapos (*Ossa*), Messowo (*Pindus*), Lukara (*Parnass*), Sagara (*Helikon*) i t. d. W Azyi: *Olymp*, Teurus, z odnogą Libanon (8949 stóp wysoka) i Antilibanon i t. d. Na północ i w okolicach górzystych jest powietrze ostrzejsze; niż na południe, gdzie dalej niż na 1000 mil kwadr. jest zima bez śniegu, lodu, szronu i t. d. Szkodliwy jest wiatr Samum zwany; także zagraniczne choroby i trzęsienia ziemi, pustoszą często Powiaty.

Wody. Morza: morze czarne, Marmora czyli *Mare di Marmora*, Archipelag i morze Syryjskie. Odnogi: Golfo di Rodosto, di Salonichi, di Napoli, di Romania i t. d. Cieśniny: Konstantynopolitańska, Hellespont czyli cieśnina Dardaneliska, Euripus. Jeziora w Europie: Rosowa, Copais i t. d.; w Azyi Beniskie, Wan, morze martwe (*See Lots*, morze *Sadum* i *Amur*), Genesaret (morze *Tiberias*) i t. d. Rzeki w Europie: Dunaj z Sawą, Morawa, Prut, Aluta (*Olt*) i t. d. ujścia do morza czarnego; Marica i t. d.; w Azyi: Eufrat (*Phrat*), Tygrys, a po złączeniu się tych dwóch rzek Szat al Arab (rzeka Arabska), która wpada do odnogi Perskiej, Meindera (*Meander*, Oront *El Azi*), Jordan i t. d.

Produkta. Turcja jest od natury bardzo opatrzona, i rozmaitością płodów nie ustępuje żadnemu Europejskiemu Narodowi. Lubo daleko mniejsza część uprawianą tylko bywa, wydaje jednak więcej, niż mieszkańcy spotrzebować mogą, i wywóz produktów przewyższa ich nawóz do kraju. Zboże, ryż, wino (grona i rodzenki drobne (Korynty), południowe owoce, oliwa, bawełna, tytuń, mastyx, manna, mak, szafran, galas, drzewo,

żywice i t. d.; rogate bydło, bawoły, konie, osły, muły, wielbłądy, dromedary, owce z wełną cienką, podobną do jedwabiu, także z wielkimi i tłustymi ogonami, owce Angoryjskie, gazelle, zwierzyna, jedwabniki, pszczoły, muszle purpurowe i t. d.; złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, sól, marmur, ziemia do pieczętowania, ziemia farbiarska, kamienie szlifierskie, piana morska, atun, siarka, źródła mineralne, źródła nafty i t. d.

Mieszkańców 24.072,000, z których w Europie 9,482,000, w Azji 11,000,000, a w Egipcie $3\frac{1}{2}$ mil.; Osmani (Turcy), Greci, narody Słowiańskie (Bulgarowie, Serwianie, Raicowie, Kroaci, Bośniaki), Wołochy, Arabowie, Kurdy, Turkomany, Durży, Armeńczykowie, Żydzi, Frankonczycy (Europejczycy), Cygany i t. d. Panująca religia jest Mahometańska, której głową jest Mufty. Cierpią tu jednak i inne wyznania. Postępek w naukach u Turków jest bardzo szczupły, jednak mają swoje szkoły i Kolegia. Co się tyczy kunsztów, najwięcej ćwiczą się w budowni, ogrodnictwie i muzyce; malarstwa, rzeźby i ryciny wcale nie znają. Najwięcej u nich Grecy celują w naukach.

Fabryki są po większej części w ręku chrześcijan i żydów; fabr. sukna, materyi jedwabnych, bawełny, obić, skór, stali, miedzi i inne. Turecka farbiernia przędzy i t. d. Ten zaś tak ważny handel prowadzą Grecy, Armeńczycy, Arnauci i Żydzi.

Rząd samowładny despotyczny - dziedziczny w linii męskiej. Wielkim Sułtanem (Wielkim Panem czyli Cesarzem Osmańskim) jest *Mahmud II.*, urodzony 1785, ma w sobie połączoną najwyższą władzę świecką i duchowną. Dwór jego nazywa się wysoką Portą. Najpierwszy Minister państwa i Minister wojny jest Wielki Wezyr. Wojewodowie na prowincjach zowią się Beglerbegs, Paszowie i Sandszaki; jednak w niektórych prowincjach mają Wojewodów i Agów rządzących samowładnie dystryktami do nich należącymi. Niektóre nawet części nie chcą uznawać Sułtana za swego Pana, lecz słuchają swego Wojewody. Powszechne obrady państwa odprawują się w Dywanie (dom radny państwa). Dochody (prócz dochodów skarbu Cesarskiego) wynoszą 30 (40 $\frac{1}{2}$ milionów) złot. niem. Siła lądowa podług Griffitha ma wynosić 388,400, podług Marsigly zaś tylko 220,440 ludzi. Siła morska 20 okrętów liniowych, 15 fregat i 32 mniejszych statków.

Części:

Podział Turcyi Europejskiej podług książek i kart jeograficz. na Rumelią, Macedonią, Serwii, Bulgaryą i t. d., jest wcale Turkom nieznanym. Znają oni tylko, prócz Konstantynopolu i Adrianopolu, 2 Województwa (Beglerbeglike), które się dzielą na Sandszaki, te znowu na obwohy mniejsze. Dla łatwiejszego wyszukania miast na mapach, należy uważać, że Województwa Rumelii 1. 2 i 8 do Rumelii czyli Romanii należy, 3—7 do Bulgaryi, 9 i 10 do Macedonii, 11 12 i 27 do Serwii, 13 i 15 do Liwadii, 14 do Morei, 16—25 do Albanii; 8 Podwojewództw (Sandszak) Bosniaćkich należy do Bosnii, do którego pospolicie liczą także Herzegowinę, Dalmacyą Turecką i Kroacyą.

M. s. państwa Tureckiego i rezydencya Sułtana jest *Carogród*, *Konstantynopol* (*Stambul*, *Istanbul*) z wybornym portem; miasto ma obwodu 2½ mil Niemieckich, prócz 7 przedmieść; 88.185 domów (z których 16 Paźdz. 1816 1500, a kupieckich kramów do 3000 się spaliło; 500.000 (i milion) mieszkańców. Godnemi uwagi są: Seraj (pałac rezydencyonalny Sułtana, ma obwodu 1 milę, z ogrodami, salami Dywanu, masztalerniami, rynsztunkami, pomieszkaniem dla 10.000 ludzi i t. d.), Eski-Seraj, stary Seraj, obwodu ma ¼ mili Niem., mieszkanie strąconych z tronu Sułtanów, Xiażat i Xieźniczki zmarłych Sułtanów), siedm wież (cytadella, więzienie, skarbiec), 485 meczetów. Dszania (między którymi jest najstarsza i najważniejsza Zofii; jest długa na 290 stóp, szeroka na 270, znajduje się w niej 170 marmurowych statuów, podłoga i wschody są także marmurowe; na około niej są Kaplice, gdzie spoczywają zwłoki Sułtanów i ich familii, w których dzień i noc lampy palą, a w niektórych godzinach jałmużny ubogim rozdają), a przeszło 5000 pomniejszych Meczetów; 23 Greckich Kościołów z Patriarchą, 3 Ormiańskie Kościoły z Arcybiskupem, 9 Katolickich Kościołów i 6 Klasztorów z Biskupem, Klasztor z 300 Indyjskimi Fakirami, kilka Synagog, 40 gospód (Khan) Seraje dla karawan (bezpłatne austerye dla podróżnych, w których jednak o naczyniach domowych i jadłe samemu starać się trzeba), 130 łaźni publicznych, Bazary (wielkie domy kupieckie z dwoma bogatymi sklepami, z których pewna liczba rzemiosł przeznaczona, n. p. dla handlarzy jedwabiu, złotników i t. d.; zamykają je na noc); 518 szkół, w których uczą bezpłatnie i ćwiczą młodzież, 1255 szkół dla dzieci, w których podobnie uczą bezpłatnie czytać, pisać, rachunków, religii; Akademia, w której dają astronomii, fortyfikacyi, artyleryi, nanki o żegludze, jeometrii i jeografii; szkoła matematyki i morska, publiczne biblioteki, gimnazjum Greckie i t. d.; fabr. broni, bawełny, jedwabiu, safianu, szagrynu i inne; znaczny handel morski i lądowy, do którego między Greckimi mieszkańcami należą Ormiańczykowie i Żydzi, oprócz tych Włochy, Francuzi, Rossyanie, Anglicy i t. d. Na przedmieściu *Pera* mieszkają Posłowie Europejscy, Kuryery i t. d. Miasto *Edrene* (*Adrianopol*) nad Marycą, Seraj, Bazary; fabr. jedwabiu i skór, turecka farbiernia nici, handel.

I. Województwo Rumeli ma 27 Podwojewództw (*Sandschake*):

1) Wisa, z m. s. t. i., obfituje w wino i owoce ogrodowe, i miasteczko *Indsiges*, w pobliżu którego są mieszkania w skałe wykute, do których się wchodzi wschodami i drabinami.

2) Kirkkilissa (Kirk-Ekklesia), z m. s. t. i., winnica.

3) Silistra, z m. s. t. i. nad Dunajem. *Warna* (Władysław IV. Król Polski), port, stolica Metropolity Greckiego, handel.

4) Nikopoli, z m. s. t. i. nad Dunajem, stolica Greckiego Arcybiskupa. Miasteczko *Siston* (*Szystowa*, *Szystab*) nie daleko Dunaju, handel. Sławne pokojem 1791. Miasto to spaliło się w Kwietniu 1812.

5) Widin (*Widdin*), z m. s. t. i. nad Dunajem, fort., stolica Pod-Wojewody i Greckiego Arcybiskupa.

6) Czirmen, z m. s. t. i., zamek.

7) Sofia (po Bulgarsku *Triadica*) z m. t. i., m. s. *Rumeli* nad Bojaną, stolica Wojewody i Greckiego Arcybiskupa, cytradella. *Filiba* (*Philippopolis*) nad Marycą, z wielu łaźniami, meczetami, gospodami dla karawan, stol. Greckiego, Arcybiskupa, tkalnia wełny, handel.

8) Galipoli, z m. t. i. nad cieśniną Dardaneelską, stol. Pod-Wojewody Baszy Kapudan, który zarządza innemi do Wojewody (Baszy) należącemi przedmieściami. Jest tu stolica Greckiego Arcybiskupa, port, handel. Zamki czyli Dardanelle nad Helespontem, po turecku *Kilidbari Boshas-Hecarlere* (inne są w Azji). Wyspy: *Kirid* (*Kreta*) z m. s. *Kanea*, stol. Greckiego Biskupa, port, handel; w roku 1810 bardzo zostało uszkodzone okropnem trzęsieniem ziemi. *Semadrek* (*Samotrace*). *Limije* (*Lemnos*) *Ilegi* (*Delos*), króliki się tylko na niej znajdują. *Bara* (*Paros*). *Bogcza* (*Tenedos*), klucz do cieśniny Dardaneelskiej. *Midilli* (*Lesbos*). *Sakis* (wyspa mastykowa, dawniej *Chios*). *Sozam* (*Samos*). *Rodos* (*Rhodus*). *Santorin* czyli *S. Erini*, w której znajdują pucolanę.

9) Salonik (*Tessalonia*), z miastem warownem i handlowem t. i. nad nonogą t. i. z 70,000 mieszk., stol. Greckiego Arcybiskupa, wyższa szkoła żydowska, nazwana *Hora*, w której jest do 200 nauczycieli, a przeszło 1000 uczniów od 4 do 10 lat i wiele sali do zbioru książek przeznaczonych; fabr. bawełny, sukna, obić, safianu. W pobliżu jest *Ajodoros* (*Monte Santo*, *Athos*) na 5900 stóp wysoka, z 65 Klasztorami i 6000 prawie z wszystkich narodów Europejskich, religiantami.

10) *Kostendil* (*Giustendil*), z m. t. i., miny złote i srebrne, kąpiele siarczyste.

11) *Uskub*, z m. t. i.

12) *Tirhala*, z m. t. i. miasto *Jeniszehr* (*Larissa*), stolica Greckiego Arcybiskupa, 2 meczety, turecka farbiernia nici; fabr. safianu, handel, winnica. *Czatabitcha* (*Pharsala*), stolica Greckiego Arcybiskupa, turecka farbiernia nici.

13) *Egribos* (*Negroponte*) z wyspą t. i., która jest złączona z stałym lądem mostem. Miasto *Atina* (*Ateny*), 12,000 mieszk., stolica Greckiego Arcybiskupa, towarzystwa przyjaciół muz, liceum, uprawa roli, mydlarnia, port, handel. *Livadia*, zamek obronny, stol. Greckiego Metropolity, handel. *Wsi Castri* (*Delphi*) i *Istifa* (*Theby*).

14) Morea (dawniej Peloponez), półwyspa daleko się ciągnąca, która jest złączona z stałym lędem, cieśniną na 6 mil szeroką. Miasto Anaboli (*Napoli di Romania*), fort., port, stol. Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel, przytem wyspa Czamlicza (*Hydra*) z najlepszymi marynarzami w Turcyi samymi Grekami. Militra, (*Misitri*) w pobliżności którego są ruiny Sparty, i powiat górzysty, zamieszkały od mężnych Mainotów, którzy żyją z rozbojn tak lądowego, jako też morskiego. Mengesza (*Napoli di Malvasia*), port, stol. Greckiego Arcybiskupa. Baliabadra (*Patras*), port, handel. Miasteczko Kordos (*Korynt*) przy wejściu do półwyspy, zamek obronny z 360 wieżami, port, stol. Greckiego Arcybiskupa.

15) Ainabachtı (*Enebeki, Lepanto*), z m. s. t. i. nad odnogą t. i., do którego wejścia jest obronne zamkami, nazywającemi się małemi Dardanellami, zamek obronny, port.

16) Karli Ili, miasto *Prevesa*, fort., port. *Wathi*, warsztat okrętów, handel. Wunicza (*Woniza*) nad odnogą Narda (Arta), stol. Greckiego Arcybiskupa, cytradella, port.

17) Janina, z m. t. i., handel, znakomite powstaniem i uporną wojną od r. 1820 do 1822 przez Ali Depedelenty Baszę z portą toczoną.

18) Delonia, z miastem wzmocnionem t. i.

19) Avlona (Vallona), z m. t. i. nad odnogą, przy *Sassena*, połów.

20) Ilbessan, z zamkiem t. i. i miastem Duracz (*Durazzo*) nad morzem, port, zamek obronny.

21) Iskenderie (Skutary) z m. t. i. nad jeziorem Bojana, fort., stol. Baszy i Biskupa Katolickiego, handel. Cetin (*Cettigne*), miejsca główna Karatag czyli Montenegro, zamieszkałe od mężnych Montenegrów. Olgun (*Dulcigno*), port, cytradella, stol. Biskupa Katolickiego, handel; morsecy rozbojnicy.

22) Ochri (Ochrida), z m. t. i., miny srebrne i siarki.

23) Perserina (Prisrendi), z m. t. i.

24) Feldszterin (Usiterna), z m. t. i. *Kosowa*, miny srebrne.

25) Dukagin, z miasteczkiem t. i.

26) Aladszachisar, z m. t. i.

27) Semendra (Semendria), z fort. t. i. nad Dunajem. Forteca *Belgrad* czyli *Grecki-Białogród* przy ujściu Sawy do Dunaju, 30,000 mieszk., 100 meczetów, szrodek handlu między Węgrami i Turcyą. *Poseroweza* (*Passarowitz*), nad Dunajem. Karagiofcza (*Kargojewacz*), stolica rządu Serwijskiego. Podług umowy w Listopadzie 1815 obsadzone są Serwijskie fortece Turkami, którym jednak w kraju osiąść nie wolno, i na odwrót żadnemu Serwianowi w Turcyi. Każda familia płaci rocznie dukata, a prócz tego każda głowa piastra. Serwianie mają pewnego Agentą przy Dywanie, a w przypadku wojny wystawują siłę z 12,000 ludzi.

II. Województwo Bośni bierze imię od rzeki t. i., która płynie koło Hersek, Klis i Jawornik; zawiera w sobie 3 Podwojewództw, jako to:

1) Bosnii, z miastem *Bosna Serai* (*Serajewo*) nad Milaską stol. Baszy, ma 65,000 mieszk., 100 meczetów, zamek, kopal-

nią żelaza; fabr. broni i pałaszy, handel. Forteca *Gradiska* (*Gradyeczka*).

2) Klis (Klissa), z zamkiem obronnym t. i., nie daleko od morza Adryatyckiego.

3) Kirka, z miastem Kenin (*Knin*) nad ujściem Kirki do morza Adryatyckiego.

4) Iawornik (Zwornik), z m. t. i. nad Dryną, wysoki zamek. Fort. *Trawniki*, stol. Baszy.

5) Hersek, z m. s. Taszlica (*Plewic*), stol. Beglebegliku.

6) Rohissa.

7) Poszega.

8) Rahowicza.

Do tego należą nakoniec pośrednie kraje, które mają swych Panów (Hospodarów), jednak zależących od Sułtana; wyznają oni religią Grecko-Chrześcijańską.

1) Księstwo Mołdawskie, po Turecku Bogdan, z m. s. *Jasz* czyli *Jassy*, rezydencya Hospodara, stolica Greckiego Arcybiskupa, 5000 domów, z których tylko około 200 jest murowanych, 14,063 mieszk.

2) Księstwo Wołoskie, po Turecku Eflak, z m. s. *Bukarest*, 42,000 mieszk., rezydencya Hospodara, stolica Greckiego Metropolity, liceum, towarzystwo uczonych. Sławne pokojem dnia 28. Maja 1812.

Turcya Azyatycka zawiera następujące części główne:

1) Anadoli czyli Natolia (*Levanta*, dawniej mała Azja), z m. s. *Kiutahla* czyli *Kutaja*, stol. Baszy, kąpiele ciepłe. Miasto *Brusa* i *Bursa* pod górą Olympus zwaną, 100,000 mieszk., stol. Ormiańskiego i Greckiego Arcybiskupa; fabr. jedwabiu, muszlinu i inne, handel. *Angora* czyli *Anguria*, zamek zbrojny; fabr. szalów. *Eskiudar* czyli *Skutary* nad kanałem Konstantynopolitańskim, zdaje się być jego przedmieściem. *Ismir* czyli *Smirna*, 150,000 mieszk. (z których r. 1814 wymarło podczas powietrza 40,000, tak dalece, że 800 domów, których mieszkańcy wymarli, są puste), towarzystwo Greckie zachęcające do nauk i kunsztów, gimnazjum Greckie; port, fabr. obić i inne, najznakomitsze miasto handlowe Natolii. Miasto straciło dnia 10go Czerwca 1811 przez pożar wszystkie tak zwane Sciały w których sprzedawano zagraniczne i swojskie towary, i gdzie ziemieśnicy wszelkich gatunków mieszkali), 2 meczety, kilka wodociągów i magazynów, wiele domów, bud, farbierni i fabr. mydła. *Konia*, zamek obronny, stol. Baszy i Greckiego Metropolity, handel. *Pergamo*, fabr. pergaminu. *Sinope*, *Cerasonte*, *Siwas*, zamek obronny, stol. Baszy. *Tarabasan* (*Trapezus*) nad morzem czarnem, stol. Greckiego Biskupa; farbiernia fabr. miedzi, budowla statków. Azyatyckie zamki Dardaneelskie. Wyspa Cypr zamieszkała od 37,000 Chrześcian i 47,000 Turków, z m. s. *Nikosia*, stol. Baszy, Greckiego Arcybiskupa i Ormiańskiego Biskupa; fabr. bawełny i korduanu. Miasto *Maassa* (*Famangusta*), port.

2) Soria, *Soristan* (*Syrya*) Szam, z m. s. *Halep* czyli *Aleppo*, 200,000 mieszk. (między którymi jest 24,000 Chrześcian, a 280 Europejczyków), zamek obronny, stol. Baszy, Greckich Patriarchów, Biskupa Ormiańskiego, Jakobickiego i Maronickiego; fabr. mydła, złotych drutów, złotych frandzli, jedwa-

biu i bawełny, główny skład towarów Perskich, Indyjskich i Tureckich. Ich port jest *Eskienderum* czyli *Alexandrette*, po Turecku *Sconderun*. Miasto *Acre* czyli *St. Jean d'Acre* (*Ptolomais*) pod górą Karmel, stolica Baszy i Greckiego Arcybiskupa, handel bawełny; napróżne dwumiesięczne obleżenie pod Napoleonem Bonapartem w roku 1799. *Damaszek*, 200,000 mieszk., stol. Baszy i Greckiego Patryarchy; Chany i Bazary; fabryka szpad, bawełny, jedwabiu, mydła. — Należy tu także dobrze uprawny powiat Palestyna, z m. s. *Jeruzalem* czyli *Solima* na 4 pagórkach z zamkiem obronnym *David*, $\frac{3}{4}$ mili obwodu, 20,000 mieszk., między którymi jest żydów 11,000, chrześcian 7000; meczety, Kościoły (20) Ormiańskie i Greckie, Klasztory Ormiańskie i Katolickie (Ormiański zawiera w sobie prócz cel dla Xięży do 100 izb dla pielgrzymów, odwiedzających grób Chrystusa; stol. Greckiego Patryarchy i Ormiańskiego Arcybiskupa; handel relikwiami, krucyfikami, różańcami i t. d. Miasto *Gaza*, port, fort., stol. Greckiego i Ormiańskiego Biskupa; handel, miejsce połączenia handlu między Syryą i Egiptem. Wieś *Bethlehem*, z wielkim Klasztorem dla Franków i Ormiańczyków; w Klasztorze Ormiańskim jest pod chórem Kościół podziemny, w którym się Jezus miał urodzić. — Tu należy jeszcze kraj Drużów, należący do Porty, mający swego Emira Turcyi hołdującego, który mieszka w mieście *Deir* czyli *Dair al Kama*. Klasztor Maronitów *Mar Hanna*, gdzie Arabska drukarnia.

3) Mezopotania czyli *Al Dzesira* (jest to wyspa czyli półwyspa), z m. s. *Kara Emid* czyli *Diarbeki* nad Tygrysem, z 500,000 mieszk., stoł. Baszy, Nestoryańskiego Metropolity i Jakobickiego Patryarchy; fabr. safianu, korduanu, płótna, bawełny, handel. Miasto wzmocnione *Mossul*, *Moussol* czyli *Mozul* nad Tygrysem, stol. Baszy i Patryarchy Nestoryańskiego; fabr. płótna, bawełny, obić i inne, garbarnia, kamieniarnia, handel.

4) Georgia Turecka (*Sa Atabego*), z miast. s. i fortecą *Akaleyke* czyli *Aghelcyghe*, stol. Baszy, handel.

5) Turkomania czyli Armenia Turecka z Kurdistanem i Irak Arabi (czyli Irak-Babeli), z miastem *Arserum* czyli *Erzerum* z 150,000 mieszk., stolica Baszy o trzech buńczukach, Arcybiskupa Ormiańskiego i Greckiego Biskupa; fabr. towarów miedzianych, handel. *Wun* nad jeziorem t. i., stol. Baszy. *Kierkuk*, zamek, stol. Baszy. *Szerecur*, na skale, w której są domy wykute, do których się wchodzi po wschodach od 15 do 20 stopni. *Baghdad* nad Tygrysem z 10,000 (20,000) mieszk., cydadella, stol. Baszy; fabr. jedwabiu i bawełny, handel. *Basra* czyli *Bassora* nad rzeką Szat al Arab, z 50,000 mieszk. Miejsce składu wszystkich towarów, które z Indyi i Persyi do Konstantynopolu idą i na odwrót.

O osadach Arabskich, Egiptu i krajów pod haraczem stojących: *Tunis*, *Tripolis* i *Algier*, zobacz w Azyi i Afryce.

R o z d z i a ł D r u g i.

A Z Y A.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Azya leży od $43^{\circ} 33'$ — $207^{\circ} 40'$ długości, a $1^{\circ} 7'$ — 78 szerokości, graniczy na zachód z Europą (Ural, Don), morzem Azowskiem, cieśniną Feodosyą (Kaffa), morzem czarnem, cieśniną Konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną Dardaneelską, morzem śródziemnem i między morzem Suez; na południe z morzem Indyjskiem i jego odnogą; na zachód z oceanem wschodnim, a na północ z morzem lodowatym. Obejmuje mil kwadr. 768,057.

§. 2. *Góry.* W środku są główne góry wszystkich gór Bogdo-Oola, których pomniejsze czyli ramiona są: *Altai, Mussart z Mustag i Imaus*: góry Saiańskie; dalej góry Uralskie, Kaukazus, Taurus z górą *Macis (Ararat)*; góry Gatyiskie i t. d. Najznajomsze podgórza są: K. Comorin i Romania na południe, Czukotskojnois na północno-wschodnią i Kap Lodowy nad morzem lodowatym. — W wielu okolicach, osobliwie w środkowej Azji, w wielkie pustynie piaszczyste i stepy, n. p. *Gobi* czyli *Szamo*.

§. 3. *Morza.* 1) Morze lodowate z odnogami *Karyską, Obiską, Jenizeyską i Lenayską*; 2) Morze wschodnie czyli morze spokojne, którego części są: *Archipelag północny* z odnogą *Anadyrską i Kamczacką*; *Lam* (morze Tunguskie czyli Ochockie (z odnogami *Penszyńską i Iszygińską*, morze *Japańskie*; odnoga *Korea, Whanghai* (morze złote), *Nankin*; *Archipelag południowy*. 3) Ocean Indyjski, którego części są: morze *Arabskie i Perskie*, z odnogami *Arabską* (morzem czerwonym), *Perską, Sindyjską i Kambojską*; odnoga *Bengalska, Archipelagi Indyjskie* z odnogami *Tunkin i Siam*. 4) Morze śródziemne.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Wajgacz między wyspami Nowaja-Zemlia i Syberyą; 2) Cieśnina Kuka

czyli Bering między Azyą i Ameryką; 3) Cieśnina Sund między Sumatrą i Jawą; 4) Cieśnina Malaka między Sumatrą i Malaką; 5) Cieśnina Selan (*Ceylon*) między wyspą Selan i wschodnimi Indyami z tej strony Gangesu; 6) Cieśnina Ormus łączy morze Perskie z odnogą Perską; 7) Cieśnina Babelmandeb łączy morze Arabskie z odnogą Arabską; 8) Cieśnina Dardanelska prowadzi z Archipelagu do morza Marmora, tak jak 9) Cieśnina Konstantynopolitańska z morza Marmora do morza czarnego; 10) Cieśnina Feodozja (*Kaffa*) z morza czarnego do morza Azofskiego.

§. 5. *Jeziora*. Morze Kaspijskie, Aral, Baikal, Kokonor, morze martwe, Wan i t. d.

§. 6. *Rzeki*. Wołga i Ural wpływają do morza Kaspijskiego; Amu i Syr do Aral; Orond, Baradi i t. d. do morza śródziemnego; Kuban, Kisil-Imak i t. d. do morza czarnego; Eufrat czyli Phrat z Tygrysem do odnogi Perskiej; Indus (*Sind*) do morza Perskiego; Ganges i Burremptur do odnogi Bengalskiej; Menam-Kom do Oceanu Indyjskiego; rzeka żółta i niebieska do jeziora Nankin; Anadyr do morza Kamszackiego; rzeka Oby (z Irtysz i t. d.), Jenisej, Lena i t. d. do morza lodowatego.

§. 7. *Klima*. Południowe brzegi Azyi z wyspami leżą z tamtej strony zwrotnika Raka w strefie gorącej; główna część kraju z brzegami wschodnimi i wyspami w strefie umiarkowanej; północne brzegi z tamtej strony koła biegunowego w północnej zimnej strefie, której działanie aż ku środkowi umiarkowanej strefy się rozciągają. Dla tego podzielono Azyą na 3 części na południową, średnią i północną. Azya południowa od 40° północnej aż 1° południowej szerokości, ma powietrze gorące i wilgotne, i tylko w stronie północnej ku górom umiarkowsze i czyste; na południe wieje często wiatr duszący, *Samum* zwany. Są tu tylko dwie pory roku; na północ Równika od Czerwca do Września pora dżdżysta, a od Września do Maja jest pora bardzo sucha; na południe zaś Równika przeciwnie się dzieje. Średnia Azya czyli Wyższa Azya, ponieważ się składa z wysokiego i szerokiego pasa ziemi, który na południe i północ otoczony jest górami śnieżystymi, tudzież wielu górami przerznięty, pod 40—60° szerokości, ma po większej części suche i ostre powietrze, gorące

lato (do 40° stopni Romiura) mało co dżdżyste i ostrą zimę. Azya północna czyli Rossyjska pod 60—78° szerokości ma najwięcej bardzo zimne (do 43° Romiura), a w pobliżności morza wilgotne powietrze, które tylko podczas krótkiego lata nieco się rozgrzewa.

§. 8. *Produkta* w wielkiej obfitości, osobliwie na południe korzenie (gwoźdźniki, kwiat muszkatelowy, gałki muszkatelowe, cynamon, pieprz, imbir), opium, rum-barbarum, kassia, manna, kamfora, mastyx, gumma, galas, aloe, kadzidło, mirra, drzewo olejne, kawowe, sago i drzewa morwowe, cukier, bawełna, wino, herbata, pisang, daktyl, trzcina cukrowa, szafran, pomarańcze, granaty, betel, areka, ananas, limony, melony, cedry, cyprysy, drzewo Teek i sandałowe, trzcina Bambusowa, kokos, ryż, mais, korzonki Jam; słońce, dromedary, wielbłądy, reny, bawoły, rogate bydło, konie, owce z wielkimi ogonami, kozy z wielbłądzą siercią, nosorożce, gazelle, cybety, zwierzęta futrowe, małpy, lwy, tygrysy, szakał (schakał), węże olbrzymie, skorpiony, papugi, strusie, rajskie ptaki, jaskółki (z których pewien gatunek dostarcza pożywnego gniazda), jedwabniki, perły, krokodyle, żółwie; złoto, srebro, miedź, żelazo, cyna, żywe srebro, magnes, marmur, nafta, sól, saletra, tynkał, ambra, sól amoniacka, drogie kamienie i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 300 (580) milionów. Rachują do 29 narodów: Turcy i Tatary, Greci, Syryczycowie i Armeńczykowie, Arabcy, Persy, Hindusi, Tybetanie, Malajci, Birmani, Siamicy, Anamicy (Tunkinczycy, Kochinczycy, Kamboje i t. d.), Chińczycy, Czerkessy, Georgijczycy, Mongolowie i Kałmuki, Tunguzi z Mandżuami i Koreanami, Japończycy, Finijczycy (Wotjaki, Czeremissy i t. d.), Somojedzi, Ostyjaki, Koryjaki, Kamczadalczycy, Aleuci i Kuryle; do tego jeszcze Europejczycy, Afrykanie, Żydzi i t. d. Kształt, kolor, sposób życia i t. d. jest bardzo różny; na północ mali a od zimna brunatni, na południe po większej części kształtni i piękni, z resztą biali, żółci, brunatni, ciemnobrunatni i wcale czarni. Głównych języków jest od 7 do 8. Prócz religii Chrześcijańskiej, Mahometańskiej i Żydowskiej, wyznaje wielką część religią Bramańską, Lamańską i Szamaniską; znajdują się tu także czczący ogień (Parsy) i t. d. Co do umiejętności i kunsztów celują Hindusi, Chińczycy, Japończycy, Bucharyczycy,

Persy i t. d.; w Chinach i Japonii są drukarnie z literami nieporuszałnymi (na wzór Stereotypów); wielu narodom jednak całkiem jest obca znajomość sztuki pisania. Jedne narody żyją w miastach i po wsiach, bawią się uprawą gruntu, mają rzemiosła, kunszta, fabryki i prowadzą handel (Turcy, Ormianie, po części Tatarzy, Arabi, Mongole, Tunguzy, Persy, Hinduzi, Malaici, Chińczycy, Japończycy); inni nie mają stałej siedziby, ale włączają się po pastwiskach z swą trzodą (Nomadzi, n. p. Tatarzy, Arabi, Kalmuki, Mongole, Tunguzy); inni na koniec trudnią się polowaniem dzikich zwierząt, rybołóstwem, i mają po części trzody Renow (Samojedy i t. d.)

§. 10. Azja z natury swojej podzielona jest na 3 części: Azję północną, średnią i południową. Północna Azja czyli Rossyjska obejmuje: 1) kraje zachodnio-Uralskie czyli Azyatyckie. Kapczak z krajami Kazan, Astrachan, Gruzynia; 2) kraje w Uralu czyli Ruskie gubernie Ufa i Permia; 3) kraje wschodnio-Uralskie czyli Syberyę z półwyspą Kamszatka i północnym Archipelagiem. Średnia, wyższa czyli Chińsko-Tatarska Azja jest częścią wschodnią, gdzie państwo Chińsko-Tatarskie czyli Chiny, Mongole, Kalmuki i Tybet; częścią zachodnią na wschód i zachód morza Kaspijskiego, gdzie wolna Tataryja, z których nie jedno należy do Państwa Tureckiego i Perskiego. Południowa Azja obejmuje na zachód zachodnią półwyspę (małą Azję czyli Natolię), kraje Eufrat (do państwa Tureckiego), kraje zachodnie Indus (Persyę) i wielką półwyspę południową (Arabiją); a na wschód półwyspę z téj strony Gangesu (Burremputer) czyli wschodnie Indye, w znaczeniu ścisłym i pospolitszym, i półwyspę z tamtéj strony rzeki z wyspami południowo-Azyatyckimi od Selan aż do Maryanów.

§. 1. O Azyatyckiej Rosyi i Azyatyckiej Turcyi (zob. w Europie).

§. 2. Kaukazyja czyli kraje Kaukazkie.

Położenie, granice i obszerność. Kaukazyja czyli między - morze Kaukazkie (między morzem Kaspijskim

i morzem czarnem) leży od $40^{\circ} 32'$ — $45^{\circ} 4'$ szerokości, a $54^{\circ} 40'$ — 66° długości, graniczy na północ z Rosyą, na wschód z morzem Kaspijskiem i Persyą, na południe z Persyą i Turcyą, na zachód z morzem czarnem. Obszerna jest na 3778 mil kw.

Grunt i klima. Główne góry są: Kaukazus (w Azyi *Jalbus* nazwane, lodowatą grzywą), długie na 95 mil, a szerokie od 16 do 53; najwyższe wierzchołki mają Elbrus i Kasbekska-Góra (Georgska *Mainwari* i Ossetyiska *Zewisti-zus* i *Urschoch*), która podług Wiśniewskiego ma być wysoka na 16,700 stóp Paryżkich. Między temi górami znajdują się doliny urodzajne, a w niektórych tylko okolicach pilnie je uprawiają. Godne uwagi są tam źródła szumiący głos wydające i góry powiększające się z czasem. Powietrze na południo-wschodzie jest ciepłe; na północno-zachodzie są krótkie lata z wielkimi upałami, a długie i bardzo ostre zimy.

Rzeki. Kuma, Terek, Kur, które wpływają do morza Kaspijskiego; Kuban do morza Azowskiego i czarnego; Fachs (*Fasz* czyli *Rion*) wpływa do morza czarnego i t. d.

Produkta. Rogate bydło, owce, konie, wielbłądy, kozy, zwierzyna, ptastwo, osobliwie bażanty, jedwabniki, pszczoły; wino, owoce, południowe owoce, zboże, ryż, proso, szafran, szaflor (safflor), tabaka, len, konopie, bawełna; reta, lasy; sól, saletra, siarka, żelazo, ołów, miedź, piasek złoty (z Rionu), srebro, marmur, węgle kamienne, nafta, wody mineralne.

Mieszkańców do 800,000. Główne religie są Grecko-Chrześcianańska (jednak z nie wszystkimi obrządkami chrześcijańskimi) i Mahometańska. Znajdują się także Żydzi, Ormianie, po części Uniaci Katolicy; wiele jest Kaukazyczyków, którzy nie znają obrządków religijnych, ani nie mają nauczycieli religii. Głównem ich zatrudnieniem jest chów bydła i uprawa roli; wielu żywi się z łupieztwa, mało zaś z rzemiosł i handlu.

Główne części są:

I. Ironistan czyli Ossetia, kraj Ossy czyli Ossetty. Cała Ossetia obejmuje kraje między rzeką Wyższą Rioną, Arguną i Urupą. Jedna część należy do Rosyi, a druga płaci daninę Czerkassom; inne jeszcze są wolne pod rządem Zwierzchników swoich (Eldar); niektóre pokolenia mają swych wspólnych Hanów w wsi *Ahmed* czyli *Szyn*. Do wolnych krajów Ossetów należą: Tagata, Dugorya, Donifarza, Badilia,

których mieszkańcy dostarczają strzelby, pałaszów, noży it.d., uprawiają najlepszą tabakę i prowadzą nią znaczny handel.

II. Kistya czyli Kistetya na wschód i północ Ossetyi. Mieszkańcy Kistyi czyli Ingusyi częścią pod najwyższym rządem Rossyiskim, częścią płacą daninę Czerkasom, częścią pod samowładnymi Xiażętami; niektóre pokolenia uznają swych najstarszych za sędziów i rządców. Xięstwo Czetszen z obu stron rzeki Niższy-Argun zasługuje na wspomnienie, którego rządca ma tytuł: Aslan-Bei (Lwi Xiaże), mieszka we wsi Czetszen, i rozmaite państwa Lesgiskie jako poddane sobie posiada.

III. Kraj Kumyków czyli Tartarya Kumykiiska w wschodniej Kaukazyi nad rzeką niższą-Sundsza, pod najwyższym rządem Rossyiskim, a po części pod (z określoną władzą) dziedzicznymi Xiażętami i Panami (Beis czyli Biis). Najznakomitsze Xięstwa są: 1) Axai z wsią t. i., głównem schronieniem rabusiów Kaukazkich. 2) Andreewa czyli Endery z miastem t. i., rozbójnicy naddrożni, handel niewolnikami; wolne państwa narodów Kaukazkich.

IV. Kraj Truchmański czyli Turkomania, zamieszkała hordą Truchomanów, którzy po większej części zależą od Xiażęcia Szyrwańskiego, a po części są także wolni, niepodlegli.

V. O krajach Czerkesko-Kabardyiskich, Daghestan i Lesghistan, Georgii czyli Giurdistan zob. na str. 166., a o Tureckiej Georgii zobacz na str. 188.

§. 3. T a r t a r y a.

Położenie, granice i obszerność. Tartarya, zwana także Czagatai, leży od 68—96° długości, a 35—48° szerokości, graniczy na północ z Azyą Rossyiską; na wschód z Chinami, na południe z państwem Chińskim, Indyiskiem i Perskiem, na zachód z Persyą, Rossyą i morzem Kaspijskiem. Obejmuje mil kwadr. 31,260.

Grunt. Na wschód bardzo górzysty; tu się znajduje Mustag czyli Imaus. Na południe są góry Gauryckie i Handukesz. Na zachód są pagórki i doliny, na północ po większej części stepy.

Morza. 1) Morze Kaspijskie, długie na 165 mil, a szerokie od 24—60. 2) Morze Aral czyli Orle, także morze niebieskie, obejmuje mil kwadr. do 450. 3) Rozmaite jeziora solne i jeziora step.

Rzeki. 1) Sir (Sir-Darja) czyli Sichon (niegdys Jaxartes). 2) Amu-Darja czyli Uln (Gihon niegdys

Oxus) od poczęcia swego *Harrat*, z *Soghd* i t. d.
 3) *Kisil-Darja*. 4) *Syr*; ostatnie 3 wpływają do morza Orlego (*Aral*).

Produkta. Konie, wielbłądy, rogate bydło, owce, zwierzyna, zwierzęta drapieżne, jedwabniki; zboże, bawełna, *rumbarbarum*, len, konopie, tabaka, wino, owoce, południowe owoce, leguminy; na drzewie im zbywa; żelazo, miedź, ołów, piasek złoty, sól, karnioł, szmaragdy, kamienie lazurowe.

Mieszkańców do 4,000,000; pokolenia Tatarskie, także Persowie, Hindus, Żydzi, Cygany. Główną religią jest Mahometańska. Zwyczajnem zatrudnieniem Nomadów jest paszenie bydła i rozbój, lecz Buchary i Czaskency uprawiają rolę i trudnią się ogrodnictwem, rzemiosłami, tkaniem jedwabiu i wełny i t. d., i prowadzą znaczny handel.

Rząd jest rozmaity. W niektórych powiatach są Sultani mniej lub więcej wolności mający i Chany z linii Czingischanów czyli Xiażat Kirgiiskich; w niektórych pokoleniach Nomadów (*Ulusi* i *Ordas*) rządzi Starszyzna (*Starszyni*) i Murzowie dziedziczni.

Główne części są:

1) Chowaresm z następującemi częściami: Truchmenia czyli Turkomania na południe rzeki Jemba, między morzem Kaspijskiem i Orlem, nie znają ani miast, ani miasteczek, ani wsi, obsadzone są te prowincye Nomadyiskimi Turkomanami, wyznają religią Mahometańską, nie mają ani Xiażat, ani szlachty, pod rządem starszych, biedny ale mężny. Port Mangiszlak nad morzem Kaspijskiem, do którego zawijają okręta kupieckie Rossyiskie. Chanat Chiwa (*Kijewa*) nad rzeką Amu, którym zarządza Chan z krwi Kirgiiskiry, nie mający żadnej mocy, obowiązany zawsze podpisywać i stwierdzać uchwały Rady stanu, złożonej z wyższych urzędników państwa, których Prezydent zowie się Inak, zawiera z części: a) Państwo Chiwa z m. s. *Chiwa* nad kanałem Amu-Daria, z wałem z gliny utworzonym, ma 3000 chat, 30 meczetów, 10,000 mieszk., stol. regencyi. *Urgenz* czyli *Nowy Urgancz* nad kanałem Amu, z 1500 mieszkańców. b) Państwo Konratu czyli kraj Konratów lub Tartarów Orlich nad morzem Orlem i rzeką Kizel; od roku 1792 zostaje pod rządem dwóch z pomiędzy siebie wybranych Begków, którzy Chiwie daninę płać. Miasto główne *Konrat* nad ujściem rzeki Amu, mieszkanie zimowe Aralów, opasane wałem wysokim na 12 łokci Rossyiskich, a długim na 3 mile. Forteca *Koptszak*, zamieszкана od 1500 Usbeków.

2) Kokan, od roku 1799 szczęśliwą wojną bardzo rozszerzony, obejmuje prócz Taszkentu, państwo Turkhestan, część

kraju Kirgiskiego i Bucharei, z 60,000 zbrojnemi ludźmi; od roku 1808 poddane Szahowi Bucharu. Miasto *Thaszkent* nad kanałami rzeki Syr, ma obwodu 2½ mil Niemieckich, 11,000 chat. 40.000 mieszk., trudnią się tkaniem bawełny i jedwabiu, ludwisarnia i fabryka lanego żelaza; fabr. prochu, mennica. *Taras* albo *Turkestan* nad rzeką Syr 1000 chat, 6000 mieszk. Do tego jeszcze Wyższa Orda (*Ulussa*) Karakalpaków (niższa należy do Rosyi), Półnomadowie. religii Mahometańskiej, zostają pod rządem własnych Hanów, których panowanie jest określone przez Chodszów (Duchowni mianujący się zowią następcami Mahometa).

3) Wielka Orda Kirgizów (śrzednia i mniejsza jest pod opieką Rosyjską), zamieszкана włóczącemi się pokoleniami, zostając pod rządem swego własnego Hana.

4) Wyższy czyli wschodni Bucharest (niższy należy do Chin), zamieszkanymi pilnymi mieszkańcami, którzy się trudnią gospodarstwem i rękodziełami, i prowadzą znaczny handel z Chinami, Indyami, Persyą i Rosyją; pod samowładnymi Chanami albo Schakami z rodu Gingiskana. Miasto *Buchara* nad Soghłą, zamek Chana (Bazary) skład towarów, fabryki, handel. *Samarkand* nad Sohłą, meczety, kąpiele, fabryki, stolica wyższej szkoły Mahometańskiej.

§. 4. A r a b i a.

Położenie, granice, obszerność. Półwysep Arabia czyli Czesyra al Arab leży od 50° 25'—76° długości, a 12° 20'—36° szerokości, graniczy na południo-wschodzie z morzem Arabskim, na zachód z morzem czerwonym czyli Arabską odnogą, która się łączy i poprzędzającemi, cieśniną Bab-al-Mandeb (Brama umarłych), na wschód z odnogą Perską, która się łączy z morzem Arabskim, odnogą Ormus, na północ z Turcyą Azjatycką. — Obejmuje mil kwadratowych 45,218.

Grunt i klima. Wyjawszy niektóre pasma gór, n. p. Sinai, Horeb, składa się kraj z płaszczyny i wiele step piaszczystych nieurodzajnych. Powietrze w niższych częściach jest nie do wytrzymania w lecie gorące, i chłodzone tylko bywa często wiejącemi wiatrami i chłodem nocnym. Wiatr Samum często wieje.

Rzeki. Eufrat na granicy północnej, Wadisebi, Aftan i t. d.

Produkta. Konie w najlepszym gatunku, dzikie osły, wielbłądy, bawoły, owce, lwy, tygrysy, szakale i t. d.; ryż, manna, cukier, wino, bawełna, kawa, balsamiczne

drzewa, akacyowe drzewo z Arabską gummą, południowe owoce, myrty, aloe, kadzidło i t. d., sól, żelazo, ołów, karniol, onyx, agaty i t. d.

Mieszkańców do 11 milionów, po większej części Arabów, Osmanów, Turkomanów, Armenczyków, żydów. Panująca religia jest Mahometańska, w której jednak w nowszych czasach Wehabici czyli Wachabici wielki robią uszczerbek, im bowiem wielka część Arabii się poddała; cierpią tu jednak Chrześcían, Żydów i t. d. Jedni uprawiają ziemię, inni włóczą się z swemi trzodami (Beduici), inni znowu bawią się rzemiosłami, wielu żyje z rabunków i łupiestwa; Beduini są pod rządem Szeiksów (Szlachty) czyli Emirów (Xiążąt), z których się wielu łączy i uznają za Pana najmocniejszego z pomiędzy siebie. Najwięcej władzy ma Iman Jemen. Sułtan Turecki posiada miasta *Czidda* i *Jambo* z kilku wyspami, i ma prawo zostawiać załogę w Mecca i Medynie i t. d.

Dzieli się na 6 prowincyi:

1) Yemen pod rządem Imana Yemy i wielu niepodległych Szechów, gdzie jest miasto *Sana*, rezydencya Imana, handel. *Mochha* czyli *Mokka* z portem, do którego zawijają okręty kupieckie Indyjskie i Europejskie, z 5000 mieszk.

2) Hadramuth zostaje pod rządem kilku Xiążąt samowładnych, z miastem *Dafor* na końcu wielkiej odnogi, i wyspy *Sokotorah*, która dostarcza najlepszych aloesów.

3) Oman, gdzie miasto *Rostak*, rezydencya Imana Omany. *Maskat* 25 000 mieszk., stol. Szechy, z portem na morzu Perskiem; skład wszelkich towarów, które wyprowadzają z Perskiej odnogi, albo do niej wprowadzają. Wyspa *Bahreïn* z połowem pereł (zostaje w ręku Wehabitów).

4) Lachsa czyli Hadsiar, z wielkiem miastem *Lochsa* nad Aftanem, rezydencya Szechy.

5) Nedsied (kraj górny) i Jemama (kraj niski), gdzie miasto *Duma* i *Dregeh* (*Drehyeh*) z 2500 kamienicami, stolica Wehabitów, posiadających całą Nedsied i część Omanu i Hediachu, przeszło 30,000 mil kwadr. rozległości i 6—7 milionów mieszkańców; wojsko wynosi 2—300,000 ludzi. Z tymi złączyli się Beduini w wielkich pustyniach między morzem czerwonym i Perską odnogą, od ostatniego końca Arabii do Alepu i Damaszku mieszkający. Jednak po śmierci najwyższego rządcy Soud (Schuld) 1814 wybuchły rozruchy, gdy się wielu o panowanie ubiegało. Basza Egipski, *Mehmed Ali*, dnia 15go Stycznia 1815 pobił ich i ledwie nie ujarzmił pod miastem Tarabe.

6) Hediac, miasto *Mekka*, miejsce urodzenia Mahometa z świątynią *Kaabe* czyli domem Bożym, (który podług mniemania Mahometanów ma tam stać, gdzie stał dom Abrahama),

do którego rocznie wiele tysięcy pielgrzymów przychodzi, gdyż każdego Mahometanina jest obowiązkiem, przynajmniej raz w życiu to miasto zwiedzić; skład towarów Syryjskich, Egipskich i Indyjskich. *Medina*, w którym jest grób Mahometa w Meczezie wielkim przyozdobionym wielu kosztownymi rzeczami, n. p. dwoma dyamentami nadzwyczajnie wielkimi. *Czidda* i *Jambo* z portem i Arabską odnogą, handel znaczny.

Do tego należą pustynie, n. p. Syryjskie, gdzie jest wieś *Tadnor* z wspaniałymi ruinami dawnego miasta *Palmyra*; pustynia *Czesira*, gdzie miasto *Anah* nad Eufratem, rezydencya Wielkiego Emira, który co do potęgi pierwsze ma miejsce po Imanie Jemy.

§. 5. P e r s y a.

Położenie, granice, obszerność. Persya czyli Iran leży od 61—91° dług. a 26°—41° 45' szerokości, graniczy na północ z państwami Kaukazkiemi i Rossyjskiem, z morzem Kaspijskiem i Bucharyą, na wschód z Hindostanem, na południe z morzem Indyjskiem i z odnogą Perską, która się łączy z morzem poprzedzającym, cieśniną Ormus, na zachód z odnogą Perską, państwem Tureckiem i Rossyjskiem. Obejmuje mil kwadr. 37,240 (podług Oliwiera 59,400).

Grunt i klima. Północne kraje są gorzyste i zimne. Tu się znajdują śnieżne góry Sanamis, Soliman, Taurus, Ararat czyli Macis (z których największa jest na stóp 12,000) i t. d. W innych okolicach znajdują się wiele pustych, piaszczystych i solnych step (n. p. Gedrożyja, sławna wyprawą Alexandra), także bardzo urodzajne okolice. Na południe są długie lata i pogodne, ale powietrze tak suche, że od Maja do Listopada żadnej rosy nie bywa, nawet obłoków, mgły ani zgoła żadnych waporów wilgotnych dostrzedz nie można.

Morza. Prócz morza Kaspijskiego tak zwany Durrah, długi na 26 mil, jezioro Eriwan i t. d.

Rzeki. Sind, Ilment (te wpadają do morza Indyjskiego), Kur (do morza Kaspijskiego) i t. d.

Produkta. Pszenica, jęczmień, leguminy, ryż, guma w różnym gatunku, zioła farbiarskie, szafran, len, konopie, reta, indygo, manna, balsam, mastyx, tabaka, bawełna, morwy, morwowe drzewa, oliwa, pomarańcze, cytrynowe drzewa, trzcina cukrowa, wino, drzewo, n. p. dęby, buki, niższe buki, jodły, sosny, jesiony, palmy i t. d.; wszystkie Europejskie zwierzęta, n. p. konie

(lekkie i żwawe), osły, muły, owce (w gatunku tłustych ogonów), także lwy, lamparty, tygrysy, szarańcze, jedwabniki, perły i t. d.; żelazo, miedź, ołów, marmur, ziemia porcelanowa, nafta, asfalt, mum, (kosztowny balsam górny), sól, turkiza i t. d.

Mieszkańców 22 (39) milionów; prócz właściwych Persów są Parsy (Guebowie, Gaury; ogień czczący), Afgahni, Kurdzi, Turkomani, Cygany, Baniany, Żydzi, Armeńczykowie, Rossyanie i t. d. Religia Mahometańska jest panującą; cierpią tu jednak Ormian, Greków, Hindusów, Żydów, Ismailitów, Suzysów, Zabiów i Parsów (którzy czczą słońce jako obraz niewidomego Boga). Mają bogato uposażone Madressy czyli szkoły, w których uczą czytać, pisać, gramatyki, mowy Arabskiej i Tureckiej, retoryki, poezyi i filozofii. Astrologia u nich najpierwsze ma znaczenie, i dla tego najzwyklejszą jest umiejętnością, każda osoba znakomita ma swego wróżka. Sztuki są jeszcze w bardzo nędznym stanie; dostarczają porcelany, skór, safianu, szagrynu, towarów miedzianych, drewnianych, jedwabnych i bawełnianych, kobierce, materyi przeplatanych złotem i srebrem, szali z kamelotu, subtelne a mocne materye z włosów kozich i t. d.

Handel, który wewnętrzną wojną podupadł, prowadzą Ormiańczykowie, kupcy Indyjscy i Europejscy.

C z ę ś c i :

Persya obejmuje 3 państwa: Iran, Kabulistan i Beludszystan.

1. Iran (22,000 mil kwadr. 16 milionów mieszkańców) pod rządem Króla *Feth-Ali-Schach* (po rusku *Babachan*) następujące 10 prowincyi zawiera:

1) Aderbiczan (Azerbaiczan), z miastem *Tauris* nad rzeką Spincza i Aczi z 250,000 mieszk., 300 serajów karawańskich, 250 meczetów, działolejnia, fabr. jedwabiu, główny skład towarów Perskich i Indyjskich.

2) Ghilan, z miastem *Reszt* czyli *Husum* nie daleko morza Kaspijskiego, fabr. jedwabiu. *Ensily* czyli *Sinsili* nad morzem Kaspijskiem; handel.

3) Mazanderan czyli Thabresten, z miastem *Ferrabad* nad morzem Kaspijskiem, handel. *Astrabad* nie daleko ujścia Kargany do morza Kaspijskiego, tak jak *Balfrusz*, miasto handlowe.

4) Irak Adszemi, gdzie miasto stołeczne zachodniej ersyi *Teheran*, w zimie ma 45,000 mieszk., w lecie zaś z przyczyny niezdrowego powietrza, pochodzącego z niezliczonych bagnisk, prawie puste; Królewski pałac i 4 bazary. Miasto *Ispahan* (dawniej *Aspadana*) z rozwalinami do dwóch mil obwodu mającemi otoczone, ma 400,000 mieszk., piękne pomniki

budownictwa, wspaniałe ulice z pięknych drzew złożone i ogrody. Kom z kilku świętymi grobami. *Kaszan* z wielu kąpielami, serajami karawanów (Karawan-serajami), meczetami; fabrykami sprzętów miedzianych, złota, srebra, stali, pałaszy, szabel, jedwabiu i bawełny. *Kasbin* z 60,000 mieszk., fabryki obicia, materii bawełnianych i jedwabnych; sprzętów do uprawy roli, stali, szabel.

5) Chuzystan czyli Susistan (Kurdistan), z miastem stoł. *Szuster* czyli *Toster* nad rzeką t. i., fabr. jedwabiu. Do tego należy czasem *Derhtistan* czyli *Dahistan* (*Dehestan*) z miastem *Saae* czyli *Zaawek*.

6) Farsistan czyli Fars, gdzie miasto *Sziraz* nad rzeką *step* *Karemdesze*, z cytadellą *Ark*, mającą 4000 domów, 20,000 mieszk., handel szkła i esencji różowej, emalierów, fabrykantów broni; prowadzi handel kosztownymi żywicami, nazwanymi mumią z *Sziraz*. W pobliżności wspaniałe ruiny *Persepolis*, które kilka mil obejmują. *Abuszäer* czyli *Bundes* *Abusz* (od Angielskich majtków nazwane *Buszir*) z portem, składem Perskich i Indyjskich towarów. *Yezd* czyli *Jesd*, stol. *Parsów*. Wyspa *Karek* czyli *Charecz*, port nie zły.

7) Laristan (*Lurestan*), z miastem *Lar*, towary jedwabne.

8) Kerman (*Karamania*) z miastem stoł. *Kerman* czyli *Sirczan*, ma 18 000 mieszk., tkalnię wełny, skład handlu Perskiego z Bagdadem. Miasto *Gomron* czyli *Bender-Abbas* z najlepszym Perskim portem, nad cieśniną *Ormuz*, skład towarów Indyjskich. Wyspy *Ormuz*, pod rządem *Szeika* z m. t. i., handel, i *Kiszmisz* czyli *Quoixama*.

9) Khorassan, z m. s. *Meszehehed* czyli *Thus*, ojczyście miasto sławnego poety *Ferdoussi*.

10) Irwan czyli Erywan z miast. tegoż i. i Klasztorem *Etchmiazin* czyli *Idszmiasin*, rezydencya pierwszego Ormiańskiego *Patryarchy*.

II. Państwo *Kabul* albo *Kabulistan* zawiera 29,000 mil kwadr., 19 milion. mieszk. (Afganie panujący Naród, *Kizybalsze* albo *Persowie*, *Hindus*) i ma 60 milionów złotych niem. dochodu. Te w sobie mieści prowincye:

1) Zedszestan albo *Sistan* z miastem *Sarend*.

2) *Kandahar* z m. s. t. i. mocna forteca, handel.

3) *Balk* z państwem *Tocharestan*, po większej części od *Bucharów* zamieszkałem; ma dwa handlowne miasta *Balk*, gdzie fabryka jedwabiu, i *Anderab*.

4) *Kabul* czyli *Kabulistan* z miastem handlów. *Kabul*, letnia rezydencya *Szacha*, *Chagia-ul-Mulk*, w r. 1811 podczas wielkiej bitwy spaliło się po części.

5) *Ghasna*, z m. s. t. i. od *Mahometanów Indyjską* *Medyną* zwane, dla wielu grobów *Mahometan*skich Świętych.

6) *Piszauer* albo *Peszauer* z m. s. t. i.

7) *Kaszmir*, z m. s. *Serinagan* czyli *Kaszmir* nad *Behałą*, fabr. szalów, 200,000 mieszk.

8) *Dshorsan*.

9) *Chorasan* albo *Korassan*, m. s. *Heri* 100,000 mieszkanców.

10) *Arrochadsch*, m. s. *Rochadsch*.

11) *Ghaur* z m. s. t. i.

III. Państwo Beludszów albo Beludszystan mieści w rozległości 8000 mil kwadr., mieszk. 3,000.000 którzy się dzielą na właściwych Beludszów i Brahów. Prócz tego mieszkają tu Hindus, Parsen i inni. Kraj ten składa się z 6 prowincyi:

1) Ithalawan i Sarawan z m. s. *Kelat*, mieszkanie *Kana Muhmuda*.

2) Mukran i Luz.

3) Kucz Gundawa.

4) Kohiftan.

5) Puszcza Beludszystan.

6) Sind, 1811 zostaje pod rządem despotycznym 3ch braci, którzy utrzymują do 40,000 wojska. Forteca *Hydrabad* nad Indus. Miasto handlowe *Tatta* czyli *Sind*, na wyspie *Sind*, gdzie wspinały grobowce Królów.

§. 6. Indye Wschodnie.

Położenie, granice, obszerność. Indye wschodnie czyli Hindustan obejmują w obszernem znaczeniu południową Azyą między Persyą i Chinami, obie półwyspy w stronie wschodniej i zachodniej Gangesu i wszystkie wyspy na morzu Indyjskiem od wysp Lahdiwiskich do Maryańskich, a czasem Chiny i Japonią. W ścisłem zaś znaczeniu tylko kraj między Indus i Burremputer, i prowincyą na wschodniej stronie wymienionej rzeki, z półwyspą z téj strony Gangesu czyli półwyspy Gatyiskiej. W rozumieniu tem je bierzemy. Leży przeto ten kraj od 85° — 110° $13'$ długości, a 7° $56'$ — 33° szerokości, graniczy z Persyą, Bucharyą, Tibetem, Nepaulem, Aszamem, Birmą i Indyjskiem morzem z odnogą Bengalską i zachodniej Indyi. Obejmuje mil kwadr. 69,750, a podług *Le Goux de Flaix* 72,720.

Grunt i klima. Na północ są odnogi Himalaja (śnieżne góry) między niemi najwyższa z znanych do tąd gór Dhawalagiri albo Dholagir (biała góra) wysoka na 26—27,000 stóp, a przeto Wyższa od Czymbosasso, którą dotąd za najwyższą uważano: Belur, góry Hindu - Koi (góry Xiężyca), Kontaisse, Soleiman, Garrau, a na półwyspie łańcuch gór Ghauts (*Gates*, to jest pasmo) które czynią godne zadziwienia odmiany, jako to: gdy na brzegach wschodnich czyli Koromandlu lato, na zachodnich czyli Malabarze zimę, to jest wiatr i deszcz, i na odwrót. Z resztą jest grunt po większej części bardzo urodzajny, tylko przy ujściu nie-

których rzek bagnisty, a powietrze na północy zimne i umiarkowane, na południu bardzo gorące, łagodzone jednak bywa deszczami, padającymi kilka miesięcy i wiatrem Monsoen zwanym.

Wody. Ocean Indyjski tworzy tu 3 odnogi, Bengalską, Kambajską i Sindyjską. Cieśnina jest tylko jedna Palk zwana, na półn. wschód Selanu. *Rzeki:* Sind czyli Indus, Ganges (z *Jumna*), Burremputer (*Brumaputer*), Saraczuwa, Padder, Nerbudda (*Narbada*), Godawery i t. d.

Produkta. Słonie, nosorożce, gatunek najroślejszych tygrysów, hieny, lamparty, szakale, małpy, woły, bawoły, konie, wielbłądy, owce, kozy Bezoar, gazelle, woły zwane Zebu, wamipry, pawie (których tu jest ojczyzna), papugi, ptak krawcem zwany (*Schneidervogel*), olbrzymia czapla, jedwabniki, kokcynelle, perły, muszle olbrzymie, ryby, węże z postacą okularow i olbrzymie, krokodyle i t. d.; zboże, ryż, kukurudza, cukier, pieprz, imbir, drzewa kokosowe, owoce, wino, południowe owoce, chlebowe owoce, drzewa z kosztowną żywicą, kardamomy, jalappy, indygo, mak, betel, areka palmy, trzcina bambusowa, palma mączna, benzoe, drzewo pokostowe, drzewa orle, migdały (*parasole* zwane), drzewa sandałowe, drzewa bawełniane i wełniane, drzewo Teek zwane, bawełna, konopie, szafran, kamfora, badyan, mak (z którego opium wyrabiają); ignamen, sassaparille i t. d.; sól, żelazo, miedź, ołów, złoto, srebro, cynk, siarka, saletra, dyamenty, onix, rubiny, szafiry, ametysty, turkizy i t. d.

Mieszkańców rachują do 111 milionów (a podług *Le Coux de Flaix* 184 milionów), składają się z rozmaitych ludów 1) Hinduzi, pierwotni mieszkańcy którzy się dzielą na 4 stany, a te znowu troskliwie na różne odnogi; Braminowie księża, uczeni i t. d.; Czutri-Nairowie czyli Rajahputy rządcy i żołnierze; do tego Maratowie, Seikizi i Czadowie; Wassierowie (Baniani, Komitizi i Chatty), kupcy; na koniec Shuterowie, rolnicy, rzemieślnicy, lekarze i t. d. Najbardziej pogardzają kastą Pariochu, którym nawet nie wolno mieszkać z innymi, chociaż są użyteczni do posług, jako to: za sługi, kucharzy, garbarzy, szewcy i t. d. 2) Afghani czyli Patani, których odnogą są Rohilanie (to jest mieszkańcy gór). 3) Mogołowie czyli Mongoły, Mahometanie z różnych krajów. 4) Parsy czyli Guebi. Dalej; Persowie, Arabo-

wie, Ormiańczykowie, Chińczykowie, Żydzi, Europejczycy, osobliwie Anglicy, Portugalczycy, Francuzi, Hiszpanie, Duńczykowie, Szwedzi, Niemcy i t. d. Powszechna religia jest Braminow. W niektórych okolicach znajduje się jednak wielu Mahometanów, Parsów, Żydów, Chrześcian różnej sekty i Lamaici. Seikowie mają religią, składającą się z Deizmu, mitologicznymi podaniami tak mahometanскими jak i hindostańskimi upiękzonego. Umiejętności są u Indyanów w bardzo małym obrębie, lecz natomiast fabryki mają daleko wyborniejsze, n. p. przednie kartuny i muszliny, kolorowe płótna, jedwabne materye (w przeszło 124 gatunkach), roboty metalowe i t. d. Handel jest bardzo ważny, po większej części w ręku Anglików.

Podział, stósownie do panujących mocarstw, Azyatów i Europejczyków, jest ułożony.

A. Państwa Azyatyckie:

I. Kraje Seików czyli Sikhów obejmują prowincye Lahor czyli Pundszab, części Multan, Sind, Dehli i Agra. 4150 mil kwadr., 4.600,000 mieszk. Rząd jest w ręku wielu niepodległych Xiążąt, Rajahmi czyli Śirdarami zwanych, którzy z sobą dla powszechnego dobra złączeni. Ich rządcą naczelnym był w roku 1813 sławny wojownik Runjet-Sing. Pierwszym miejscem jest Amretsir (*Amrita-Saras*, Staw nieśmiertelności, obszerny na 135 angielskich mil kwadr. w którego śródku znajduje się Świątynia *Guhro-Gowind-Singh* poświęcona, żywiąca w swym przybytku 600 Akalieh czyli Xięży) wielki handel szalów, szafranu i t. d. Miasta: Lahor nad rzeką Rawi z najpiękniejszym pałacem, który jest długi na 384 stóp, szeroki na 92 stóp a (rachując aż do terassy dachu upiękzonego kwiatami) 56 stóp wysoki, i meczet Cesarski (Wielkiego Mogoła) z budowlą okrągłą do 68 stóp mającą średnicy, na której w 4 zakątkach wznoszą się 4 minarety czyli wieże do 127 stóp wysokości. Attok, forteca nad rzeką t. i. Multan nie daleko ujścia rzeki Junab do Attok, miasto handlowe z fortecą na górze.

II. Posiadłości Rasbutów i Czatów pod panowaniem Bramińskich i Mahometanских Ranaów i Rajahów, z miastem i fortecą *Bhurtpur*, *Czyphur* i t. d.

III. Państwo Marasdów czyli Marattów (Maraci), 16,804 mil kwadr. 28,342,928 mieszk. najpotężniejsi między wszystkimi Hindusami, naród bitny, zostający pod rządem wielu dziedzicznych xiążąt, którzy co do sił nie są równi, lecz wziętem towarzystwa z sobą złączeni, uznają za najwyższego rządcę Peszwah czyli Paiszwah, mniemanego Ministra Rajahy z rodziny dawnej Sevajec, który ma tylko tytuł Pana (*Souverain*), i żyje w Sattarah, będąc więźniem państwa z mierną pensją; zostaje także pod władzą Anglików, którzy nad bezpieczeństwem jego czuwają. Najznakomitsi są prócz Paiszwahu, *Ali Dschah Daulet Rao Scindia*, Xiążę Udsyi, i Bunsła, rządcą

Nagpuru. Całe państwo składa się z państwa zachodniego *Punah*, państwa zachodniego *Bear* i niektórych hołdowniczych *krain*:

1) W zachodnim państwie są: miasto *Punah*, stolica i rezydencya *Paiszwaih* nad rzeką *Meta Sinoddi*. *Udsen* czyli *Ugein* nad rzeką *Sepra*, obfitująca w ryby, z zamkiem obronnym, stolica *Muhi Rai Sindia*, sławne miejsce handlowe i pielgrzymka *Braminów*, mających 84 Kościołów i obserwatoryum. *Gwalior* z sławną fortecą, ufortyfikowaną przez naturę i kunszt, na skale wysokiej do 400 stóp, a milę obwodu mającej, nad *Koharem*.

2) W wschodnim państwie są miasta *Nagpur*, stolica i rezydencya *Rajah Berary* i *Oryssy* nad strumykiem *Nad Nudde*, *cytadella*. *Szahpur* po większej części zamieszkałe od *Afganów*, wyrabiających dobre towary żelazne. *Jagrenat* z sławną bardzo starodawną *pagodą*.

3) Kraje hołdownicze, które od roku 1803 zależą także po części od *Anglików*, zawierają a) kraje *Rassbuttów* (*Xiążece*) *Udipur* z miastem t. i. nad jeziorem *Raisaya*, stolica *Rajih* (z tytułem: *Ranna Udipuru*) z fortecą *Chitor* na górze. *Czudpur* z m. s. t. i. *Czinagar* z m. s. t. i., mającem ulice regularne i proste, dobre wodociągi i obserwatoryum, rezydencya *Rajih*. b) Kraje *Bundel-* i *Rasbuttskie* (*Bundelkund*) pod panowaniem kilku *Rajahów*, z których najznakomitszy jest *Rajah* z *Bunde*, z tytułem: *Xiąże Singarów*, mieszka w mieście *Rua* czyli *Rewah*. Wielkie i ludne miasto *Punnah* z kopalniami *dyamentów*.

IV. Państwo *Ghorka* nad *Gangesem* z miastem stołecznem rezydencyą tegoż i. *Xięztwo Sirinagur* z m. s. t. t. z 800 domami, handlowe *Rajahowi*.

B. Posiadłości Europejskie:

I. Posiadłości Wielkiej Brytanii, czyli raczej towarzystwa kupieckiego Wielkiej Brytanii pod najwyższym rządem Anglii, z wyspami obejmują 30,657 mil kwadr. i 50 milion (45,075 000 a podług *Le Goux de Haix* 66—70 mil.) mieszkańców. Są albo bezpośrednie, z których niektóre mają jeszcze tytularnych *Nabobów* krajowych, pensyonatów kompanii, lub też pośrednio hołdujące kraje czyli tak nazwane sprzymierzone, z prawem czynienia załogów i innemi prawami kompanii. Podzielone są na Prezydenctwa w *Kalkucie*, *Madras*, *Bombay*, *Benkulu* na wyspie *Sumatra*, *Ceylon*.

a) Prezydenctwo *Kalkutskie* bezpośrednio tylko obejmuje posiadłości:

1) *Bengalia*, gdzie jest miasto *Kalkutta* nad ramieniem *Gangesu*, *Auglei* zwanym, stolica wszelkich posiadłości Wielkiej Brytanii w *Indyach* wschodnich i po *Kantonie* najznakomitsze miasto handlowe krajów wschodnich, rezydencya *Generała Gubernatora Angielskiego*, ma 7 mil obwodu, 500,000 mieszk., fortecę *William*, towarzystwo przykładające się do historyi *Azyatyckiej*, starożytności, *kunsztów* i *umiejętności*, *Akademia Mahometanów*, piękny ogród botaniczny, teatr; wielu *fabrykantów* i *kunsztmistrzów*, budowla statków; 3 banki handlowe, 7 kompanii *assekuracyinych*. *Dakka*, dostarcza najpiękniejszych *muszlinów*, *kartunów* i *kwiecistych kwefów*,

główny jarmark materyi jedwabnych i bawełnianych. *Kossem-basar* nad Hugletą, fabr. jedwabiu i bawełny.

2) Bahar (część południowa należy do Marattów) z miastem stoł. *Patna*, ma 150,000 mieszk., z fortecą nad Gangesem, i tkalnią bawełny. *Rotasghar*, forteca na górze.

3) Orissa (część jedna należy do Marattów) z miastem stoł. *Kuttak* nad Mahanaddą, nie daleko morza. *Balasore*, port, fabryka bawełniana.

4) Benares, z m. s. t. i. ma 580,000 mieszkańców nad Gangesem, główne miejsce nauk Indyjskich z obserwatorium, również pielgrzymki Hindusów, fabryki materyi złota i srebra, gazy, atłasu, szalów i indygo.

5) Auhd (*Oude*) z miastem *Ellahabad*, nie daleko ujścia do Gangesu. *Feisabad* czyli *Bangla* nad rzeką *Gorah* czyli *Dewah*, z wzmocnionym zamkiem. *Lukno* (*Luknau*) nad rzeką *Gumati*, fabr. indygo.

6) Tipra (*Tipora*) z m. s. *Kornillah*.

7) Brytyjskie Assem czyli Aszam, z miast. st. *Kor-gaun* czyli *Ghergong* nad *Burremputer*.

b) Prezydentwo Madras:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) Madraski Jaghier czyli *Cirkar*, z miastem *Madras* czyli *Madraspatnam* nad *Palierą* i rzeczką *Meleapur*, przez którą idzie most z 29 arkadami; najznacniejsza kolonia Anglików w wschodniej i środkowej części półwyspy Ghatyskiej, stolica Gubernatora Angielskiego, 300,000 (a podług *St. Croix* 817,000) mieszk., z mocną fortecą *St. Georg*, wybrzeżem; fabryką bawełny i szkła, handel znaczny. *Mallampuram* czyli *Meliapur* (*St. Thomas*) nad Buchtem, stolica Biskupa Katolickiego; fabr. wełny. *Maweliewarom* czyli *Maweliepuram*, ruiny miasta starożytnego i bardzo wielkiego, z niezliczoną liczbą Kościołów, piramid, *Chauderiów* (publicznych gospód), sklepów i t. d., wszystkie w jednej skale wykute.

2) Karnatyk, z miastem i fortecą *Arkot* czyli *Arrukute*, i *Vellore* czyli *Welur*, obu nad *Palierą*; w pobliżu ostatniego są godne uwagi pagody z podziemnymi drogami.

3) Pięć cyrkarów w linie nadbrzeżne: *Guntur* z m. s. t. i., fabryka bawełny; *Kondapilli* z bogatemi rękodzielniemi, miasto handlowe. *Masulipatnam*; *Ellor*; *Radszamundre*; *Czykakol*.

4) Angielski Tanjor z miastem *Negapatnam* nad ujściem jednego z ramion *Kolaru*, wybrzeże, fort., miasto handlowe. *Madevipatnam*, fabr. kobierców.

5) Mysore z ludnem miastem *Seringapatnam* na wyspie rzeki *Kawery*, ma 32,000 mieszk. Forteca *Ussore*, *Bangalore* i *Palakaczery* czyli *Palikat*.

6) Madura z miast stoł. *Tryczynapalli*, ważna forteca nad *Kaweri*, główna zbrojownia Anglików w tej okolicy. *Seringan* z sławnym kościołem Hinduzów. *Madura* czyli *Pandimala*, handel. *Tinevelli*, forteca, handel. Kraina *Kallestri*, zamieszkała od rozbójniczych i bitnych *Kallierów* czyli *Koleriów* (*Cooleries*).

7) Angielskie Marawa z m. s. *Ramanad* czyli *Ramanat-hapuram*, forteca nad rzeką *Madura* czyli *Vejarre*.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Państwo Golkonda z obfitemi kopalniami dyamentów; zostaje pod panowaniem Xiążęcia dziedzicznego Mahometanśkiego, z tytułem: Nisam (Król) Golkondy, także Subah (Wicekról) Dekanu, z m. s. i rezydencyjalnem *Hydrabad* czyli *Bagnagar* nad Musseya z pięknymi budowlami i obszernymi ogrodami. Forteca *Golkonda* na górze, skład dobieranych dyamentów. Do tego państwa należy także Xięstwo *Adonizm* t. i.

2) *Tanjor* przy ujściu rzek *Kaweri* i *Kolarru*, które Hinduzi jako święte uwielbiają, zostaje pod rządem *Rajahi*, który tylko miasto i fortecę nad *Kaweri* z małą częścią państwa posiada. O 2 dnijskie mile stąd Król teraźniejszy założył roku 1811 *Czaram*, to jest instytut, gdzie ubogich bezpłatnie karmią, z szkołami oraz dla Mahometanczyków, Pogan i Chrześcian.

c) Prezydentwo Bombaj:

aa) Posiadłości bezpośrednie.

1) Ziemia Bombajska z m. s. *Bombaj* na wyspie t. i. forteca z 200,000 mieszk., stol. Prezydentwa, towarzystwa literatury, port, warsztat okrętów (na którym budują mieszkańcy krajowi, po większej części Parsy, okręty wojenne na koszt wschodnio-Indyjskiej Kompanii, które co do trwałości, a czasem nawet prędszej żeglugi celują nad Europejskimi; główny skład towarów Arabskich, Perskich i wschodnio-Indyjskich, rafinerya soli morskiej. Nie daleko tego miasta są wyspy *Elephanty* (Słonia) i *Salsette* (które od roku 1805 łączą się groblą z Bombajem, z sławnymi pagodami w skałach wykutemi, z wielu grotami, sklepieniami, posągami, statuami, płaskorzeźbami i studniami. Miasto *Surat* nad *Tappi*, ma 600,000 mieszkańców, cytadelę, port; fabr. jedwabiu, płótna, złota, srebra i inne; handel znaczny. *Barocz* czyli *Broach*, forteca, nie daleko ujścia *Nerbuddy*, port, fabr. bawełny i achatu. Forteca *Amednagar*, fabryka towarów tkanych.

2) Angielska *Sunda* i *Kanara* czyli *Bednur* z miastem *Karwar* przy ujściu *Aligi*. *Onore*, handel pieprzem. *Manгалur*, port wygodny, handel.

3) Niektóre miejsca nadbrzeżne na południe *Kapu Dilli*, gdzie miasto *Feliczery* z składami Malabarskich produktów. *Vaypur* czyli *Sultanpatnam*, port morski. *Kranganor*. *Andsznego*, forteca nad ujściem *Madelapasza*, handel pieprzem.

bb) Posiadłości pośrednie:

1) Nowa *Mysore* pod panowaniem syna ostatniego *Hyder-Ali*, oddalonego od tronu *Rajaha Mysory*, z m. s. *Mysore*, forteca, rezydencya *Rajaha*.

2) Xięstwo *Kurga* pod panowaniem *Rajaha*, m. s. *Merkara*.

3) Kraj *Kananur* czyli *Kolanada* (obfity w dyamenty, około których do 60,000 ludzi pracuje), pod panowaniem Króla albo Królowej z tytułem: *Kolastri* (*Bibbi*). *Kananur* z zamkiem warownym.

4) Kraj *Kalikucki* pod panowaniem Mahometanśkiego Xiążęcia, z tytułem: *Samorin*, z miastem nadmorskiem i handlowem *Kalikut*.

5) Państwo Kochińskie pod panowaniem bardzo słabego Rajahy, z tytułem: *Perumpadapil*, z m. s. *Tripunetare*.

6) Państwo Trawankor pod panowaniem najmocniejszego Xiążęcia Malabarskiego, z tytułem: *Triparu* czyli *Ben-nati Sorubam* (Król białej ziemi), który prócz właściwego Trawankor części Kochinu, posiada Marawę i Madurę pod najwyższym rządem Angielskim. Miasto stol. *Trawankor* czyli *Tiruwanakodar*, zimowe mieszkanie Króla, a *Triwanderan* czyli *Tiruwandabaram* letnie.

II. Posiadłości Francuzkie. Na brzegach Koromandel miasto *Pondichery*, wybrzeże, szrodek handlu Indyjskiego Francuzów, 40,000 Malabarów i 300 familii mieszk. białych i mieszanów; tkalnia bawełny.

III. Posiadłości Niderlandczyków. Na brzegach Koromandelskich miasto *Paliakate* z fortecą *Geldern*, wybrzeże, stolica Gubernatora, handel. Na brzegach Malabarskich miasto *Kochin* przy ujściu *Mangatty*, forteca, port, stolica Gubernatora, tkalnia wełny, warsztat okrętów, główny skład Indyjskich towarów.

IV. Posiadłości Portugalczyków. Miasto *Goa* na wyspie, port, 2 zamki obrotne, stolica Generał-Gubernatora i Arcybiskupa, handel. *Diu* na wyspie t. i., forteca; sławna obrona waleczną Portugalczyków roku 1539 i 1545.

V. Posiadłości Duńczyków. Miasto stol. *Trankeaar* (*Trinkbar*) z 15,000 mieszk., port fabryka bawełny, rafinerya soli morskiej, mieszkanie misyjonarzy Luterskich. Między łozami handlowemi najważniejsza jest *Sirampur* czyli *Friedrichsnagor* nad Gangesem. Tutaj mieszkający misyjonarze wydali pismo święte w kilku językach wschodnich.

§. 7. Wschodnia półwyspa Indyi wschodnich z tamtej strony Gangesu czyli Pozaindyi.

Położenie, granice, obszerność. Pozaindye leżą od 108 — 127° długości, a 1 — 27° szerokości, graniczą z oceanem Indyjskim, Bengalem, Tybetem i Chinami. Obejmują 21,200 (46,000) mil kwadr.

Grunt i klima. Kraj jest bardzo górzysty; góry Anoupetumiu-, Assemskie i Arrakaniskie, Dalek, Landah, Kamrup i t. d. Na zachodzie jest przedgórze *Negrais*, a na południu K. *Romania*. I tu także znajdują się pustynie bagniste i piaszczyste. Powietrze na północy umiarkowane, na południu w lecie nieznośnie gorące, i tylko bywa chłodzone długo padającymi deszczami, i regularnie odmięniącymi się wiatrami, zwanymi *Monsoons*.

Wody. Ocean Indyjski z trzema odnogami: Chińską czyli Turecką, Siamską czyli Bengalską, Martabańską; dwie ostatnie łączą się z sobą cieśniną Malakka. *Rzeki:* Irabaddi, Maikong (często też zwana *Menam Kong* i *Kiulong*), Thaluaian (zwana także raz *Nukian*, a drugie *Lukian*), Siam, która jest złączona z Maykiang *Kambodia*), rzeką Anan; Pegu (*Bugukiun*, *Thauluand*), Menam (*Maygue*) i t. d.

Produkta takie po większej części, jak na półwyspie zachodniej: Słonie, bawoły, cybety (wydające piżmo, tygrysy, ptastwo, gniazda ptasze pożywne, ryby, jedwabniki; zboże, ryż, cukier, owoce z drzew i ogrodowiny, sago, mangos, ananas, orzechy kokosowe, betel, areka, oliwa, wino, bawełna, indygo, pożyteczne i kosztowne gatunki drzew, osobiłwie trwałe drzewo Teek, orle, sapan i Kalambak, drzewa gumowe, pokostowe i Benzoe, drzewa mydlaste i aloe (ostatnie dla zapachu i farby nazwane różowem), drzewo migdałowe Schirmmandel (czyli z zasłoną zwane), którego gałęzie zawsze horyzontalnie w równiej odległości jedne nad drugimi leżą, (z bardzo przyjemnymi owocami), drzewa babeli (którem się żywi owad Gummilak zwany); złoto, srebro, żelazo, ołów, cyna, drogie kamienie (osobiłwie najlepsze rubiny w Pegu), sól, oliwa kamienna, ambra.

Mieszkańców do 30 milionów. Birmami, Malaici, Chińczykowie, Portugalczycy, Niderlandczycy, Ormianie i t. d. Główna religia krajowa jest Budhistyiska; cierpią tu także wyznawających Bramę, Mahometanów i Chińczyków. Rząd po większej części jest monarchiczny.

Główne części: następujące 6 państw:

1) Aszem pod panowaniem samowładnego Rajaha; jedna część należy do Prezydentwa Angielskiego *Kalkutta*.

2) Państwo Birmańskie, którego część: Ava, Pegu, Cassaj, Arrakan, Meklaj i Zachodni-Siam, 10,625 mil kwadr. i 17 milionów mieszk. mające, są pod panowaniem samowładnego Króla, który mieszka w mieście stoł. *Ammarapuram* czyli *Imerapura*. *Rangun* nad Syrianą, dla zwyczajnego jej wzbierania, całe na słupach zbudowane 300,000 mieszk.; z przyczyny handlu odwiedzają je Azyatycy i Europejczycy.

3) Siam, 6500 mil kwadr. obejmujące, 190,000 (3 milionami) mieszk., pod panowaniem Króla, który mieszka w mieście stoł. *Sy-yo-thi-ya* (*Szudia*) na wielkiej wyspie rzeki Menam; wszystkie domy na mocnych słupach bambusowych są zbudowane; 119,000 mieszkańców. Wzdłuż brzegów leżą wyspy *Mergui*, oddzielone od stałego lądu cieśniną *Forrest*; najzna-

jomsza z nich jest *Pulo-Pinang* (to jest wyspa orzechy Betel), czyli wyspa Xiążęcia Wales, należąca do Anglików z dobrym portem i fortecą; główne miejsce handlu Malajskiego.

4) Półwysep Malaka obejmuje państwo Pakan, Czo-hor, Queda, Pataug, Sinkopur, Trangam, Pera, Ligor, Rio (którego mieszkańcy najwięcej się trudnią rozbójnictwem) i Malakka z miastem stoł. ich rządców, z których niektórzy opłacić się mają Królowi Siam. Miasto *Malakka* 12,000 mieszkańców, z których 5000 jest Chińczyków, i wyspa *Rio* u w cieśninie, Malakka należy do Niderlandczyków.

5) Cesarstwo Annam obejmuje prowincje Tunkin, (Tunquin), Kochinchina, Chiampa, Kampoja, Laos i Lac-tho, i ma w obwodzie 18,215 mil kwadr., mieszkańców 23 milionów. W Tunkin jest m. stoł. *Bak-Kinh* 40,000 mieszk.; w Kochinchinie *Phu-Xuam* 30,000 mieszkańców, rezydencja Cesarza. Nie daleko stąd jest Bucht *Han* czyli *Turon*, jedyny port dobry w państwie.

6) Ponthiamas, z m. t. i., gdzie jest najznakomitszy port nad brzegami w Golfie Siam, pod Kampoją.

§. 8. Wyspy Wschodnio-Indyjskie.

Liczą 11 wysp i grup wysepek:

1) Wyspy Lakediwskie z lasami drzew kokosowych, pod panowaniem Xiążęcia Mahometanśkiego. Najgodniejszą wzmianki jest *Lakondy*.

2) Wyspy Maldiwskie, jest to Archipelag, składający się z 1200 wysepek dosyć urodzajnych (najbardziej obfitujących w orzechy kokosowe i kauris), lecz nie wszystkie zamieszkałe, zostają pod rządem Sułtana Mahometanśkiego. Największa wyspa jest *Maldiwa* czyli *Male*.

3) Selan czyli Ceylon, jest obszerna na 1730 mil kwadratowych, oddzielona od Koromandlu cieśniną Balk, jednak wielu piaskami i mostem Adama z nim złączona. Z gór, które się na niej znajdują, jest najznakomtsza *Adama*, wysoka na dwie mile Angielskie. *Produkta* ma następujące: najlepszy cynamon, owoce chlebowe, heban, ryż, cukier, betel, pieprz, mannę, kardamony, kawę, owoce tylko pod tropikiem się udające, palmy parasolowe; złoto, srebro, drogie kamienne, słonie (najwięcej wartości mające w Azji), małpy, konie, miodnik (Honigweiser), muszle perłowe, kauris i t. d.

Mieszkańcy, których jest do miliona (po części wyznawający religią Budhistyczną), dzielą się na dwa różne od siebie narody: Wedów i Singalezów. Anglicy wprowadzili tu roku 1815 swe prawo z potrzebnymi odmianami. Miasto *Kolombo*, forteca, port i *Trinkonomale* przy ujściu Mawelagongi, która tu tworzy wyborny port, w którym liczna flota w każdej porze roku bezpiecznie na kotwicach stać może; dla tego jest głównem miejscem zbierania się flot Angielskich w Indyi.

4) Wyspy Andamańskie, obfitują w drzewo zdane na budowie okrętów i inne rzeczy; bawełnę i t. d.; osobliwie wielka i mała *Andaman*, na której jest Angielska kolonia *Cornwallis* z pięknym portem i miejscem wygnania winowajców z Bengalu.

5) Wyspy Nikobaryjskie zostają pod najwyższym rządem Duńskim, zamieszkałe od Malajów. Znakomitsze są: *Nankaweri*, *Komarty*, *Nikobar*, *Trinkutte*.

6) Wyspy Sundyjskie, z których największe są: *Sumatra*, *Java*, *Borneo* i wyspy *Celebskie*.

a) *Sumatra* od *Jawy*, oddzielona cieśniną *Sunda* a od *Malakki* cieśniną *Malakka*, ma 8062 mil kwadr., z górą *Ophir*, wysoką na 12,160 stóp nad powierzchnią morza, dostarcza najprzedniejszego zboża, nieco srebra, miedzi, żelaza, saletry, soli i t. d., drzew kokosowych, betel, areka, kawy, indygo, owoców chlebowych, ananasów, południowych owoców, kassyi, pieprzu, bawełny, imbiru, kamfory, gummy, benzoe, manges, pisang, trzciny bambusowej, ryżu, orzechów muskatelowych, goździków, drzew jedwabnych, bawełnianych, teek i żelaznych i t. d.; słoniów, bawołów, nosorożców, cybetów, małp, tygrysów, pszczoł, jedwabników, indyjskich gniazd ptaszych, ryb, ambry i t. d. *Mieszkańcy*, których jest do 4,500,000, są *Badda*, *Orang-Kubuih*, *Orang-Gugih*, *Malaici*, *Europejczycowie* i t. d. Wyspa zawiera w sobie 17 państw, po części zależących od Anglików, Niderlandczyków; z tych największe jest *Menangkabo*, mające niektórych książąt wazalami. Głównem miejscem Niderlandzkiego jest forteca *Padang*, stolica Gubernatora. Stolica posiadłości Angielskich czyli *Benkulii* jest forteca *Marlborough*, stolica jednego Prezydentwa.

b) *Jawa* obszerna jest na 2400 mil kwadratowych, ma 976,000 mieszkańców; ma też same produkta, co *Sumatra*, osobliwie kawę, cukier, imbir, indygo, bawełnę, drzewo, sapan, kurkumę, pieprz, gniazda ptasze, trzinę Hiszpańską; drzewo trujące i t. d. Krajowi Książęta są wazalowie Niderlandzcy, których miasto stoł. jest *Batawia* nad *Tjilin* czyli *Jakatrą*, z 160,000 mieszkańcami, między którymi jest 1500 Europejczyków, 100,000 Chińczyków, prócz tego *Jawańczycy*, *Armeńczycowie*, *Persy* i 17,000 niewolników murzyńskich, forteca namiestnika pierwszego, i towarzystwa uczonych; z wielu kana-

łami. Tu należą także wyspy *Onrust* z wielkimi warsztatami okrętów i *Madura*, bardzo obfitująca w ryż.

c) Borneo, największa wyspa Azji, obejmuje mil kwadrat. 14,250, ma podostatkiem pieprzu, kamfory, imbiru, trzciny bambusowej, ryżu, bawełny, południowych owoców, benzoe, chlebowych owoców, orzechów kokosowych, mangos, sago, betel, drzewa do budowl i sandałowego, trzciny Hiszpańskich, małą, nawet z rodzaju Orangutang, tygrysów, bawołów, pszczoł, gniazd ptaszek pożywnych, bezoar, złota, miedzi, żelaza, cyny, dyamentów, ambry. Między pięciu milionami mieszkańców znajdują się Orang-Eidahani (bardzo pracowici, nie biją jeszcze ludzi na ofiarę), Baczuzi (Biajos, Dajakkowie, po większej części Mahometanicy) rybacy wędrujący znajdują się i na innych przyległych wyspach, Malaici, Chińczycy i t. d. To państwo należy do Sułtanów *Borueo*, *Sambas*, *Bangermassing*, *Suluh* i t. d. Niderlandcykowie mają tam osadę z fortecą *Tatas*.

d) Celebes czyli Makassar (*Celebes* są to wschodnie brzegi a *Makassar* zachodnie), obszerna jest na 4270 mil kwadrat., obfituje w ryż, orzechy kokosowe, drzewo sandałowe, bawełnę, słoniową kość, воск, złoto, dyamenty i t. d. Między 3 milionami mieszkańcami są Makassarowie (najwaleczniejszy naród w Wschodnich Indiach, trudniący się uprawą gruntu, rybołóstwem, tkaniem jedwabiu i wełny), Buggijczyców czyli Bonyiczyców (Mahometanie), Boczusowie i t. d. Tu są państwa: Goach czyli Makasar Boni (które Anglicy roku 1814 zdobyli), Soprim i t. d., z których niektóre płacą daninę Niderlandczykom. Do tych należy miasto *Makassar* z portem i 90,000 mieszk., forteca. *Rotterdam*, główny kantor handlowy i skład towarów. Do mniejszych wysp Sundzkich należą między innemi; *Banka* (która należy do Sułtana Palembang na Sumatrze), z minami cynowemi. *Timor* (należy do Niderlandyi), obfituje w drzewo sandałowe, owoce chlebowe, tabakę, indygo, воск, perły, złoto, miedź. *Mieszkańcy* są gatunku Murzynów, Malaici, Chińczyki, Niderlandczyki, Portugalczycy i t. d.; z miast. stoł. *Koupang* czyli *Kupang* z fortecą *Konkordya*. Wyspy *Pogkis* czyli *Nassau*, od ludu bardzo dobrego zamieszkane.

7) Wyspy Molukskie czyli Korzenne obejmują w ścisłem rozumieniu wyspy: *Ternae*, *Tidor*, *Motir*, *Machian*, *Baczyan* i t. d.; w obszernem zaś do tego jeszcze liczą: *Gilogo*, *Geram*, *Amboina*, wyspy *Bauda*, *Timor* i t. d. Prócz kokosów, sago, trzciny cukrowej, mangos, owoców chlebowych i t. d. są gałki muszkatełowe i gwoździki korzenne głównymi produktami. Między mieszkańcami znajdują się Harafora (czyli Alfuryjczycy, cichy naród, trudniący się prawie na wszystkich wyspach Wschodnich Indyi uprawą roli), Murzyni z długimi włosami, koloru miedzianego, Papuarowie szorstko-głowi, Portugalczycy i t. d. Nad wielu wyspami panują krajowi Sułtanowie, pod zwierzchnictwem

jednak Niderlandczyków. Właściwie należą do Niderlandczyków wyspy *Amboina* z wybornemi plantacyami drzew gwoździkowych i gałek muszkatelowych, i 10 wysp *Banda*, których głównym produktem są gałki muskatelowe. *Ternate* ma swego właściwego Sułtana, do którego należą także niektóre sąsiedzkie wyspy i północno-wschodnie brzegi *Celebes*. Do Niderlandczyków należy miasto *Ternata* i forteca *Orania* z magazynami i budowlami gubernii. — Roku 1812 odkryto także w południowej Azji wyspę *Masquarri-Eiland*, tak nazwaną od Gubernatora Angielskiego; polujący na psy morskie w południowym kole biegunowym złapali ich tam do 80,000 sztuk we 2 miesiącach.

8) Wyspy Sulah czyli Sooloo (*Solo*), których jest 60, obfitują w trzcinę Hiszpańską, sago, pieprz, kamforę, gniazda ptasze, mangos, воск, bezoar, słońcą kość, perły i t. d.; pod panowaniem Sułtana.

9) Wyspy Filipińskie i Manilskie należą do Króla Hiszpańskiego, mają podostatkiem zboża, ryżu, cukru, kawy, tabaki, bawełny, lnu, imbiru, cynamonu, pieprzu, kamfory, oliwy, sago, kakao, owoców chlebowych, indygo, drzewa orlego i hebanowego; koni, bydła rogatego, bawołów, gniazda ptasze pożywne, wosku, żółwiów, ryb, cybetów; peret, piasku złotego, żelaza, ołowiu, siarki, saletry, żywego srebra i t. d.; z 5 milionów mieszkańców (dzikich Ygalottów z gatunku murzynów, białych i nieco oświeconych Tagalów (Bissajerowie, Haraforas, Alfuryiczycy, Malaitów, Chińczyków), ma podlegać milion Hiszpanom. Największa wyspa jest *Manila* czyli *Luzon* z miast. stoł. *Manila* nad wielką odnogą, fort, stolica Arcybiskupa Katolickiego, Akademia, działolejnia, rafinerya cukru, handel. *Magindanao* czyli *Mindanao* obejmuje mil kwadr. 2400, obfituje w cynamon (którego jednak nie używają), ryż, kassya, drzewo do budowli, sago, tabakę, złoto, perły, воск i t. d. Między krajowemi Xiążętami najważniejszy jest Sułtan z *Magindanau*. Hiszpanie posiadają także część téj wyspy z fortecą *Sambuamgam* (*Samboangon*).

10) Wyspy Karolińskie czyli Nowo-Filipińskie z wyspami *Pelew* (*Palaos*) pod najwyższym rządem Hiszpańskim, bez obsady. Największa wyspa z Karolińskich jest *Hagolen*; pomiędzy wyspami *Pelew*, jest *Kurarara* z stolicą Króla, i *Orlong*, ustąpiona Anglikom, ale nimi nie osadzona.

11) Wyspy Maryańskie lub Łazarza (*Lazarus*), też Ladrony czyli Złodziejskie, których jest 15, należą także do osad Hiszpańskich, mają podostatkiem rogatego bydła, koni, dzikich świń, jeleni, ryb, palm kokosowych, drzew chlebowych, ryżu, kukurudzy, kakao, cukru, indygo, bawełny, owoców południowych, ananasów i t. d. Główna tylko wyspa *Guaham* czyli *Guam* jest zamieszкана. Miasto główne *Agana* czyli *S. Ignatio de Agana*, port, stolica Hiszpańskiego namiestnika.

§. 9. C h i n y.

Państwo Chińskie składa się z zupełnie poddanych, i daninę płacących krain, obejmuje razem mil kwadratów 202,109 (podług innych 163,000), z 166,500,000 mieszkańcami. Do pierwszych należą Chiny, od krajowców Tsing (także Chumkue, to jest kraj centralny) zwane.

Położenie, granice, obszerność. Chiny leżą od 115° — $140^{\circ} 50'$ długości, a $20^{\circ} 9'$ — $41^{\circ} 20'$ szerokości, graniczą na północ z Tunguzją i Mongolią (gdzie się ciągnie mur na 500 mil, przez góry wysokie od 2—300 stóp i głębokie doliny i rzeki), na wschód z morzem wschodniem i odnogą Korejską, na południe z morzem Indyjskiem, odnogą Tunkińską i wschodniemi Indyami, na zachód z Tibetem. Obejmuje 81,343 (69,000) mil kwadr.

Grunt i klima. Grunt jest bardzo górzysty, jednakowoż z przyczyny pilności, godnej naśladowania mieszkańców, jest bardzo urodzajny. Klima na północ jest zimne, na południe lato gorące, po którym następuje zima z wichrami i ulewami bardzo wielkimi.

Wody. Morze wschodnie, tu zaś Chińskie, ma trzy odnogi: Korejską, Hoanhaj (morze żółte) i Tunkińskie. *Rzeki:* Hoangho (rzeka żółta), Yantse-Kiang (rzeka niebieska). Niezliczone z sobą powiązane Kanały, z których kanał Yun-ho czyli Królewski od Kanton do Peking, jest długi na 150 mil.

Produkta. Złoto, srebro (nie bardzo używane), miedź, ołów, cyna, żelazo, kamienne węgle, porcelana i inne ziemie, cynober, drogie kamienie; zboże, ryż, owoce, południowe owoce, wino, rumbarbarum, bawełna, herbata (osobliwie sławna), cukier, kamfora, morwowe drzewa, pokost, drzewo woskowe, żelazne, gliniane,

różowe i inne, trzcina bambusowa; wielbłądy, konie, woły, owce, zwierze bizam wydające, lwy bez grzyw, jelenie, dzikie świnie, bażanty, złotemi i srebrnemi zwane, złotobrewy (ryby), jedwabniki i t. p.

Mieszkańców 146 milionów: Chińczykowie, Tatarzy, Żydzi i t. d. Są tu 4 główne religie: Kong-fu-tse (*Konfucyusza*), Laokiun, religia Fo i Lamańska, oraz religią dworską będąca. Chrześcianom, Żydom i Mahometanom wolno czasami odprawiać swe nabożeństwa. Co do nauk i umiejętności, przewyższają Chińczykowie wszystkie narody Azyatyckie, wyjąwszy Japończyków. Ich fabryki znakomite dostarczają: materij jedwabnych, kartunu, muszlinów, rozmaitych robót z słońowej kości i lakierowanych, porcelany, papieru, zegarków i t. d. Handel prowadzą osobliwie z Indyami wschodnimi, Jawą, Manilą, Rosyją i Japonami. Europejczycy i północni Amerykanie wywożą także wiele produktów tak naturalnych, jako i kunsztownych.

Rząd jest monarchiczny i dziedziczny. Terazniejszy Cesarz zowie się Tao-Kuang. Dochody krajowe podług Thoms 248½ mil. zł., procz podarunków, cła (które jest prywatnym cesarza dochodem) i liwerunków zboża i ryżu w wartości około 115 mil. zł. Siła zbrojna lądowa jest, podług tegoż Thoms, 1,263,000 ludzi, a morską składa się tylko z małych statków zatrudniających ogółem 31,000 majtków. —

Podział. Dzieli się na 17 prowincyi mało co znanych. Miasto stoł. i rezydencyjonalne jest *Szuntiang-fu*, czyli *Peking* 1,500,000 mieszkańców, obejmuje prócz przedmieść 5 mil obwodu, składa się z 4 miast obmurowanych z wielu ulicami długimi, prostymi i szerokimi, które w nocy na końcach bywają zamykane kratami drewnianymi, a w dzień strzeżone żołnierzami, którzy mają pałasze przy boku i bicz w rękę; 10,000 pałaców, 5 publicznych ołtarzów, 33 Kościołów, 2 Kościoły Grecko-Rossyjskie, 4 Katolickie, 4 meczety, dom podrzutków, 6 cmentarzów dawniejszych panów kraju, wiele Cesarskich dworów, stolica towarzystwa astronomicznego i lekarskiego, Akademia umiejętności, obserwatorium i t. d. Miasta *Kiangning-fu* czyli *Nanking* z milionem mieszkańców, stolica Katolickiego Biskupa, znajduje się w niem sławna wieża porcelanowa (wysoka na 200 stóp z 9ma piętrami; właściwie z lakierowanych cegieł); wiele bibliotek; fabryki jedwabiu. *Quang czeoufu* czyli *Kanton*, sławne miasto handlowe z portem, mające 75,000 (250,000; 1 milion) mieszkańców, z których trzecia część na 60,000 Szampanach czyli małych statkach na rzece *Tuho* (Tigris) żyje, i tworzy niejako miasto pływające;

śrzodek handlu między Chińczykami i Europejczykami; instytut szczepienia ospy. Wyspy *Formosa* czyli *Tai-Quan* i *Hainan*. Półwyspa *Makao* oddzielona od stałego lądu zapadłym do połowy murem z mostem i portem t. i., należy do Portugalczyków pod najwyższym rządem Chińskim, za co rocznie płacić muszą 100,000 dukatów. Na południe tejsze przy wchodzie do odnogi *Kanton* leżą wyspy *Ladrone*, których mieszkańcy od 25 lat swem rozbójstwem niespokojność sprawują na morzu Chińskim; po-jedynczo pływające okręty zabierają, a miasta i wsi po brze-gach Chińskich rabują i palą.

Lenne kraje są:

1) Mała Bucharya, Wschodnia-Czagatai, Kaszgar czyli Kara-Kitai, 10,500 mil kwadratowych obejmująca, z których większa część składa się z pustyni piasczy-stych Gobi, po Chińsku Szamo, zajmujących 400 mil dłu-gości, a 100 największej szerokości, mające kilka Oazów. Hamel, Lop i t. d., 300,000 mieszk., po większej części Muha-metanów, trudniących się najwięcej prowadzeniem handlu ka-rawanami. Miasto stoł. i handlowe *Jerken* nad rzeką t. i. i *Kaszgar*.

2) Mongolia, obejmująca mil kwadratów 53,130. Tu jest wielka pustynia Gobi, państwo Altai, i źródła rzek Oby (z Irtyszem) i Jenisei. Mieszkańców milion, którzy po części prowadzą życie Nomadyjskie, a wyznają Dalai Lamę, i są albo Dörbön - Oirät czyli Oirät w powiatach Songa-rei i Echuchunor czyli Choszotei, do których należą Choszoci, Songarowie, Derbeci i Torgoci, lub też Choit czyli Tymnit, albo właściciwi Mongołowie, Szarra zwani (żółci podług koloru płótna ich namiotów), i Kalkas - Mongołowie (od rzeki *Kalka*). Zostają pod rzą-dem wielu Xiążąt podległych Cesarzowi Chińskiemu. Jeden z nich mieszka w *Urga* czyli *Kuroe*, nie daleko wielkiej spławnej rzeki *Toolaft* z 6000 portami czyli mocnymi namiotami, stolicą Xięży Lamajskich, Kutuchta czyli Bogdokegem. Miasto *Czechol* czyli *Czyhol*, letnia rezydencya Cesarza. Nie daleko granicy Rosyjskiej jest miasteczko pograniczne i handlowe *Maimaczyn* czyli *Kitajska-Słoboda*.

3) Tunguzya czyli Amurland (kraj Amurski), z obu stron Amurem oblany, obejmuje 26,250 mil kw. 1,700 000 mie-szkańców, po większej części Nomadów, i ma 2 gubernie.

a) Tsytsykar, gdzie między innymi narodami znajdują się Manczuzi i Dauryowie (Taguryowie, Solonowie), z miastem stołecz. *Tsytsykar* nad rzeką Nonni - Oufa, będąc miejscem wy-gnańców Chińskich, i *Ulussu - Mudan*, najodleglejsze miasto Chińczyków ku granicy Rosyjskiej.

b) Kirin, w którym między innemi narodami znajduje się naród Jupi, trudniący się rybołostwem, z miastem stoł. *Kirin-Ula-Choson*, rezydencya Wice-Króla Chińskiego, i pół-wyspy *Czoka* czyli *Sachalin-Ula*, także *Sagalia*, która jest odłą-czona od wyspy Japońskiej *Czika* czyli *Jesso* cieśniną *Pej-rouse*.

Prowincya *Leaotang* 668,852 mieszkańcami; jest to dzie-dictwo familii Cesarzkiej, z m. s. *Mukden* czyli *Sziniang*.

4) Półwyspa Korea, obszerna na 4200 mil kw.; część jej północna dla gór śnieżnych *Szanbesau* jest zimna i nieurodzajna, lecz południowa część ma ginseng, ryż, bawełnę, len, tabakę, rogate bydło, konie, niedźwiedzie, kuny, sobole, jelenie, dzikie świny i koty, jedwab, perły, krokodyle, złoto, srebro, ołów, żelazo i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 1,500,000, składają się z Manczutunguzów i Chińczyków, wyznających religią Fo czyli Kong-fu-tse, i trudnią się prócz uprawy ziemi i paszenia bydła, tkaniem lnu i bawełny i t. d. Nad tą wyspą panuje Król dziedziczny samowładny, hołdujący jako Wazał Cesarzowi Chińskiemu. Część onej tylko ma należeć do Cesarza Japońskiego. Miasto stoł. jest *King ki-tao*, rezydencya Królewska, z sławną biblioteką, składająca się z pisanych i drukowanych książek, nad którymi pierwszym bibliotekarzem jest jeden z rodziny Xiążęcej wyznaczony. Miasto *Chosan* (*Czosan*) z portem morskim. — Na południe tej półwyspy leży dobrze uprawa wyspa *Quelpaert* (*Muza*), zamieszkała od mieszkańców niegościnnych z miastem *Moggan*.

5) Kraje Sifanów czyli Tufanów na zachód Chin podzieleni są na czarnych i żółtych Sifanów, podług odmiany koloru ich namiotów.

6) Tibet czyli Tangut (z Nepalem obejmuje 18,000 mil kwadrat, i 12 mil. mieszkańców), którego część południową pospolicie nazywają Butan, a północną w ścisłem rozumieniu Tibet, jest zapewne najgórzystszy kraj w Azji, po większej części z długimi i mroźnymi zimami. Góry Mustag, odnoga Kontajskich z wierzchołkami śnieżnymi i lodowymi. Także na północy znajdują się długie pustynie, i część pustyni Gobi. *Produkta*: Sarlub czyli ryczące bawoły z długimi grzywami (używane za granicą na oganiaczki do much i kitki), owce z cienką wełną (właściwe Tibetu), kozy dzikie (na zimę obrastają im piersi delikatną siercią wełniastą pod włosiem długim, które pospolicie kozy mają, te używają do tych sławnych szali i chustek), zwierzęta wydające piżmo, niedźwiedzie, lwy i t. d.; zboże, wino, owoce, południowe owoce, rumbarbarum, cokolwiek drzewa; złoto, ołów, żelazo, miedź, tynkal (z którego wyciągają borax), drogie kamienie, sól, ziemie farbiarskie, marmur, węgle kamienne i t. d. Krajowa religia jest Lamajska (Szygiemuńska czyli Budhistyiska), którą wyznaje cała Indya wschodnia aż do wyspy Ceylon z licznem duchowieństwem i wielu Kościołami, przeszło 100 milionów ludzi; ma ona wielkie podobieństwo do Katolickiej. Najwyższą jej głową jest *Dalai-Lama* (to jest wielka matka dusz), niepokalany, nieśmiertelny, przenikliwy i najmędrszy widzialny zastępca Bóstwa Burchan, i Tiszu (*Bogdo-*) Lama, których dusze po zmarciu ciała przechodzą w inne ciała ludzkie. Ci zarządzają także krajem pod najwyższym rządem Chińskim. *Dalai-Lama* rezyduje w mieście stoł. właściwego Tibetu *Laisa* czyli *Barantola* nad Burremputer, z wielkie szkoły, Katolickie hospitium Kapucynów, drukarnia chińska z stojącymi literami, sławna świątynia; handel karawanami prowadzony. Mieszka on także często w zamku na górze i Klasztorze *Putala*, który jest zbudowany na 4 piętra podług gustu Europejskiego, zamyka w sobie 10,000 pokoi, wiele dziedzińców, wysokie przysionki, terassy i kryte drogi. *Tiszu Lama* rezyduje w mie-

ście *Tiszulamba* czyli *Trascilhumbu*. Inny nakoniec Lama, Daeb Raja, rezyduje w mieście stoł. Butan *Tassisudon* z wielkim pałacem, wielu świątyniami Lama i Klasztorami.

7) Kraj Nepal, Nełpal czyli Napaul, obfituje w żelazo, miedź, złoto, srebro, bawełnę, drzewo, borax, rogacie bydło, słonie, nosorożce, tygrysy i t. d. *Mieszkańcy* są: Hinduzi, wyznawający religią Bramińską czyli Lamityiską, a po części Njuary, zapewne od Mongołów pochodzący. Kraj ten jest opanowany od Rajaha, hołdującego państwu Chińskiemu. Miasto *Batgao* czyli *Knipo* 12,000 familii, i *Khatmandu* czyli *Jaha* 50,000 mieszk., miasto st. tego kraju. Łańcuch forteczny na granicy południowej jest odstąpiony Kompanii Angielsko-Wscho-dnio-Indyjskiej pokojem 10. Maja 1815 teje Kompanii także wolny przechód przez Napaul i Tartaryą do Chin, dozwolono.

8) Xięstwo Sokkum czyli Seguin między Nepalem i Butan, na granicy północnej Bengalu.

9) *Lieukieu* czyli wyspy *Liqueos*, rachują ich do 36, zostają pod rządem dziedzicznego Króla, zależącego od państwa Chińskiego. Główna wyspa *Lieukieu* czyli wielka *Liquejo* z miastem stoł. *Kingzing*. Na wyspie *Jajarna* (Czaczarna) jest stolica Kościelnego Xiążęcia dziedzicznego (*Daire*). Wyspy należące do Króla dziedzicznego są: *Madszy-Kosima*.

§. 10. J a p o n i a.

Państwo Japońskie (Japańskie) składa się z niezliczonej liczby urodzajnych i nieurodzajnych wysp, skał i piasków na wielkim Oceanie, które się w tych okolicach zowie morzem Japońskim, leży od 25—47° szerokości, a 144—169° długości a ma obejmować 8625 mil kwadratowych. Wszystkie wyspy mają góry przykre, których wierzchołki wiecznym śniegiem są okryte; znajduje się także w Nifon 5 gór wulkanicznych. Grunt bardzo pilnie bywa uprawiauy.

Produkta. Złoto, srebro, miedź, cyna, żelazo, siarka, dyamenty, porcelana, cynober, pokost, kokos, drzewo papierowe, kamfora, herbata, owoce, południowe owoce, wino, musztarda, bawełna, tabaka, ryż i inne gatunki zboża, len, konopie; bawoły, kury z delikatnem pierzem i inne, bażanty, jedwabniki, pszczoły, muszle perłowe, ryby i t. d. *Mieszkańców* do 30 (50) milionów, co się tyczy kunasztów i nauk najbardziej postąpili w Azji. Główną religią jest Budhistyiska, z wielką liczbą Xięży i Klasztorów; nie cierpią tu Chryścian. Fabryki dostarczają materyi jedwabnych, bawełnianych i innych, porcelany wybornej, dobrych towarów żelaznych i stalowych, wybornych robót lakierowanych, naj-

piękniejszego papieru z pewnego gatunku kory, drzewa morwowego, bardzo szacownego, tombaku i t. d. Handel jest w nędznym stanie, gdyż pod karą śmierci jest zakazano Japończykom, zwiedzać obce kraje. Rząd jest podzielony między wielu małych Xiążąt, którzy jednak zależą od najwyższego rządu Kubo Soma, to jest Cesarza, którego imię w całym państwie utrzymywane jest w największej tajemnicy; i dopiero po jego śmierci dowiedzieć się można, jak się zwał. Dairo (głowa religii), który przedtem był rządcą duchownym i świeckim, ma tylko tytuł dawniej swęj mocy. Następcy z tych dwóch domów są dziedziczni, również jak wszystkie urzędy publiczne. Dochody podług *Schneegansa* 1698 milion. złt. pol. Siła zbrojna lądowa z kontyngensem xiążąt lennych 468,000 infanteryi a 58,000 kawaleryi.

Główne wyspy państwa tego są:

1) Nippon czyli Nipon, z m. s. Jeddo czyli Edo nad rzeką Tonkaj, mające 730,000 domów a przeszło milion mieszk., między którymi jest wiele kunsztmistrzów, rzemieślników i kupców; rezydencyą Kubo, którego pałac ma mieć $2\frac{1}{2}$ mili obwodu. Miako czyli Kio nad rzeką Kamogawa, przeszło 1 milion mieszk., rezydencya Dairy, handel.

2) Kiusju czyli Saików (Ximo), gdzie jest miasto handlowe *Nangasaki* z portem, jedyne miejsce, w którym Niderlandczykowie mający swój skład na wyspie *Desima*, (złączonej z tem miastem mostem) interessa swoje uskutecznić, a Chińczycy handlem trudnić się mogą.

Rozdział Trzeci.

AFRYKA.

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Półwyspa Afryka rozciąga się od $0^{\circ} 36'$ — 70° długości, a $34^{\circ} 25'$ połudn. = 57° północnej szerokości, wązkim (bo tylko na 12 mil.), międzymorzem Suez styka się z Azją; z innych zaś stron wszędzie morzem oblana, to jest: na zachód i południe morzem Atlantyckiem i Etyopskiem, na wschód Indyjskiem i Arabskiem, a na północ morzem śródziemnem. Obejmuje mil kwadr. 531,638.

§. 2. *Grunt* po większej części piaszczysty i suchy, z pustyniami, z których w 8—12 dniach ledwo wyjechać można. Najznakomitsze góry są: pasmo w 10° północnej szerokości, góry Miesiąca czyli Alp Habeszyńskie, które się na zachód od przedgórza Sierra Leona, a na wschód od przedgórza Gwardafui rozciągają. Na północ leżą góry Atlas, od zachodu na wschód się ciągnące. Prócz tego góry Kong, Lupata, góry śnieżne, na południe aż do przylądku dobrej nadziei i przedgórza szpilekowego (najdalszego na południe leżącego wierzchołku Afryki). Od głównych tych gór rozchodzą się odnogi na wszystkie strony, które się kończą na wielu przedgórzach. Ztąd znajdują się prócz wspomnianych przedgórzów na zachód Kap Negro, przedgórze 3 wierzchołków, przedgórze Palmów, przedgórze zielone i białe i t. d.; na wschód Kap Corrientes, Delgada i t. d.; na północ Kap Spartel, Bona i t. d.

Morza i odnogi. Morze śródziemne z odnogą Syrtyjską, morze Atlantyckie, morze Etyopskie z golfem Gwinea i morzem Kap, gdzie jest бухта Tafel i Fals, Ocean Indyjski z kanałem Mozambickim, z morzem Arabskiem, z odnogą Arabską czyli morzem czerwonym,

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Gibraltarska, szeroka na 3 mile, łączy morze śródziemne z morzem Atlantyckiem, i cieśnina Babelmandel (brama umarłych) łączy morze Arabskie z odnogą Arabską i morzem czerwonym.

§. 5. *Wody.* Jeziora: Marawi, Fiddre, Aquilunda, Dembea i t. d. Rzeki: Nil, Senegal, Gambia, Niger, Zaira, Coanza, Danda, Sofala, Zambese i t. d. Inne zaś są nadbrzeżnemi i rzekami step.

§. 6. *Klima* gorące, ponieważ Afryka leży po większej części w gorącej strefie; przy brzegach wilgotne i gorące, tylko na północy nad morzem śródziemnem umiarkowane wiatrami morskimi i górami Atlas. W wielu okolicach wieje wiatr gorący i duszący, zwany Harmattan czyli Samum.

§. 7. *Produkta.* Lwy, pantery, lamparty, hieny, szakale, zebry, girafy, słonie, wielbłądy, gazelle, cybety, małpy, konie, owce z delikatną wełną, rogate bydło, bawoły, kozy, papugi, pawie, flamingi, strusie, węże, pszczoły, ryby, krokodyle; zboże, osobliwie pszenica i ryż, wino, kawa, cukier, bawełna, oliwki, południowe owoce, daktyle, owoce chlebowe, farba czerwona, indygo, drzewo morwowe, masłane, hebanowe, ananasy, melony, ambra, kassya, maniok, pieprz, listki senesowe; guma, tamarynda, tabaka, indygo, mastyx; złoto, srebro, miedź, drogie kamienie, saletra, salamoniak, sól, wody mineralne i t. d.

§. 8. *Mieszkańcy.* Liczba ich wynosi 102,412,600 (80—120 milionów). Są lub mieszkańcami (pierwotnymi): Kabylowie czyli Berbery, Kopty, Negry, Kaffry (z Callami i Szangallami) i Hottentoci; albo też przychodnie z innych narodów; Arabowie z Habeszynczykami i Nubijczykami, Turkami, Żydami i Europejczykami. Kolor mieszkańców jest na północy biały, w środku czarny, na południe żółto-brunatny. Mieszkańcy (od 8—12 północnej szerokości) co do religii są Mahometanami, czcicielami bóstwa Fetisz (wężów i t. d. z Xiężmi i bez Xięży), czcicielami gwiazd; są jednak i Chryścianie (n. p. Kopty w Abissynii i Egipcie), Żydy i t. d. cierpiani. — Nauki kwitną tylko w Fez, Marokko, Kairo i t. d.; i tylko Abissyńczykowie mają książki w swym języku z własnem pismem. — Głównem ich zatrudnieniem jest paszenie bydła (osobliwie wielbłądów na pół-

nocy); niektóre tylko okolice dostarczają skór i t. d. za granicę. Handel jest albo morski (i wprawdzie mówiąc tylko w rękach Europejczyków i w Rzeczy - pospolitej północno-Amerykańskiej), albo karawanami, po większej części niewolnikami (których dawniej do 200,000 rocznie wyprowadzano), słońsiową kością, złotem i t. d.

§. 9. *Podział.* Afryka dzieli się na:

1) Północną Afrykę: Egipt, Barbaryą, Fez i Marokko, Biledulgerid i Sahara.

2) Śrzednią Afrykę: na wschód Nubia, Abissynia i brzegi Adel i Ajan; wewnątrz Nigrycyja, a na zachód Senegambia, i wyższa Gwineja.

3) Południową Afrykę: gdzie na zachód Niższa Gwineja; wewnątrz państwa Szagga, Galla, Kaffrów i t. d.; na wschód brzegi Zangwebarn, Mozambik, Sena i Natal, kraj brzegu południowego i Hottentotów.

4) Wyspy na wschodniej i zachodniej stronie.

§. 1. E g i p t.

Położenie, granice, obszerność. Egipt czyli Misr leży od 23 — 31° 40' szerokości, a 45 — 55° długości, graniczy na północ z morzem śródziemnem, na zachód z Barką i Saharą, na południe z Nubią, na wschód z odnogą Arabską (czyli morzem czerwonym, które od czerwonych żył ziemi purpurowej gór Egipskich rozciągających się wzdłuż brzegów tak jest nazwane, blisko 30 stóp i 6 cali wyżej leży od morza śródziemnego), i Arabią, z którą się styka międzymorzem Suez; i obejmuje 8795 mil kwadr.

Grunt i klima. Wiele pasm gór przerzyna kraj, które po części są gołe, tak jak grunt będący po większej części piaszczysty i spiekły. Klima jest bardzo gorące, i tylko w niższym Egipcie nieco umiarkowane dla bliskości morza. Lecz i tu znajduje się wiatr Szamsyn (Samum) i okropne morowe powietrze panuje.

Rzeki i jeziora. Jedyna rzeka jest Nil, która swymi wylewami rocznymi kraj bardzo użyźnia. Dzieli się na rozmaite odnogi i wpada do morza śródziemnego. Do jezior należą: Möris czyli Birkat Korun (jezioro Cha-

rona), ma obwodu do 30 mil, Menzale, 6 jezior solnych czyli w Natrum, inaczej Soude zwane, obfitujących i t. d.

Produkta. Rogate bydło, bawoły, wielbłądy, owce, konie, osły, lwy, tygrysy, hyeny, krokodyle, ichneumony czyli szcury Faraonowe, ibis, pszczoły, jedwabniki, ryby, kury (jeszcze jak w dawniejszych czasach w przeciągu 6 miesięcy w 386 piecach na to sporządzonych wylęgają się); zboże (pospolicie 25 do 30 ziarn pełne, w dobrych zaś latach po 50, a rzadko kiedy do 150 ziarn), ryż, cukier, roślina papyrus, len, konopie (nieużywane jednak do przędzenia, lecz mieszane z ziołami miejsce opium zastępujące), wino (z użyciem także gron), liście senesowe, szaflor, indygo, lotus, daktyl, bawełna, oliwa, południowe owoce, tabaka, soda, gumma, siarka, saletra, natrum (Soude), salamoniak, węgle kamienne, źródła mineralne i t. d.

Mieszkańców 3,500,000 Kopty (potomkowie dawnych Egipcyanów), Turki (do tego Mameluki z kraju leżącego między morzem czarnem i Kaspijskiem), Arabowie, Żydzi, Greci, Armeńczykowie, Negry i Europejczycy. Religia krajowa jest Mahometańska; cierpią tu jednak Chrześcian i Żydów.

Rząd. Egipt jest Turecką prowincją pod rządem Baszy, opierającego się dotąd mocą oręża; w roku atoli 1811 zupełnie prawie dowódcy Mameluccy (Beis) wygubionemi zostali. Także w wyższym Egipcie są rozmaici niepodlegli Arabscy Szechowie (Królikowie). Teraz zarządzający Egiptem *Mahomed Ali* Basza, stara się wszelkimi sposobami obok umocowania swojej potęgi, rozkrzewić nauki w Egipcie i wzniesć kraj ten do stopnia kultury, w jakim był przed wiekami. Zakłada fabryki, stara się o związki handlowe z narodami Europejskimi. Z jego rozkazu niedawno ukończony kanał, Kamanić, z Kairu do Alexandryi prowadzący.

C z ę ś c i:

I. Niższy Egipt czyli Bahri składa się po większej części z wysep, tworzących się podczas wylewu Nilu. Miasto *Alexandria* czyli *Skanderik* z dwoma portami i dwoma cytafellami, mającemi 20.000 mieszk. Jest tu stolica Patriarchy Greckiego, handel. *Raszid* czyli *Rozetta* ma 40,000 mieszkańców, fabryka płótna, bawełny, oleju lnianego i sezamowego, skład główny handlu między Kairem i Alexandryą, ponieważ wszystkie towary idące w górę Nilu tutaj przyprowadzone być muszą. *Damiat* czyli *Damiette* ma 80,000 mieszk., gospody, han-

del. Wieś *Abukir* czyli *Bikir*, gdzie zamek obronny, port; pamiętna bitwą morską 1. Sierpnia 1798.

II. Śrzedni Egipt czyli *Wostani*, z miastem stoł. całego Egiptu *Kairo* czyli *Kahira* nad Nilem, mającym przeszło 300,000 mieszk., 300 meczetów, 2 Kościoły Greckie i 12 Koptyiskich, 2 Katolickie Klasztory, 36 Synagog, publiczne łaźnie, gospody (*Khaus*) i t. d., zamek, port; fabr. kamlotu i obicia; szrodek handlu między Turcyą Europejską, północną Afryką, morzem śródziemnem, Arabią, Indyami i Abissynią. Przy mieście *Gizek* znajdują się piramidy i pole mumiów. *Fajum*, fabr. wody różannéj i szali. *Suez* na zachód Arabskiej odnogi, port, spust okrętów.

III. Wyższy Egipt czyli *Said*, z miast. stoł. *Girge* nad Nilem, stolica *Beja* i Koptyiskiego Biskupa, szpital ojców *de propaganda fide*. *Assuan* z kataraktą Nilu (w szerokości 3000 stóp i 7—8 wysokości, nawet przy odpadnięciu wody) i wyspą Nilu *Elephantine*, w pobliżu której znajduje się kopalnia kamieni, z której dobywają najwięcej granitu, użytego do zbudowania większej części kościołów Egipskich, Greckich i Włoskich. *Kosir*, port nad odnogą Arabską, handel. *Luxor* czyli *Lukoreen*, ruiny dawnych Tebów.

§. 2. Barbarya. (Berberya.)

Barbarya obejmuje wszelkie północne brzegi Afryki leżące na zachód od Egiptu, kawał ziemi zawierający 16,448 mil kwadr. wzdłuż przecięty od Atlasu. Grunt jest piaszczysty; częścią obfitujący w wody i urodzajny, częścią suchy i niepłodny.

Klima ciepłe i zdrowe. Obfituje w następujące *produkta*: ryż, zboże, daktyle, oliwki, migdały, figi, melony, bawełnę, wino, cukier, liście senesowe, szafran, południowe owoce, drzewa korkowe, tytuń, wyborne jagody, kapry; konie (po Arabskich najlepsze w świecie), owce, pszczoły, osły, wielbłądy, dzikie świny, dramedary, lwy, tygrysy, małpy, strusie, saletrę, żelazo, ołów, miedź, sól, nieco srebra i złota, mineralne wody i t. d. *Mieszkańcy* są Maurowie (z pokolenia Arabów), Barberycykowie (dzielią się na 4 główne części: Amazyrgi czyli Szyłha, Kabilowie, Taurik, Tibbo), Grecy, Osmany, Negry, Żydzi. Większa część wyznaje religią Mahometańską, jednak cierpią tu także Żydów i Chrześcian. Trudnią się rozbojem morskim; dla tego też mają imię Barbaryi; od roku zaś 1816 żyją w zgodzie z wszystkimi mocarstwami Europejskimi, którzy im corocznie czynią podarunki. Państwa Trypolis, Tu-

nis i Algier stoją niejako pod najwyższym rządem Cesarza Tureckiego, mają jednak swych Dejów czyli Bejów, wybranych z pomiędzy tutejszych Tureckich, Oficerów, rządzących na czele Dywanu.

Części prócz Marokko: 1) Państwo Tripolis, obszerne na 8837½ mil kwadratowych, ma mieszkańców 1 milion, zostaje pod rządem Deja, któremu jeszcze przydany jest inny Basza. Mieszkańcy żyją po większej części z rabunków i łotrostwa. Miasto stoł. *Tripolis* z warownym zamkiem, 5 meczetami, jednym Kościołem Franciszkańskim z szpitalem dla chorych niewolników chrześcianinów i portem wzmocnionym, fabryką korduanu i materji, handel. Hołdowniczym jest kraj Feszan czyli Fessan, pod panowaniem Sułtana, mieszkającego w mieście stoł. *Mursuk*, który Baszy państwa Trypolis rocznie 400 niemieckich talarów (talar po złot. pol. 8) płaci jako haracz; albo wartość téj summy w złocie lub niewolnikach i t. d. daje. Mieszkańcy są albo Poganie, trudnią się paszeniem bydła, uprawą roli i prowadzeniem handlu ze wszystkimi okolicami prawie, w Azji i Afryce. Pod najwyższym rządem Deja zostaje po większej części Barka (tak nazwany od miasta Tureckiego t. i.), przykry i pusty kraj bez wody, którego mieszkańcy żyją po większej części z rozboju, gdzie jest miasto *Derny*, ruiny Cyreny i Oaza Jowisza Amona.

2) Państwo Tunis 3400 kwadratowych mil obejmuje, ma mieszkańców do 3 mil: zostaje pod rządem dziedzicznego Xięcia Maurów, który ma tytuł Beia, z Dywanem. Dochody wynoszą 200,000 dukatów, siła zbrojna lądowa 6000 kolorów pieszych; a 5000 jeźdźców, siła zbrojna morska do 8 galer. Miasto stoł. *Tunis* nad jeziorem solnem, które jest złączone z pobliskiem morzem kanałem Goletta, ma 130,000 mieszkańców, między którymi jest żydów 30,000, wiele meczetów, publicznych łaźni, bazarów; fabryki płótna, aksamitu, kitajki, turbanów i inne, prowadzi handel znakomity. Miasto handlowe *Kairiwan* i *Suza*. Wyspy Tabarza, sławna połowem koralu, Linosa i Lampedosa.

3) Państwo Algierskie (Atskwezeire) 4218 mil kwadrat. obejmuje, z 2½ miliona mieszkańców, i pod panowaniem Deja zostawało, który oraz był Baszą. Dochody wynoszą 670,400 piastrow. Pod czas oblężenia miasta Algieru dnia 27. Sierpnia 1816 przez flotty Anglików i Niderlandczyków pod dowództwem Wiskonta *Exmouth*, przy którym połowa miasta z dwoma głównymi szanćcami i forteca Malo zburzone zostały, miał Dej pod bronią 40,000 Arabów i 18,000 Janczarów. Siła zbrojna morska złożona teraz tylko z jednej brygi 22 dział mającej, jednej Góloty z 14 dział, i połowy galery. Miasto stołeczne *Algier* z fortecą, zdobyte przez Francuzów 5. Lipca 1830, ma mieszkańców 800,000, między którymi jest 10,000 żydów; łaźnie, 60 meczetów, Kościół Katolicki, synagoga, 6 szkół wyższych Mahometkańskich (z których w jednej do 200 uczniów liczą); fabr. skór, jedwabiu i złota, port. Miasto *Oran* czyli *Warran* z cytadellą. Do Hiszpanów należy *Masalquivir* (*Marsakibir*) z portem, a do Francuzów *La Calle*, mające mieszkańców 400, port, połów koralu.

§. 3. Państwo Fez i Maroko.

Położenie, granice i obszerność. To tak nazwane Cesarstwo leży od 8 do 15° długości a 29—36° szerokości, graniczy na północ z cieśniną Gibraltarską i morzem śródziemnem, na zachód z morzem Atlantyckiem, na południe z Saharą, a na wschód z Algierem. Obejmuje mil kwadr. 13,712.

Grunt, rzeki, klima, produkta. Prócz gór Atlas jest wysoka góra Abyla, na przeciwko góry w Hiszpanii Calpe, i Kap Spartel nad morzem Atlantyckiem. Wiele rzek przerzyna kraj, n. p. Sebu. Klima jest bardzo przyjemne, gdyż tu prawie wieczna wiosna panuje. Produkta są też same, co w Barbaryi, do której też ten kraj często inni Jeografowie liczą.

Mieszkańców jest podług Jacksona 17,886,600, jako to: Maurowie, po większej części nomadujący Arabowie, niepodlegli prawie Berberyjczycy, Murzyni, niewolnicy, Chrześcianie Europejscy, kupcy i niewolnicy, żydzi. Panująca religia jest Mahometanska; cierpią tu jednak i inne. Rękodzielnie dostarczają safianu, towarów jedwabnych, kobierców, prochu, fuzyj, sukna, płótna, materacy z palm, mydła i t. d. Prowadzi znakomity handel, lecz rozbójnictwo morskie nie tak intratne, jak dawniej, gdyż Sułtan żyje w pokoju z wielu mocarstwami Chrześcijańskimi, od których daninę odbiera.

Rząd zostaje pod władzą monarchiczną Mahometańskiego Regenta, z tytułem Sułtana; jest nim teraz *Muley Abderrahman*. Dochody liczą do 2 milionów, wydatki do 600,000 złotych niemieckich. Siła zbrojna lądowa składa się z 36,000, pomiędzy którymi zawsze 6000 murzynów i 6000 Arabów w żołdzie stoi; reszta jest jazdy i artyleryi. Siła zbrojna morska podług Sir *Dris* liczy 10 fregat i 17 galiotów z 6000 majtkami.

Części: 1) Państwo Fez z miast. stoł. t. i. ma mieszk. podług Jacksona do 380,000. 200 publicznych gospod., 50 meczetów, szkoła wyższa z najbogatszą biblioteką w Afryce; fabr. turbanów, floru, jedwabiu, safianu; śródek handlu tego państwa. Miasto *Mekines* ma mieszkańców podług Jacksona do 110,000, rezydencya Sułtana, meczety, łaźnie, Klasztory Franciszkańskie, którzy wykupują na wolność niewolników Chrześcijańskich. *Sala* czyli *Sale* ma 6000 mieszk., zamek, port. *Lerasz* czyli *Elaraisy*, forteca nad ujściem Lukkos, port, mieszkanie Europejskiego Konsula handlowego. *Tetuan*, forteca, 20,000

mieszk. licząca, między którymi jest wiele żydów, z portem *Martin*, zamieszkałym od bogatych kupców.

Do Hiszpanów należą: *Tanger* czyli *Tanszer*, nad cieśniną Gibraltarską, zamek obronny, mieszkanie Europejskiego Konsula kupieckiego. *Ceuta* czyli *Sebta*, forteca, port, stolica Katolickiego Biskupa. *Velez de Gomera*, forteca, port.

2) Państwo Maroko (Marokesz) z miast. stołecz. *Maroko* czyli *Maraksz*; przed morowem powietrzem w r. 1799 było mieszkańców 20,000, między którymi 200 żydowskich familii, mieszkających w osobnej części miasta, a podług Jacksona 270,000; zamek Cesarski (przy którym jest *Lwia jama*, jest to wielka i kręta jaskinia w ziemi, przedzielona ścianą, w tej śródtku są drzwi, które z góry otwierać i zamykać można; czasem wrzucają tam ludzi, najczęściej żydów); meczety, sklepy i t. d. Regularnie zbudowane miasto *Suira* czyli *Mogador* z zamkiem obronnym i portem, handel.

3) Państwo Sus; m. s. *Tarodant*, którego mieszkańcy wyrabiają delikatne materye bawełniana (*Haiks*) i miedziane sprzęty.

4) Państwa Tremesen, Segelmessa, Dara i Tafilet, z miast. t. i., 2500 domów, miejsce zgromadzania się karanawów idących do Nigrycyi.

§. 5. Państwo Biledulgerid

czyli Belad al Czerid (*Sgherid*, to jest kraj daktylowy), od Sus do Tripolis, jest po większej części pustynia nieurodzajna, która tylko gdzie niegdzie urodzajne ma grunta (Oazy). *Mieszkańcy*: Berberyjczycowie, Arabowie, Murzyni, po większej części Mahometanie, żyją częścią jak Nomadowie, częścią osadniczo, i zdatnością do handlu innych przewyższają. Najznakomitsi są mahometanścy *Mosselemis*, którzy się trudnią uprawą gruntu i handlem, i których Xiążę rezyduje w *Ileryku*. Pojedyncze części albo zależą od Maroko, Algier i Tunis, albo są niepodległe, n. p. *Gademes*, z m. s. t. i., handel.

§. 5. Sahara czyli pustynia.

Ta pustynia piaszczysta, po większej części krzewieniami, albo pogórkami usypanymi z ruchomego piasku okryta, leży między morzem Atlantyckiem, Maroko, Nigrycją, Biledulgerid i Senegambią; jest na 600 mil

od zachodu na wschód długa; obejmuje zaś 60,000 mil kwadratowych; obfituje w piasek złoty, daktyle, gummę, mannę, sól kopalną, strusie, lwy, lamparty, małpy, gazelle, girafy, wielbłądy, owce, rogate bydło, konie, kozy, pszczoły, żółwie, ryby (Kabliaus) i t. d. *Mieszkańcy* jej są Maurowie, Berberyjczycy (Tauriks, Tibbus) i t. d.; częścią wyznają religią Mahometańską, częścią są poganie. Żyją po większej części tylko w namiotach i barakach; a trudnią się pasterstwem, polowaniem, rabusioństwem, kupiectwem.

Kraj podzielony jest na 7 głównych pustyń czyli cyrkułów, między którymi najznakomitszy jest Zanhaga na zachód, z mieszkańcami Bojador i Blanc. Tu jest port Portendik czyli Port d'Addy, teraz Hikura, i na 30 mil długi Bay Arguin z wyspą t. i., nad którymi obydwo ma miejscami Francya władzę najwyższą rozpościera.

§. 6. N u b i a

graniczy na północ z Egiptem, na zachód z Nigrycją, na południe z Habesz, a na wschód z odnogą Arabską; obejmuje od 12—15,000 mil kwadratowych; leży z obu stron Nilu, w pobliżu którego grunt jest bardzo urodzajny; jest tu jednak wiele niepłodnych puszczy. *Produkta* ma następujące: rogate bydło, konie, owce, wielbłądy, lwy, tygrysy, hieny, pantery, małpy, słonie, zboże, ryż, melony, tytuń, trzcinę cukrową, liście sene-sowe, len, trzcinę bambusową, wino, drzewo hebanowe i sandałowe, tamaryndę (drzewo), palmy, gummę, sól, złoto, srebro i t. d.

Mieszkańcy są właściwie Nubijczycy (w ich języku Barabas), Arabowie, Negrowie, Turcy i Żydzi. Główną religią jest Mahometańska; wielu jest jednak poganów i Jakobitów Chrześcian.

Części: 1) Nubia Turecka i brzegi Habesz (*Abex*) czyli nowa Arabia, należy do Paszalik Czyddu w Arabii, gdzie jest miasto *Suakem* czyli *Suakin* na wyspie, z którego teraz prawie tylko szczątki. Dalej miasto *Arkiko* nad odnogą Arabską, z dobrym portem.

2) Państwo Dungala zostaje pod rządem dziedzicznego Króla, któremu Król Sennaru daninę płaci, z m. st. i handlowem t. i. nad Nilem.

3) Państwo Sennaar czyli Fungi zostaje pod rządem Mahometańskiego Króla dziedzicznego (Merque), rezyduje w

mieście t. i., które leży nad średnią odnogą Nilu. *Abawi* ma mieszk. 100,000 handlowne.

4) Państwo *Dekin* z m. s. t. i. nad odnogą Nilu *Tacaze*.

5) Państwo *Darfur* czyli *Fur* zostaje pod rządem Sułtana dziedzicznego, wyznającego religią Mahometańską, który panuje despotycznie, i któremu hołdują rozmaici Xiążęta. M. s. *El Faszet* (*Helfachet*). Miasto *Kobboh* ma mieszk. 6000, którzy prowadzą znaczny handel. *Kubrabia*, fabr. bawełny i skór.

§. 7. Habesz czyli Abissynia.

Położenie, granice i obszerność. Ten kraj leży od $45^{\circ} 48' - 55^{\circ} - 54'$, a $7 - 16^{\circ}$ północnej szerokości, graniczy na północ z brzegami Habesz i Nubią, na wschód z odnogą Arabską, na południe i zachód z brzegami *Adel* i *Ajan* i *Nigrycyą*; obejmuje mil kw. 15,300 (1800).

Grunť i klima. Większa część kraju jest tak gorzy-stą, jak *Helwecya*. Najwyższe góry są: *Lamolmon*, *Ambo Gideon* i *Namera*, których wierzchołki są okryte śniegiem. Powietrze w niektórych dolinach i wysokich okolicach jest bardzo nieprzyjemne. Od Maja do Września jest zima, to jest czas, w którym nieustanne deszcze.

Rzeki i Jeziora. Nil (który ztąd wypływa), *Dender*, *Abiad*, *Takaze*, *Hawas* i t. d. Jeziora: *Haik*, *Sawana* i *Tzana* czyli *Behr Dehibe* (*Dembea*), przez którą Nil przepływa, z licznemi wyspami zamieszkałemi, z których jednej używają za więzienie państwa.

Produkta. Zboże, ryż, ogrodowiny, południowe owoce, wino, trzcina cukrowa, kawa, korzenie, bawełna, len, liście senesowe, trzcina bambusowa, tytuń, drzewo hebanowe; rogate bydło, konie, wielbłądy, owce, kozy, słonie, nosorożce, krokodyle, żubry, girafy, lwy, tygrysy, hieny, małpy, dzikie kozy, lisy, jelenie, sarny, dziki, gazelle, strusie, kazuary, wiele Europejskiego ptactwa, pszczoły, jedwabniki; złoto, srebro, żelazo, sól kopalna, marmur.

Mieszkańcy, których jest 1,800,000, są: Habeszynowie (którzy twarz i długie włosy na wzór białych ludzi, ale kolor bardzo w czarno wpadający mają). Agows nad źródłami Nilu, *Szankalla*, *Gallas*, *Gurague*, *Gafates*; prócz tego są tu Turcy, Arabcy, Żydzi (w prowincyi *Samen*, którzy podług *Salta* zowią się *Falassami*, nie

mają Króla własnego, budują domy osobne, które dachami pokrywają. Religia panująca jest Chrześcijańsko-monofizytyczna czyli Jakobicka, z żydowskimi obrządkami i święceniem Sabatu. Najwyższą głową Kościoła jest Abuna w Dobzan, jednak podległy jest Koptyiskiemu Patryarsze w Egipcie. Znajdują się tu także Żydzi, Mahometańczykowie (nazwani tutaj Gilbertis) i wyznawcy bóstwa Fetisz. Kunsztów nie znają, prócz rękodzielni, któremi się osobiłwie żydzi trudnią, a fabryki skór, tkanina i kuźni prawie nic.

Rząd monarchiczny pod Wielkim Negusz (Królem); roku 1805 panował *Ayto-Gualu*. Następca tronu jest z linii męskiej, dziedziczny atoli nie podług pierwotności, lecz podług wyboru.

Dzieli się na 22 bardzo mało znanych prowincyi, M. s. Gondar nad rzeką Kaha i Ameib, 10,000 familii, rezydencya Negusza. Miasto *Dobszan*, stolica Abuna. *Axum*, miasto koronacyi, z 300 domami, z znakomitemi ruinami, między któremi znajduje się obelisk, wysoki na 80 stóp, wydrążony i wydziurawiony z jednego granitu.

§. 8. Wybrzeża Adel i Ajan.

leżą nad morzem Indyjskiem od rzeki Mogadoszo aż do cieśniny Babelmandeb, od 3—14° północnej szerokości. Są piaszczyste i bardzo gorące, w środku tylko urodzajne; obfitują w mirę, zboże, oliwki, pszczoły, owce, rogate bydło, słonie i t. d. *Mieszkańcy*: Arabowie i Maurowie, zostają pod rządem Xiążęcia Mahometańskiego; w środku są pokolenia Beduinów.

Najznajomsze miejsca są: *Auxa*, rezydencya Króla Adelu, gdzie także miasto portowe *Berbera*, handel do Mochby. *Brava*, miejsce główne Ajanu, z portem.

§. 9. Nigrycyja czyli Sudan,

w języku tamtejszych mieszkańców Afnu, Haussa czyli Afsna, obejmuje tę część Afryki, która leży z obu stron od zachodu za wschód płynącej rzeki Guin (*Gin, Niger, Joliba, Gilibi, Nil-il-Abid*, która to rzeka albo wywaporuje, albo wpada do morza, albo podług mniemania Mungo Parka do Congo wpływa), między

Sahara, Senegambią, Gwineą, Zangwebar, Ajan, Habesz, Nubią i Egiptem. Ma mil kwadratowych do 80,000. *Grunt* jest poczęści górzysty, n. p. góry księżycowe, góry Kong, a po części piaszczysty, jednak urodzajny przy rzekach *Niger, Bahr, (Wad-) al-Gazal, Bahr-al-azar, Bahr-Misselad*. Tu jest jezioro Fidri. *Klima* jest bardzo gorące, chłodzone jednak bywa regularną odmianą dni i nocy, deszczami i peryodycznymi wiatrami. *Produkta* są: lasy, palmy, liście senesowe, bawełna, ryż, gumma, melony, manna, kawa, indygo, wielbłądy, rogate bydło, osły, muły, konie, owce, kozy, słonie, lwy, tygrysy, hieny, małpy, krokodyle, zjadliwe węże, pszczoły, strusie, orły, ryby, złoto, miedź, sól i t. d. *Mieszkańcy* są poczęści Negrowie, a poczęści nie właściwi Negrowie, ale bardzo im bliscy. — Ci żyją albo włóczęgając się na wzór Nomadów, albo osadniczo, wyznawają bóstwo Fetisz albo religią Mahometańską. Najoświeceni są Haussanowie, trudniący się tkaniem, farbowaniem i garbarstwem.

Znakomitsze państwa są:

1) Burnu, mieszkańcy są zupełnie Negrowie, zostają pod rządem Sułtana, wybranego z pomiędzy siebie, którego stolica t. i. leży nad rzeką Gazellą, ma mieszkańców 10 000, i wielki pałac Królewski obmurowany, wiele rynków, meczetów, szkół i t. d.; fabryka kołder z bawełny, płótna, wełny, z włosów kozich i wielbłądzich, działolejnia (w której pracują Francuzi, zapewne podczas wojny w Egipcie zabrani), handluje z Fezzan.

Państwa hołdownicze są: Haussa, Sudan czyli Afnu zostają pod panowaniem Sułtana, z miastem głównem Haussa, które jest głównem miejscem handlu Maurów. Przy Javur zginął Mungo Park roku 1808, płynąc na dół Nigru.

2) Tombuktu czyli Timbuktu zostaje pod rządem samowładnego Sułtana Mauryckiego, nazwanego Królem Bambarra (roku 1800 panował Wúlo), w rezydencji Jinnie, gdzie wyrabiają złote pierścionki, które są ozdobą *el Herrez* (niby relikwia, która się w niektórych częściach z alkoranu składa, i którą noszą w złotej figurze) i towary bawełniane. Miasto handlowe Tombukta, oddalone na 12 mil Angielskich od Nigru, ma mieszk. 25 000, 3 Królewskie pałace, wielki karawan Seray dla podróżnych; fabr. bawełny.

§. 10. Senagambia czyli zachodnia Nigrycja

graniczy na zachód z morzem Atlantyckiem, na południe z Gwineą, na wschód z Nigrycją, na północ z Saharą;

obejmuje do 3000 mil kwadr. W środku znajdują się pustynie piaszczyste, które przeplatają znaczne góry, po części urodzajne; nad brzegami składa się kraj z równiny dość wilgotnej. Jest tu przedgórze sławne, zwane zielonem (*Cap. verd*). Główne rzeki wpadają do morza; Senegal czyli Saradok, Gambia i St. Domingo. *Produkta* są: mastyx, drzewo Szich (z którego wyrabiają wyborne masło), teak, hebanowe, kamneszowe i machoniowe, drzewa palmowe, kokosowe, migdałowe i małpochlebowe, tamarynda, południowe owoce, trzcina cukrowa, bawełna, pieprz, indygo, tytuń, ryż, kukurudza, proso, maniok czyli *cassave*, ananassy, wodne melony, pizang, aloë, gumma, kassia, konie, wielbłądy, owce, rogata bydło, lwy, pantery, hieny, tygrysy, lamparty, ostrowidze, słonie, bawoły, małpy, krokodyle, węże, papugi, strusie, pszczoły, ryby, złoto, miedź, żelazo, sól, ambra, marmur i t. d. *Mieszkańcy* są właściwi murzyni (n. p. Tulianie) i Negrowie (n. p. Jaloffy), którzy się bardzo różnią co do układu twarzy, koloru, włosów, sposobu życia, i t. d. Negrowie uznają bóstwo Fetisz, a murzyni, mają religią Mahometańską, pomieszana z Fetyską. Jedne narody bawią się nieco uprawą roli, rybołostwem i paszeniem bydła; inne kupiectwem, a inne wyrabiają grube materye, maty, skóry, garnki i różne sprzęty żelazne.

Z krain, zostających pod panowaniem krajowem, są następujące najgodniejszymi zastanowienia: 1) Kraj Fuliów zostaje pod rozmaitymi panami, którzy po części podlegają najwyższemu Kapłanowi Samba w *Agnam* czyli *Gumel* rezydującemu.

2) Kraj Jaloffów, gdzie jest miasto *Hikarkor*, stol. wielkiego Jalof (Bur-Jalof).

3) Państwa Mandigojskie, Galam, Bursali, Bambuk, Bondu, Bambarra, z miast. stol. *Sego*.

Europejcykowie mają przy tych brzegach pojedyncze obwody, jako to: 1) Anglicy: wyspę *James*, która leży o kilka mil od ujścia Gambia, z fortecą t. i. Wyspę *Bulam* z bezpiecznym i porządnym portem. Osada Kompanii Sierra Leona, zostającej na stałym lądzie w państwie Wielkobulam, gdzie jest miasto *Freetown* nie daleko Kapu Sierra-Leona, i miasto *Georgebay*, najpiękniejszy port w Afryce, 400 domów, 1500 mieszkańców, zamek obronny, 4 szkoły. Forteca *Thornton*, szkoła wojenna dla młodych Afrykańczyków. Miasto *Kingston* r. 1809 nowo założone. Kolonia Negrów Leicester.

2) Posiadłości Francuzów: Wyspa Senegal przy ujściu rzeki t. i., z 7000 mieszkańcami, z fortecą *St. Louis*; handluje gummą. Wyspa *Goree*, z miastem t. i., 500 wolnych mieszkańców.

3) Portugalczycy mają miasto *Cachao*, czyli *Cachen* nad rzeką *St. Domingo*, z kilku twierdzami, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§. II. Wyższa Gwinea.

Wyższa Gwinea czyli właściwa Gwinea ciągnie się od góry *Sierra Leona* do przedgórza *Lope Gonsalva*, między *Nigrycją* i odnogą *Etiopską* (odnogą *Gwinejską*), wzdłuż mil 420, a 80—150 szerokości. Wewnątrz jest wiele gór, lasami i śniegami okrytych; lecz nad brzegami ma grunt równy i niski. *Przedgórza*: *S. Anny*, *Tagrin*, *Palmas*, *Monte*, *Laho*, *Apollonia*, *Tres Puntas* (3 wierzchołków), *S. Pawła*, *Lope*, *Gonsalvo*, *Negro* i t. d. *Rzeki*: *Szerbo*, *Mesurado*, *Sestro*, *Formoso*, *Sueira da Costa*, *Volta*, *Formoso* czyli *Bennin*, *Zaire*, *Coanza* czyli *Quanza* i t. d. Gorące klima bywa chłodzone deszczami częstymi, wiatrem morskim, obfitującym w rosę, i równością dni z nocami. — *Produkta* są: kukurudza, ryż, zboże, maniok, proso, piżang, jams, melony, dynie, ananasy, pieprz, imbir, cukier, tytuń, indygo, południowe owoce, bawełna, daktyl, kawa, gatunek drzew muszkatelowych, bawoły, rogate bydło, owce, świnie, kozy, słonie, dromedary, lwy, tygrysy, pantery, małpy, szakale, antilopy, sarny, papugi, węże olbrzymie, jaszczurki, krokodyle, żółwie, wielkie mrówki (termity), ryby, wieloryby, sztokfisz, konie rzeczne, złoto, srebro, sól, żelazo, ambra i t. d. *Mieszkańcy* początkowi są koloru czarnego; godni są wspomnienia *Quaqua*, *Amina*, *Tembu*, *Soko*, *Fidah*, *Ibo*, *Bibi* i t. d. Ich religie są niemniej rozliczne, jak ich *Fetisze*, przy których Kościołach pospolicie są szkoły.

Części: 1) *Sierra Leona*. Obwód ten rozciąga się od *Cap Verga* do rzeki *Mezurado* czyli *S. Pawła*, państwa w nim są następujące: *Bourbon*, *Bulm*, *Silm* i t. d., i wiele wysp, n. p. *Los idola* czyli *Los*, na której Anglicy mają swe faktorie i wyspa *Lampartów*.

2) Wybrzeże *Malaghetta* czyli ziarnowe (brzegi pieprzowe), ciągnące się od rzeki *Sierra Leona* do przedgórza palmowego, gdzie są państwa *Mutombo*, *Mann*, *Sanguin*, *Folgin* i t. d.

3) Wybrzeże zębowate albo słoniowej kości, aż do podgórza z wierzchołków, z państwami *Druin*, *Laho*, *Issini* i t. d.

4) Wybrzeże złote aż do rzeki Volta, z państwami: *Tonauwah*, *Assiante*, *Akim* czyli *Axim*, *Aquapin*. *Akra*, *Zabba*, *Sabu* i t. d. i Rzeczami pospolitemi *Krobbo* i *Fanthee*.

5) Wybrzeże niewolnicze aż do podgórza *Lope Gonsalvo*, z państwami: *Dahomet* czyli *Dahomei*, *Benin* (z miastem *Arebo*, w którym największy handel prowadzą z Europejczykami), *Popo*, *Koto*, *Biafara* i t. d.

Na złotem wybrzeżu posiadają Europejczycy niektóre obwody, jako to:

1) Anglicy: *Cubo Corso* czyli *Cape Coast*, forteca główna tych brzegów, stolica Gubernatora, i główne miejsce Angielskiego handlu. Forteca *Annamabuh*, *Commendo*, *Dikshove* i t. d.

2) Niderlandczykowie: Forteczki *Elmina* czyli *St. Georg della Mina*, stolica Generał-Gubernatora; *Konradsburg*, *Friedrichsburg*, *Badenstein*, *Orange*, *Nassau*.

3) Francuzi: *Fort François* i t. d.

4) Duńczycy: *Christansburg*, *Friedensburg*, *Princenstein* i t. d.

§. 12. Niższa Gwinea czyli brzegi Kongo

rozciąga się od K. Lopez do K. Negro w długości mil 240; graniczy na północ z Gwineą wyższą i Nigrycją na wschód z Nigrycją, na południe z Kaframami, a na zachód z morzem Etiopskiem. *Grunt*, *powietrze* i *produkta* nie różnią się od tych, które w § 11. wymienione były. *Mieszkańcy* są Negrowie, lecz ich kolor wpada w oliwkowy (w *Loango* znajdują się białe Negry, nazywani *Dondos*); warg nie mają wywiniętych, a postawa ich jest mała. Znajduje się tam także wiele Portugalczyków. — Główna religia jest Fetyszostwo, lecz i religia Katolicka od wieków jest zaszczipiona.

Części: Państwa: 1) *Loango* z miast. stoł. *Loango* czyli *Buali*, rezydencya samowładnego Króla, z portem *Gabinde* czyli *Kabenda*, gdzie prowadzą handel znaczny niewolnikami.

2) *Kakongo*, z miast. stoł. Króla *Kingela*, z portem *Malenda* czyli *Malimbe*, który często Europejczycy zwiedzają.

3) *Kongo*, z miastem Portugalskiem *St. Salvador* czyli *Kongo* 40,000 mieszk., Kościoły Katolickie, cytradella, z Królewskim pałacem. *Pemba* z 10,000 mieszkańcami, po większej części Chrześcianami, Królewska rezydencya.

4) *Angola*, z miastem Portugalskiem *St. Paul de Loanda*, ma 18,000 mieszk., stolica Portugalskiego Wice-Króla i Kato-

lickiego Biskupa, z Katolickimi Kościołami i Klasztorami, i z portem cokolwiek utwierdzonym.

5) Matamba, z miastem *St. Maria de Matamba*.

6) Benguela, z Portugalskiem miastem portowem *St. Philipp de Benguela*, stolica Portugalskiego Gubernatora.

§. 13. Śrzednia Afryka południowa

nie znana jest prawie dotąd. Grunt jest nieurodzajną pustynią, okryty gorącym piaskiem. *Mieszkańcy* są Negrowie, podzieleni na 3 główne narody. Na zachód mieszkają Szaggas (*Agagi*), najmężniejsi i najokrutniejsi Negrowie, którzy się teraz i w Kongo znajdują, a w Matamba panują; na wschód Galla, którzy nie uprawiają gruntu, ani nie mają stałych mieszkań; ich głównem zatrudnieniem jest wojna i rabusiostwo; a na północ Kafry (heretycy, albowiem Mahometanie wszystkich tak nazywają, którzy ich religii wyznawać nie chcą). Najodleglejsze miejsce w głąb południowej Afryki, do którego się dotąd Europejczycywie przedarli, jest kraj Beetjuanów (u Barrów *Booszoanas*, dawniej *Briquas*), których miasto stoł. *Litaku* (*Leetako*), w bardzo urodzajnej okolicy leżące, w nowszych czasach wojną domową spustoszone zostało. Podobni im są także Barrołowie, którzy wyszli już z dzikości i graniczą z nimi; mieszkają oni nad brzegiem *Melippo*, i znaczny postępек uczynili w wielu kunsztach.

§. 14. Kraje na brzegach Wschodnich

są po większej części nizina; dla tego wystawione na częste wylewy morza. *Głównejsze produkta* mają: zboże, ryż, bawełnę, cukier, południowe owoce, kosztowne gatunki drzew, aloes, domowe zwierzęta, złoto, ambre i t. d. *Mieszkańcy* są częścią Kafry (po większej części poganie), mało Chrześcian częścią Arabowie Mahometanci. Portugalczycy, którym prawie wszyscy tamtejsi Królowie podlegają, mają swoje posiadłości wzdłuż wybrzeża, rozproszone po różnych miejscach. Kraje te dzielą się na 4 wybrzeża:

1) Wybrzeże Zanguebar czyli Zanzibar, od Kap Delgado aż do brzegów Ajan; w tych są państwa: *Magadoxo* z m. s. i. fort. t. i.; *Jubo*, *Melinde* z Portugalskiem miastem portowem t. i. i wielkiem miastem *Mombaza* z dobrym portem, w którym prowadzą znaczny handel słoniową kością, miodem i woskiem; *Quiloa* i t. d., i wyspy: *Pemba*, *Zanzebar*, *Monsia* i t. d.; od niedawnego czasu zostaje jeszcze pod rządem Gubernatora Imamu Oman w Arabii panującego.

2) Wybrzeże Mozambickie od Kap del Gado do rzeki Guamo, zamieszkałe Arabami, Maurami, Negrami, Parsisami (z Azyi) i t. d., gdzie są państwa: *Mongallo*, *Bororos* i t. d.; i wyspy Mozambickie, gdzie jest kanał i miasto stoł. Portugalskie t. i. z wybornym portem i fortecą, szrodek Portugalskiego handlu na tem morzu, stolica Portugalskiego Gubernatora.

3) Brzegi Sena od brzegów Mozambickich aż do rzeki Ducha świętego, gdzie są państwa: *Monomotapa* z miastem Portugalskiem i fortecą *Senna* nad Zambesą; *Sofola* z miastem portowem t. i., rezydencya Króla podległego Portugalczykom: *Sabia*, *Biri* i t. d.

4) Brzegi Natai czyli Lagoa, począwszy od buchtu Świętego ducha aż do kraju Hottentotów.

§. 15. Południowe brzegi czyli kraj przyładowy

rozciąga się od południowego wierzchołku Afryki do kraju Kafrów, a obejmuje mil kwadratowych 6035. Kraj ten przerzynają góry w rozmaitych położeniach, jako to: góry śnieże, Niewveld, Lupata i t. d.; prócz tych są jeszcze Tafel (na 3150 stóp wysoka), góra Diabłą i Lwią zwana, i wiele przyładek, jako to: przyładek dobrej nadziei czyli Kap tylko, lub jednym słowem: przyładek fałszywy, i przyładek szpilkowy (najodleglejszy koniec południowy w Afryce) i t. d. Przy brzegach znajduje się wiele odnóg i bucht, n. p. St. Heleny, Tafel (właściwy port przyładekowy), baj (bucht) Fałszywy (w którym stawają okręta, skoro w Tafel-bai jest niebezpieczno) i t. d. *Produkta* są: sól, miedź, żelazo, zboże, owoce, południowe owoce, wyborne wina, ogrodowiny, drogie żywice, konie, owce, rogate bydło, osły, zebry, słonie, nosorożce, dzikie bawoły, lwy, pantery, hyeny, dzikie pszczoły, strusie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są żółtawi Hottentoci, Buszmani (Bosiemany, to jest mężowie strzelający na zwierza i nieprzyjaciela z miejsca zasadzki w krzaku (bosie w ich języku), i Europejskie Kolonie, osobliwie Niderlandzkie, którzy się

zatrudniają najwięcej paszeniem bydła, uprawą roli i winnicy. Ta Kolonia, która przedtem należała do Anglii, miała 1798 roku 61,947 dusz, między którymi było 25,000 niewolników, 14,447 Hottentotów; reszta 21746 byli Chrześcianie.

Miasto przylądkowe pod górami *Tafel*, *Lwa* i *Dia-bła*, nad buhtą *Tafel*, ma mieszkańców białych 6000, a czarnych 12,000, zamek obronny, warsztat okrętów; stacją podróży między Europą i Indjami. *Constanzia*, gdzie winnica.

§. 16. W y s p y.

I. Wyspy Wschodnio-Afrykańskie.

1) Wyspy Admiranty są niezamieszkałe, należą jednak do posiadłości Portugalskich. Mają podostatkim świeżej wody, drzew palmowych, orzechów kokosowych, ryb i t. d. Najznajomsza jest *Kebella* czyli *Quebella*.

2) Wyspy *Mahé* czyli *Sechelles* obfitują w drzewo, w dobrą wodę, żółwie i t. d.; na nich jest mała osada Angielska, trudniąca się uprawą drzew muskatełowych i gwoździkowych.

3) Wyspy Komorryjskie obfitują w rogate bydło, kozy, kury, ryż, palmy, południowe owoce, trzcinę cukrową i t. d. *Mieszkańcy* są po części czarni krajowcy, a poczęści Arabowie koloru oliwkowego; pierwsi są poganie, drudzy Mahometanie. Na wyspie *Aniouan* (*Joanna* czyli *Hinzuan*), zostającej pod panowaniem Arabskiego Xiążęcia, mieszkającego w *Maszadu* (*Machadon*), jest miejscem pospolitem wylądowania dla podróżnych Wschodnio-Indyjskich.

4) Wyspa *Madagaskar*, dawniej *St. Lorenza* czyli *Dauphin* zwana, największa wyspa Afrykańska, obejmuje mil kwadrat. do 10,000. *Buchty*: sławniejsze są: *S. Augustyna*, *Antongil*, *Luc*. *Produkta* ma rozliczne, n. p. południowe owoce, trzcinę cukrową, korzonki *Jams*, trzcinę bambusową, wino, indygo, pieprz, imbir, kardamony, ryż, kukurudzę, bawełnę, rogate bydło, owce, jedwabniki, pszczoły, ryby, złoto, srebro, żelazo, miedź, drogie kamienie, saletrę, ambre i t. d. *Mieszkańcy* (4 miliony, podług innych 1 milion tylko) są częścią koloru oliwkowego; wzrostu wysokiego i pięknej postawy, częścią Malaici. Trudnią się najwięcej

uprawą gruntu, paszeniem bydła, rybołówstwem i polowaniem; znają także kunszt; robią siekiery, młoty, noże, dzidy oprawne żelazem, złote naramięczka, sprzączki, zausznicze i t. d., i prowadzą handel zamienny z mieszkańcami wschodniej Afryki i Europejczykami. Każda wieś ma swego Pana, który nią zarządza, i podług majątku mniej lub więcej ma władzy nad swymi poddanymi. Największa wieś jest *Aadawurante*, mogąca w potrzebie wystawić 10.000 wojska. Osada Arabska *Bombertoque* czyli *Bombetok*, prowadzi handel z *Mozambikiem* i t. d.

5) Wyspy Maskareńskie, jako to: *Isle Bourbon* (dawniej *Maskarenhas* czyli *Reunion* zwana), należy do Francyi, a *Francya* (*Isle de France*, dawniej wyspą *Moryc* zwana), należy do Anglii. Obfitują najwięcej w tytoń, kawę, zboże, kukurudzę, bawełnę, gałki muskatelowe, goździki korzenne, cukier, indygo, cynamon, chlebowe drzewo, kakao, trzcinę cukrową, rogate bydło i ptastwo, konie, kozy, świny, owce i t. d. Na pierwszej są miasta *St. Denis* i *St. Paul*; na drugiej *Port Louis*, *Port Bourbon* i nowe miasto *Bourg Mahé* przy ujściu rzeki *Aigrettes*.

II. Wyspy Zachodnio - Afrykańskie.

1) Trzy wyspy orzeźwienia (zwane do 1810 *Tristan d'Acunha*) obfitują w ptastwo, ryby i t. d.; teraz także w kawę; zboże i t. p. Od r. 1810 jest tam osada Amerykańska, która się stara o żywność dla okrętów, płynących do przylądka dobrej nadziei i wschodnich Indyi.

2) *S. Helena* wystaje na 2700 stóp nad powierzchnią morza, złożona z samych tylko słupów bazaltowych; posiadłość W. Brytanii na Oceanie Atlantyckim. Dawniej była głównem miejscem Angielskich żeglarzy Wschodnio - Indyjskich, i składem najkosztowniejszych towarów wszelkich krajów od Persyi aż do Chin, lecz od 18. Października 1815 zabroniono jest wszystkim okrętom obcym mieć jakie związki z tą wyspą, a nawet przybliżać się do niej, z powodu, iż Napoleon Bonaparte jako więzień państwa tu zostawał († 1821). Jedno tylko jest miasto *James Town* (miasto *Sgo Jakóba*) w dolinie Jakób zwanej, składające się z jednej tylko ulicy, ma mieszkańców 7000, między którymi jest 1500 żołnierzy i 600 wolnych murzynów; forteczka, mały port.

5) St. Ascension czyli wyspa Wniebowstąpienia należy do Portugalczyków, nie ma ani trawy, ani wody zdrojowej, ale port dobry, obfituje w ryby morskie i żółwie; mają bydź tam także i kozy, które tylko za napój mieć mogą wodę deszczową, zbierającą się w wydrążeniach skalistych i korzonkami się żywią. W roku 1816 osiadło tu kilka rodziny Angielskich z *St. Heleny*, z przyczyny zakazanego do tej wyspy okrętom zawijania dla bytności na niej *Bonapartego*. Szaniec *Kokburn* nowo założony. W Kwietniu r. 1816 obsadzili Anglicy tę wyspę załogą wojskową.

4) Wyspy Gwinei w odnodze Guinea; należą do Portugalczyków: *Fernando del Po*, wyspy *Xiążęce*, *Annabon* czyli *Bonanno* i t. d.; obfitują w maniok, tytuń, ryż, owoce, trzcinę cukrową i t. d. *S Tomasza*, obfitująca w cukier, południowe owoce, bawełnę, wino, woły, owce, świnie i t. d.; na niej jest miasto t. i. z cytafellą i portem.

5) Portugalskie wyspy zielonego przylądku czyli wyspy Cap Verd, jest ich 10, obfitują w rogacie bydło, konie, muły, owce, kozy, kury, żółwie, indygo, żelazo, sól, saletrę. *Mieszkańców* jest do 36,000; są tu mieszkańcy Europejczyków z Murzynami, najbrzydsi ludzie podobni do Negrów, leniwi i głupi, ale gorliwi Katolicy.

Najznakomitsze wyspy są: 1) San Jago czyli Sgo Jakóba, z miast. stoł. *Ribeira grande* i miasteczkiem *Porto Praya*, rezydencya Generał-Gubernatora tych wysp. z wybornym portem. 2) Del Fuego czyli wyspa ogniowa z wulkanem i miastem *S. Filipa*.

6) Wyspy Kanaryjskie, dawniej szczęśliwe; liczą ich 20, należą do Króla Hiszpańskiego. Na 15½ mil. kwadrat., 174,026 mieszk. liczą. *Produkta* mają następujące: zboże, południowe owoce, wino, orseille, mastyx, cukier, ogrodowiny, jams, daktyle, bawełnę, smoczą krew, korzenie orle (używają je do chleba), konie, osły, wielbłądy, muły, pszczoły, kanarki. ryby, kamienie do filtrowania i t. d. *Mieszkańcy* są pokolenia hiszpańskiego i normańskiego; bardzo gorliwi Katolicy.

Najznakomitsze wyspy są: Kanarya, gdzie jest miasto *Palmas* 9440 mieszk., port. 2) Teneryffa, gdzie jest góra *Pico de Tejde* dawniej wulkaniczna, wysoka na 11,208 stóp, podług Cordiera, z miastami *St. Cruce*, z 900 domów, 8390 mieszkańców, rezydencya Gubernatora, towarzystwo ekonomiczne z znaczną biblioteką, sławne stanowisko okrętów Wschodnio-

i Zachodnio-Indyjskich z 2 forteczkami, śródek handlu wysp Kanaryjskich z Europą i Ameryką, i *Christoval de Laguna* czyli *Laguna*, stolica Trybunałów. Półdług południka tej wyspy rachowali dawniej pospolicie Holendrzy długość jeograficzną. 3) *Ferro*, na której południk poprowadzony pospolicie przyjęto. 4) *Palma* z wulkanem obfituje w wyborny sok palmowy.

7) Wyspy Portugalskie *Madera* i *Porto Santo*, obfitujące w południowe owoce, drzewo machoniowe i różowe, wino, zboże, cukier, *urgela* (orseille), woły, owce, świnie, konie, kuropatwy, pszczoły i t. d. *Mieszkańców* jest do 100,000, są koloru czarniawego, Murzyni, Portugalczycy, Mulaci i Negry, wyznają religią Katolicką.

Miasto st. na *Maderze* jest *Funchal* z 2000 domów, 15,000 mieszk., portem i 4 forteczkami, stolica namiestnika i Biskupa; mają tu Anglicy swe faktorye; a na *Porto Santo* z miastem t. i., 600 mieszk., z portem wystawionym bardzo na wiatry południowe. Do téj należą wyspy niezamieszkałe *Salvages*, których grunt składa się z lawy, i żadnego drzewa nie wydaje.

8) Wyspy Azorskie, *Tercerskie*, *Flamińskie* czyli *Flandryjskie*; liczą ich 9. z 142,000 mieszkańcami, należą do Portugalii; obfitują w zboże, wino, len, konopie, cukier, gummę, miód, воск, ałun, bydło, ryby, ostrzygi, muszle i t. d.

Najznakomitsze wyspy są: 1) *Terceira* z miastem *Angra*, stolica Gubernatora i Biskupa, z portem porządnym, zasłoniętym prawie od wszelkich wiatrów. 2) *San Miguel* z miast. st. *Ponta del Gada*, 12,000 mieszk., port, 3 forteczki; fabr. sukna, wełny, kapeluszków, jedwabiu.

R o z d z i a ł C z w a r t y .

A M E R Y K A .

§. 1. *Położenie, granice, obszerność.* Ameryka leży od 209—560° długości, a 54° 5' szerokości południowej, 80° północnej szerok., graniczy na wschód z morzem Amerykańskim (Oceanem Atlantyckim), na południe z morzem Magiellańskim, na zachód z Oceanem Azyatyckim (morzem spokojnym); na północ dla wielkich śniegów i wiecznej zimy nie można oznaczyć zupełnie granic. Powierzchnia obejmuje do 753,000 mil kwadrat.

§. 2. *Góry.* Na tej części ziemi znajdują się, osobiście na południe, największe w świecie góry. Z miedzymorza Panama czyli Daria, które dzieli Amerykę na dwie wielkie półwyspy, północną i południową, ciągnie się ogromne pasmo gór *Cordilleras de los Andes* (właściwie *Antis*, to jest miedziane góry) aż do południowego wierzchołka; z tych gór jest 12 najwyższych, które są od 14,400—18,000 stóp wysokie; największa między niemi *Chimboraso*, ma 20,158 stóp wysokości. Wiele z nich (54) są wulkany, a większa część, nawet w gorącej strefie, jest pokryta wiecznym śniegiem. Toż samo pasmo ciągnie się także w północnej Ameryce, z rozmaitemi odnogami, n. p. *Sierra Madre*, *Sierra de la Greve*, *Apalachskie*, *Niebieskie*, *Allegañskie* i t. d.; jednak północno-Amerykańskie nie tak są wysokie i dzikie, jak południowe. W Ameryce są także najwyższe równiny na ziemi (*Plateaux*); cały szrodek Wice-Królestwa Meksyko, a prawdę powiedziawszy, cała Nowa Hiszpania, składa się z ogromnej płaszczyny, wzniesionej od 6000—8400 stóp nad powierzchnią morza. W północnej Ameryce są płaszczyny od 8400—9000 stóp wysokie, jako to: w Królestwie Quito, a dalej na północ w prowincyi Pastos. Najznakomitsze przykłady są: Kap

Lodowaty, Kap Xiążęcia Wales, Newenham, Mendocino, Corrientes, Charles, Farewell, Kap Horn (najodleglejszy wierzchołek południowej Ameryki).

§. 3. *Morza i odnogi.* Morze Skandynawskie czyli północny Ocean, którego częścią jest morze zachodnie czyli Eskimowskie z odnogami *Eskimo*, *Hudson*, *James* i *Boffin*. Ocean Atlantycki z odnogami *S. Wawrzyńca*, *Mexykańską* i *Amazońską*. Ocean Zachodnio - Etiopski z morzami Brazylijskiem i Magelańskiem. Ocean Azyatycki czyli morze południowe z golfem *Panama* i morzem Kalifornijskiem.

§. 4. *Cieśniny.* Cieśnina Dawi, Baffin, Cumberland, Hudson, Kook czyli Bering, Kenaiska i Magelańska.

§. 5. *Jeziora.* W północnej Ameryce: jezioro Niewolnicze, Winipeg, Wyższe, Miszygan, Hurone, Erie, Ontario, Assinibole i t. d.; w południowej Ameryce: Marakaibo, Titikaka i t. d.

§. 6. *Rzeki.* W północnej Ameryce: wpływająca z wspomnionych jezior *S. Wawrzeńca*, która przebiegłszy mil 600, przy ujściu do morza tworzy odnogę *S. Wawrzeńca*; *Mississippi*, długa na 820 mil Niemieckich, do której wpadają *Ohio*, *Missuri* i t. d., wpływa do odnogi Meksykańskiej; zwana *Parana*, do której wpada *Paraguay*; rzeka *Makenzies*, *Miedziana*, *Cook*, *Riodel Norte* i t. d.; w południowej Ameryce: rzeka *Amazon* czyli *Maranhon*, która bierze swój początek z *Chimboraso*; wpływa do niej 60 rzek, wielkości *Dunaju* i *Nilu*, n. p. *Ukajala*, *Rurub*, *Madera* i t. d., płynie ona do 1000 mil wzdłuż, a przy ujściu do morza jest szeroka do 40 mil; *Rio de la Plata* czyli rzeka srebrna, z początku zwana *Parana*, do której wpada *Paraguay*; rzeka *Magdaleńska*, *Orinoko* i t. d.

§. 7. *Klima* bardzo różne, ponieważ Ameryka leży w strefie gorącej, w obu strefach umiarkowanych, i w strefie zimnej. W gorącej strefie jest upał znośniejszy, niż w Afryce, czego jest przyczyną wiatr morski, góry śnieżne chłodzące powietrze i wielkie rzeki. W zimie jest daleko zimniej w umiarkowanej strefie, niż w Europie; przyczyną tego są ogromne lasy i grunt nieuprawny. W gorących strefach do 28° półn. szerokości (idąc w górę) jest czas dżdżysty raz tylko do roku, to jest: od Czerwca do końca Września; w pozostałych

8 miesiącach nie pada nigdy deszcz. Okropne orkany czynią tam ciągle wielkie spustoszenia, osobliwie na wyspach Cukrowych.

§. 8. *Produkta.* Złoto, platyna, srebro, miedź, żelazo, dyamenty, kamienie Labrador i t. d.; kartofle, tytoń, kakao, ryż, kukurudza, zboże, maniok, pizang, wanilla, owoce, chlebowe owoce, kawa, cukier, bawełna, indygo, china, *ipekakuanha*, sassafras, sassaparille, pieprz Hiszpański, sago, drzewa do budowli zdatne, drzewa farbierskie, drzewa machoniowe, balsam Peruwiański, piment i t. d.; woły Bukel i Moszus zwane, rogate bydło, konie, lamy, wielbłądoowce (Vigogne), zwierzęta z drogiem futrem, białe niedźwiedzie, leniowce, małpy, lwy, tygrysy, sępy rzadkie, papugi, kolibry, alligatory, węże, także grzechotniki, kokcynela, muchy muskito zwane, wieloryby, sztokfisz i t. d.

§. 9. *Mieszkańców* 30,900,000, podług Pana Morse 60 milionów. Są albo mieszkańcy tamtejsi pierwotkowi, Indyanie, koloru miedzianego albo czerwono-brunatnego, z kręcącemi się czarnemi włosami, bez brody prawie, z krótkiem i nader płaskiem czołem, z długimi i wielkimi oczyma, styrczącemi policzkami i wielkimi wargami, mówiący rozmaitemi językami i wyznający różne religie; albo przychodnie, Europejczycy i Negrowie (ostatnich przynajmniej 2½ miliona), z pomieszania których powstałi Mulatowie, Zambos i Mestyci. Dzieci z Europejczyków i tamtejszych rodaków spłodzone nazywają się Kreole. Wolni Indyanie, których liczba najwięcej do 3 milionów dochodzi, wyznają po większej części religią Fetysz z Xieźmi poczęści, będącymi razem prorokami i lekarzami; w Krajach należących do Europejczyków i od nich zamieszkałych rozkrzewiona jest religia chrześcijańska z rozmaitemi wyznaniem, są nawet Kwakry, Hernhuty i t. d., dalej Żydzi i t. d. Jest tu kilka pokoleń Indyjskich, także w sztukach biegłych, n. p. mieszkańcy *Tlascalu*, którzy wyrabiają różne rzeczy z złota, galonki, hafty (wysztywanki), sukna, materye bawełniane, fajanse, broń i t. d.; są tudzież malarzami, amatorami muzyki i t. d. Europejczycy poszczepiali na tej części ziemi takie umiejętności, jakie się w Europie znajdują; prócz tego są tam drukarnie, gazety polityczne (w roku 1800 było ich do 400) i t. d. — Zatrudnienie Indyanów zasadza się na polowaniu, rybołostwie i zbieraniu samych przez siebie

rodzących się owoców (nawet tak zwaną ziemię *Lette* Ottomacy mieszkający nad Orinoko jedzą). Europejczycy trudnią się w swych osadach uprawą gruntu (także plantacją cukru, kawy, bawełny, chowem bydła, górnictwem, rybołóstwem (stokfisze, wieloryby i t. d.), fabrykami, handlem.

§. 10. *Podział.* Ameryka dzieli się na 3 główne części: północną Amerykę, południową Amerykę i zachodnią Indyą.

Północna Ameryka dzieli się na część północną i południową. W północnej części są kraje: 1) *nad Baffinsbai*, na wschodzie *Grenlandya* i *Spicberg*; brzegi północne i zachodnie są nieznajome. 2) *nad buchtą Hudsonem*; na wschodzie *Labrador* czyli *Nowa Brytania*; na zachód *południowy-nowy* i *północno-nowy Wales*, na północ kraj *Xiążę William* (*Princ William*) zwany. 3) *Wewnętrzne kraje* na zachód od nowego Walis aż do morza Lodowatego są mało co znane, albo wcale nie. *Nad brzegami zachodnimi*, między innemi jest *Ameryka Rossyjska*. W południowej części leżą: 1) *Angielska Ameryka północna* czyli *Newfaundland* (kraj nowo wynaleziony), *Kanada*, *Nowa Szkocya*, *Nowy Brunzwik* i *wyspy Bermudas*. 2) *Kraje wolnych Indyanów*. 3) *Wolne państwo północno-Amerykańskie*. 4) *Mexico* i *zjednoczone państwa Ameryki środkowej*.

Południowa Ameryka zawiera następujące kraje: *Kolumbia*, *la Plata*, *Boliwia*, *Brazylia*, *Peru*, *Chili*, *Paraguay*, *Patagonia* czyli kraj *Magielański*, kraje południowe polarne, posiadłości Francuzkie, Angielskie, Niderlandzkie i wolne kraje Indyjskie.

Do Indyj Zachodnich należą *wielkie i małe Antyle* i *wyspy Bahama*.

I. Północna Ameryka.

§. 1. Kraje nad zatoką Bafińską.

Zatoka Bafińska jest jedną z największych odnóg morskich na ziemi, ma mieć powierzchni 21,000 mil

kwadratowych. W środku ję leży wyspa James, jeszcze nie zupełnie odkryta, a której obszerność dotąd nie wyrachowana, a która tworzy na wschód cieśninę Dawis, na zachód cieśninę Bafińską. Nad tą odnogą leżą:

1) Grenlandya nad północnem morzem Atlantykiem, graniczy na zachód z cieśniną Dawis; należy do Danii. Strona zachodnia i północna dla wielkich pól i gór lodowych jest nie do przebycia i dla tego nieznamą; znajomsza nam jest Grenlandya zachodnia i Grenlandya nowa, w których wierzchołek południowy zowie się Staatenhook, a przylądek najdalej leżący na południe jest Farewell zwany. Wewnętrzne góry dochodzą częstokroć wysokości Alp, i są okryte wiecznym lodem i śniegiem. Znajduje się także na północ wulkan, który jeszcze roku 1783 niejaki czas ogień wyrzucał. — Zresztą znajdują się na wielu miejscach gorące źródła, i ślady wygasłych wulkanów. Powietrze w zimie jest bardzo mroźne; lata są krótkie, ale często bardzo gorące. Produkta w niej są: górne kryształ, asbest, marmur, kamień labrador, miedź, kamień tuf, miękkie kamienie, z których Grenlandczycy wyrabiają kotły, lampy i naczynia kuchenne, węgle kamienne, podostatkiem jałowcu, warzecha (ziele), podostatkiem rozmaitych jagód, drzewo do opał, mchy apteczne, reny, psy, woły, owce, białe niedźwiedzie, białe zające, małe jelenie, siwe i niebieskawe lisy, kury śnieżne, kruki, sokoły, wróble mające głos podobny do skowronka, ptaki zimorodki, ptaki nadbrzeżne i wodne, wieloryby (z tych Grenlandya jest sławna, i z tej przyczyny odwiedzają ją Anglicy i Francuzi), psy morskie, kabliau, łososie, bobry, konie rzeczne i t. d. Prócz Duńczyków, (których na 300 mil kwadr. jest 6046 będących, z których wiele w r. 1808 przez krosty wyginęło), mieszkają tu niepodlegli mieszkańcy tamobylcy, Eskimos zwani, którzy się trudnią polowaniem, rybołóstwem i t. d.; tych od roku 1721 zaczęto przywracać do religii Luterskiej; lecz od roku 1792 znajduje się tam tylko 5 aktualnych Misyj, które nie wystarczają na wielką tę masę ludu, i nie wielki dotąd postęp w oświeceniu ludów tamtejszych uczyniły.

Duńczycy mają tu 18 wielkich kolonij, i kilka mniejszych, a prócz tego składy handlowe, n. p. Julianehaab,

Christianshaab i t. d. Hernhuci założyli: Nowy-Herrnhut, Lichtenfels i Lichtenau.

Na południe Grenlandyi, na morzu Eskimowskiem są wyspy: Kumberland, Szczęśliwe, Króla Karola i t. d.

2) Spicberg, najdalej leżący kraj na północ, w półkuli północnej, składa się z wielu wysp, które w zimie dla lodu są nie do przebycia. Żadna tu roślina nie rośnie; z królestwa zwierząt znajdują się tu: niedźwiedzie, lisy, reny, ptastwo śnieżne i lodowe, krowy morskie, psy morskie, wieloryby, narwalle, sztokfisz i t. d. Od 50 lat są tu osadnicy Rossyjscy bawią tu jednak niejaki czas i z innych narodów ludzie dla rybołówstwa.

§. 2. Kraje nad zatoką Hundsońską.

Zatoka Hundsońska obejmuje do 14,000 mil kwadratowych; jej część południowa zowie się James, północna Baltońska, północno-zachodnia Welcome. Wejście do niej z morza północnego obsypane wyspami, zowie się cieśniną Hundsońską. Kraje nad nią leżące należą do gubernii Angielskiej Newfoundland:

1) Labrador czyli nowa Brytania, której część leżąca nad południową-wschodnią odnogą Hundson zowie się Main wschodni (Ostmain), a brzegi zachodnie nad odnogą James, zowią Main zachodni (Westmain), obejmuje przeszło 20,000 mil kwadratowych, składa się z okropnych gór ogołoconych z trawy i nieurodzajnych dolin, w których się tylko znajdują niskie jodły, sosny, świerki, brzozy, cedry i mchy do pokarmu zdadne. Prócz tego są reny, białe i czarne niedźwiedzie, wilki, lisy, jeże, łosie, ostrowidze, kuny, bobry, kuny wodne, zające, gronostaje, króliki, wieloryby, kabliau, psy morskie, łososie, szkło przedziwne, asbest, żelazo, miedź, górny kryształ, kamienie labrador i t. d. Dzicy (pospolicie w niezgodzie z sobą żyjący) mieszkańcy, są Eskimowie, Creeks czyli Kilistynos i t. d.; także Hernhuci i kupcy Angielscy; gdyż towarzystwo handlowe Angielskie odnogi Hundsońskiej, któremu jedynie w tych krajach handel prowadzić wolno, mając przywilej handlowania na rzekach wszelkich, które do odnogi Hundsońskiej wpadają, posiada tutaj następujące osady: Xiążęcia Wales, Yorkfort, Richmondsfort i t. d.

Hernhuci mają swoje missye w *Nain, Ockak i Hoffenthal*.

2) Nowy Wales na brzegach zachodnich odnogi Hundsońskiej jeszcze nieprzyjemniejsze od Labradoru, z temiz samemi produktami. I tu są Eskimowie. Kraj dzieli się na nowy Wales północny i nowy Wales południowy, gdzie najznakomitsze osady towarzysztwa odnogi Hundsońskiej są następujące: *Fort Churchill* czyli *Xiąże Wales*, *Fort York*, *Fort Albany* czyli *Henley* i t. d.

§. 3. Angielska Ameryka północna

graniczy, co się tyczy stałego lądu, na północ z krajami zatoki Hundsońskiej, na wschód z morzem Atlantyckiem, na zachód z państwami wolnych Indyan, na południe z wolnem państwem; obejmuje mil kwadratowych z wyspami do 40,000 z 500,000 mieszkańcami. Należy do tego 5 gubernii:

1) Wyspy Newfoundland czyli *Terreneuve* (nowa ziemia), jest to kraj górzysty, nieprzyjemny, z wielu bagnami, w których są następujące produkta: kukurudza, drzewo, niedźwiedzie, lisy, wiele psów, bobry, kuny wodne, łososie, pstrągi, kuropatwy, sikory, ptaki wodne wszelkich gatunków, wielka liczba Muskitos (much), a przy brzegach wieloryby, morskie świny, psy, a osobliwie kabliau. Z Eskimów tamtejszych pierwotkowych mieszkańców, mało się już teraz pozostało.

Głównem miastem Anglików jest *Placencya (Plaisance)*, z portem porządnym i bezpiecznym, i z wybrzeżem stolica Gubernatora.

2) Quebec czyli Angielska Kanado (albowiem wielka część Kanady zamieszkaną jest Indyanami wolnymi); w niej rozciągają się rozmaite odnogi gór: *Landesheigt* (głowa kraju), góry *Allegany*, góry *Apalachijskie* czyli *niebieskie*, góry bez końca i t. d., wielkie jeziora: jezioro wyższe, *Hurońskie*, *Miszygan*, *Erie* i *Ontario*; i rzeki spławne: *Niagara* (z kaskadą szeroką na 1200 stóp, a na 157 wysoką), *S. Wawrzeńca* czyli *Cataragui* i t. d. *Klima* jest nieco nieprzyjemne; zima zaczyna się od *Października* i trwa do *Maja*. Znajdują się tu ogromne lasy, ogromne jesiony, ginzeng, kukurudza, zboże, len, ko-

nopie, ogrodowiny, owoce, wino, chmiel, bydło, reny, niedźwiedzie, łosie, cybety, bobry, wodne kuny, zające (w zimie białe), psy (używane bardzo do ciągnięcia sanek i małych wózków), kolibry, żaby, wieloryby, ryby rzeczne, krokodyle, żółwie, węgle kamienne, żelazo, ołów, i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Irokezi, Huronni, Nadowessierowie, Creeks i t. d.), Francuzi, Anglicy, Negrowie. Dzieli się na 2 prowincye: wyższą i niższą Kanadę, Każda ma swego Gubernatora.

Miasto stoł. niższej Kanady *Quebek* nad rzeką Sgo Wawrzyńca, na której w tem miejscu równie jak na morzu wpływ i odpływ dostrzedz można, liczy 15,000 mieszk., ma forteczkę i port, w którym 100 okrętów liniowych wygodnie mogą spoczywać, stolica namiestnika i Biskupa Katolickiego, arsenał i t. d. W pobliżu jest równina Abraham, na której Generał Wolf zwycięzcą legł na placu 13. Września 1759. Miasto *Trois rivières* przy ujściu rzek Achupekahingan i Maurycego do rzeki S. Wawrzyńca, ma 1200 mieszk. *Montreal* na wyspie żyznej, leżącej na jeziorze *François*, które rzeka S. Wawrzyńca tworzy, 12,000 mieszk., forteca, handel. *York* nad jeziorem Ontario, stolica Gubernatora wyższej Kanady; jeszcze nie wybudowane. *Niagra*, dawniej *Newark*, połów ryb.

3 i 4) Nowa Szkocya i nowy Brunswik, dawniej Akadya nad rzeką S. Wawrzyńca, St. John, Clyde i Croix. Zimy nie tak są przykre, jak w tamtych prowincjach. Są tu wielkie lasy, uprawiają kukurudzę, zboże, len, konopie; dalej znajdują się łosie, zwierzęta z drogiem futrem, bobry, kuny wodne, łososie, wieloryby, żelazo, węgle kamienne, wapno i kopalnie kamieni i t. d. *Mieszkańcy* są rodowici (Mikmaks, Souriquois i t. d.), Anglicy, Niemcy.

W nowej Szkocyi jest miasto st. *Halifax* 12,000 mieszkańców, wybornym portem, zatoką Chebucto zwanym. Tu należy wyspa Cap Breton z obszernemi lasami, zwierzyną i z zwierzem drogie futra mającym, rybami osobiwie kabliu przy brzegach, węgle kamienne i t. d. W nowym Brunświgu jest miasto st. t. i miasto portowe *Shelburne* czyli *Port Roseway*.

5) Bermudas wyspy (letnie czyli Diabie), liczą ich do 400, z których jednak jest najwięcej małych, nieurodzajnych i niezamieszkałych. Powietrze mają zdrowe. Znaczniejsze *produkta* są: drzewa cedrowe, cytrynowe, pomarańczowe, morwowe, oliwne i bobkowe, len, konopie, tytoń, kukurudza, groch, bawełna, świnie, kaczki, kury wodne, ryby i wieloryby.

Największa wyspa jest Sgo Grzegorza (*St. Georg*) z miastem stoł. t. i., z portem warownym stolica Gubernatora tej wyspy.

§. 4. Kraje wolnych Indyan

leżą w środku północnej Ameryki i nad brzegami północno-zachodnimi, obejmują do 150,000 mil kwadrat. Prócz wspomnionych w §. 3. Nro. 2. gór i jezior, są jeszcze znaczniejsze rzeki: Columbia, Bourbon, później Nelsonem nazwana, Mississippi z Miskurą, Oregan czyli rzeka zachodnia, Makencya, dawniej rzeka niewolnicza, rzeka min miedzianych i t. d. *Produkta* są: lasy brzo-
zowe, bukowe, dębowe, sosnowe, jodłowe, cedrowe, jesionowe, lasy drzew woskowych, śliwkowe, drzewa jabłkowe i orzechowe, trzcina cukrowa, cyprysy, indygo, len, bawełna, tytuń, ryż, kukurudza, ginseng, owoce, wino, jelenie, zające, sarny, dzikie woły, bawoły, reny i łosie, niedźwiedzie, tygrysy, lamparty, wilki, lisy, szczury podobne do bobrów, bobry, kuny lądowe i wodne, konie, kozy, kaczki, albatros, orły, bażanty, kuropatwy, alligatory, ryby, wieloryby, żelazo, miedź, ołów, witryol, siarki, marmur, źródła solne, mineralne wody i t. d. Wiele *mieszkańców* są Noma-
dami; wielu także mieszkają wspólnie, i są pospolicie pod rządem Kacyków. Najznajomsze narody są: Szypiwery, Mohaki (Irokezy, którzy od roku 1794 uprawiają grunta, trudnią się chowem bydła, a nawet przędzeniem i tkaniem, i mają już 7 szkół, w których się dzieci uczą czytać, pisać i rachować), Huroni, Nadowessierowie, Siwery, biali Indianie czyli Akansas, Misuryjczycy, Illinery, Cherokee, miedziani Indianie i t. d.

Na brzegach zachodnich północnej Ameryki są:

1) Osady Rosyjskie, gdzie jest półwyspa *Alaska* czyli *Aliaska* i rozmaite wyspy w odnodze *Kenaisk* (sławna żegluga *Kooka*) i odnoga *Czugaskaja* (Xiecia Williama Sund), n. p. *Kodiak* z fortecą *St. Paul* i portem, główna osada Rosyanów, których, dla złego obchodzenia się z kolonistami i mieszkańcami z strony urzędników towarzystwa handlowego Rosyjsko-Amerykańskiego z 50,000 dusz, którzy tu od 50 lat żyli, roku 1809 do 450 się tylko pozostało. Najnowsza osada którą Rosyjanie po wypędzeniu tamecznych mieszkańców zdobyli jest *Sitka* czyli nowy *Archangiel* w *Norfolksund*.

2) Osady Brytyjskie nad *Nutką* czyli *Króla Grzegorza Sundem*, podzielone na nowy *Albion*, nową *Georgia*, nowy *Hannover*, nowy *Kornwallis* i nowy *Norfolk*, z wyspami: *Królowej Karoliny* (*Charlotte*), *Pitta*, *Xiążęcia Wales*, *Króla Grzegorza*, *Quadra* czyli *Wancouwera* i t. d.

§. 5. Zjednoczone Stany Ameryki północnej.

Położenie, granice, obszerność. Stany zjednoczone graniczą na północ z nową Szkocyą, z Kanadą Angielską i wolną, na zachód z wielkimi jeziorami Kanadyjskimi, z wolnemi krajami Indyan i nowym Meksykiem, na południe z odnogą Meksykańską na wschód z morzem Atlantyckiem, leży od 24—52° szerokości; a obejmuje 114,000 mil kwadrat.

Grunt i klima. Grunt nad brzegami jest równy, lecz wewnątrz przerzynają kraj na kilka części 4 odnogi gór bogatych w równej odległości, jako to: góry Niebieskie, Północne, Allegany i Laurel, które razem wzięte zowią się Apalachy czyli Allegany. Najwyższe szczyty tych gór są około 9660 stóp wysokie; Katskil ma 3417, a Killington 3327 stóp wysokości. *Klima* jest na północ zimne; im się zaś dalej ciągnie na południe, tem jest cieplejsze, tak, że ku końcowi wcale zimy nie znają. Jednak wielkość upału i zimna jest nadzwyczajna. Nawet dwa razy więcej pada deszczu w Ameryce, niżeli w krajach Europejskich, pod tymże stopniem zostających, gdy tymczasem w innych okolicach zbyteczna susza panuje.

Wody. Pomiędzy zatokami są najznajomsze: Ipswich, Massachuset, Frenchman i t. d. Znaczniejsze jeziora są: Miszigan, Wyższe, Hurońskie, Erie, Ontario, Champlain, Oneida i t. d. Znakomitsze rzeki są: Mississippi z Ohio i Missura: Connecticut, Hudson czyli rzeka północna, Delaware, Susquehannah, Potowmak, Savannah, Panny Maryi. Prócz kanału James w Wirginii, pozaczynano i inne kopać.

Produkta. Ogromne lasy dębowe, jodłowe, sosnowe, sosny obfitujące w żywice rozmaitego gatunku, cedrowe, drzewa machoniowe, ogórkowe i grochowe, jodły balsamiczne, drzewa woskowe, mirtowe, gumma, jesionowe, owocowe, tytuń, indygo, len, konopie, reta, sassafras, ginzeng, zioła farbierskie, sasparille, ipecacuaną, wino, kukurudza, ryż i inne zboża, Europejskie ogrodowiny, nieco bawełny, trzcina cukrowa, sumach, zwierzyzna, niedźwiedzie, pantery, lisy, wilki, ostrowidze, opussumy, łosie, bawoły, bobry, tchorze, kuny wodne, kuny pospolite, bydło, owce, świnie, konie, osły, kozy,

pszczoły, jedwabniki, żółwie, ryby, żelazo, ołów, miedź, cyna, złoto, srebro, węgle kamienne, alun, torfy, gips, saletra, sól, glina, grafit, wapno, źródła naphty, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 12,300,000, Anglicy, Szwedzi, Francuzi, Niemcy, Szwajcary, Negry, Indianie (przeszło 2—300,000, n. p. Chactaws, Acajsas, Nadowessierowie, Chawanons, Onoudagoes i t. d.) W niektórych prowincjach wolno jest wszelką wyznawać religią, w innych najwięcej jest Kongregacyonalistów, Presbiteryanów i Metodistów (ostatni mają 2000 osiadłych kapłanów, a 400 nieosiadłych); w r. 1811 założyło także 50 Trapistów Kolonią na brzegu Missisippi. Zgoła znajduje się tam do 63 sekt religijnych i do 130 towarzystw Biblii, którzy po części do zachodnich państw starają się pismo święte rozszerzyć. *Kunszta i umiejętności* wspierane są wszędzie, uniwersytetów liczy się 9, kollegiów 38, szkół 74, akademickich i inne instytuta naukowe, które do wyższych usposabiają umiejętności, wiele towarzystw uczonych, bibliotek, zbiorów kunsztownych i gabinetów naturalnych. *Fabryki* zaś i *handel* coraz bardziej kwitną.

Rząd. Zjednoczone Stany tworzą demokratyczne państwo wolne, którego szczególne prowincye własny rząd i prawa mają, a połączone są Kongresem posłów ze wszystkich stanów, (którzy składają dwie izby: Senat, z 48 członków i Izbę Reprezentantów w liczbie 212), Prezydentem na 4 lata obieranym (który ma władzę wykonawczą, i jest wodzem najwyższym wszystkich wojsk tak lądowych jako i morskich, a wedle ustawy kongresu w roku 1826 tę godność dwa razy tylko piastować może), i najwyższym wspólnym trybunałem. Wydatki państwa wynosiły w roku 1828 26 mil. dolarów. Dług 1 Stycznia 1827 roku był 74 mil. dolarów. Wojsko regularne około 5779 ludzi, milicya zaś 1,150,158. Siła morska składała się w roku 1828 z 7 okrętów liniowych, 12 fregat i 66 innych mniejszych statków.

Części: Stany zjednoczone składają się z 24 państw, oprócz obwodu *Columbia* do żadnego z państw nienależącego, i z 7 terytoryj niemających jeszcze dostatecznej do stanu liczby mieszkańców (60,000).

1) New-Hampshire z miast. stoł. *Concord* nad *Merry-maką*, z 1750 mieszk., stol. rządu prowincjonalnego i najwyższych rządów, Akademia. Miasto *Portsmouth* przy ujściu *Pisca-*

taqua, z 4700 domów, Akademia, port, w którym się zbiera cały handel morski téj prowincyi, połów sztokfiszów, warsztat okrętów. *Exeter* ma 1732 mieszk., Akademię, fabrykę żagli. *Dartmouth Kolegium*, najlepsza i najważniejsza szkoła w państwie.

2) *Massachusetts* z m. s. *Boston*, 30.000 mieszk. zawierajacem, z fortecą *William* i z portem, w którym się może mieścić 500 wielkich okrętów; Akademia umiejętności, towarzystwo lekarskie, historyczne i wsparcia nieszczęśliwych, bank; warsztat okrętów, fabr. żagli, lin okrętowych, wełny, lin, kapeluszy, gorzelnie rumu i t. d., handel znacznie rozszerzony. Miasto *Salem* z 7920 mieszk., z porty, gorzelnia rumu i t. d.; fabr. żagli, połów sztokfiszów, handel. *Newbury-Port* nad *Merrymaką*, która tu tworzy dobry port, i przez którą w pobliżności miasta idzie most łańcuchowy z żelaza, składający się z jednej arkady, dłużej na 244 stóp, ma 4900 mieszk., połów, handel. *Cambridge* odłączone od miasta *Boston* rzeką *Charles*, 2900 mieszk., Akademia z obserwatorium, biblioteka, muzeum, gabinet naturalny i t. d. Wyspy *Marthas Winnejard* (sławna winnica *Marthas*), *Nantuket* i t. d. Do téj prowincyi należy obwód *Maine* z m. s. *Portland* nad portem porządnym i bezpiecznym, który jest częścią południową odnogi *Casco*, 3500 mieszkańców, handel. Miasto to r. 1814 Anglicy spalili.

3) *Rhode-Island* z m. s. *Providence* nad odnogą *Narrogaset*, 7000 mieszk., Akademia, port; fabr. lin, żagli, bawełny, sukna, rafinerya cukru, gwoździe, papiernie, warsztat okrętów, handel. Miasto *Newport* z 6100 mieszkańców, port. Akademia.

4) *Connecticut* z m. s. *Hartford* nad *Connectikutą*. 2100 mieszk., stolica sejmu jeneralnego; fabr. wódki, tabaki, dzwonów, handel. Miasto *Newhaven* z 4000 mieszk., Akademia; fabr. linu i bawełny, handel, port. *Nowy Londyn* (*Newlondon*) nad *Thames*, 4700 mieszk.; fabr. kapeluszy, garnków; handel. Port (*Warrham*).

5) *Vermont* z miasteczkiem *Rutland* z 1400 mieszk., stolica regencyi. Miasto *Bennington* nad *Wallomskok* z 4000 mieszkańców. *Windsor* nad *Connecticut* z 1600 mieszk., w którym na przemian z *Rutland* bywają jeneralne sejmiki.

6) *Nowy Jork* (*New-York*) z m. s. t. i., ma 100,619 mieszk., między którymi jest 617 Negrów, odmiennego koloru 7774; a obcych 6980, stolica regencyi, Akademia (*Columbian-College*), towarzystwo rozszerzenia pożytecznych umiejętności, towarzystwo lekarskie, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, kunsztów i rękodzieł, towarzystwo trudniące się wykupowaniem niewolników Negrów, bractwo Panny Maryi, opiekujące się biednymi wdowami i sierotami żeglarzy, towarzystwo popierające miernie zadłużonych, towarzystwo wspierania biednych przybyłych Anglików, także dla Niemców, towarzystwo kassowania pojedynków, ogród botaniczny, 2 szkoły rysunków, 2 banki, towarzystwo assekuracyjne, rafinerya cukru. Przy wybornem wybrzeżu piękne kaje, psy wielkie (*Dogges*), warsztat okrętów. To miasto handel prowadzi z Europą, wschodnimi i zachodnimi Indjami, Chinami i t. d. Miasto *Albany* nad *Hudson*, 4000 mieszk. *Westpoint* nad *Hudson*, szkoła wo-

jenna. Wyspy Long-Island i Richmond czyli wyspy państw, gdzie miasto *Richmond-Town*.

7) New - Jersej (Niu Dżerse) z m. s. *Trenton* nad Delawarą, 6000 mieszk., Akademia. Miasto *Perth-Amboy* nad Raritoną, 800 mieszk., wolny port. *Patterson*, fabr. *Newark*, handel księgarski.

8) Pensylwania z m. s. *Filadelfia* nad Delawarą i Szuilkil, największe, najludniejsze i najhandlowniejsze miasto w wolnem państwie, z prostemi i szerokimi ulicami, 13,000 domów, 130,000 mieszk., których atoli wiele co rok na żółtaczkę umiera; 30 Kościołów i domów do nabeżeństwa przeznaczonych, między którymi 3 Angielskie Biskupie Kościoły, którzy tu mają Biskupa, 4 przebiteryańskie, 4 loże Kwaków, 1 Hernhutów, 2 Niemiecko-Luterskie, 1 Szwedzko-Luterskie, 1 Kalwinów Niemieckich, 5 Katolickich (między którymi 1 Niemiecki), loża dla Anabaptystów, 2 Kościoły Negrów, 1 synagoga żydowska. Dom roboczy i poprawy, z którym jest złączony dom położniczy, sierot i chorych. Towarzystwo uwolniania niewolników Negrów, towarzystwo ludzkości ratowania utopionych i t. d., jedno do wspierania obcych przybywających, towarzystwo ulżenia nędzy w publicznych więzieniach osadzonym, *dispensatorium* dla ubogich, dom obłąkanych i t. d. Akademia, gimnazjum pięknych kunsztów, towarzystwo Amerykańsko-filozoficzne do wzniesienia pożytecznych umiejętności, towarzystwo do rozszerzenia uprawy gruntu, towarzystwo lekarskie, towarzystwo rozszerzania mechanicznych wynalazków i badań filozoficznych, towarzystwo chemiczne, 2 publiczne biblioteki, zbiór kunsztów i naturalnych rzeczy, teatr anatomiczny, szkoła Negrów; wielu kunszt mistrzów; rafinerya cukru, fabr. pończoch, fabr. lin, papieru, kapeluszy, pojazdów; druk na kartunie, fabr. tabaki, garbarnia, głoskolejnia, 41 drukarni, mennica rzeczy-pospolitej, warsztat okrętów i t. d.; 3 banki uprzywilejowane, 6 assekur. kompanij, 2 towarzystwo ogniowe; handel, port. Miasto *Germanstown*, 400 domów, fabr. pojazdów i płótna. *Lancaster*, 5000 mieszk., *Franklin-College*, fabr. wełniana, bawełniana, kapeluszy, żelaza, tabaki. *Pittsburg*, 3500 mieszk., huta szklanna, żelazolejnia, warsztat okrętów, skład handlu z Filadelfii, Baltimore i Alexandryi. *Bethlehem*, 550 mieszkańców, miasto główne Hernhutów w rzeczy pospolitej, z wielu rzemieślnikami i rękodzielnikami. Inne kolonie Hernhutów są: *Nazareth* z pedagogium, *Christianbrun*, *Gnadenhal*, *Szenek* i *Gnadenhutzen*. Miasto *Efrata* czyli *Dunkerstown*, stolica sekty Chrześcijańskiej, nazwana Dunkerską czyli Dumplerską.

9) Delaware z m. s. *Dover*, 750 mieszk. Miasto *Newcastle* nad ujściem Delawary do odnogi t. i., 1100 mieszkańców. *Wilmington* nad ujściem Brandywiny do Delawary, 4800 mieszk., Akademia, rękodzielnia jedwabnych materyi, kartunu i t. d., handel mąką i t. d.

10) Maryland z m. s. *Annapolis* nad odnogą Chesapeake 1750 mieszk., Kolegium S. Jana (St. John), port. Miasto *Baltimore*, 30,000 mieszk., port na odnodze Chesapeake, stolica Katolickiego Biskupa z seminaryum, bursa, 14 Kościołów, Akademia prywatna, publiczna biblioteka, towarzystwo lekarskie, towarzystwo znoszenia handlu niewolnikami, towarzystwo Niemieckie dla dobra ubogich przybywających i t. d., warsztat

okrętów; fabr. żelaza, gorzelnia rumu, rafinerya cukru, młyny tabaczne; handel znaczny, gdyż Maryland, Wirginia, Kentukets i t. d. wywożą ztąd różne towary, osobliwie mąkę, tabakę, bawełnę, mięso solone i t. d. *Abingdon*, uniwersytet Metodistów. —

W tej prowincyi leży powiat Columbia, do żadnego państwa nienależący, gdzie jest główne miasto związku rzeczypospolitej *Washington* (Weszyngton) na wybrzeżu ziemskim, utworzonem z 2 ramion rzeki Potowmak, wód Kanogeczyke (ramieniem wschodniem Potowmak) i Tybru, z ulicami szerokimi od 90 do 160 stóp. W części miasta najpiękniejszej jest Kapitolium, stolica Kongressu i trybunału najwyższego; 1700 domów, 8208 mieszk. Port leży od morza na 280 mil Angielskich, jednak wielkie okręta mogą weń wpłynąć. Po potyczce przy wsi Blandensburgh dnia 24go Sierpnia 1814 weszli Anglicy do tego miasta stołecznego, i zburzyli wszystkie budynki publiczne, jako to: Kapitolium, pałac Prezydenta, arsenał, spust okrętów, skarbiec, dom sądów wojskowych, i 3 mosty przechodzące przez Potowmak. Szkoda ta wynosi do 2,303,000 dolarów.

11) Wirginia z m. s. *Richmond* nad rzeką James, 12,057 mieszk. Miasto *Williamsburgh* między rzeką James i York, ma 230 domów, Kolegium wyższych umiejętności, stolica Biskupa Wirginijskiego.

12) Północna Karolina z m. s. *Raleigh* nad rzeką Neufs, stolica regencyi. Miasto *Newbern* przy ujściu Trenty do Neufs. *Wilmington* nad Kap Fear, z 150 domami, handel. *Fayetteville* (na niektórych mappach Krofs-Kreek), 400 domów, handel.

13) Południowa Karolina z m. s. *Columbia*, 13,322 mieszk., Akademia. *Charlestown* między rzekami Ashlej i Cowper na wierzchołku znacznym, 350 domów, prócz składów na towary, magazynów i t. d., 28,000 mieszk., z których tylko 7000 jest białych, port, bank, towarzystwo uczonych, publiczna biblioteka, 2 Angielskie Biskupie Kościoły, 2 dla Kongregacyonalistów, 1 dla Prezbiterów, 1 dla Niemieckich Lutrów, 1 Katolicka Kaplica, 1 żydowska Synagoga i t. d., handel, spław.

14) Georgia z m. s. *Milledgeville*. *Augusta*. Miasto *Savannah* nad rzeką t. i., z 7523 mieszk., handel.

15) Tennessee z m. s. *Murfreesborough*. *Knoxville*, 200 domów, handel. Miasto *Nashville*.

16) Kentucky z m. s. *Frankfort*. *Lexington* przy ujściu Kentuki do Ohio, 2500 mieszk. Miasto handlowe *Louisville* nad Ohą z portem.

17) Ohio z miastem *Columbus*. *Cincinnati* 16,230 mieszk.

18) Nowy Orleans z m. s. t. i., na wyspie przy ujściu Missisippi z wielkiem wybrzeżem, 27,176 mieszk., z których $\frac{1}{2}$ jest białych ludzi, 2 Protestańskie Kościoły, każdy z szkołą, szpital dla żeglarzy, towarzystwo rozszerzania pożytecznych wiadomości, towarzystwo Biblii, handel.

19) Indiana (od dnia 6. Grudnia 1816) na północ Ohio z miastem *Indianapolis*. *S. Vincennes* nad Wabasch.

20) Missuri z m. st. *S. Louis* albo *Pancore* nad ujściem Missuri do Missisippi. Nowy Madryt, nad Missisippi, zle zabudowane, na zniszczenie wylewów rzeki wystawione. *St.*

Geneveleve niegdyś znakomite żupami solnemi, które niedawno rz. Mississippi zalała.

21) Mississippi z m. st. *Monticello* nad Pearl. *Natchez* nad Mississippi.

22) Illinois z m. st. *Vandalia* nad Oko albo Kaskaskia.

23) Alabama z m. st. *Cahawba*, 1200 mieszk.

24) Maine z m. st. *Portland* nad obszernym i niesbezpiecznym portem, 8531 mieszk.

Nazwiska 7 Terytoryj:

1) Arkansas z m. *Arkopolis* nad Mississippi.

2) Missouri.

3) Kraj połnocno - zachodni.

4) Oregon z twierdzą *Astoria*.

5) Floryda z m. st. *Tallahassee*.

6) Michigan z m. st. *Detroit*, port. —

7) Hudson na połnoc Illinois.

§. 6. Rzeczpospolita Meksykańska.

Graniczy na połnoc z krajem Indyan i z zjednoczonymi Stanami połnocnej Ameryki, na wschod są rzeki Sabine, Rio roxo, Arcansas i odnoga Meksykańska, a od południa i zachodu wielki ocean; obejmuje 76,212 m. k. Kraj ten przeryniają wysokie Kordyllery, które częścią są śniegiem wiecznym okryte, częścią są wulkanami; tworzą one półwyspę Jukatan. Najwyższe góry są pospolicie wulkany, n. p. Orizaba 17,571, Popocatepetl 16,526, Citlaltepētāl 17,571 stop wysokości i inne. Procz odnogi Meksykańskiej i morza Karajbiskiego są tu бухty Honduras, Campesche i Chetumäl czyli Hannowerska. Na stronie zachodniej jest wielki Ocean czyli morze ciche z morzem czerwonym (*mare vermejo*), którego odnoga na 300 mil w ziemię tę zachodzi. Najznakomitsze rzeki są: Rio de las Palmas, Canot czyli Panuco, Rio del Norte. Jeziora najznakomitsze są następujące: Nikaragua, Tezcucō i Chapala. Dla rozmaitych wysokości gruntu są tutaj trzy klima: gorące, umiarkowane i zimne. Produkta są: złoto, srebro, miedź, żywe srebro, marmur, szmaragdy, turkizy, afun, witryol, sól, wody mineralne, kakao, wanilla, indygo, kampeche i t. d., drzewa farbierskie, zioła Nopal (na których się utrzymuje prawdziwa kokcynella), bawełna, gumma, gwajak, China drzewo (którego kora do lekarstw używana), roucou, sassaparille, sassafras, balsam kopaiw, krew smocza, jalappy, owoce

pomarańczowe, wino, kawa, cukier, tytoń, imbir, kukurudza, ryż, Europejskie gatunki zboż, korzonki Lukan (z których mąka zowie się maniol), agaven, drzewa bananowe, aloes, drzewo, cypryssy. len, oliwa, kartofle; lwy, tygrysy, wilki, cybety, rogate bydło, konie, muły, owce, świny, papugi, bażanty, kolibry, tuczne ptastwo, krokodyle, ryby, perłowe muszle, jedwabniki, pszczoły, ambra, kokcynella, żółwie, morskie zmię, morskie psy i lwy, wieloryby i inne ryby i t. d. *Mieszkańcy*, których jest 6,500,000, są Indyjczycy i przybylcy, osobliwie Hiszpanie, Negry i t. d. Liczba białych wynosi 1,120,000, z których około 80,000 z Europy przybyło. Niewolników Negrów jest tu tylko około 6000; ale wielka liczba jest niewolników Indyjskich, Poitos. Liczba rodaków mieszkańców (Castes) wynosi do 2,400,000. Indyanie dzielą się na ucywilizowanych i dzikich. Krajowa religia jest Katolicka; wolni Indyanie są Poganami.

Rząd. Państwo to ma od roku 1823 rząd federalny tak jak w stanach zjednoczonych Ameryki północnej. Władza wykonawcza znajduje się na pewny czas w ręku Prezydenta całego związku, do którego należy 19 stanów i 5 prowincyj. Prawodawstwo jest przy kongresie w dwóch izbach, Senat i izba Reprezentantów. Miastem związkowem jest Mexico z obwodem dwóch mil, za granicę którego Prezydent bez pozwolenia oddalić się nie może. Dochody wynosiły 1827 roku 27,355,000 zł., wydatki 26,736,000 zł. Dług jest 133,704,000 zł., siła lądowa 22,750 ludzi wojska regularnego a 42,000 milicyi, siła morska 19 statków.

Państwa należące do związku nazywają się jak następuje: Mexico, Queretaro, Guanajuato, Mechoacan, Xalisco, Zacatecas, Sonora-Sinaloa, Chihuahua, Durango, Cohahuila-Teras, Neuleon, Tamaulipas, San Luis Potosi, Vera Cruz, Tabasco, Puebla, Oaxaca, Chiapa, Yucatan, a prowincye: Colima, Tlascala, Wyższa i Niższa California, Nowe Mexico; do tego należą jeszcze kraje Indyan.

Miasto stoł. *Mexico*, najwspanialsze miasto w tej części ziemi, z prostymi i szerokimi ulicami, na północnym końcu jeziora solnego Tezeuko; mieszk. 151,931, z których 63,700 białych, (30,000 żebraków, zwanych Saragates czyli Guachinanges), stolica Arcybiskupa, Akademia, 29 Kościołów, 23 mnichowskich i 15 zakonnic Klasztorów, mennica, w której biją

pieniądze z samego złota i srebra; wodociąg, który z góry oddalony na 6000 sążni, bardzo zdrową wodę sprowadza; Akademia górnictwa, ogród botaniczny, Akademia malarstwa i rzeźby; huty złota, fabr. fajansu i tabaki. Na morzu są pływające ogrody kwiatów i ogrodowin, tratwy z sitowia, gałęzi, korzeni i gałązek krzaczków, których właściciele zowią się Chinampas. Miasto *Acapulco* nad morzem południowym, z portem i cytadellą. *Puebla de los Angeles*, z 68,000 mieszk., fabryki sukna, kapeluszy, szkła. *Verra Cruz* nad odnogą Meksykańską, 16,000 mieszk., z wybornym portem, z którego wszystkie bogactwa Meksyku przewożą do Europy. *Guadalaxara* nad Rio de Santiago z 19,500 mieszk., Akademia, stolica Biskupa, handel. Na półwyspie Jukatán, której produktem najznakomitszym jest drzewo kampeš, jest miasto *St. Francisco de Campeche* nad buchtą Kampeš, handel drzewem. Na tej półwyspie mają Anglicy osady nad rzekami Honda i Balic, oraz prawo spuszczenia drzewa machoniowego i kampešu; założyli także, nie zważając na układy względem tego, forteczkę, i utrzymują w niej wojsko. Miastem ich głównem jest *Balize* (po Hiszpańsku *Wallix*) nad ujściem rzeki t. i. 200 domów. Na półwyspie Kalifornia są tylko Dominikańscy i Franciszkańscy Misyjonarze, albo wojskowe załogi (*Presidios*) na morzu. W południowej części Dawnej Kalifornii jest miasto *Jozef del Cabo* przy górach świętego Łukasza. Tu spoczywają żeglujący z Manila do *Acapulco*. W części północnej albo Nowej Kalifornii jest *Sancarlos de Monterey*, mieszkanie Komentanta, który rządzi Kalifornią. — *Queretaro* 35,000 mieszk., między którymi 11,600 Indyan, fabryka sukna i cygarow. *Cholula* 16,000 mieszk., ma piramidę z kamienia 172 stop wysoką a 1355 w podstawie. *Oaxaca* 24,400 mieszk. *Guanaxuato* albo *Santa Fé de Guanajoato* 41,000 mieszk., z których 29,600 żyje w bogatych kopalniach srebra. *Tlascala* 50,000 mieszk., a między tymi 900 prawdziwych Indyan trudniących się złotnictwem, haftowaniem, sukiennictwem, robieniem galonów, fajansu, broni i. t. d.; procz tego robią listki z pior i są malarzami i muzykusami; stolica biskupa. *Xalapa* na pochyłości góry, 13,000 mieszk., szkoła rysunkow. *Valladolid de Mechoacan* 18,000 mieszkanców. *San Blas* nad ujściem Santiago, port, warsztat okrętow. *Zacatecas* 33,000 mieszk., bogateminy złote i srebrne, znaczny handel. *San Luis Potosi* na zachod źródła Panuku, 12,000 mieszk. *Catorce* czyli *La purissima Concepcion de Alamos de Catorce* z bogatą kopalnią, przynoszącą rocznie do 4 mil. talarów. — Miasto *Chihuahua* albo *Chihuahua* 16,600 mieszk., wpobliżkości znaczne miny srebrne. *Durango* czyli *Guadiana* 13,200 mieszk., handel. *Santa Fé* na wschod Rio del Norte, 3600 mieszk. *Arispe* 7600 mieszk. *Albuquerque* 6000 mieszk. *Taos* 8900 mieszk. *Culiacan* 10,800 mieszk. *Cinaloa* nad Yaqui czyli Sonora, 9500 mieszk. *Linares*. *Escandon*. *Aguas calientes* 12,000 mieszk., ciepłe źródła. *Santa Rosa de Casiguriachi* 10,700 mieszk., miny srebrne. *San Juan del Rey* 12,200 mieszk.

§. 7. Stany zjednoczone Ameryki środkowej.

Graniczą z Mexico, odnogą Meksykańską, południową Ameryką i oceanem wielkim, mają mil kwadr. 9600 i 1,130,000 mieszkańców, którzy się dzielą na białych (hiszpan), Ladinos czyli nawroconych Indyan, Indios barbaros czyli niepodległych Indyan, Negrow i Mulatow. Katolicka religia ma 1 Arcybiskupa, 2 biskupow, 228 parafij, 4 missye i 635 kościoły. W Guatemala la neuva jest Akademia. Robią tu jedwabne, wełniane i bawełniane towary, fajans, wyprawiają skory, wywożą za granicę indygo, kakao, wanille, pieprz zwany chiapa, ryż, balsam, terpentynę, gumilak, ambre i t. d. — I ten kraj jest przerznięty kordylerskimi gorami, ale te nie są tu tak wysokimi, iżby na nich wieczysty śnieg miał leżeć; znajduje się jednak między niemi wiele wulkanow, osobliwie około jeziora Nicaragua i w pobliżności stolicy. Nad wielkim oceanem jest bucht Papajeński i zatoka Saline a od strony odnogi Meksykańskiej bucht Honduras. Morze Antylskie połączone rzeką San Juan z jeziorem Nicaragua a z tem jeziorem Leon. Klima w niskich okolicach nad brzegami jest bardzo gorące, w głębi zaś kraju, z przyczyny wysokiego położenia, umiarkowane i zdrowe, wyjąwszy bagniste nadbrzeża morza Atlantyckiego. — Rząd jest zupełnie taki jak w zjednoczonych stanach północnej Ameryki, z tą tylko różnicą, iż tu religia katolicka za panującą uznana została. Na czele stoi Prezydent, Vice-Prezydent, Senat z 11 i izba Reprezentantow z 42 członkow. Należy do tego związku 5 państw, Guatemala, S. Salvador, Honduras czyli Comayagua, Nicaragua, Costa Rica, z których każde ma własną konstytucyą. Brzegi zachodnie i północno-zachodnie są własnością niepodległych pokoleń Indyjskich. Dochody wynoszą 1,500,000, a dług 14,300,000 zł. Wojska regularnego jest 3500, a milicyi, 18,000 ludzi; siła morska statkow 5. —

Miasto stołeczne *Guatemala la neuva* albo *S. Jago di Guatemala* 36,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, akademii, różne fabryki, handel; port leży przy ujściu rzeki Vacas; 4 mile stąd szczątki miasta starego *Guatemala* czyli *Guatemala la vieja*, pochłoniętego w czasie trzęsienia ziemi w roku 1774; jest tam jeszcze wspaniała katedra i 8000 Indyan trudniących się robieniem materij bawełnianych i naczyń glinianych. *San Salvador*

11,900 mieszk., fabryka tabaki. *Coban* 12,000 mieszk. *Truxillo* nad zatoką Honduras, port. Obwody Taguzgalpa i Talogalpa, leżące nad Atlantyckim morzem, są zamieszkałe przez kilka pokoleń Indian, które pod własnymi naczelnikami stoją.

II. Południowa Ameryka.

§. 1. Rzeczpospolita Colombia.

Graniczy na północ z morzem Karaibskim, na wschód z morzem Atlantyckim i Francuską Guianą, na południe z Brazylią i Peru, a na zachód z morzem południowem; zamyka 57,300 mil kwadrat. a 2,756,000 mieszkańców. Tu są: potrójne pasmo gór Andes i Cordilleras, wiele gór okrytych wiecznym śniegiem, albo są wulkanami, które nawet ryby i gatunek szlamu, moja nazwany, w takiej mnogości częstokroć wyrzucają, że całe okolice i miasta zasypują. Największa góra Chimboraso jest wysoką na 20,158 stóp, a pospolicie od wierzchołku swego na dół 4800 stóp śniegiem i lodem jest okryta; dalej: Pichincha, wulkan na 15,000 stóp wysoki; Carasson 14,820 stóp; Cajambo, leżąca bezpośrednio pod Ekwatorem na 12,180 stóp wysoka. Jest tu także najwyższa równina Quito, wznosząca się na 8772 stóp nad powierzchnią morza, na której częste są trzęsienia ziemi. Znakomitsze rzeki są: Orinoko ($\frac{3}{4}$ mili prawie wszędzie szeroka, wpada do morza 49 korytami), która podczas deszczów zalewa okolice niższe na 25 mil szeroko; rzeka S. Magdaleny, Ucayale czyli prawdziwa rzeka Maranon albo Amazońska, która jest złączona z Orinoką, rzeką Rio Negro i Cassiaquari i t. d. Największe jezioro jest Maracaibo, 25 mil długie a 15 szerokie, i złączone z morską odnogą Wenezuela przez cieśninę 4 mile długą a 1 szeroką, wpada w nie przeszło 20 rzek i wiele strumyków. Tacarigua 16 mil długie a 14 szerokie, ma wiele krokodyłów. — *Klima* jest po większej części bardzo gorące, bywa jednak chłodzone wiatrem morskim i gorzystym; są tu tylko 2 pory roku, sucha i mokra, z których każda dwa razy do roku przypada. Znaczniejsze *produkta* są: złoto, platyna, srebro, *drogie kamienie*, miedź, sól, mineralne wody, lasy, zboże, bawełna, kakao, wanilla, kokos, cynamonowe i hebanowe drzewo, farbierskie drze-

wa, trzcina cukrowa, kawa, tytoń, china (w skórkach), indygo, sassaparille, drzewo słodkie, gumma elastyczna, storax, aloes, kassia, przeszło 20 gatunków drzew zdalnych dla stolarzy, orleany, konie, muły, wielbłądy, krokodyle, jaguary (tygrysy), pszczoły, dzikie kokcynele, węgorki, drętwiki, muszle perłowe, szlimaki purpurowe, kondory (które się wznoszą na 3639 stóp nad powierzchnią morza, i czasami się w niektórych okolicach, n. p. około Pichincha, w kilku godzinach niby we wszystkich klimatach do brzegu morskiego schylają), żółwie i t. d.

Rząd jest republikański. Dochód był w roku 1826. 25,600,000 zł., wydatek roku 1827. 17 mil. złot.; dług 67½ mil. zł. Siła lądowa 93,000 ludzi z milicją której jest 60,000; siła morska 80 statków. — Cała Rzeczpospolita składa się z 12 Departamentów: Maturin, Orenoko, Venezuela, Sulia, Bojaca, Cundinamarca, Magdalena, Cauca, Istmo, Ecuador, Assuay, Guayquil. Do tego uależą bezludne wyspy Gallopagos czyli żółwie.

Miasto stołeczne *Santa Fé de Bogota* 40 000 mieszkańców, stolica Arcybiskupa, Akademia, mennica. *Panama* 12,000 mieszkańców, forteca, stolica biskupa, szkoła uczona, port. *Porto bello* prawie zupełnie opuszczone z przyczyny wilgotnego i niezdrowego powietrza, port. *Cartagena* 25,000 mieszk., forteca, stolica katolickiego biskupa, port. *Popayan* 25,000 mieszk., stolica biskupa. *Quito* albo *S. Francisco de Quito* prawie zupełnie pod ekwATOREM, pod górą Pichincha, leży najwyżej na całej ziemi, bo 8772 stop nad powierzchnią morza, 60,000 mieszkańców, stolica biskupa, akademia, fabryki, handel. *Guayquil* albo *Guayapul* 22,000 mieszk., punkt centralny handlu między Peru, *Tierra firme* i krajami górnymi. *Loxa* 10,000 mieszk. *Riobamba* niedaleko Chimborasso, 20,000 mieszkańców, w sąsiedztwie wielka kopalnia siarki. *Cuenca* 12,000 mieszk. *Tacunga* 12,000 mieszk. *Ibarra* albo *S. Miguel de Ibarra* 12,000 mieszk. *Neiva* 12,000 mieszk. *Araura* 11,000 mieszk. *Caracas* albo *S. Jago de Leon de Caracas* pod górą Silla, 42,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, akademia, handel. *Venezuela* (mała Weneecya, ponieważ także na wyspach i palach jest zbudowane) albo *Caro* nad odnogą morską, 10,000 mieszk., stolica biskupa. *Barquisimeto* 16,000 mieszk. *Varinas* 10,000 mieszk., tabaka. *Merida* 11,500 mieszk. *Nueva Barcelona* 16,800 mieszk., port, handel. *Guanare* nad rzeką t. i., 20,000 mieszk. *San Carlos* 14,000 mieszk. *Carora* 10,000 mieszk. *Maracai* nad jeziorem *Tacarigua* 10,000 mieszk. *San Juan Baptista del Pao* 10,000 mieszk. *Cumana* 24,000 mieszk., forteca, połow perł, handel. *Thomas de Guiana* (niegdyś *Angostura*) 10,000 mieszk., stolica biskupa. *Valencia* 10,000 mieszk. *Maracaibo* 22,000 mieszk., port, warsztat okrętów, handel.

§. 2. Rzeczpospolita Peru.

Leży między 296—313° długości, 21—3° szerokości południowej, graniczy na północ z Kolumbią, na wschód z Brazylią, z zjednoczonymi stanami Rio de la Plata i krajami wolnych Indyan, na południe z pustynią Atacama, na zachód z morzem południowem, i obejmuje 24,461 m. kw., mieszkańców 1½ mil., Hiszpanie, Młoty, Indianie (częścią nawroceni częścią nie), Negry. Religia katolicka ma jednego Arcybiskupa, 4 biskupów i 557 parafij. Fabryki wełniane, bawełniane, jedwabne; robią także różne towary z złota, srebra, miedzi i gliny i t. d. Zresztą kraj jest poczęści niski nad brzegami, poczęści okryty gorami, które powoli wzbijają się do wielkości gor Andes. I tu także często wybuchają wulkany i panują trzęsienia ziemi, już prawie właściwe tym brzegom. *Powietrze* nad brzegami jest bardzo gorące, ale je ochładzają wiatry, wiejące od Andes i obficie to noc spadająca rosa; w krajach zaś górzystych nieco zimniejsze. Znaczniejsze rzeki są: Marañon, Mapocha i t. d. Znakomitsze *produkta* są: złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, cyna, ołów, żywe srebro, drogie kamienie, ałun, drzewa wydające chinę, bawełna, żywica elastyczna, drzewa woskowe i oliwne, wanilla, kakao, cukier, kawa, wino, zboże, ryż, kukurudza, pataty, peruw. balsam, Coca (używany jak betel w wschodnich Indyach, jest wzmacniającą rośliną), trzcina, korzenie, południowe owoce, wino, cedry, palmy wachlarzowe, drzewo, Europejskie domowe zwierzęta, lamy czyli kozy wielbłądzie, wigon czyli owce wielbłądzie, muły, ostrzygi, muszle perłowe i purpurowe, pszczoły, kokcynella i t. d.

Kraj dzieli się na 7 prowincyi (Lima, Truxilo, Guamancha, Cusco, Arequipa, Tarma, Huanca Velica. Miasto stoł. Lima, 60,000 mieszk. (⅓ dobrze się mających, ⅔ żebraków czyli niewolników), stolica Arcybiskupa, Akademia i t. d.; 40 Klasztorów, szkoła żeglugi; fabr. srebra i skór, handel z portu na 2½ mile ztąd oddalonego Callao de Lima czyli Bon Vista do Ameryki południowej i północnej. Truxillo z 5514 mieszk., stolica Katolickiego Biskupa, 7 klasztorów, handel z portu oddalonego o 2 mili Guanchaco. Cusco z 30,000 mieszk., stol. Katolickiego Biskupa, 2 Akademie, inkwizycya, niegdyś rezydencya dawnego Króla Peruwiańskiego (Inkas).

§. 3. Rzeczpospolita Chili.

Graniczy na północ z pustynią Atacama, na południe z Patagonią, na wschód z zjednoczonymi stanami Rio de la Plata i z gorami Andes, na zachód z oceanem wielkim, obejmuje 3350 mil kw., mieszkańców 600,000 różnej rasy. Jest to wąski kawał ziemi między gorami Andes a morzem, z 53 małemi rzeczkami i niezliczonymi strumieniami i źródłami; południowe prowincye są dla częstego deszczu daleko urodzajniejsze niżeli północne. Andy dzielą się tu na wiele gałęzi, i mają 14 wulkanów. Klimat jest łagodny; częste trzęsienia ziemi. Produkta, jakie w południowej Ameryce są zwyczajne, jakoto: kruszce, zboże, perki i t. d. ale drzewa opałowego wcale nie ma, prócz czernia. Religia katolicka jest panującą.

Rzeczpospolita podzielona jest na 8 prowincyj: Coquimbo, Aconcagua, Santjago, Colchagua, Maule, Concepcion, Valdivia, Chiloe.

Miasto stoł. *St. Jago de Chili*, $\frac{3}{4}$ mili obwołu, 46,000 mieszkańców, stolica biskupa, 19 klasztorów, akademii, mennica, handel za pomocą portu Valparaiso. *La Concepcion* forteca, 13,000 mieszk., stolica biskupa; naprzeciwko urodzajna wyspa *Quiquirina*. *Valdivia* fort. i port nad morzem południowym, 6000 mieszk., handel. Należą tu także wyspy *Juan Fernandez*; bardzo wysokie myrty, palmy; tu mieszkał od roku 1705—9 Alexander Selkirk, znany powszechnie pod nazwiskiem Robinsona Crusoe. *Masa Fuero* i wiele innych większych i mniejszych wysp, częścią urodzajnych, częścią skałami okrytych. Na jednej z nich mieszka od roku 1823 drugi Robinson, Jan Richardson, Anglik, z indyjską żoną i kucharką; ma zameczek obronny przeciw Indyanom, konie, świnie, psy, ogrody i t. d.

§. 4. Rzeczpospolita la Plata.

Graniczy na północ z Peru i Brazylią, na wschód z morzem Atlantyckiem, na południe z Magellanią, a na zachód z Chili. Ma na mil kwadr. 52,076 $\frac{1}{2}$, mieszkańców 2 mil. Stronę zachodnią i północną przerzynają Kordyillery, na wschód są pustynie nieprzejrzone. *Klimat*, dla położenia tego kraju w strefie umiarkowanej południowej, jest ani nadto gorący, ani nadto zimny. Znakomitsze rzeki są: *Paraguay*, która od ujścia do niej *Uruguay* do swego ujścia zowie się *Rio de la Plata* czyli srebrna rzeka; *Desaguadero*, *Rio dulce* i t. d. Największe

jezioro jest de los Xarajes, 110 mil długie, a 40 szerokie, dla płytkości niespławne, i w większej połowie roku jest suche i okryte roślinami bagnistemi. *Produkta* są: złoto, srebro, żelazo, szkła różne, sól morska, lasy (tylko od Rio de la Plata do cieśniny Magiolańskiej nie masz ani drzewa, ani krzewu żadnego), owoce, melony, południowe owoce, wino, kukurudza, zboże, maniok, cukier, rhicinus, len, pataty, konopie, rumbabarium, ipekakuanha, indygo, wanilla, tytoń, bawełna, drzewa kopaiw, arrakacza (których korzenie rozdzielają się na kilka odnog, wydających pokarm strawny i smaczny, z którego robią tak jak z kartofli chleb, placki i gorzałkę), herbata paraguay zwana (z drzewa Caa), drzewo chleba S. Jańskiego, wiele bydła rogatego, konie, osły, muły, owce, tapir, wiele mocnych gatunków kotów, n. p. Ozeloth, rozmaite czworonogi, n. p. tchorze, zorillo; dalej jelenie, świnie (Tajassu), gołębie, dzikie indyki i kaczki, złotobrewy, pszczoły, kokcynella i t. d.

To rzeczpospolita tworzy państwo federacyjne z 13 stanów: Buenos Ayres, Santa Fé, Entre Rios, Corrientes, Cordova, Mendoza, Rioja, Catamarca, St. Jago del Erstero, Tucuman, Salta, S. Luis, S. Juan, z których każdy własnymi rządzi się prawami; Kongres zgromadza się w Buenos Ayres; władza wykonawcza jest przy Prezydencie.

Znaczniejsze miasta są: *Cordova del Tucuman* 9000 mieszk., stolica biskupa, 6 klasztorów, szkoła uczona, fabryka wełniana, handel mułami. *St. Juan de Frontera* u spodu kordyllerów, 19,000 mieszk. *Buenos Ayres* miasto główne i stolica całego związku nad la Plata, 44 mil od morza, 44,780 mieszk., stolica biskupa, akademia, towarzystwo matematyczne, 6 klasztorów, cytadela, 3 drukarnie, handel. *Santa Fé* przy ujściu Selady do la Plata.

§. 5. P a r a g u a y.

Państwo to ma 6913 mil kw. i 600,000 mieszkańców, częścią hiszpanów częścią Indyan nawroconych; wszyscy są katolicy pod dwoma biskupami. Na czele rządu jest Dyrektor z izbą Reprezentantów z 42 członków; bardzo wyborne urządzenie finansowe; 8000 ochotników, pobierających żołd tylko gdy stoją pod bronią, 30,000 zbrojnej milicyi i mała flota. Zresztą cały kraj dzieli się na

6 Departamentow: Asumpcion, Candelaria, Concepcion, Curaguati, S. Jago, Villa real; m. st. *Ascumpcion* nad Paraguay 16,000 mieszk., stolica biskupa. —

§. 6. Rzeczpospolita Bolivia.

Obejmuje 15,000 mil kw., i mil. mieszkańców, dzieli się na 5 prowincyi: la Paz, Oruro, Potosi, Chuquisaca (Charcas), Cochabamba i kraj Santa Cruz de la Sierra. Katolicka religia ma jednego Arcybiskupa i 3 biskupow. Zgromadzenie prawodawcze składa się z Izby Trybunow, Senatorskiej i Cenzorskiej; Izba Trybunow trudni się finansami i sprawami zagranicznymi, do Izby Senatorow należy Religia i sprawiedliwość, a Izba Cenzorow ma władzę pośredniczą. Dochody około 4 mil. zł. Wojsko 30,000 milicyi. —

Miasta: *Potosi* 25,000 mieszk., kopalnia srebra. *S. Cruz de la Sierra* 8000 mieszk., stolica biskupa, handel miodem i woskiem. *La Paz* w dolinie między gorami, 20,000 mieszk., stolica biskupa, uczona szkoła, handel herbatą paraguajską. *Cochabamba*. *Charcas*. *La Plata* 14,000 mieszk., stolica Arcybiskupa, Akademia. *Chuquisaca* 30,000 mieszk. *Puerto de la mar*, niegdyś Cobija, w pustynii Atacama.

Do Hiszpańskich posiadłości liczą pospolicie następujące części:

1) Patagonia czyli Kraj Magalhaen (*Magellania*), ta wielka półwyspa, graniczy na północ z rzeczpospolitą la Plata, na wschód z morzem Etiopskiem, na południe z cieśniną Magellańską, na zachód z morzem południowem, jest przerznięta wielu wysokimi górami, z których Kordyleras są głównymi. Powietrze jest bardzo ostre. Na południe jest cieśnina Magellańska, przechodząc przez wiele wysp, skał, nizin i zgorzelisk, na mil 100 wpada do morza południowego, i w większej części roku jest nawalnością kołatana. Jest na niej wiele koni, bydła, vicunnas, strusiów, pszczoł, ptastwa morskiego, ale mało mieszkańców. Między Tamobylcami znajdują się Puelchy, Peguenchery, Tehuel-Guny czyli Tchuelllet (Patagńczycy, naturalnej i pospolitej wielkości.)

2) Kraj ogniisty czyli Terra del Fuego oddzielona od Patagonii cieśniną Magellańską, składa się z 11 wysp większych, a przeszło 20 małych; w północnej stro-

nie tychże znajdują się góry łyse, których doliny wśród lata śniegiem są pokryte. Obfitują w rozmaite zioła, chroniące od szkorbutu; ziele łyszkowe, dzikie selery i t. d., wieloryby, roby, cieleta morskie, lwy morskie, kaczki, jastrzębie i t. d. *Mieszkańcy* zowią się Peszerah (co znaczy przyjaciele; to słowo nigdy z ust tego ludu nie wyjdzie); naród ten jest wesoły, przyjemny, ale bardzo nieoświecony. W kraju Staate mają Anglicy osadę dla połowu wielorybów, a na wyspie l'Hermite jest *Cap Horn* (Róg), wierzchołek Ameryki najdalej na południe leżący.

3) Wyspy niezamieszkałe, kraj sokołowy zwane, czyli Malouniskie, zwane także Pepys, składają się z 2ch wysp wielkich oddzielonych od siebie kanałem Falklandzkim, i wiele małych wysepek, które obfitują w Europejskie ogrodowiny, dzikie selery, lisy, pingwiny, dzikie kaczki i gęsi, morskie psy, morskie lwy, wieloryby i inne w tran obfitujące zwierzęta ssące. Hiszpanie mają tu Port Seledad czyli Berklej Sound.

W pobliżności leżą wyspy przy *Cap Horn* (Róg), odkryte przez Krusensterna, Orłów zwane, zamieszkałe przez mieszkańców, mających wielkie podobieństwo do mieszkańców kraju ogniowego, Mani-Toualin; miasteczko *Krisenoy* regularniejsze niżby się można spodziewać w tej okolicy.

§. 7. Cesarstwo Brazylii.

Leży od 4° 20' — 30° 40' południowej szerokości, a 17° 25' — 50° zachodniej długości, od Ferro; graniczy na zachód z Hiszpańskimi posiadłościami, na północ także z niemi i Francuzką Guianą, na południe i wschód z oceanem; obejmuje część Guiany, kraj Amazonek, południowo-wschodni Peru, Brazylią i część Paragway, wszystko wynosi mil kwadr. 140,000, z tych tylko 1500 jest uprawnych. Wewnątrz znajdują się rozmaite łańcuchy gór, ciąg wschodni Cordillerów; jednak większa część kraju składa się z ogromnych równin. Znako-
mitsze rzeki są: Maranon czyli rzeka Amazonek, Gran-Para, Parana, Rio Francesco, Ojapoc i t. d., z których wiele z swych brzegów zbacza i sprawuje wielkie i długo trwające wylewy. Do odnóg morza Bra-

zylijskiego na 800 mil długich, należą: odnoga Wszystkich świętych, S. Wincentego czyli Santos i t. d. *Powietrze* jest dla wysokiego położenia kraju bardziej umiarkowane, niż gorące. Główniejsze *produkta* są: tytuń, cukier, ryż, kukurudza, zboże, jams, pizang, kassia, imbir, balsam, kawa, kakao, wanilla, indygo, len, konopie, bawełna, wino, południowe owoce, pieprz, drzewo żółte, drzewo kampsesz, fernambuk i Brazyliowie (od którego koloru ten kraj w tym czasie nazwany, kiedy to drzewo było jego najgłówniejszym produktem; imię zaś to i później zatrzymało; brazas znaczy zarzewie), china w skórkach, jalappy, korzenie ipekakuanha, sassa-parille, drzewa kokosowe, najpiękniejsze drzewa do budowy, machoniowe i do okrętów, palmy, drzewa mastyx, drzewa różowe; przewyborne kruszce, złoto, srebro, platyna, miedź, żelazo, ołów, cyna, żywe srebro, drogie kamienie, osobiłwie dyamenty, także szafiry, hyacenty, granaty, chryzoberylle, aquemarine, kryształy, sól, saletra; dzikie świny, tygrysy, leniwce, małpy, kolibry, wieloryby, kaszeloty, pszczoły, bydło, konie, muły, owce, kaimany, ślimaki, jeże, dzikie świny, węże olbrzymie, kaczki Rossyiskie (moskiewskie), emas (strusie Amerykańskie) kokcynella, papugi, kakadus, żółwie, pszczoły, jedwabniki, ryby i t. d. *Ludność* 4,900,000, z których $\frac{1}{6}$ Europejczyków, osobiłwie Portugalczyków; z rodaków są najznajomsi dzicy Quetakacy, Tupinambery, Topajerowie i t. d.; niewolnicy Negry co rok do 20,000 wprowadzani wynoszą ogółem do 600,000. *Krajowa religia* jest Katolicka, jednak jest wiele jeszcze Tamobylców, którzy nie znają religii Katolickiej. Rząd jest w ręku dziedzicznego cesarza Pietra I. Konstytucya zaprzysiężona uroczyscie przez Cesarza w roku 1824 uznaje 4 polityczne władze: prawodawczą, w ręku sejmu powszechnego podzielonego na Senat i Izbę poselską; pośredniczą i wykonawczą, w ręku Cesarza; i sądowniczą. Dochody państwa wynosiły 1826 roku 18 mil., dług 74 mil. zł.; wojsko regularne 25,000 a milicyi 40,000 ludzi; siła morska 3 liniowe okręta i do stu mniejszych wojennych statkow.

Kraj podzielony jest na 18 wielkich Gubernij, Para, Maranhão, Pernambuco, Rio Janeiro, Bahia, San Paulo, Matto-grosso, Goyaz, Minas Geraes, Rio Negro, Piauí, Ceará, Rio grande del Norte, Parahiba, Alagoas, Sergipe del Rey, Espiritu Santo, wyspa Fernando. Miasto stoł. i rezydencya jest Rio

Janeiro z cytadellą *S. Sebastian de Enere* nad rzeką *Rio-Janeiro*, nad którą są 2 fortece, z niewolnikami ma mieszk. 160,000. Klasztory, obserwatorium, ogród botaniczny; jubilery i kamieniarze; przędzalnia bawełny, tkalnia żagli, fabryka glinianych i kamiennych naczyń. garbarnia, warzenie tranu, fabryka fiszbinu, mennica, warsztat okrętów, port (do którego wpada strumień *Macacu*); handel. Miasto *St. Salvador* nad odnogą *Wszystkich Świętych*, 120,000 mieszkańców, forteca, stolica Arcybiskupa, port, handel. *Fernambuco* czyli *Olinda* nad rzeką *Bibiribe*, 62,000 mieszk., stolica Biskupa, cytadella; fabr. pałaszów, handel.

§. 8. Południowa Ameryka Francuzka

czyli *France équinoxiale*, część *Guayany* czyli *Guiany*, graniczy z *Portugalską*, *Niderlandzką* i wolną *Guayaną*, od rzeki *Ojapok* do *Maroni*, 240 Angielskich mil wzdłuż morza *Atlantyckiego*, a w górę kraju 300 mil, z wyspą *Cayenne* przy ujściu rzeki t. i., obfituje w maniok, cukier, kawę, kakao, wanille, indygo, len, tytuń, kassią, południowe owoce, ryż, *roucou*, bawełnę, kopaiv balsam, guajak, goździki, gałki muszkatelowe, cynamon, balsam, i drzewa chlebowe, zwierzynę, Europejskie zwierzęta, bażanty, papugi, ryby, krabby i t. d. Mieszkańców jest do 35,400, między którymi jest 9400 Negrów, 10,000 włączających się rodaków, osobiłwie *Karaibów*, *Arawaków*, *Waraunów* i t. d. Do osad w *Guianie* należą n. p. *St. Paul*, *Sinamari*. Na wyspie *Cayenne* przy ujściu rzeki t. i. jest miasto wzmocnione t. i. z dobrym portem.

§. 9. Południowa Ameryka Niderlandzka

graniczy na północ z oceanem *Atlantyckim*, na wschód i południe z *Francuzką Guianą*, na zachód z *Kolumbią*; wewnątrz jest po większej części nieznaną pustynią. Produkta są: len, tytuń, kakao, cukier, kawa, kassia, drzewo balsamowe, drzewa farbierskie, korzonki kassawe i t. d. Mieszkańcy składają się z *Niderlandczyców*, *Francuzów*, *Żydów*, *Negrów*, także (wolnych wewnątrz) rodaków, osobiłwie *Karaibów*, *Arawaków*, *Waraunów* i t. d. Liczba

ich wynosi przeszło 75,000. Tu jest Kolonia Surinam, gdzie miasto główne *Paramaribo* nad rzeką Surinam z 1200 domów i fortecą *Amsterdam* nie daleko ujścia Surinam.

§. 10. Południowa Ameryka Angielska

graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na wschód i południe z osadami Niderlandzkimi, a na zachód z Kolumbią, na 420 mil kwadr. 158,000 ma mieszkańców. Główniejsze *Produkta* są: cukier, kawa, kakao, bawełna i t. d. Tu są Kolonie Berbice, Essequibo, Demerary, z fortecą *Nassau* nad rzeką Berbice.

§. 11. Wolne kraje Indyjskie

zamieszkałe, prócz w przeszłych paragrafach wymienionych Indyjanów, Karaibami, Ottomakami, Maysurami, Omegarami czyli Omaguami (w pewnem miasteczku nad morzem, którego brzegi i wyspy składają się z kamienia Talk, świecącego się w słońcu, jak złoto i srebro; ztąd urosła bajka przed kilkuset latami o złotym kraju, *El dorado*; mają się tu jednak znajdować, podług Leblond, w samej rzeczy miny złote); Topinambery, Guaranie, których mowa tak jak Guanów, najdalej się rozciąga i t. d., składają się po większej części z hord słabych strzelców i rybaków.

§. 12. Nowa Georgia i kraina Sandwich.

Nowa czyli południowa Georgia między 54 i 55° południowej szerokości, jest okryta wśród lata na skałach aż do powierzchni wód śniegiem, i wydaje tylko dwa gatunki zupełnie nikczemnych roślin.

Kraina Sandwich jest cała okryta lodem i śniegiem, wyjąwszy kilka skał; nie wydaje żadnej rośliny. Jeszcze dalej na północ leżą wyspy Saunderskie i Gromiczne.

III. Indyje zachodnie

czyli śródtkowe Amerykańskie wyspy, inaczej Antylskimi lub cukrowemi wyspami zwane, obejmują ów wielki zbiór wysp między obydwojma wielkimi lądami Ameryki od 10—23° północnej szerokości, a 40—69° zachodniej długości, i składają się z trzech najznaczniejszych zbiorów wysep.

A. Wielkie Antylskie wyspy (wielkie Antylle).

1) Kuba (*Cuba*) należy do Hiszpanów, ma 2309 $\frac{1}{2}$ mil kwadratowych w obrębie, a 936,000 mieszk. Wydaje drzewo machoniowe, bawełnę, imbir, pieprz, aloes, kassią, drzewa kokosowe, pomarańcze, kakao, kawę, cukier, tabakę, kassawę, mastyx, futra drogie, wosk, złoto, srebro, miedź i t. d. Miasto stoł. *Havanna* z 73,000 mieszk., fortecę, port i Akademią mające. Warsztat okrętowych statków; fabr. tabaki. W kościele katedralnym spoczywają od r. 1796 zwłoki Krysztofa Kolumba, które przedtem były w St. Domingo.

2) Jamaika, najważniejsza wyspa Angielska, ma 269 mil kwadr., a 386,000 mieszk., między którymi 300,000 niewolników. Wydaje drzewa maszynell i machoniowe, drzewa palmowe, mydlaste, kokosowe, pigmentowe, cynamonowe, kassją i inne; prócz tego wydaje brezylią, pomarańcze, cytryny, kasztany, ananiasę, kukurudzę, jams, kassawę (maniok), bawełnę, cukier, kawę, kakao, indygo, tabakę, imbir, drzewo chlebowe, sassaaparille, cynamonowe, mango, pizangowe, kamforowe, goździkowe i sago drzewa, wszystkie Europejskie domowe zwierzęta, muły, chaje (ryby) i t. d.

Miasto stoł. jest *Jago de la Vega* czyli Hiszpański Town, 5000 mieszk., rezydencja Gubernatora, zgromadzenia narodowego i najwyższego trybunału. Miasto *Kingston* z 33,000 mieszkańców, port. Miasto to zostało w Lipcu 1811 w czasie okropnej rewolucyi przez murzynów niewolników spalonym. *Port Royal*. Królewski magazyn okrętów, z portem ufortyfikowanym, podobnie jak i tamto w Lipcu (dnia 13.) 1815 spalone, wyjąwszy szpital i kościół. Zgromadzenie Ewangelickie ma tu misyonarzy. — Należą tu także Kaimanijskie wyspy, których najgłówniejszym produktem żółwie.

3) Hayti czyli St. Domingo (*Hispaniola*), z 1385 mil kwadratowych, około 955,000 mieszkańców; wydaje cukier, bawełnę, kawę, indygo, kakao, imbir, tabakę, maniok, kassją, drzewo machoniowe, bydło rogate, ko-

nie, pszczoł ma podostatkiem, jako też złota, srebra, miedzi, żelaza i t. d. Należała niegdyś tak do Francuzow jako też do Hiszpanow, ale teraz jest w ręku wolnych Negrow i Mulatow, którzy zaprowadzili republikancki, a od Francyi 1825 uznany rząd. Władza prawodawcza jest przy Senacie z 24 członkow, i izbie Reprezentantow, do ktorej każdy z 33 okręgów dwóch członkow mianuje; władza zaś wykonawcza oddana jest Prezydentowi. Religia panująca jest katolicka, pod 1 Arcybiskupem i 4 biskupami. Dochody rzeczypospolitej wynoszą 10 mil. a dług 12 mil. zł. Siła zbrojna lądowa była w roku 1824. 45,250 wojska regularnego i 68,078 milicyi; siła zaś morską składała się z 1 fregaty, i 5 innych statkow.

Miasto st. *Port au Prince* 28,000 mieszk., stolica Regencyi. *Santo Domingo* przy ujściu rzeki t. i., 12,000 mieszk., katedra. *Cap Haiti* (dawniej *Cap français* albo *Cap*) 15,000 mieszk., szkoła nacyonalna. — Około tej wyspy leżą jeszcze inne części zamieszkałe, jako to: *Tortue* czyli *Tortuga*, *La Vache* czyli *wyspa krowia*, *Samana*, *Saone*, *Gonave* i *wyspy szczęśliwe*.

4) *Porto Rico* lub *San Jouan de Porto Rico*, wyspa Hiszpańska, jest obszerna na 182 mil kwadrat. ma mieszk. 228,000 między którymi 17,500 niewolników; wydaje cukier, bawełnę, kawę, ryż, kukurudzę, tytuń, imbir, kassya, mastyx, bananas, maniok, włoski groch tyczkowy i t. d. Miasto st. *San Juan de Portorico*, forteca na małej wyspie, która jest złączona z wyspą główną mostem S. Antoniego, 30,000 mieszk., port.

B. Małe Antylle czyli wyspy Karaibskie, podzielone, uważając na wiatr wschodni, wiejący przez cały rok (wyspy przeto ku wschodowi leżące, bardziej są nań wystawione, niż zachodnie), na wyspy pod wiatrem (*islas barlovento*, *Leewards-Islands*) i na wyspy za wiatrem (*islas soitovento*, *Windwards-Islands*). Liczą się do nich:

1) Wyspy Panny Maryi, których jest do 60. Wyspy Duńskie St. Tomas, St. Croix i St. Jean wydają cukier, kukurudzę, bawełnę, pomarańcze, cytryny, limonie, tytuń, kawę i t. d. Na St. Thomas, mający 5734 mieszk., z których 3000 niewolników, jest miasto st. t. i. (w latach 1804, 6 i 7 całe prawie zrujnowane wybuchami ognia), z wygodnym portem, a na St. Croix, (liczący 31,339 mieszk., między którymi 28,000 Negrów), *Christianstadt* nad małym portem, stolica Gubernatora téj wyspy, z fortecą *Sofia Fryderyka* i *Luisa Augusta*. Na St. Juan (gdzie 8350 mieszk.,

z których 6000 niewolników) jest miasto st. t. i. z bezpiecznem wybrzeżem. Na wszystkich mają Hernhuci swoje missye. — Do Anglików należą: *Hiszpański Town* czyli *Virgin Gorda*, *Tortola*, *Anegada*, bawełna, cukier, bydło i t. d. — Do Hiszpanów należą: *Passage* i *Węże wyspy* i t. d. — Niezamieszkałe wyspy *Krabben* należą do Hiszpanów, Anglików i Duńczyków wspólnie.

2) St. Eustache czyli Eustaz z Sabą do niej należąca, jest posiadłością Niderlandyi, wydaje cukier, tytuń, kukurudzę i t. d., i jest dla handlu obszernego ukradkiem prowadzonego bardzo ważną.

3) St. Martin należy do Niderlandow; wydaje tytuń, cukier, kawę, bawełnę i t. d.

4) Anguilla czyli wyspa węzowa i Barbuda należą do Anglii.

5) St. Bartłomieja należy do Szwedów, wydaje bawełnę, cukier, kakao, tytuń, roślinę miodową i t. d.; miasto st. *Gustawia* z wolnym portem *Carenage*.

6) St. Christoph czyli St. Kitts, posiadłość Angielska, wydaje bawełnę, cukier, pieprz, kukurudzę i t. d.; miasto stoł. *Basse-Terre* z fortecą *Londondery*.

7) Newis, wyspa Angielska, wydaje południowe owoce, bawełnę, tytuń, cukier, wiele gatunków zwierząt i t. d. Jedyne miasto *Charles Town* ma wielkie składy towarów, i jest zasłonięte fortecą.

8) Montferrat należy do Anglii, ma port *Plymouth*.

9) Antigua czyli Antigoa (56,000 mieszkańców, z których 31,000 należy do Anglii, wydaje między innemi wiele cukru, tytoniu, bydła i ptactwa i t. d.; miasto st. *St. James-Town* z portem i 2 fortecami, stolica Angielskiego Gubernatora, z gminami Metodistów i Hernhutów.

10) Guadalupe czyli Gardelupe, wyspa Francuzka. Składa się z dwóch części: *Grande* i *Basse Terre*, dostarczających cukru, tytoniu, kawy, bawełny, indygo, krokoszu, kakao, ryżu, kukurudzy i t. d. Miasto st. *Basse-Terre* z fortecą, stol. Gubernatora. — Do tej należą jeszcze wyspy: *Desiderade* (*Desirade*, *Deseade*), *Marie galante* i *Les Saintes* czyli święte wyspy.

11) Dominika czyli Dominique należy do Anglii, z m. s. *Rosseau*.

12) Martinique należy do Francyi, wydaje bawełnę, indygo, kawę, kakao, cukier, kassją, goździki

i t. d. Miasto *Pierre* nad odnogą t. i. z wielkimi magazynami i mocną fortecą. Forteca *Desaix* (dawniej *Fort royal*) i *fort de France* (dawniej *fort Bourbon*).

15) St Lucie czyli St. Alusia, wyspa Angielska, wydaje też same produkta, co poprzedzająca.

14—16) St. Wincentego, Barbados, Grenada z Grenadillami, posiadłości Angielskie, dostarczają cukru, bawełny, kawy, imbiru, południowych owoców i t. d. Gubernator tych wysp mieszka na wyspie Barbados, w mieście stoł. *Bridge-Town* (*St. Michael*) nad wielką odnogą Carlisle, z kilku forteczkami i bateriami.

17) Tabago, posiadłość Angielska, m. s. *Scarboroug*.

18) Trinidad z 49,000 mieszk., z których 21,000 jest niewolników i 8467 Indyanów, należy do Anglików, dostarczają cukru, kawy, bawełny, tytoniu, kukurudzy, indygo, wiele owoców delikatnych, kakao i wyborne drzewo do budowy. Miasto główne *Hiszpański Town* czyli *Puerto de Espanna*, nieco się spaliło d. 24. Marca 1808; przy tém bezpieczne wybrzeże *Chaguaramas* (Szagaramus).

19) La Marguarita czyli Margaretha należy do Kolumbii, z wyspami: *de Coche*, *Cubagua*, *la salsa Tortuga* czyli *la Tortue salée*, *la Blanca*, *la Orchilla* i t. d.

20) Wyspy Niderlandskie Curassa o dostarczają cukru, tytoniu, bawełny, manioku, kukurudzy i t. d. Wilhelmstadt z dobrym portem *St. Barbara* czyli *St. Anna-Bai* i fortecą *Amsterdam*. Do tego małe wyspy Aruba, Aves i Bonaire (*Bonon-Ayres*).

C. Bahama czyli Lukajskie wyspy, pod najwyższym rządem Angielskim, składają się z 700 wysp, z których większa część są same opoki. Znakomitsze w nich produkta są: kawa, trzcina cukrowa, bawełna, indygo, *roucou*, drzewo machoniowe i brazyliowe, sól, żółwie i t. d. Znaczniejsze wyspy są: Providence z miastem *Fort Nassau*, stolica Gubernatora, port, handel. Abako czyli wyspy Lucayo z miastem *Carleton*; nie dawno prawie zupełnie opuszczone od Kolonistów, Bahama niezamieszкана. Guahani (Guanahani), St. Salvador czyli Cat-Island, najpierwszy kraj, który Kolumbus odkrył. Wyspy Turks, z wolnym portem i fabryką soli. Wyspy Caicos czyli Caucus.

R o z d z i a ł P i ą t y.

AUSTRALIA

czyli południowe Indye, także Polynezya czyli świat wyspowy obejmuje wszystkie na wschód wschodnio-Indyjskich wysp aż do zachodnich brzegów Ameryki leżące wyspy na morzu spokojnem, między 25° — 50° południowej szerokości i 90 — 234° zachodniej długości. *Obszerność* ich wynosi 200,000 mil kwadrat. *Klima* po większej części łagodne, a *powietrze* zdrowe, czego są przyczyną wiatry morskie, ustawicznie wiejące. *Produkta* są: drzewa chlebowe, platanowe, betelu i pizang, kokos, areka i inne palmy, korzenie jams, pataty, wiele drzew i ziół; ryby, ptastwo (pelikany, papugi, gołębie, kaczki), psy, świny, szczury, wampiry, domowe Europejskie zwierzęta, żółwie, ostrzygi, muszle perłowe i t. d. Liczba *mieszkańców* wynosi do 2 milionów, którzy się dzielą na dwie główne klasy; pierwsza mało się różni co do kształtu i wyrazu od Europejczyków; jest to gatunek Malaiów, jasnej farby, dobrego ułożenia, mocnych muszkułów, łagodnego charakteru, mieszkający na wyspach Towarzystwa, Przyjaźni, Marquesa, i kraju nowego morza i t. d.; inni są gatunkiem Negrów, czarniejsi z włosami krętymi i wełniastymi, chudsi, od tamtych mniejsi, żwawszy, ale podejrzliwi; są to mieszkańcy nowej Hollandyi, nowej Gwinei, nowych Hebrydów, nowej Kaledonii i t. d. Te dwa narody połączywszy się i pomieszawszy, różne średniowe gatunki powydawały. — Mówią różnemi językami czyli dyalektami, i rozmaicie są ucywilizowani. Jedni chodzą nago, inni mniej lub więcej okryci; jedni żywią się z tego, co natura przez się wydaje, albo z polowania lub rybołówstwa; inni uprawiają grunta i porządnie je zasadzają; mieszkają w obszernych budynkach, dostarczają poczęści wszelkich rękodzieł, i mają jakieś urządzenia krajowe.

Części tego nowego świata są:

1) Nowa Holandya, na południe oddzielona jest od wyspy krajem van Diemen zwanej, cieśniną Basses, obejmuje z tą wyspą mil kwadr. 166,000, nad brzegami jest niska, pusta i lasami zarosta, z niezliczonymi odnogami i przylądkami. *Produkta* jej są: glina, ślady ołowiu, żelaza i miedzi, wapno, topazy, węgle kamienne, sól kamienna, kokos, drzewa węglowe, migdałowe, smoczne, gummy, palmy, drzewo cedrowe i acaïou, figi, len nowo Zelandzki, korzenie jams (nie dawno zasiane i które dobrze się przyjęły), zboże, owoce, tytuń, len, konopie, chmiel, kawa, kakao, bawełna, bananas, pomarańcze, limonie, ipekakuanha, jalapy, słodkie patety, wino; ptastwo, kenguru, Dingo czyli nowej Holandyi psy (jedyne zwierze domowe, nie szczeka z łatwością i jest bardzo złośliwe), latające wiewiórki z torbami po bokach, dzikie koty, wilki, Europejskie rogate bydło, owce, świny, kury i t. d. Emu i kazuar nowej Holandyi, papugi, białe orły, zielone żółwie, niebieskie żaby, konie morskie, wieloryby, ryby rozliczne, jadowite morskie ryby, ostrzygi, muszle perłowe, korale i t. d. Zachodni mieszkańcy są z niechlujstwa czarni, jak Negrowie, i mają podobnie włosy zwijane i wełniaste; wschodni mają kolor ciemny, jak Negry, lecz włosy nie tak kręte. Na brzegach wschodnich czyli w nowym południowym Wales, także Notasia zwanym, założyli Anglicy kolonią z winowajców, która roku 1825, nie rachując w to kryminalnie skazanych na van Diemen, miała 48,000 mieszk. Tu są miasta: *Sidney* z wybornym portem *Port Jakson*, 250 domów poczęści murowanych, 3 szkoły i druk gazet: *Rosehill*, *Paramatta*, *Hewkesbury* i *Towngabbie* i wieś *Birkfield*, fabr. cegieł, garnków i fajansu. Tu należy bardzo urodzajna wyspa Norfolk. — Posiadłości północne i północno-zachodnie Angielskie kończą się na górach niebieskich, które roku 1814 szczęśliwie pewien Kolonista przeszedł. Z tamtej strony tych gór ma być wybudowane miasto nad spławną i obfitującą w ryby rzeką Macquari, pod imieniem *Bathurst*, na cześć tegoż Hrabiego tak nazwane. Brzegi południowe i południowo-zachodnie krajiny Nuyt aż do Westernport nazywają się krajiny Napoleona, które w rozległości swojej na 1000 mil mają 160 wysp rozmaitej wielkości i dwie odnogi, które się przeszło 300 mil w głąb kraju rozciągają, prócz

licznych portów różnej wielkości i głębokich bucht. Lecz ponieważ Angielscy Kapitanowie Flinder i Grant kilka miesięcy wprzód od Kapitana Francuzkiego Baudin je zajęli, który sobie przywłaszczył to odkrycie, pewno więc ten kraj Napoleona dostanie się w ręce Angielskie, albo go też bardzo uszczuplą. Podług Anglików obejmuje ten kraj z zakrętami brzegów do 38 mil jeograficznych, nie ma żadnej rzeki, żadnego przystępu okrętom, ani miejsca na stanowiska okrętów, i ma grunt bardzo nienrodzajny. Archipeląg Bonaparte rozciąga się w innej okolicy wybrzeża na północ krain van Witts, wzdłuż do 100 mil wynosi.

2) Nowa Gwinea obszerna jest na 10,795 mil kwadr. (a zatem jest największa wyspa na morzu południowem po nowej Holandyi), obfituje w kokosowe, chlebowe i platanowe drzewa, żółwie, perły, świnie, psy, rajskie ptaki, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* składają się z 3 osobliwych narodów: Papuery bardzo czarni i pięknego kształtu, wojenni i bardzo okrutni; Haraforasi (Alfuryjczycowie) z długimi włosami; *mieszkają na drzewach*, żyją z uprawy gruntu. Badszuery czyli Oran Badszu, jest to gatunek tułających się rybaków, którzy podług niektórych z cieśniny Malackiej pochodzą. Tu są jeszcze wyspy Stefana, Durera i Mateusza, Lousiade (zbiór wysp, których mieszkańcy są Papus, najwięksi i najzręczniejsi żeglarze, z nowej Holandyi mieszkańców jedynie sami za broń wspólną tarcze noszący i zdający się ludzi pożerać), wyspy Balbakos i t. d.

3) Nowa Brytania oddzielona od nowej Irlandyi kanałem Grzegorza, a ta znowu cieśniną Byrona od nowego Hanoweru, obfitują w gałki muszkatelowo i kokosowe, betel, palmy areka, trzcinę bambusową, imbir, aloes, dzikie gołębie, papugi, ryby, węże, skorpiony, ambre. Mieszkańcy są nieufni i podstępni, koloru żółtawego, z długimi czarnymi i wełniastymi włosami, uprawiają zawsze grunta, sadzą gustownie pizang, jams, trzcinę cukrową. — W pobliżności są wyspy Xięcia Yorka, Sandwichs, Portlands, wyspa Man i Marszałkowskie czyli Lorda Mulgraves wyspy, których jest przeszło 70.

4) Wyspy Admiralskie, jest ich do 30, obfitują w orzechy kokosowe, betel, żółwie, ryby i t. d. *Mie-*

szkańcy są czarni i mają włosy wełniaste. — Na zachód leżą Anachorety i wyspy Freewils i t. d.

5) Nowa Georgia na połud. wsch. nowej Irlandyi, składa się z dwóch wysp oddzielonych od siebie cieśniną Shotland, z których część południowo-wschodnią zowie się krajem Arsacydów czyli Assasinów, obfituje w węgle palmowe, drzewa kokosowe, migdałowe i gumowe, owoce chlebowe, trzcinę cukrową, anyż, migdały i t. d. Liczni *mieszkańcy* są częścią całe czarni, jak Negrowie Afrykańscy, częścią miedzianego koloru, i chodzą nago. Są podejrzliwi i wojenni i nie bez kunsztów i handlu. Wieloleństwo u nich panuje. Pod karą śmierci nie godzi się żadnemu poddanemu wstąpić w cień Króla.

6) Wyspy Królowej Karoliny dostarczają orzechów kokosowych i chlebowych, sago, trzciny cukrowej, świń, owiec, ptastwa, ryb i t. d. *Mieszkańcy* są czarni, mają włosy wełniaste, lubią wojnę, trudnią się uprawą pól. Największe wyspy są: Egmont czyli Nowa Guernsey (*S. Crux*), wyspa wulkaniczna z górą wybuchającą ogniem. — Na półn. wsch. jest wyspa Byrona.

7) Wyspy Nowe Hebrydyjskie składają się z 37 wielkich i wielu małych wysepek, obfitują w pataty, korzenie jams i arum, drzewa chlebowe, figowe (z owocami i liśćmi pożywnymi) i muszkatelowe, orzechy kokosowe, pizang, pomarańcze, trzcinę bambusową i cukrową, świnię, psy, kury, sowy, kaczkę, gołębie, papugi, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są koloru ciemno-brunatnego, z ciemnymi, wełniastymi i kręconymi włosami, płaskim i szerokim nosem i styrczącymi barkami. Trudnią się uprawą gruntu, sadząc atoli pewne tylko rośliny. Znakomitsze wyspy są: Aurora i Pfingst, Tanna z wulkanem i źródłami gorącymi, kraj świętego Ducha (*Terra del Espiritu Santo*) i t. d.

8) Nowa Kaledonia, na 525 mil kwadratowych obszerna, składa się z pagórków poczęści nieurodzajnych, obfituje w kury, kaczkę, gołębie, papugi, ryby, wampiry, świnię, psy, żółwie, korzonki jams i arum, pizang, trzcinę cukrową, figi, orzechy kokosowe, owoce chlebowe, kajeput i drzewa migdałowe, kamień garncarski (z którego gatunek pewny czasem po kilka funtów na raz *mieszkańcy* jedzą) i t. d., jest 50,000 *mieszkańców*, którzy są odważni i poczciwi (podług zaś doniesień Francuzkich mają być złodzieje, dzicy i kłótniwi, a nawet

Indożercy), koloru ciemno-brunatnego, z czarnemi, krętemi i wełniastemi włosami, ćwiczą się najbardziej w rozbiciu bronią. — Przy niej leżą wyspy Obserwatory i Jodłowe czyli Cyprysowe.

9) Nowa Zelandya składa się z 2 wysp, podzielonych cieśniną Kooks czyli Charlottensund, mających wysokie góry, obrosłe lasami i śniegiem okryte; Pik Egmont, sławna góra, wysoka na 14,370 stóp. *Produkta* są: piasek żelazny, garncarska glina, krzemienie, agaty, przezroczyste kizły, jady (wschodnie kamienie Nieren, pięknego koloru zielonego, w pół przezroczyste, z których dawniej robili mieszkańcy siekiery i noże, teraz okładki tylko), ogromne lasy drzew do budowy zdalnych, jest Nowo-Zelandzki mirt (którego liście wygotowane lub wodą tylko parzone, gorzką herbatę wydają) i gatunek pewny jodły (z której liści, przydawszy nieco syropu, wyrabiają dla żeglarzy bardzo dobre piwo), drzewa papierowe, morwowe, kokosowe i węglowe, len nowej Zelandyi (z którego mieszkańcy wyrabiają suknie, sznury i postronki, daleko mocniejsze od naszych konopnych), banie, jams, słodkie pataty, dzikie selery, zioła różne, psy, nietoperze, szczury, węże, jaszczurki, lwy morskie, cielęta morskie, wieloryby, kaczki, morskie kruki, sokoły, sowy, papugi, wodne kurczęta, ryby, robby, morskie raki, ostrzygi, muszle i t. d. *Mieszkańcy* są prawie wszędzie koloru żółto-brunatnego z czarnemi włosami, kłótniwi, dzicy; żywią się rybami, psiem mięsem i ziołami; jedzą nawet niewolników, osobliwie do wódców nieprzyjacielskich.

10) Wyspy przyjacielskie, jest ich do 160 z których większa część jest niezamieszkałych i niezdolnych do zamieszkania; obfitują w korzenie jams, trzcinę cukrową i bambusową, bananasy, cytryny, gałki muszkatalowe, pieprz, migdały, i drzewo morwowe, z którego papier robią, pizang, orzechy kokosowe, sago, owoce chlebowe, betel, areka, świnie, kury, nietoperze, kaczki, gołębie, papugi, wodne węże, skorpiony, jaszczurki, krabby, ryby, muszle perłowe i t. d. *Mieszkańcy* są koloru jasno-brunatnego, umysłu łagodnego i przyjacielskiego, uprawiają ziemię drzewami chlebowemi, pizang, jams i t. d. i znają nieco kunsztów. Znakomitsze wyspy są: Tongatabu czyli Amsterdam, Wawau, Hapai, Lefuga bardzo urodzajna, Annamuka czyli Rotterdam z 2 wulkanami i t. d.

11) Wyspy żeglarskie obfitują w drzewa chlebowe i kokosowe, pomarańcze, bananasy, trzcinę cukrową, świnie, psy, kury, kuropatwy, gołębie i t. d. *Mieszkańcy* są wzrostu dobrego i pięknej budowy, i tylko około bioder nieco okryci; niektórzy znaczniejsi zjednoczyli się. Trudnią się rozmaitemi kunsztami, mają lepiej zbudowane domy od innych mieszkańców wysp południowych, i odprawiają tu i owdzie podróże po morzu w pirogach (gatunek łodzi).

12) Wyspy Harweis składają się z 2 wysp oddzielonych, zamieszkane są mieszkańcami czarnymi i nieochędożnymi; główne ich *produkta* są: świnie, ryby, żółwie, orzechy kokosowe, pizang, jams i drzewa chlebowe. — Na półn. zachod. leżą wyspy niezamieszkałe Palmerston.

13) Wyspy Towarzyskie składają się z 11 głównych wysp, obfitują w drzewo morwowe papierowe, drzewa chlebowe, palmy kokosowe, platany, korzenie arum i jams, trzcinę cukrową i bambusową, w rośliny do rozsądne, pizang i rajske figi, bananasy, kakao, psy, świnie, szczury, domowe kury, kaczki dzikie, papugi, zimorodki, ptastwo oblatywające fregaty, ryby, wieloryby, haje, delfiny, ryby latające, węgorze morskie, ostrzygi, krabby, perły, raki, w nowszych czasach dały się u nich spostrzedz konie, owce, kozy, pawie, indyki, gęsi; glina, bazalt, mergiel, siarka i t. d. *Mieszkańców* 110,000; *umysłu* łagodnego i gościnni, są koloru ciemno-brunatnego; z resztą ochędożni; kropkują się podług zwyczaju innych wyspiarzów południowych. Uprawiają i wyrabiają rozmaite materye z drzewa morwowo-papierowego i gustowne ozdoby z tegoż drzewa, materace plecione, sprzęty rybackie, muzyczne instrumenta, broń i t. d. W Otajcie polubili bardzo Europejskie suknie; nikt się nie waży w święto pokazać się przed Królem, nie wdziawszy wprzód koszuli i sukni, i nie wzięwszy z sobą flinty nabitęj. Dotąd jeszcze robią ofiary z ludzi. Usiłowania Londyńskich Missyonarzy w zaszczepieniu religii chrześcijańskiej w Otajcie są skuteczne; Missyonarze bowiem uczą dzieci czytać i pisać, a nawet sam Król *Pomarcy* nauczył się dobrze pisać; w roku 1818 dał się ochrzcić, i utworzył pomocnicze towarzystwo missionarskie, którego sam był prezydentem. Członkami tego towarzystwa są Wazalowie królewscy, i odbywają swoje zgromadzenia w kościele przez króla zbudowa-

wanym. Największa wyspa jest: Taiti czyli Otahajte; na 20 mil kwadrat., z 16,000 mieszk. Składa się z dwóch półwysep, z których każda ma swego dziedzicznego Króla. Na jednej z tych wysp Towarzyskich jest Kolonia z majątków Angielskich okrętu Bounty, którzy przed 50 laty pod Kapitanem (teraz Kontra-Admirałem) Blighem drzewo chlebowe z Otahajty do zachodnich Indyi przewieść mieli. Część tego ludu zbuntowała się, których na czoł nie puszczono na morze; 7 z tych osiedli na jednej wyspie, pojęli żony, i zaludnili się tak, że w roku 1814 było ich do 40 osób dorosłych, mówiących językiem Angielskim i wyznawających religią chrześcijańską. — W pobliżności jest niezliczone mnóstwo małych wysep nazwanych Labiryntem.

14) Wyspy nizkie czyli niebezpieczne składają się z skał koralowych, podczas wezbrania są zalane, i dla tego też po większej części niezamieszkałe. *Mieszkańcy* koloru ciemno-brunatnego, żywią się najwięcej rybami. Najznajomsze wyspy są: 2 Króla Grzegorza wyspy i Pallisery.

15) 5 wysp Marquesas czyli Mendoza mają po części grunt suchy, z resztą też same mają własności, co wyspy Towarzyskie. Główne ich *produkta* są: jama, owoce chlebowe, cukier, orzechy kokosowe, pieprz, trzcina cukrowa, kury, świnie, żółwie, ryby i t. d. *Mieszkańcy* są pod rządem wielu panów, nie są tak ucywilizowani, jak *mieszkańcy* wysp Towarzyskich, bez Xięży, żywią się *mięsem ludzkim*, stawiają dobre domy i statki. — Na półn. jest 8 wysp Washingtona (rewolucyjne, nowe Marquezy), obfitują w chlebowe drzewo, korzenie Taro i arum, palmy kokosowe, jama, pizang, trzcinę cukrową, świnie, ryby i t. d. Piękni *mieszkańcy* są zręczni w budowaniu domów i okrętów, w wyrabianiu sprzętów i materij białych z drzewa morwowo-papierowego, prócz tego są ludożercy. Największa wyspa jest Beaux czyli Nukahiva, z pięknym portem Cziczagoff.

16) Wyspy Wielkanocne (Waihu) i wyspy St. Karola mają grunt suchy i piaszczysty, i nieco trzciny cukrowej, jama, pizang, słodkie kartofle, bananasy, drzewo morwowo-papierowe, kury i szczury. *Mieszkańcy* wysp Wielkanocnych są postawy małej, a uszów wielkich. Może ta wyspa Wielkanocna jest ten sam kraj, który Krusenstern opisał pod nazwiskiem kraj Dawida;

jest zamieszкана od mieszkańców *Almagrinis*, którzy są podobni do *Otathajtów*, i nazwana od źródeł ciepłych, krajowym językiem *Strock*, z których wody na 100 arszynów w górę wytryskują. Wyspy *Pitkairn* mają obwodu 5 mil, od r. 1822 od 53 osob zamieszkałe. Kilku majtków Angielskich udało się z *Otahity* z żonami i mężczyznami tych wysp do *Pitkairskich*. *Otahaiści* mężczyźni pozabijali Anglików, a tych wdowy nawzajem *Otahaitów*. Tylko się jeden Anglik pozostał, *John Adams*, który jako *Patryarcha* zarządza tą Kolonią; uprawiają tam ignamen, kartofle, owoce chlebowe i t. d., i świnie, kozy, ptastwo i t. d. oswajają.

17) 13 wysp *Sandwich* mają kraj wraz z koralowemi skałami wyborny, obfitują w chlebowe owoce, jams, drzewa kokosowe i korzenne, pizang, drzewa sandałowe, bananas, trzcinę cukrową, słodkie ziemniaki, korzonki arums, pieprz taumel, drzewo zdatne na budowę okrętów (którego nie narusza tak niebezpieczny w tych wodach robak świdryk), świnie, psy, kaczk, kury, piękne ptaki, ryby, makrele, żółwie, krabby, perły, sól morską; od przybycia Europejczyków, rogatę bydło, owce, kozy i t. d. *Mieszkańców* do 460,000, mają kształt piękny i są koloru ciemnego, trudnią się uprawą gruntu, ptasznictwem, rybołostwem i rozmaitemi rękodzielami, do czego należy budowanie okrętów i Europejskie ozdoby, ponieważ mieszkańcy uczęszczają na brzegi północnej Ameryki, gdzie na pożywienie zakupują morskie wydry, a które potem do Chin wysyłają. Wyrabiają także tak dobre liny, iż się żeglarze mogą niemi dostatecznie opatrzyć. Dzielią się na 3 pokolenia, rządów pojedynczych powiatów, właścicieli niemających żadnej władzy rządu, i poddanych, nie mających swych własności. Wielka część mieszkańców tych wysp przyjęła obyczaje Europejskie, Angielską mowę i ich zwyczaje, tak, że większa część i najczynniejsza mieszkańców tych wysp po Angielsku mówi. Następstwo tronu jest dziedziczne w linii męskiej. I tu odprawują się służby Boże przez Xieży dzielących się na pewne oddziały. *Ofiara z ludzi jest używana przy ważniejszych okolicznościach*, jako to: na początku wojny i innych przedsięwzięciach, albo przy śmierci znakomitego rządcy. Na ubłaganie przebaczenia bóstw za popełniony występki wyłamują sobie przednie zęby. Król nie utrzymuje wojska oprócz straży z kilkudziesiąt żołnierzy, i ma kilka

okrętów po 120 beczek. Te wyspy są bardzo wygodne dla wszystkich żeglarzy z Ameryki do brzegów półn. zachodnich, z Aleutyjskich wysp i Kamszatki płynących; mają bowiem wygodne бухty i wyborne miejsca odpoczynku. Żeglarze państw zjednoczonych północnej Ameryki odwiedzają je rocznie (6 — 8 okrętów) płynąc do brzegów półn. zach. Ameryki, gdzie zamieniają futra za Chinę. Mnóstwo okrętów przybywających do бухty Karakaku i częste zamiany handlowe wielki wpływ miały na okrzestanie wyspiarzów. Największa wyspa Owaihi obszerna na 216 mil kwadr. z 170,000 mieszk. zajęta r. 1794 od Anglików, jednak nie odmieniając ani rządów ani religii dotąd trwającej, ma kilka gór wysokich i śniegiem okrytych, n. p. *Mauna-Roa* na 13,524 stóp wysoka, zdaje się, że powstała z wyziewów wulkanicznych. Na tej wyspie zabito Kooka dnia 14. Lutego 1779.

18) Kapitan Amerykański Arent S. de Peyster odkrył 1819 na drodze z Chili do Indyj wschodnich pod 180° 54' zach. dług. 8° 29' poł. szer. trzy grupy wysp tak nisko leżących, iż gołemi oczyma nawet we dnie zdaleka widzianemi być nie mogą. Obrosłe są drzewami kokosowemi, i wnosić można, że są zamieszkałe, gdyż spostrzeżono na nich ogień. — Na tej samej drodze odkrył Graaner, Major Szwedzki, 1819 nową grupę wysp; największą z nich nazwano wyspą *Oskara*. — Ruski kapitan Wassilief odkrył tegoż roku na drodze z Kronstadt do Kamszatki niską wyspę, którą nazwano *Blegonamerreni*. — Podobnie odkrył w tym roku ruski kapitan Bellingshausen na południowym morzu pod 56° 41' szerok. 2 wyspy. — W roku 1823 odkrył Hunter, kapitan Angielski nową na południowym morzu jego imie teraz noszącą wyspę; jest zamieszкана ludźmi podobnymi do Malajów, ma świnie, orzechy kokosowe i t. d. — Inny kapitan angielski, Wright (Rejt) odkrył 1824 wyspę *Roxburgh*, a Jozua Coffins, amerykański kapitan, roku 1826, trzy wyspy, *Coffin Gardner* i *Ganges*, które są zamieszkane, i leżą pod 175 — 180° zach. dł. 4 — 31° poł. szerok.

Królestwo Belgijskie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo belgijskie leży od $49^{\circ} 32'$ — $51^{\circ} 42'$ szerokości, $20^{\circ} 16'$ — $23^{\circ} 42'$ długości, graniczy na północ z Królestwem Niderlandzkim, na wschód z témże Królestwem i rzeszą niemiecką, na południe z Francją, na zachód z morzem niemieckiem, i obejmuje prawie 544 □ mil.

Grunt i Klim. Prowincye Belgii należą po części do p. z. pochyłości środkowych gór Europy, po części do zachodniego przedłużenia wielkich równin i dolin europejskich. Belgijska część Luxemburga, prawie cała przetrzięta od gór Ardeńskich, które się tu wznoszą blisko do 2,000 stóp wysokość i nadają krajowi odmienność gór, gęstych borów, nieuprawnych puszczy, tudzież żyznych i uprawnych wzgórków i dolin. W prowincyach Leodjum, Namur i Hennegau, południowe okolice składają się także jeszcze z wzgórków lasami zarosłych, które w kierunku p. z. zamieniają się w wyniosłe, po części bardzo żyzne równiny. W innych prowincyach, grunt powszechnie równy, nie zbyt niski, a prawie wszędzie bardzo żyzny, gdzie nigdzie tylko, smugami piasku i bagnami przetrzięty. Szczególniey odznaczają się pod tym względem: południowa Brabancya, wschodnia i zachodnia Flandrya, obfitujące w zboże. Rólnictwo posunięte tu do najwyższego stopnia, i kray cały ma postać dobrze uprawionego ogrodu. Północna i wschodnia część Antwerpii, składa się z tak zwaney Kampiny, wielkiego nieurodzajnego stepu, zapełnionego bagniskami i jeziorami; około uścia Skaldy, grunt niski, opatrzoney groblami, i w licznych polderach bardzo żyzny. W okolicach ku morzu posuniętych, klima jest bardzo wilgotne, mgliste, zimy wilgotne, zimne i nieprzerwane; wiosny chłodne, wilgotne i równie jak pora letnia z gwałtownymi wichry stowarzyszone; nayprzyjemniejszą porą roku jest jesień. Okolice kraju bardziey w kierunku południowo-wschodnim położone, mają czysciejsze i suchsze powietrze, trwalszą pogodę i jedynie tylko w Luxemburgu zwykły panować ostre zimy.

Wody. Niema jezior znaczniejszych, ale natomiast liczne stawy i bagna. Liczne rzeki, z wyjątkiem małej Yzer, która pod Nieuport wpada do morza północnego, wszystkie mają ujście do Skaldy i Maas, dwóch głównych rzek całego kraju. Kanały bardzo są liczne i łączą prawie wszystkie główne miejsca całego kraju. Najważniejsze są: Kanał od Löwen do Mecheln, wpadający do Rupi; od Bruxeli do teryze; od Gandawy do Brügge; od Brügge do Ostende; od Ostende do Nieuport i t. d.

Produkta. Zboże, len, konopie, rzepak, tabaka, marzana, koniczyzna, owoce, drzewo, piękne bydło, konie pociągowe, owce poprawne, świnie, wilki, wiele drobiu, dzikiego ptactwa, mnóstwo ryb rzecznych i morskich, pszczoły, ostrygi i muszle; ołów, miedź, galman, żelazo, atun, wielka obfitość węgla ziemnego, wapna, marmuru, gliny ceglarskiej i garncarskiej, tudzież wody mineralne.

Mieszkańców 3,700,000 mówiących językiem flamandzkim, walońskim, holenderskim i po części niemieckim; wyższe klasy zaś francuzkim; używających zupełnej wolności religijnej. Przewyższająca atoli część mieszkańców wyznaje religią katolicką. Ewangelików ledwo jest 20,000 i tyleż żydów. Do wzrostu nauk przyczyniają się Uniwersytety w Lowanium, Gandawie i Leodyum, towarzystwa naukowe, liczne szkoły, i zupełna wolność nauczania.

Fabryki. Były przedtęm w stanie kwitnącym i dostarczały, mianowicie: sukna i wyrobów wełnianych, koronek, papieru, obić papierowych, porcelany, fajansu, materyj jedwabnych, skór, kapeluszy, materyj bawełnianych, cukru, farb, wyrobów chemicznych, wyrobów żelaznych i stalowych wszelkiego rodzaju, strzelb, dział, powozów, wodek przepalanych i t. p. Bardzo ożywiony dawniej handel, szczególniej przez Antwerpią, znacznie teraz upada z powodu nieprzyjaznych stosunków z Holandją. —

Rząd. Podług prawa zasadniczego z dnia 3. Marca 1831 Belgia jest dziedziczną Monarchią konstytucyjną. Królem jest Leopold I. z domu Sasko-Koburskiego. Podziela władzę prawodawczą i nakładania podatków z Izbami, senatorską i reprezentantów. Wydatki na rok 1832 były ustanowione na 89,334,083 Złt. Wojsko nielicząc w to gwardyę narodowych, składa się prawie ze 100,000.

Królestwo dzieli się na następujące dziewięć prowincyi:

1) Brabancya m. s. Bruxella nad rzeką Senne 112,000 m. zamek króleski, kollegium, akademja sztuk i nauk, mu-

zeum, gallerya obrazów, biblioteka, ogród botaniczny; fabryki szkła, kryształów, koronek, galonów, drotnu złotego i srebrnego, wyrobów bawełnianych sukna, kapeluszków, kart, siodeł, powozów, pocelany i inne; handel, targi na konie. M. Löwen, (Louvain, Lovanium) n. r. Dyle 27,000 mieszk., Uniw., fabr. sukna, ludwisarnia dział. Nivelles nad rzek. Thiene, fabr. płótna i battystu. Miejsca znakomitsze zasłębni bitwami: Wavre (1815), Ligny (16. Czerwca 1815), Plancenois (Waterloo, Mont S. Jean, Belle Alliance 18. Czerwca 1815), Neerwinden (18. Marca 1793).

2) Antwerpia. Miasto główne t. n., po franc. Anvers, blisko uścia Skaldy, 60,000 m., cytaella, kościół katedr., giełda, port; fabryki jedwabiu, obić, koronek, nici złotych, srebrnych i jedwabnych, farby drukarskie i inne; szlifiernie drogich kamieni, fabr. piwa, warsztaty bud. okrętów, handel; godne uwagi oblężenia 1576 i 1585. Bombardowanie Hollendrów 4. Listop. 1830. Oddanie cytaelli przez Hollendrów Francuzom na rzecz Belgiyczków w d. 24. Grudnia 1832, gdy po bezprzykładnem bombardowaniu, cała prawie twierdza w gruzy była zamieniona. M. Tournhout fabr. płótna. Mecheln, (Malines) nad Dylą 22,000 m., st. arcybisk. fabryki koronek, bawełny, płótna, obić, nici, igieł, kołder wełnianych i inne. Na bioniu tutejszem, towarzystwo dobroczynności założyło r. 1822 osadę ubogich.

3) Flandrya wschodnia. M. gł. Gandawa na 25 wyspach Skaldy, innych rzek i kanałów, połączonych 25 mostami; 82,000 m., uniwersytet, kolegiun, dom poprawy; fabr. kameloru, tabaki, cukru; bleiwasu i inne. Tu się urodził Cesarz Karol V. 25. Lutego 1500. M. Oudenarde, warownia, fabr. płótna i obić. Bitwa 1708 r.

4) Flandrya zachodnia. Warowne. M. gł. Brügge (Bruges), 36,000 m., fabr. koronek, fajansu, barchanu, korduanu, safianu i inne, warszt. bud. okrętów; szkoła marynarski, handel. M. Ypern nad Yperle 16,000 m., warownia, fabr. płótna i wełny. Courtray czyli Cortryk nad rzek. Lys, 16,000 m., fabr. koronek i płótna, blicharnie. Ostende 11,000 m., warownia, port; szkoła marynarki. Żegluga parowa do Dover. Nieuport przy uściu Yperle do morza niem. rybołóstwo.

5) Hennegau czyli Hainaut. M. gł. Mons czyli Bergen n. Trouille 21,000 m., fabr. fajansu, koronek, materyy wełnianych i bawełnianych, płótna i cukru, łomy skałek. M. Doornik (Tournay) nad Skaldą 25 000 m., fabr. kamlotu, obić, krepy, porcelany, bronzu i pończoch. Bitwy pod Jemappes (6. Listop. 1792), pod Fleurus (1622, 1690, 1794, 1815), Fontenay (11. Maja 1745).

6) Namur. M. gł. i warownia Namur nad uys. Sambry do Maas 18,000 m., fabr. drotnu mosiężnego, kotłów miedzianych, nożów, strzelby, instr. chirurg. i inne.

7) Leodyum. M. gł. i warownia Leodyum (Liège, Lüttich), nad rz. Maas, do której tu wpada Ourthe pomiędzy dwoma górami 54,000 m., uniwersytet z bibl., fabr. broni, gwoździ, skór, sukna, materyy bawełnianych, zegarków. Kopalnie węgla kamiennego (codziennie milion funtów), kamieni

wapiennych, szlifierskich i skałek. M. Spaa, kąpiele. Verviers n. Weza 11,000 m., fabr. sukna. Stavelot czyli Stablo, fabr. sukna i skór. Limburg n. Weza, fabr. sukna. Herve (fabr. sław. serów limb.). Herstal n. r. Maas, miejsce ur. Pipina, ojca Koróla W.

7) Belgiyski udział Limburga. W większey części po lewéy stronie Maas 46 □ mil, 205,000 m. M. Maseyk n. r. Maas 3,400 m. M. Hassel n. Demer 6,500 m. Tongera n. Jaar 4,000 m. Saint Tron 8,000 m.

9) Belgiyski udział Luxemburga. 81 □ mil 159,000 m. M. Arlon 3,500 m. Bastogne 2,300 m. Bouillon n. Semoy 2,600 m., zamek na skale, rodzinny krzyżowca Godfreda Buillon.

Królestwo Niderlandzkie.

Położenie, granice, obszerność. Królestwo Niderlandzkie leży od 21° 16' — 24° 54', dł. i 50° 44' — 53° 34' s. graniczy na północ i zachód z morzem niemieckiem, na południe z Belgią, na wschód z Niemcami i obeymuje 604 □ mil.

Grunt i klima. Niderlandy stanowią nayniżey i naybardziéy w północno-zachodnim kierunku położone przedłużenie równin i dolin europ.; na zachód nie są oddzielone od Niemiec naturalną granicą. W ściśtem znaczeniu, Niderlandami (Niziną, Pays bas) nazywać się powinny okolice uysć Skaldy i Renu, tudzież na północ rzek tych położone prowincye: Zeelandya, Hollandya, Drenthe, Ober-Yssel, Fryzlandya i Grönigen. Nieprzerwane niziny, bez wzgórków i kamieni, bez lasów i rzrzo-deł, leżą w części poniżey powierzchni morza, i od napływu tegoż, są jedynie zastönione przez kosztowne groble i występujące ławice piasku (Dünen zwane, nie stałe, pò części do 180 stop wysokie) i przez małe wyspy. Niezliczone kanały przerzynają kray po części z bagniska i mułu złożony i otaczają tak zwane Poldery, w których przez wodościeki, młyny i groble grunt błotnisty na żyzne łąki i pola zamieniony; one też są naywygodniejszym, częstokroć jedynym środkiem utrzymania komunikacyi. Wielkie jednakże przestrzenie okryte bagnami; a między temi na szczególną uwagę zasługują: wielkie bagna ciągnące się od uyscia Skaldy do Maas i tam łączące się z tak zwanemi Peel. Większe od tych jeszcze jest bagno Bourtange, ciągnące się z małemi przerwami od Yssel do Ems. W téy nyanizéy leżący okolicy Europy, powietrze prawie zawsze wilgotne, ge-

ste i ciężkie, często panują tu wichry i burze; gorąco i zimno umiarkowańsze niż w Niemczech północnych i z téj przyczyny, klimat szczególniey dla przybylców bardzo niezdrowy; w wyższych okolicach, powietrze jest czystsze i suchsze. A w Luxemburgu, nawet dosyć ostre zwykło panować zimo.

Odnogi. Wybrzeża otoczone wyspami i ławicami piasku, wszędzie są przerzniete wodami morskimi, które daleko w kray zachodzą i tworzą zatoki, powiększające się przy wielkich falach, lub przerwaniu grobli. Nayważniejsze są: Dollart na granicy niemieckiey 2½ □mili rozległości mający, powstał w latach 1277 — 1287. Zuydersee do 60 □mil wielkości, napełniona ławicami piasku i mieliznami; zdaje się, że była dawniey jeziorem, którego brzeg zachodni morze przerwało. Cieśnina Pampus prowadzi do Ey, zatoki Zuydersee, która się łączy z morzem Harlemskiem, jeziorem, mającém 3 □mile rozległości.

Rzeki. Kray wszędzie w kierunku północnym lub północno-zachodnim ku morzu niemieckiemu pochylony; główną rzeką jest Ren, który poniżej Emmerich wpływa do Niderlandów i tu się dzieli na liczne ramiona. Przy pierwszym podziale, południowa większa odnoga Waal płynie przez Nimwegen do Gorkum ku rzece Maas, a przebiegłszy mil 18 przy w-i Hardingveld, dzieli się znowu na Westkil i Merwe, czyli Merwedę, która tworzy wiele małych wysp stanowiących razem Bies Bosz 2 □mile rozległości mający. Westkil późniey Hollands Diep zwana, dzieli się znowu na 2 ramiona; prawe Rivier Flakker, ma przy uściu $\frac{3}{4}$ mili; lewe zaś milę szerokości, tworzy wielkie ławice piaskowe, i przez odnogę uboczną ma związek z Osterskaldą. Merweda dzieli się na południową, starą Maas zwaną i północną, która po swem połączeniu z rzeką Leck zowie się Maas; do niéy wpada Yssel, a po połączeniu się z starą Maas przy uściu do morza ma $\frac{1}{2}$ mili szerokości. Północna mniejsza odnoga zachowuje przy pierwszym podziale Rennu do którego teraz powracamy, pierwotne swoje nazwisko i kierunek północno-zachodni, aż powyżej Arnheim, gdzie następuje powtórny rozdział; tu bowiem oddziela się w kierunku północnym Yssel, kanał przez Druza wykopany i przez starą Yssel wpada do Zuydersee. O sześć mil daléy pod Wyk by Dunestade,

następuje trzeci podział; lewa szersza odnoga Leck oddzieliwszy łączącą się znowu z główną rzeką w kierunku północnym Yssel, przyjmuje pod Rotterdamem Merwedę północną, i jak się powiedziało wyżej pod nazwiskiem Maas wpada do morza; prawa węższa odnoga, płynie pod nazwiskiem krzywego Renu do Leydy przez Utrecht, gdzie z niego wypływa Vecht wpadająca do Zuydersee. Zupełnie zdrobniały, przesnuwa się pomiędzy ławicami piaskowemi do morza i dopiero w roku 1807 uście jego piaskiem zasypane, zostało znowu otwarte za pomocą kanału przy Katwyk. Vecht z Niemiec płynąca wpada do Zuydersee, Hunse w kierunku północnym do jeziora Lauverzer. Pomiedzy licznymi kanałami, najważniejszy wielki północno - hollenderski, który ma 12 mil długości, 24 stóp głębokości i służy dla uniknienia trudnej żeglugi przez Zuydersee z Amsterdamu do Helder idzie on do portu Nieuwediep i ma szerokość i głębokość dostateczną dla wszelkich okrętów.

Produkta. Len, konopie, tabaka, marzana, chmiel, rzepak, rośliny kuchenne, zboże, owce, oset folarski, piękne kwiaty, wyborne bydło, szczególniej wiele rogacizny (ztaąd znaczny wywóz masła i sera za granicę), owce (poprawne), konie, świnie, kozy, ryby (śledzie i t. d.) pszczoły, ptastwo wodne, gęsi, ostrygi, glinka, torf, sól morska.

Mieszkańców 2,748,118, mówiących po holendersku, walońsku, flamandzku i po niemiecku, używających zupełnej wolności wyznań; jednakże w okolicach półn. religia kalwińska, w połud. zaś katolicka jest bardziej upowszechniona; liczba żydów dochodzi 46,000. Nauki rozkrzewiają uniwersytety w Utrecht, Leydzie, Grenidze, gymnazya akademiczne czyli Atenaea w Amsterdamie, Deventer i t. d. równie jak towarzystwa naukowe.

Fabryki dostarczają sukna, płótna (blicharnie w Harlem), papieru, nici, wyrobów bawełnianych i jedwabnych, porcelany, fajansu, fajek do tytoniu, cynoberu, skór, cukru, kamfory, serwaseru, boraxu, oleju, farb; ważne są także rybołówstwo (śledzi, wielorybów, sztokfiszów); budownictwo okrętów i młynów, handel rozciąga się prawie na całą kulę ziemską.

Rząd monarchiczny w męskiej i żeńskiej linii dziedziczny. Królem *Wilhelm* I. Lud reprezentowany przez stany generalne złożone z 2 Izb. Najstarszy syn

Króla, lub mniemany następca na tron nazywa się xięciem Oranii. Wydatki na rok 1832 czyniły 93,935,905 Zł. Siła lądowa składała się, będąc w roku 1831 na stopie wojennéy, z 118,000 woyska, licząc w to 43,000 szutterów czyli milicyi; siła morska z 93 statków i 2,500 dział.

Królestwo prócz W. Xięstwa Luxemburg, należącego do Rzeszy Niemieckiey, dzieli się na 10 prowincy.

1) Hollandya którą woda Het Y, dzieli na północną i południową.

a. W Hollandyi północnéy m. st. Królestwa Amsterdam nad Amstelą i Y, przetrzięte wielą kanałami, obwarowane ze strony lądu, z portem, 203,000 m. Na uwagę zasługują: Zamek króleski, giełda, gmach admiralicyi, z dobrymi warsztatami budowania okrętów i t. d.; 39 gmachów poświęconych publicznemu nabożeństwu czternastu wyznań religijnych, których nabożeństwo odbywa się 8 językami; synagogi, 2 teatru, bank, króleski instytut sztuk i nauk, gymnasium illustre, szkoła marynarki i żeglugi, zbiory przedmiotów sztuki i przyrodzenia, ogród botaniczny. Kilka szpitalów, domów ubogich i sierot, dom podrzutek i t. d. Wiele fabryk, n. p. warzalnia cukru; fabryki cynoboru, kamfory, boraxu, siarki, serwaseru, wyrobów bawełnianych, porcelany, szlifiernia dyamentów; 30 drukarni, budownictwo okrętów, handel rozległy. Miasto Harlem nad morzem tegoż nazwiska i nad rzeką Sparen, 21,700 m., uprawa kwiatów mianowicie hyacyntów, wsławione blicharnie i t. d. Alkmaar rafinerya soli morskiey, składy sérów, handel. Edam handel drzewa i sérów. Zaandam albo Zaandam 11,000 m., 700 młynów wietrznych; warsztat budownictwa okrętów. Sławna z swéy czystości wieś Broek w Waterland. Wyspa Tessel lub Texel z wsią Helder przez Marsdiep, główną przeprawę do Zuydersee oddzielona od stałego lądu, z sławnym portem.

b) W Hollandyi południowéy: Stolica Haag czyli s' Gravenhag, pierwsza rezydencya Króla z licznymi pałacami, kanałami, 56,000 m., biblioteka, muzeum, ludwisarnia dział; fabryka złota i srebra malarskiego, fabr. laku. Delft nad Schie 15,000 m., król. szkoła artyleryi i inżynieryi; fabryki fajansów, obić i sukna. Port znajduje się w pięknym miasteczku Delftshaven. Leyda nad Renem 34,600 m., uniwersytet, biblioteka, dom inwalidów, fabryka sukna. Gouda fabryka fajek do tytoniu. Rotterdam nad Maas 72,300 m., port morski, warsztaty budowy okrętów, giełda, wielki kościół z nagrobkami admirałów *de Witt*, *Jana van Brakel* i *Korsenaer*, fabryki bawełny, korków; haftek, igieł, bleywasu, serwaseru, lakmusu i inne. Dortrecht (Dort) na wyspie tegoż nazwiska nad Merwą 20,000 m., z portem morskim, fabryka płótna, warzalnia soli morskiey, handel drzewa, warszt. okr. Helvoetsluis na wyspie Voorne nad uściem Maas dobry port, zwykła przeprawa do Anglii.

2) Zelandya przez kilka odnóg Skaldy na wiele wysp podzielona: n. p. Walcheren z m. gł. Midelburg 15,000 m.,

port morski, handel; twierdza Vliessingen 8,000 m., port morski, warztały bud. okrętów. Zuyd-Beveland z miastem ter Goes. Schouwen z miastem Zierikzee, port morski. Na stałym lądzie Sluys, port, handel.

3) Utrecht z m. gł. Utrecht, nad Renem, Vecht i rozmaitymi kanałami, 43,000 m., uniwersytet z biblioteką. Metropolia Arcybiskupa Jansenistów i kapituła archikatedralna, fabryki sukna, jedwabów, naparstków, broni; unia 7 zjednoczonych prowincyj w roku 1579; pokóy roku 1713. M. Amersfort nad Ee, uprawa tytoniu.

4) Fryzlandya z miastem gł. Leuwarden albo Liewerden nad r. Ee, z wielą kanałami, 21,000 m. Franeker, Athenem. Harlingen nad rz. Vlie, port, warzalnia soli.

5) Oberyssel z m. Deventer przy uściu Schipbeek do Yssel, 13,700 m., twierdza. Zwoll nad rz. Aa, którą tu czarną wodą nazywają, m. gł. twierdza 1570 m., handel.

6) Gröninga, gdzie utwierdzone miasto Gröningen przy rzekach Hunse i Aa, które się łączą w jéy murach i pod nazwiskiem Reiddieb wpadają do morza, 30,300 m., uniw., handel.

7) Drenthe, gdzie główne miasteczko Assen i 3 osady ubogich, założone przez niderlandskie towarzystwo wspierania ubogich. Frederiksort 1600 m., twierdza Coevorden.

8) Geldrya z m. gł. Arnheim nad Renem i Yssel, 14,500 m. Nimwegen albo Nywegen nad rz. Waal, 17,400 m., twierdza, handel. Pokóy zawarty w r. 1678 i 79. Zütphen przy uściu Berkeli do Yssel. Harderwyk 45,000 m., Athenem.

9) Brabancya. M. gł. Herzogenbusch, albo Im Bosch nad rz. Dommel i Aa, które po złączeniu się, biorą nazwisko Diest; 20,500 m., twierdza, dom poprawy, przedzalnie, fabr. wstążek, warzalnia soli, fabr. piwa. M. warowne Breda, przy uściu Merk do Aa, 13,000 m., szkoła wojskowa. Bergen op Zoom n. rz. Zoom. Tilborg 12,000 mieszk., fabryki sukna.

10) Niderlandzka część Limburga, gdzie m. gł. Mastricht nad uściem Jaar do Maas i nad kanałem prowadzącym do Herzogenbusch, 20,000 m., twierdza, fabr. sukna i broni. Warownie Roermonde czyli Ruremonde nad uściem Roer do Maas. Venlo nad Maas, twierdza.

Dodać należy W. Xięstwo Luxemburg z powodu którego Król Niderlandzki jest członkiem Rzeszy Niemieckiej, zajmuje na seymie Rzeszy 11 miejsce, na zgromadzeniu ma trzy głosy i dostawia kontyngens wojskowy z 2556 ludzi złożony. Głównem miastem jest warowna twierdza Luxemburg (Lützelburg) nad Elzą, ma 10,000 m., Athenem i szkołę normalną. Twierdza ta osadzona przez rzeszę niemiecką. M. Echternach 3,200 m.

Posiadłości Niderlandczyków w innych częściach świata są: w Azji obwód Paliacate; obwód w Karnate; obwód Collam w Malabar; namiestnikostwa Batavia na wyspie Jawa, i Bencoolen na wyspie Sumatra; największa część wysp korzennych, osady na Borneo i Celebes; w Afryce warownia Elmina i inne tudzież kilka faktoryi na brzegach Gwinei. W Ameryce: część Gwiany z kolonią Surinam; Antylle, Curassao, St. Eustaz, Saba i St. Martin. Ogółem 4735 [mil, 6,693,000 m.

Państwo Tureckie.

Położenie, granice, obszerność. Turcyja zamyka w sobie europejskie, azyatyckie i afrykańskie prowincye, leżące od $38^{\circ} 30'$ — $65^{\circ} 4'$ dł. 19° — $48^{\circ} 16'$ szer. i zawierające 46,385 □ mil rozległości, z których przypada na prowincye europejskie 8,500 na azyatyckie 21,085, a na afrykańskie 16,800 mil kwad. Turcyja europejska, na którą się tu wyłącznie ograniczamy, graniczy na północ z Rosyją, Ziemią Siedmiogrodzką i Galicyą, na zachód z Dalmacyą, z morzem adryatykiem i śródziemnem; na południe z państwem greckiem, morzem śródziemnem i jońskim; na wschód z Rosyją, morzem czarnem, cieśniną konstantynopolitańską, morzem Marmora, cieśniną dardaneelską i Archipelagiem.

Grunt i klima. Turcyja europejska i państwo greckie, które tu razem opiszemy, stanowią jeden wielki z wielu części złożony półwysep. Skład gruntu jego, dotychczas nadto mało znany, w ogóle atoli do krajów gorzystych policzony być winien. Główne pasmo gór półwyspu zaczyna się w kierunku północnozachodnim w austr. Dalmacyi, gdzie pod nazwiskiem Alp dynaryjskich, łączy się pod Zenych z Alpami juliackimi, i ztąd nieprzerwanie bez ogólnego nazwiska, wyniosłemi szczytami granitowemi, warstwami wapna pokrytemi naprzód w kierunku wschodnio-południowym, ciągnie się nad brzegami morza adryatyckiego, a następnie w kierunku wschod. półn. wschodnim, aż do przylądku Emineh nad Czarnem morzem. Pojedyncze części nieprzystępnych tych gór, których szczyty po większey części śniegami okryte, bardzo rozmaite mają nazwiska. Alpy dynaryjskie nad wybrzeżem adryatykiem zapełniają całą Dalmacyą i Bośnią, spłaszczają się ku brzegom Sawy; środkowe ich równoległe łańcuchy tworzą pasma gór Kapella, Morlackie i Wellebitskie, a pod nazwaniem Czarnogorza (Montenegro) sięgają aż do jeziora Skodryjskiego (Skutaryjskiego). Środkowa część całego tego łańcucha gór, aż do źródeł Iskeru i Maricy ma także kilkorakie nazwisko. Góry Scardus (Tardagh) i Scomius są najwyższe z całego pasma, między niemi odznacza się szczególniey góra Orbelos do 9,000 stop wysoka. W kierunku północnym występuje wiele odnóg, n. p. Góry Stara Planina zwane, na prawym brzegu Morawy przez Serbią do doliny Du-

nayskiéy przechodzą w kilku mieyscach tę rzekę i stykają się na przeciwległym brzegu z końcami gór karpackich. W kierunku połud. wsch. od gór Scomius rozchodzą się trzy łańcuchy gór wysokich ku morzu egejskiemu. Przechodzący między Wardari i Strymon spłaszczają się w równinach Seres i Salonichi, wznosi się raz jeszcze na półwyspie chalcydyjskim, gdzie się znajdują 3 przylądki, z których największy znany Athos do 3,000 stóp wysokości dochodzący. Między Strymon i Carasu oddziela się od pasma gór Scomius Pangaus albo Castagnaz, i kończy się na przylądku Aspros naprzeciwko wyspy Thaso. Wschodnia odnoga południowa gór Scomius między Carasu i Marycą nazywa się gorami Rodope albo Despoto. Reszta, wschodnia część głównego pasma gór od wyższych rzodeł Marycy aż do czarnego morza zwie się Hämus czyli Bałkan. Góry te niemniej są wysokie, ale bardzo przykre i niedostępne, wpadają pod nazwiskiem Emineh-Dag, a bardziej w kierunku północnym pod nazwiskiem małego Bałkanu stromo do morza Czarnego, i tworzą w kierunku północnym pochyłości gór spuszczone ku Dunajowi, które otaczają tę rzekę stromemi, a nawet skalistemi brzegami, zagrażając najbliższy jej upływ do morza. Pasma to gór 50 mil długości dochodzące, ma tylko 5 głównych przepraw, jedną od Sofia przez Tatar-Basza, dwie z Tyrnowy przez Kazanlik i Salimnia do Adryanopoli i dwie od Szumny przez Karnabad i Aidos wprost do Konstantynopola. W kierunku południowym od Emineh-Dag, ciągnie się samym brzegiem Czarnego morza ku cieśninie konstantynopolitańskiej, pasmo gór Strandszea, za którego południowo-zachodnie przedłużenie uważać można góry Tekiri, które się około morza Marmora ciągną ku trackiemu Chersonowi. Ograniczona temi ostatnimi górami ze strony południowej, od strony północnej Bałkanem, od strony zaś wschodniej i zachodniej pasmami gór Rhodope i Strandszea, rozciąga się obszerna dolina Marycy i żyzne równiny adryanopolskie. Góry Hellenów oddzielają się od gór Skardu na początku Wardari i w kierunku południowym ciągną się przez cały półwysp, przerywanym łańcuchem wysokich wapnistych wyniosłości, gęstymi lasami zarosłych, których odnogi ciągną się w części ku morzu, w części też, zamieniają się w wąskie żyzne pochyłości wybrzeża. Północna wyższa tychże odnoga, nosi nazwisko gór Boras, południowa

od zrzodeł Wojuzzy zowie się górami Messowskiemi czyli Pindu, które w kierunku zachodnim pod nazwiskiem gór Chimera czyli akrokeraunickich kończąc się w przylądku Linguetta sięgają cieśniny Otranto; w kierunku wschodnim zaś pod nazwiskiem gór Lache (między któremi Olimp 6,120 stóp wysoki) ograniczają obfitą równinę Larissa; a w kierunku południowo-wschodnim pod nazwiskiem gór Liwadyi, do których należą Oeta, Parnas, Pelios i Ossa czyli Kissavos przeciągają się aż do skalistego między-morza korynckiego do Morei. W środku Morei leży wyniosła płaszczyna arkadyjska Trippolizy na 2,100 stóp wysoka, która szczególnie w kierunku północno-wschodnim i zachodnim jako strome wybrzeże spuszcza się do morza, w k. połud. wschodnim i południowym ciągnie się kilku odnogami, które jako przylądki Malea czyli S. Angelo, Tenaro czyli Matapan i Akritas czyli Gallo sięgają do morza. Na północnej stronie wyniosłej płaszczyny znajduje się Zaria (Kyllene) 7,270 stóp, na południowej stronie Taygetos 7,452 stóp, na wschodniej stronie dwie Malewos 5,980 i 5,470 stóp wysokie. Pomiedzy licznymi wyspy greckiego Archipelagu, największą jest Kandya (Kreta) ciągnie się w dół od zachodu ku wschodowi, i szczególnie na stromem nieprzystępnym wybrzeżu południowym, wysokimi skałami przerznięta, które przez 8 miesięcy śniegiem są pokryte; w kierunku zachodnim góry białe czyli sfakiotyjskie w środku których Ida teraz Psiloriti 8,000 stóp wysoki; ku wschodowi oddzielne góry Stia. Grupa Cykladów, do których liczą także przeciągłe stykające się prawie ze stałym lądem gorzyste Czarnogorze (Negroponte) dzieli się na Cyklady zachodnie od Santorin przez Keos do attyckiego przylądka Sunium i na Cyklady wschodnie od Stampaiia przez Naxos, Tenos, Andros, aż do Negropontos. Składają się ze skał wapnistych, które łamią się w Paros jako najpiękniejszy marmur, po większej części mają ostre szczyty i bardzo żyzną powłokę ziemi. Posunięte także ku brzegom Azji Sporady są skaliste przy wybrzeżach, gorzyste w środku, lecz przytem po większej części bardzo żyzne. Klimat Turcyi europejskiej jest po większej części piękny i łagodny, tylko dla licznych gór i głęboko zachodzących zatok morskich, bardzo zmienne; w stronie północnej głównego pasma gór jest cokolwiek ostrzejsze i dokuczliwe bywają

tu mrozy; w stronie południowéy częstokroć skwarne panuje gorąco, a w dolinach równie jak na wyspach, klima sprzyja uprawie owoców południowych, mianowicie oliwek, wina, fig i innych t. p.

Wody. Pócz morz i odnóg wymienionych już w ogólnym wstępie do Europy, z licznych, po większém części bardzo głębokich i pewnych zatok, następujące zasługują na szczególną wzmiankę: *Zatoka*, *Arty*, *Arkadyi*, *Koron i Kolochiny* w morzu jońskim; *Nauplii*, *Eginy*, *Negropontu*, *Talanty*, *Zeituni*, *Volo*, *Kassandry*, *Monte Santo*, *Contessa*, *Cavala* i *Paros* w morzu egejskiem; *Borgas* i *Warny* w morzu Czarnem. Naygodniejsze uwagi jeziora gór Hellenów są: *Copais*, *Bojana*, *Cochidri*, *Skodryjskie* i *Ianiny*. Na całym półwyspie nie wynika żadna znaczna rzeka, lecz tylko małe strumyki i rzeczki pobrażne. Dunaj płynie granicą turecko-węgierską od Belgradu do Orsowy; oddziela poniżej Widdynu Wołoszczyznę od Serbii, zwraca się potem granicą Wołoszczyzny i Bułgarii, blisko pochyłości Bałkanu płynąc i licznemi wyspy poprzerynany ku wschodowi; od Sylistryi do Galacza znowu płynie w kierunku północno-wschodnim i na wiele ramion podzielony, a ztąd w prostym wschodnim kierunku stanowiąc granicę turecko-rosyjską pięcią ramionami wpada do czarnego morza, z których atoli tylko *Kilia* i *Sulina* są spławne. Pęd wód jego tak jest bystry, że 10 mil od brzegu na morzu dostrzeżony być może. Przestrzeń, którą przebiega obliczają na 381 mil, a powierzchnią jego koryta na 14,423 □mil. W Turcyi wpadają do niego następujące pomniejszych rzeki. Z lewéj strony: 1) *Szyl* z *Siedmiogrodu*, naprzeciwko *Rachowy*; 2) *Aluta* ze szczytów głównego pasma *Karpat Siedmiogrodzkich*, przerzyna się przez wąwóz *Czerwonéj wieży* na równinę i już spławna wpada do *Dunaju* naprzeciwko *Nikopolis*; 3) *Dumnowica* i *Ardszysz*; 4) *Jałomnica*; 5) *Syret* z lasów gór *karpackich* wraz z *Bystrzycą* w kier. południowym do odnogi płynącej powyżej *Galacza*; 6) *Pрут*. — Z prawéj strony: 1) *Sawa* wynika z *Alp karniolskich*, opuszcza okręg *Alp* powyżej *Zagrabia (Agram)* i staje się spławną; w długiej przestrzeni poczynawszy od uścia *Unny* stanowi granicę między *Słowiańszczyzną* *austriacką*, *Bośnią* i *Serbią* i bagnistemi płynąc okolicami wpada do *Dunaju* po-

między Belgradem i Semlinem; najznaczniejsze łączące się z nią rzeki są: 1) z prawej strony Kulpa, Unna, (po większej części stanowiąca granicę Krawacyi) Werbach, Dryna i Bosna. 2) Morawa powstaje przy Skardzie z wschodniej i zachodniej Morawy i w kierunku północnym łączy się z Dunajem pod Semendryą przerywając ciasny wąwóz pomiędzy górami. 3) Isker przez Sofię, powyżej Nikopolis. Z pomiędzy rzek pobrzeżnych półwyspu wymieniamy tu: 1) Kamczak od Emineh-Dag w pół. kier. od Warny do morza Czarnego; 2) spławną Marycę, ze szczytów Bałkanu przebiegającą żyzne równiny adrianopolskie i w kierunku południowym pomiędzy górami Rhodope i Tekiri wpadającą do morza Egejskiego; 3) Strymon z tegoż samego miejsca płynący przez równinę Seres do jeziora tegoż nazwiska, a z tego spławna do zatoki Contessa; 4) znaczny Wardari wynika ze Skardu przebiega w kierunku południowo-wschodnim obszerną żyzną dolinę i wpada do portu Saloniki; 5) Inży'e Karazu z gór Boras wpada tamże; 6) Salambria płynie z Pindu przebiega żyzną wyniosłą równinę Laryssy i przez ciasną dolinę Tempe wpada do portu Salonichi; 7) Wojuzza z gór Messowskich do morza adryatyckiego; 8) Dryna w północnym kierunku od Durazzo wpada tamże; równie jak 9) Nerenta z gór Wellebickich spadająca.

Produkta. Zboże, proso, kukurudza, wino, (małe i duże rodzeńki), owoce południowe, dynie, melony, oliwa, bawelna, tabaka, mastyx, mak, (wyrabianie opium), szafran, galas, farba czerwona, len, konopie, soda, drzewo, żywica i t. d. Bydło, bawoły, konie, osły, muły, świny, owce, zwierzyzna, drapieżne zwierzęta, ptactwo swojskie i dzikie, jedwabniki, pszczoły, miód z Hymettu, ryby, ostrygi, muszle, muchy hiszpańskie i t. d. Złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, saletra, sól, marmury, ziemia lemniska, (pieczętowana) glina folarska, farby, kamienie szlifierskie, piana morska, alun, siarka, asbest, bolus, wody mineralne i t. d.

Mieszkańców 21,990 000, z tych w Europie 8,200,000, w Azji 10,290,000, a w Egipcie 3,200,000. w Turcyi europejskiej liczą: 2,500,000 Turków czyli Osmanów, 2 miliony Greków, 1,400,000 Sławian, 1,300,000 Wołochów, 460,000 Arnautów, 300,000 Żydów, 80,000 Ormian i tyleż Cyganów, mówiących językiem tureckim,

nowogreckim, sławiańskim, ormiańskim, arnautskim, albańskim, wołoskim i lingua franca Europejczyków; język arabski jest dworskim, kościelnym i uczonym. Religią państwa jest mahometańska, głową jęý Mufti. Ale i wyznania inne są cierpiane, a wyznający je (Rajah) opłacają haracz. Ukształcenie naukowe Turków jest na bardzo niskim stopniu; mają jednakże szkoły i kolegia. Budownictwo, muzyka i ogrodnictwo są także pielęgnowane. Malarstwo, sznicerstwo i rytownictwo są zupełnie nieznane. Pod względem naukowego wykształcenia, naybardziéý się odznaczają Grecy.

Fabryki zostają po więkrszý części w ręku chrześcian i żydów; jako to fabryki sukna, materyi jedwabnych i bawełnianych, kobierców, skór, safianu, korduanu, wyroby złote, srebrne, stalowe, miedziane i inne. Haftowanie, farbierstwo włóczki tureckieý. Bardzo ważnym handlem, zajmują się Grecy, Ormianie, Arnauci i Żydzi. Z reszty europejskich narodów, szczególnieý Anglia, Włochy, Rossya i Francya trudnią się handlem wschodnim.

Rząd. Nieograniczone samowładztwo, dziedziczne w męskieý linii rodziny Osmana. Padyszach, Wielki Sułtan lub Cesarz turecki, którym jest teraz *Mahmud* II., łączy w swéý osobie naywyższą władzę duchowną i świecką. Dwór jego zowie się Wysoką Portą. Naywyższym urzędnikiem państwa i dowodzcą wojennym jest Wielki Wezyr, namiestnikowie prowincyi zowią się Beglerbegowie, Baszowie o 2 lub o 3 buńczukach i Sandziaki; jednakże w niektórych prowincyach Wojewodowie lub Agi zarządzają niepodlegle od tamtych, powierzonymi im obwodami. Dochody państwa 120 mil. Zł. pol. Skarb Miri zwany czyni 41,813,187 piastków (dawnieý 3 Zł. p. gr. 10; podług terażniejszego kursu zaś około 22 gr. p.); Chasine czyli skarb cesarski dostaje dary, dziedzictwa, konfiskacye i t. p. Dług państwa 400 mil. Zł. p. Woysko lądowe 218,000 ludzi; siła morska 8 okr. liniowych, 24 fregat, korwet i brygów, 12 statków bombardyerskich, i 8 mnieyszych statków w porcie Stambulskim.

Części. Podział Turcyi na Rumelią, Macedonią, Serbią, Bulgayrą i t. d. zwykle umieszczany w książkach naszych naukowych i na kartach jeograficznych, Turkom zupełnie niewiadomy. W krajach oddzielnych znają tylko

Ejalety, (prowincye) na Sandziaki (namiestnikostwa), a te znowu na jurisdycyke podzielone

I. Ejalet Rumili obeymuje dawne prowincye: Tracyę (w części) Bulgaryę, Arnaut, tudzież Macedonię i Epir, gdzie a) St. państwa tureckiego i rezydencya Sułtana Stambuł, Istambuł (Konstantynopol, Carograd) przy uściu cieśniny Konstantynopolitańskię (Bosporu) do morza Marmora, na 7 pagorkach z wybornym portem; istotne miasto ma $2\frac{1}{2}$ mili obwodu, i 15 przedmieść, z tych niektóre na północ, inne na zachód téy cieśniny są położone; do pierwszych należą Galata i Pera, gdzie mieszkają Europejczycy i Tofana, gdzie się znajdują arsenały; Fanal czyli Fanai, główne siedlisko Greków, stanowi część miasta. Mieszk. 597,000, między tymi 300,000 Mahometanów, 230,000 Greków, 30,000 Ormian i 30,000 Żydów. Godne zastanowienia są: Seray (rezydencya Sułtana, ma milę obwodu i wielką bramę, zwał Porta, ogrody, salę dywanu, stajnie, zbrojownię, mieszkania dla 6,000 ludzi.) (Eski Seray (stary Seray, $\frac{1}{4}$ mili obwodu, mieszkanie straconych Sułtanów, Xiażat i Xieźniczki pozostałych po zmarłych Sułtanach). Pałac Siedmiu Wież (Cytadella, więzienia Stann, Skarbiec) 485 Dszamiów i Meczetów, między którymi najsławniejszy i naydawniejszy kościół niegdyś S. Zofii) i przeszło 5,000 meszcedów; 23 kościoły greckie i Patryarcha; 3 kościoły ormiańskie i Arcybiskup, 9 kościołów katolickich, 6 klasztorów i Biskup; kilka bożnic; 40 Khanów i Karawanserajów; 130 łazien publicznych, Bazarów, (wielkich gmachów kupieckich z dwoma rzędami sklepów, z których pewna liczba przeznaczona dla oddzielnych rodzajów towaru, n. p. sukna, matery jedwabnych, kleynotów i t. d.). Almeydan (dawnię Hyppodromus) nayrozleglejszy plac z obeliskiem egiptskim; Odá (koszary etc.). 518 wyższych instytutów nauczania; 1,285 szkół dla dzieci, akademii, szkoła matematyczna i marynarki; 13 publicznych bibliotek, zawierających po większą część rękopisma; greckie gimnazjum; ludwisarnia dział, fabryki broni, wyrobów bawełnianych, jedwabnych, saffianu i t. d. znaczny handel lądowy i morski, którym z pomiędzy mieszkańców trudnią się: Grecy, Ormianie i Żydzi, a prócz tego Włosi, Francuzi, Rossyanie, Anglicy i t. d. Miasto Edrene, (Adryanopol) nad nysciem Tundży i Arty do Marycy 100,000 m., Seray, Bazary, fabr. jedwabiu, skór, farbiernie włóczki tureckiej, handel olejkiem różanym.

b) 22 Sandziaków, z których każdym zawiaduje Basza o 2 buńczukach.

1) Wiza z m. gł. t. n. obfitującym w winnice i ogrody; miasteczko Inzygis.

2) Kirkkilissa (Kirk Ekklesie) z m. gł. t. n., winnica.

3) Sylistrya czyli Dristra z m. gł. t. n. przy uściu Drystry do Dunaju, który tu ma $\frac{3}{4}$ mili szerokości, 20,000 m., Warna przy uściu Warny do Cz. morza, 16,000 m., port, handel. Braiża czyli Ibraiż przy uściu Szyretu do Dunaju 30,000 m., Cytad., hand. Szumna, Szumla, w górach Bałkanu, 36 000 m., twierdza. Babatagi nad Namsiną 10,000 m., stolica Bazy Sylistryi.

4) Nicopoli z m. t. n. nad Dunajem naprzeciwko nyscia Aluty 20,000 m., stolica A. Bisk. gr. Szystowa niedaleko Dunaju 21,000 m., handel. Ruszczuk nad Dunajem 30 000 m., Cytadella, fabryki. Dziurdziewo (Jerkieki) nad Dunajem, handel.

5) Wiłdyn m. t. n. nad Dunajem 25,000 m., tw., stolica Sandziakbega i Arc. bisk. greck.

6) Czrymen. M. t. nazw. Zamek.

7) Sofia (w bułgarskim języku Tryadyca), gdzie miasto t. n. jest m. gł. Rumelii, nad Iskerem, 46,000 m., stolica Beglerbega i Arcybiskupa greck., cytodella. Filibe. (Philippopolis nad spławną tu Marycą, 50,000 m., wiele łańien, meczetów i karawanserałów, stolica arcybiskupa greck., wyroby wełniane, handel. Eskisagra 20,000 m. Kazanlik 10,000 m. Tatarbazar nad Marycą 10,000 m., ciepłe kąpiele, handel, uprawa ryżu.

8) Saloniki (Tessalonika) z warownem m. gł. t. n. przy zatoce również nazwaney mieszczący 3,00 okrętów 70,000 m., między którymi 12,000 Greków, i tyleż Żydów, stolica Arc. bisk. grec., szkoła żydowska, mająca przeszło 200 nauczycielów i do 1000 uczniów; fabr. bawełny, sukna, ko-bienców, saffianu W bliskości Ajozoros (Monte Santo. Athos) z 20 klasztorami, 500 kaplic, 400 pustelnikami i 6 000 zakonników, prawie z wszystkich narodów europejskich.

9) Kostendil (Giustendil) z m. t. n., kopalnie złota i srebra, kąpiele siarczane.

10) Uskub (Skopia) z m. t. n., 10,000 m.

11) Tirhala z m. t. n. M. Jeniszer (Larissa) nad Salambryą (Peneus) 25,000 m., stol. gr. Arcybisk., farbiernie włóczki tureckiey, fabr. saffianu, hand., winnice. Ambelakia (Amphilochia) przy pochyłości Ossy przy wejściu do wąwozów Tempe i nad Salambryą 6,000 m., po większey części Greków, farbiernie włóczki tureckiey. Czataldca (Pharsala) 5,000 m., farbiernie włóczki tureckiey, stol. Arc. bisk. gr.

12) Janina albo Joanina z m. t. n. nad jeziorem, 30,000 m., handel. Preweza 8,000 m., warownia. port. Vathi warszt. bud. okr., handel. Wunidsze (Vonizza) stolica A. Bisk. greck., cytodella, port.

13) Delonia z m. warownem t. n., 12,000 m.

14) Awlona (Vallona) z m. t. n. nad zatoką tegoż nazwiska, przed której uściem leży wyspa Sassena, rybołostwo. Miasto Ergir-Kastri (Argyrokastri) na kilku wzgórkach 4,000 m. Berat nad Cherwestą 11,500 m., stol. Arc. bisk. grec.

15) Ilbessan z zamkiem t. n. i m. Duracz (Durazzo) nad morzem, port, zamek warowny.

16) Iskendrie (Skutari) z m. t. n. przy jeziorze Bojana, 15,000 m., twierdza, stolica Baszy i bisk. katolickiego, handel. Czetyn (Cettigne), gł. miejsce w Caratag czyli Monte Negro (Czarnogorzu), zamieszkałem przez bitnych i niepodległych Czarnogórców. Olgun (Dolcigno) port morski, cytodella, stol. bisk. katol., handel, rozboje morskie.

17) Ochri (Ochrida) z m. t. n., kopalnie srebra i siarki.

18) Perserin (Prissendi) z m. t. n.

19) Welchedryn (Uzyterno) z m. t. n. Kossowa, kopalnie srebra.

20) Dukagin z m. t. n. Lesz, Alessio, albo Eskenderassi. Pomnik walecznego księcia Jerzego Kastrjota, Skanderbegiem zwanego.

21) Aladszahissar z m. t. n. nad Morawą.

22) Semendra (Semendrya) z m. t. n. przy uściu Morawy do Dunaju. Miasta Belgrad czyli Białogrod grecki nad uściem Sawy do Dunaju, twierdza 30,000 m. punkt środkowy handlu pomiędzy Turcją a Węgrami. Pasarowdza (Passarowitz) niedaleko Dunaju. Karagiowcza. (Kragojewacz) stolica Rady serbskiej. Podług najnowszych układów Serbia jest księstwem dziedzicznym rodziny księcia Miłosza, opłaca haracz i stoi pod opieką Rosyi. Turcy mają prawo osadzać załogami twierdze kraju, lecz niewolno im osiadać na zamieszkanie; niemają także wpływu na wewnętrzny niepodległy zarząd. Serbia ma wierzytelnego Ajenta przy Dywanie i w czasie wojny dostarcza 12,000 wojska jako kontyngens.

Podług dawniejszego podziału, sandziaki 1, 2, 6 stanowiły Tracię (Romania) 3, 4, 5, i 7 Bułgarię; 8, 10 Macedonię; 11 Tessalię, 20, 21, 22 Serbię, 12 18 i 20 Albanię, 12 Epir, Akarnanię, Etolię; 13 Thesprocię.

II. Ejalet Bosna obeymuje Bośnią do której zwykle także liczą Herzegowinę, turecką Dalmacyę i Kroacyę i zawiera 6 sandziaków.

1) Trawnik z m. gł. Bosnaj-Seraj (Serajewo) 65,000 m. 100 meczetów, zamek, kopalnie żelaza, fabryki broni, szabel, handel. M. Trawnik 8000 m. stolica Beglerbega. Taszlidza (Plewle). Rahovicza Twierdza. Berbir albo Gradiska nad Sawą i Wihacz czyli Bihacz nad Unną.

2) Izwornik Zwornik z m. t. n. nad Dryną 14,000 m. wysoki zamek.

3) Hersek (dawniej Herzegowina) z warownem m. gł. Trebin (Trebigne) 10,000 m. Miasto Mostar nad Narentą fabr. szabel.

4) Srebernik z m. gł. tegoż nazwiska.

5) Banjaluka z. m. gł. t. n. 15,000 m.

6) Nowy Bazar (Jenibazar) z m. gł. t. n. 8,000 m.

III. Ejalet Dzesair czyli namiestnikostwo Kapudana Baszy obeymuje wyspy tureckie egejskiego morza z wyjątkiem Krety, i niektóre pobraża obudwóch części ziemi przyległych. Należące do Europy części tego Ejaletu zawierają z 6 dawniejszych Sandziaków już tylko 2, to jest

1) Galliboli, południowe pobraże Tracji, m. gł. Galliboli, (Gallipoli) przy cieśninie dardanelskiej 17 000 m. stolica sandziaka i bisk. greck port. handel. M. Seres albo Syrus w pięknej dolinie, 25,000 m. uprawa bawełny. Kesrie Castorea nad jeziorem 16,000 m. handel wina. Zamki (Yamki) czyli Dardanella nad Helespontem w tureckim języku Kildbari i Boghas-Hezarleri, reszta leży w Azji.

2) Lesbos albo Midilii z wyspami Tazo (Taskos) Samodraki (Semadrek Samotrace) Imbro (Imbrus) Lemnos (Limizje Stalimene) zkąd sprowadzają używaną do lekarstw ziemię pieczętowaną (Terra sigillata) Skiato, Skopelo, Palagnisi; wyspy Lesbos, Muskonisi i Tenedos bardziej zbliżone do Azji. Z innych 6 Sandziaków Kapudana Baszy patrz niżej pod Turcją Azyatycką Nr. 2, 8.

IV. Ejalet Kandya oddany przez Portę Baszy Egiptu z wyspą Kandya, albo Kiridi Kretą, zbiory gummy, dragantu, zboża, owoców południowych, miodu, oliwy i t. d. 188½ m. □ 270,000 m. w połowie Greków w połowie Turków z trzema Sandziakami, Kandia, Retimo i Kanea z miastem Kanea (niegdyś Kydonia) 12,000 m. stolica Arcybiskupa greck. port, handel. Kandia 15,050 m. stolica Beglerbega i Arc. B. greck. Retimo cyt. port.

Tu także doliczyć należy Kraje pośrednie mające własnych gospodarów czyli wojewodów zawisłych od sułtana, wyznających religię grecką, podług dawnego zwyczaju wybieranych z pomiędzy bojarów przez Dywany i potwierdzanych przez Portę, mającą prawo lenności i pobierającą roczny haracz.

1) Multany po turecku Bogdaw 803½ □ mil 380,000 m. Multańczyków, Lydów, Cyganów, Ormian i Greków. M. st. Jassy nad Bachinią rezydencya hospodara, stolica greckiego Arcybiskupa 27,000 m. M. handlowe Galacz przy nysciu Prutu do Dunaju, na którym aż dotąd okręty od 300 beczek wygodnie płynąć mogą.

2) Wołoszczyzna po turecku Eflak 1297 □ mil 950,000 m. powiększej części Wołochów, Cyganów, Żydów, Ormian. M. stoż. Bukarest nad Dumbowicą 60,000 m., 63 kościołów i kaplic, 20 klasztorów, Rezydencya hospodara i Metropolity greckiego. Lyceum, tow. naukowe. Rymnik nad Alutą.

Turcya azyatycka.

Położenie, granice wielkość. Turcya azyatycka rozciąga się od 29° 55' do 42° 10' półn. szer. i od 43° 50' do 65° 54' wsch. dł. Graniczy na północ z morzem Czarnem, na północ i wschód z Rosyją, na wschód z Iranem na południe i wschód z odnogą perską, na południe z Arabią na zachód z morzem śródziemnem na północ i zachód z morzem Marmora i obeymuie 21,085 □ mil, z których na wyspy 518 □ mil liczą.

Grunt i Klima. Rozległe krainy Azyi Turkom podległe, o których my nie mamy dokładnych wiadomości, przedstawiają pod względem ziemi naywiększe sprzeczności. Rozpocznijmy uwagi nasze od granic północno-wschodnich, czyli Armenii, spozierając z tych naywnioślejszych szczytów, jako z punktu naywyższego całości, na krainy niżej leżące, nieścieśniając zbytecznie widoku naszego podług granic politycznych. Płaszczyny gorzyste właściwey Armenii 6,000 do 7,000 stóp wysokie zawierają źródła Eufratu, Tygru i Araszu, przerzynane są choć mniej znacznemi, lecz przez rok cały śniegiem pokrytemi pasmami gor, a jako stepy zimne, z drzew obnażone, lecz obfitujące w trawy, bardzo sprzyiają chodowaniu bydła. Ze wszystkich stron, gorzysta ta wyspa,

któreý posiadanie teraz Rossya i Turcya pomiędzy siebie podzieliły, otoczona pasmami gór wysokich, których pochyłość ku północy i południowi bardzo stroma, mniej spadzista na wschód i na zachód. Naywynioślejszy jest brzeg północno-wschodni, gdzie Ararat 16,200 stop wysoki, a od którego w kierunku północnym i północno-zachodnim, kray wysoki przez gorzystą Georgią i Imireti zniża się do głębokich równin rzek Kur i Rioni, do których prowadzą ważne przeyscia Achalcyk i Kars. W kierunku południowo-wschodnim między jeziorami słonymi Wan i Urumia, kray gorzysty zniża się w krainie wyniosłej Averbidszan do około 4500 stop wysokości i ciągnie się w wyniosłych płaszczynach Iranu, do których prowadzi przeyscie Bajazid z Armenii przez Tauris.

Południowy brzeg Armenii stanowi pasmo gór dzikich Karduchan w kierunku bardziej południowym Taurus, które przerwane rzeką Tigris pod rozmaitemi nazwiskami szczegolnemi (Kara-Dagh) ciągnie się aż do Mezopotamii i w ogóle stromo wpada do krain płaskich. Nayważniejszem z tej strony jest przeyscie Bidlis, na zachód jeziora Wan. W kierunku zachodnim, wyniosłości Armenii rozciągają się w wyniosłych równinach Małej Azji w kierunku zachodnim i północnym, które od 3, do 500 stóp wznoszą się nad morze, i rozmaitych gór pasmami są przerzynane, a podług rozmaitej swojej wysokości, stanowią pokryte trawą, lecz z drzew ogolocene pastwiska, wnet też rozległe pustynie ze słonymi jeziorami, wnet też żyzne i urodzajne niwy. Brzeg południowy wyższy stanowią ogromne, powiększēy części śniegiem okryte góry Tauru, z nich Ardszysz (Argeos) w Karamanie przeszło 10,000 stóp wysoki; a te w kierunku wschodnim łączą się z głównymi gorami Armenii, i ciągną się przez cały połwysep po nad morzem Szródziemnem, którego sięgają mocno lasami zarosłe i stromo spadając ku niemu; w kierunku zachodnim zaś dochodząc morza egejskiego przylądkami. Mniej wyniosły brzeg północny wyniosłych płaszczyn Małej Azji, stanowi ciągnący się także od gór Armenii Antitaurus albo Hassan-Dag, który przez pasma gór poprzecznych, łączy się kilkakrotnie z gorami Tauru, i tu raz jeszcze w północno-zachodnim rogu połwyspu wznosi się Olymp nad krainy śnieżne, Ida, według podobieństwa do prawdy 5000 stóp nad powierzchnią morza. Antitaurus spada także bardzo przerywany i nieprzystępny, gęstymi lasami

iglastymi zarosły, ku morzu Czarnemu, zostawiając nad niem bardzo wąskie tylko wybrzeże. Po określeniu tej wyniosłości, północnej połowy Turcyi azyatyckiej zwrócimy się do połowy południowej, a naprzód do wyniosłości Soristan czyli gorzystej Syryi, która w kierunku od południa ku północy rozciąga się wąsko od półwyspu skalistego aż do pochyłości nad Eufratem, będąc ograniczona na wschód od puszczy syryjsko arabskiej, na zachód od morza śródziemnego, a której góry po większej części z mass wapiennych złożone, dla nadzwyczajnych szczelin zasługują na szczególniejszą uwagę. Głębokie koryta płynącego ku południowi Szeriat el Kebir (Jordanu) tudzież płynącego ku południowi Aazy (Orontu) dzielą całą tę przestrzeń na trzy równo ległe długie części; na wschód tych dolin obszerne płaszczyny stepów, piasków i skał wyniosłe na 2000 stóp, pochylające się z wolna ku puszczy Syryjskiej, na zachód, równo ległe nagie góry, stromo do nich przytykające i tylko w kierunku północnym przez jedyną tylko dolinę poprzeczną Aazy przerzniete; potrzebie nakoniec wąskie wybrzeże nadmorskie, które z powodu swoich portów, już w nayodleglejszej starożytności, zyskało sławę historyczną. Naywynioslejsze góry znajdują się pomiędzy źródłami wspomnianych dwóch rzek na zachód Libanon 9—10,000 stóp wysoki między Tyrem i Tripoli do morza sięgający; na wschód długich równin podłużnych równoległy z nim Libanon (Coele Syria) otaczający piękne doliny Damaszku; na południe gór tych leży właściwa Palestyna, której wysokość w ogóle nie przechodzi 3000 st. na północ Libanu leży Syrya w ścisłym znaczeniu, w której znajdują się jeszcze wyniosłości 6 do 7,000 stóp dochodzące. Na wschód wysokich tych krain pobrzeżnych, rozciąga się nieożywiona arabsko syryjska pustynia aż do Fratu, który przerznawszy z Tygrem pasmo wysokiego Tauru, przebiega wraz z nim równiny Mezopotamii, której północna połowa Al Dzesyra poczęści jest gorzysta, poczęści też ogołocona, z drzew, lecz dosyć żyzną płaszczyną; w południowej zaś połowie Irak Arabi zwana, z powodu tłustości ziemi, niepoliczonych kanałów i wylewów, przypomina poldery Hollandyi. Klima tych krajów tureckich, jest bardzo rozmaite. Podczas gdy w wysokiej Armenii równiny jeszcze w Maju są pokryte śniegiem, który w zimie przy gwałtownych mrozach, częstokroć leży przeszło na łokieć wysokości,

a wyniosłe płaszczyny małej Azji, równie jak pochyłości gór, mają umiarkowaną i przyjemną temperaturę, wybrzeża Syrii są skwarne, a w nizinach Tybru i Fratu, upał dochodzi częstokroć do nieznosney wysokości 40° R. Po pustyniach Samum roznosi zjadliwe swoje wyziewy, a w miastach nadmorskich sprawiają częstokroć dżuma i cholera morbus wielkie spustoszenia.

Zatoki. Na wybrzeżach Małej Azji zasługują na uwagę: zatoki Vonn i Samsum w morzu Czarnem; Sondarlik i Smyrneńska w morzu egejskiem, Makri Satalia i Skanderum na wybrzeżu południowem.

Wody. Procz licznych jezior stepowych na równinach wyniosłych, są nayważniejsze jeziora: Wan czyli Ardszysz w wielkich gorach Armenii, słone, stromemi skałami otoczone jezioro 5 mil długie, 2 mili szerokie, brzegi jego tak są ząbkowane, iż obwód 45 mil dochodzi. Bar lud (to jest morze Lota, zniszczenie Sodomy i Gomory, zwane także morzem martwem, Jeziołem asfaltowem w pustey słoney dolinie na południowej stronie Ghoru, czyli Niziny Jordanu; od północy ku południowi 12 mil długie, od wschodu ku zachodowi w środku 3 mile szerokie, którego słona woda nieużyteczna do picia, wyrzuca żywicę ziemną. Dalej ku północy w Ghorze, leży jezioro Tabaria (Tiberias) Gennezareth, albo morze galilejskie w piękney gorzystey krainie, 2 mili długie $\frac{3}{4}$ mili szerokie, przez które środkiem płynie Jordan. Główne rzeki tureckiey Azji są następujące: Do morza Czarnego uchodzą. 1) Kisil İrmak (Halys) wynika w Małej Azji w kierunku północno wschodnim od Siwas; południowo wschodnim od Tokat, płynie naprzód ku zachodowi potem ku północy i w kierunku północno wschodnim i po wielu zakrętach uchodzi przy zachodnim końcu zatoki Samsum; 2) Sakaria albo Sangar wypływa z jeziora pomiędzy górami Anatolii i uchodzi w kierunku północno zachodnim. Do morza egejskiego: Sarabat wypływa na Murat Dagu, na zachód od Kutahia, i uchodzi poniżej Magnezyi w północnym kierunku od Smyrny. 3) Bujuk Mindar, Meander płynie z południowej pochyłości tychże gór i uchodzi w południowym kierunku od Aydynu. Pomiędzy rzekami pobraża południowego Małej Azji są nayznaczniejsze Duden uchodzący do zatoki Satalia, Karasu (Cydnu-) pod Tarsem, Sihan do zatoki Skanderum. Z dwóch głównych

rzek Syrii, jedynie tylko ku północy płynąca Aazi (Orontes) wchodzi do morza na północ od Antakia przerywając góry w kierunku zachodnim. Druga ku południowi płynąca Szeriat el Kebir należy do najgodniejszych uwagi rzek na ziemi, bo chociaż ciągle płynie równolegle z morzem, przecież do niego niedochodzi, i niema, ani pochyłości ani cieśnin międzyskalnych, ani też kwitnących wybrzeżów. Podziemne źródła tej rzeki zbierają się u stóp śnieżnej góry Hermon na południowej pochyłości Antilibanu w bagnistym jeziorze Ei Nule, z którego rzeka ciągle w kierunku południowym przebiega przez niziny Ghoru jezioro Tabaria, a potem wpada do Bar Lud czyli martwego morza. Najgłębsze rzeki Turcyi Azyatyckiej Frat i Tigris, czyli Szat el Bagdad wpadają do odnogi perskiej. Frat wynika w gorzystej Armenii i powstaje z dwóch ramion Fratu zachodniego czyli Karasu którego źródła znajdują się niedaleko Erzerum przy Ala Dagħ i Fratu wschodniego czyli Moradzu powstającego ze szczytów śnieżnych Bingelu, który wody obudwóch rozdziela. Obadwa strumienie płyną ku zachodowi, łączą się pod Kabanem, i powstająca z nich rzeka płynie naprzód w kierunku zachodnio południowym, przerywa w wielu wąwozach i kataraktach pasmo gór Tauru ku południowi, pod El Bir spływa ku pochyłościom zamieniającym się wkrótce na równiny od zachodu do puszczy przytykające, i ztąd w kierunku południowo wschodnim wielu zakrętami dąży ku połączeniu się swemu z Tygrem pod Korneh. Z prawej strony, żadna do niej rzeka nie wpada, z lewej zaś łączy się z nią, Khabur, płynący z Mezopotamii. Szat el Bagdad czyli Tygrys, powstaje z wielu strumieni z gór spadających w kierunku północno zachodn. od miasta Diarbekir; przerywa także w wielu miejscach góry Karduchan i Kara Dagħ, dopiero pod Mozul w środku swego biegu staje się splawną, od Bagdadu, aż dokąd płynie pomiędzy ustępami Zagrosza kilkakrotnie jest z Fratem połączony przez kanały i nakoniec wpływa do niego przy Korneh, odkąd obiedwie rzeki pod nazwaniem Szat el Arab dążą do mety. W środku swego biegu Tygrys z lewej strony znaczne przybiera rzeki, N. p. Zab, Odorneh, Diale i Gyndes, w nizinach którymi płyną leżą przeyscia prowadzące do wąwozów Iranu. Od Korneh 30 mil od morza, dokąd największe dochodzą okręty, Szet el Arab płynie przez Bassorę

pomiędzy labiryntem kanałów i wód stojących do uyscia swego do odnogi perskiej.

Produkta. Konie, wielbłądy, osły, muły, owce, kozy angoryjskie, bawoły, i bydło (rzadkie jednak) jeź-zwierze, ichneumony, kuny, tchorze, niedźwiedzie, borsuki, psy, wilki, czakale, lisy, hyeny, lwy, lamparty, koty cypryjskie i angoryjskie, antelopy, gazelle, kozy dzikie, sępy, gołębie pocztowe (t. i. noszące listy do przeznaczonego miejsca) strusie, pawie, bażanty, kury perłowe, przepiorki, czaple srebrzyste, chameleony, węże, muszle perłowe, ślimaki purpurowe, pszczoły, jedwabniki, szarańcze, mrowki; pszenica, kukurudza, ryż, cytryny, pomarańcze, figi, jabłka granatowe, aprikozy, migdały, śliwki, wiśnie, orzechy, daktyle, palmy kokosowe, warzywo, drzewa oliwkowe, zezam, mak, kapary, mirra, wino, tabaka, szafran, indygo, drzewa iglaste (cedry) i liściaste, aloes, tulipany, hyacenty, lilie; złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, drogie kamienie, piana morska, sól, ałun, saletra, sól amoniacka, smoła ziemna, nafta.

Mieszkańców. 10,290,000 Turków czyli Osmanów, Greków, Ormian, Łazów, Georgianów, Arabów, Żydów, Turkomanów, Kurdów, Nozairów, Druzów, Maronitów, Cyganów, mówiących językiem tureckim, arabskim, greckim, ormiańskim, perskim i kurdskim. Religiją panującą jest mahometañska. Obok tey, chrześcijańska i mazaiczna są cierpiane. Przemysł bardziey tu kwitnie, niż w Turcyi europeyskiej; ważne są fabryki jedwabiu, bawełny, saffianu i kruszców, równie jak farbiernie włóczki tureckiey. Bardzo znacznym handlem morskim, zajmują się skrzętni i powiększey części bardzo majątni Ormianie.

Części. Turcya azyatycka zawiera krainy Małey Azyi z wyspami Cyprem i t. d. części Georgii i Armenii, Mezopotamią Al Dzesirah z krainą Kurdów i część Iraku Soristan czyli Syryą. Dawnieysze te nazwiska, są także nieznane w Turcyi, która azyatyckie swoje posiadłości dzieli na 21 ejaletów.

1) Anatoli, (Natolia Levante, wschód) zachodnia część półwyspu małey Azyi z 17 Sandziakami. W głębi tego kraju panuje Kara Osman zwykle xięciem dolin zwany, niepodległe od Porty. M. st. Kiutahya albo Kutaje 50,000 m. stolica Baszy, ciepłe kapiela. Miasta Brusa albo Bursa u stóp Kerszych Lagi (Olympu) 46,000 m. 365 meczetów, stolica ormiańskiego i greckiego Arcybiskupa, fabryki jedwabiu, muslinu i

inne tym podobne, handel przez Mundania (20.000 m.) nad Czarnem Morzem, ciepłe kąpiele, kopalnie piany morskiej Angora albo Anguri 20.000 m. zamek, fabr. szalów, kozy angoryjskie. Bergamen (Bergamus) niegdyś fabryka paraganu. Synub, Synope nad Czarnem morzem, 10.000 m. 2 porty handel morski, budownictwo okrętów; Karahissar nad Akarsurem 60.000 m. uprawa maku, fabr. Opium Guzelhissar 30.000 m. Aiwali, Kidonia (Heraclea) przed zburzeniem w roku 1821, 13000 m. stolica metrop. greck. Bartan nad Bartannzu 11.000 m. Jsmid (Nikomedia) przy zatoce morza Marmora. Eskindar, Skutary, Skodrya, przy kanale Konstantynopola, za którego przedmieście jest uważane 33.000 m. Jsmir czyli Smyrna, przy uściu rz. Meles do zatoki morskiej 120.000 m., greck. Gymn., port, fabryki kobierców i inne, największe miasto handlowe na wschodzie. Kudahasi (Scalanova) przy zatoce t. n. 20.000 m., port, handel, cytradella. Czesme cyt., port. zniszczenie ogniem floty tureckiej, r. 1770. Azyatyckie zamki dardanelskie. W bliskości ku południowi, okolice dawnej Troi. Wyspy Marmara, Kutali i t. d. na morzu Marmara, równie jak w morzu egejskiem Bogdza, Tenedos klucz do cieśniny Dardanelskiej. Sussam Adassi (Samos) Batmos (Patmos) Midillii (Mitylene niegdyś Lesbos, z m. Midillii 10.000 m.) Muskonisi, Saki, (Skio wyspa Mastykowa, dawniej Chios z m. t. n. 25.000 m., fabr. jedw. w roku 1822 prawie zupełnie przez Turków zniszczone) Jpsara, (Psara zniszczona przez Turków i Greków w roku 1824) Rhodos i t. d.

2) Iczyl dawna Cylicya, obeymuje 5 Sandziaków, które atoli bardziey ulegają Naczelnikom Turkmanów niżeli Porcie, z miastami Sis Adana 30.000 m. Tarsus nad rz. t. n. 30.000 m. Jczyt, Alaja.

3) Karaman z 7 Sandziakami i Miastami Konia 30.000 m. zamek, stolica Baszy i metropolity greckiego, handel, Begszer Akszer 48.000 m. Akserai. Nikde. Kirkszeer, Kaisarie u stóp Ardszyszu na 10.000 stóp wyniosłego. W Ejalecie tym znajduje się państwo turkomańskie Czapanu Oglu, który może wystawić 40.000 wojska, ale jednakże uznaje najwyższą władzę Porty.

4) Merasz z 5 Sandziakami i m. Merasz, Kars, Aintab, 20.000 m. Simasat. Malatya.

5) Siwas z 7 Sandziakami i Mst. Siwas, Zamek stol. Baszy. Uskat 16.000 m. st. Czapanu Oglu. Tokat nad Jeszyl Irmakiem 100.000 m., fabryki, płótna, jedwabiu, bawełny, kobierców, saffianu, wyrobów miedzianych. Amazyja nad Jeszyl Irmakiem, 19.000 m. winnice. Tszurum, Dżanik Diwrigi, Arabgir, Wessir Pasza 10.000 m.

6) Trabezun z m. Trabezun (Trebisonda, Tarabozan, niegdyś Trapezus) nad morzem Czarnem 15.000 m. stolica Bisk. greck. przystań dla okrętów, farbiernie, wyroby miedziane, budowa okrętów, handel. Keresun, Cherazonte dawniej Cerasus) nad morzem Czarnem 25.000 m. Ztąd sprowadzono do Włoch naypierwsze wiśnie. Jrysz (Ryze) w krainie Żazów, 12.000 m.

7) Czaldyr. Część Armenii z turecką Georgią albo prowincją Semo-Kartli z miastami Ardanudzi i Batum.

8) Kars. Część Armenii z 6 Sandziakami i m. Kars nad rzeką tegoż nazw.

9) Erzerum, Arzerum. Arze. Część wielkiej Armenii, z 12 Sandziakami i gł. miastem t. n. między źródłami Eufratu, 7,000 stóp nad pow. morza, 80,000 m. stolica Baszy, Arcybisk. ormiańskiego i biskupa greck. wyroby miedzi, handel.

10) Wan część Armenii i Kurdystanu z 20 Sandziakami i m. gł. Wan, nad jeziorem t. n. 17500 m. stol. Baszy. Kurdystan jest kraina Kurdów, szczepu perskiego, osławionego rozbojami; Persyi i Turcyi podległego; ostatnich jest do Milliona. Niepłacą podatków i jedynie tylko do służby wojennej są obowiązani. Plenieniem Kurdów, są także, prawie zupełnie niepodlegli Yezydowie (Assidi) w górach Sindszar w Mezopotamii.

11) Szechrzur (Szerezur) część Knrdystanu z 30 Sandziakami i m. gł. t. n. pod skałą w której domy są wyciosane.

12) Dyarbekr, część Mezopotamii z 17 Sandziakami i m. gł. Kara Amid czyli Dyarbekr nad Tygrysem 38,000 m. stolica Baszy, Metropolity Nestoryanów i Patriarchy Jakobitów. Fabr. Korduanu, Saffianu, płótna i bawełny, hand.

13) Rakka. Zachodnia część Mezopotamii i część Syryi z 8 Sandziakami i m. gł. Rakka nad Fratem. Orfa czyli Noha 35,000 m. fabr. bawełny i saff.

14) Mossul, części Mezopotamii i Assyryi z 3 Sandziakami i miastem warownem Mossul, Musel, albo Mosul nad Tygrem, 35,000 m. stolica Baszy i Patriarchy nestoryańskiego, fabryki, płótna, bawełny, muslinu, kobierców i inne; garbarnie, szlifiernie kamieni, handel.

15) Bagdad część Mezopotamii, naybardziej ku południowi położona, później Irak Arabi nazwana. z 22 Sandziakami i mst. st. Bagdad nad Tygrem 95 000 m. cyt. stol. Baszy, fabr. jedwabiu i bawełny, handel. Miasto Mardin 12,000 m. zamek Hille 7000 m.; 6 mil ztąd zwaliska Babilonu.

16) Basra, część Irak Arabi czyli dawney Chaldei z 10 Sandziakami i m. gł. Basra czyli Basora nad rzeką Szat el Arab 40,000 m. główny skład wszelkich towarów, idących z Indyi i Persyi do Konstantynopola i odwrotnie.

17) Damaszk naybardziej w kierunku wschodnio południowym położona część Syryi z 6 Sandziakami i m. St. Damas (Damaszek) 150,000 m. stolica Baszy i greckiego Patriarchy; fabryki szabel, bawełny, jedw. mydła. Tu zgromadza się karawanna do Mekki idąca, częstokroć z 40,000 ludzi złożona. Hama nad Orontem 100,000 m. handel. W puszczy piękne zwaliska Palmyry, czyli Tadmor. Hemo 25 000 m. Nablus. — W należącej do tego Ejaletu, Ziemi Świętej czyli Palestynie, miasto stołeczne Jerozolima, czyli Soliman (u Arabów el Kods) na 4 pagórkach, z warownią. Zamek, Dawida zwaną 40,000 m. między tymi 8000 żydów, 7000 Chreścian, Meczet, ormiańskie i (20) greckie kościoły, klasztory, ormiański, w którym grob Chrystusa i katolicki, stolica Patriarchy i greckiego Arcybiskupa. Miasto to zdobył Tytus 2 Września 70 r. Arabowie, 637, krzyżowcy 1099, królestwo chrześcijańskie trwało tu do roku 1187 po Chrystusie. Miasto Razze niegdyś (Gaza) port, handel, miejsce komunikacji między Syryą i Egiptem. Bedziala dawniej Ramlu albo Rama 10,000 m. handel. Jaffa (Joppe) Wieś Beit el Ham (Betlehem) z wielkim kla-

sztorem, w którym pod chórem podziemny kościół, gdzie Chrystus miał się narodzić.

18) Tarablus środkowa część Syrii na zachód Libanu z miastem gł. Tarablus (Tripolis) 16,000 m. handel.

19) Akka środkowa część Syrii i Celesyrii, na zachód Libanu, dawna Fenicya, i część Palestyny, m. gł. Akka (Acre St. Jean d'Acre dawniej Ptolomais u stopy góry Karmel nad zatoką; 10,000 m. stolica Baszy i greck. Arc. Biskupa, handel bawełną. M. Bairut 7000 m. port. Said, (Sidon) 5500 m. przystań. Tur (dawny Tyr.) Nazra (Nazaret) klasztor Franciszkanów. Kana 500 familii. Tabarie (Tiberias) 4000 m. Obwody Kesruan w gorach Libanu przez Druzów, Maronitów i Mutualów zamieszkałe, gdzie Baalbeck (niegdys Heliopolis) 1200 m. Szuf także w Libanie i jedynie tylko przez Druzów zamieszkały, których wielki Emir ma stolicę w Dhair el Kamas.

20) Haleb północna część Syrii, z 6 Sandziakami i m. st. Halep czyli Aleppo 200.000 m. zamek, stolica Baszy, greck. Patryarchy, Bisk. orm. jakobitańskiego i maronitańskiego. Fabryki mydła, drotu złotego, blaszek złotych, jedwabiu i bawełny. Główny skład perskich tureckich i indyjskich towarów. Port tego miasta jest Eskienderun, albo Alexandrette po turecku Skanderun. Miasto to straciło przez 43 wstrząśnień ziemi od 13 Sierpnia do 30 Września 1822 $\frac{2}{3}$ domów i 20,000 mieszk. Antakia, (Antiochia) 18,000 m. stolica Patryarchy katolicko uniackich Nestoryanów, Killis 11,000 m. fabryki płótna, bawełny, skór i siadzeń na konie.

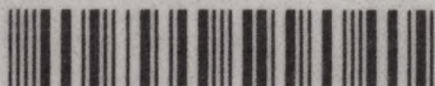
21) Kibris Cypr z 3 Sandziakami, należącymi także do namiestnikostwa Kapudana Baszy 2401 □ 70,000 m. z tych połowa Greków, obfitość zboża, wina, owoców południowych, bawełny, jedwabiu, wełny i soli z m. głównem Nikozya (Lefkosza) 16,000 m. stolica Baszy, greck. Arcybiskupa, główna szkoła wyspy, fabr. bawełny i korduanu. M. Maasa (Famagusta) port. Larnaka. Bafo dawne Paphos stolica greck. Bisk. Wieś Kythare w pięknej dolinie pomiędzy gorami.

Królestwo Greckie.

Państwo greckie, którego udzielność przyznana i zaręczoną została od wielkich Mocarstw europejskich, składa się z wysp i Stałego lądu. Czysto jeograficzne stosunki tego państwa, opisane powyżej pod Turcyą europeyską. Tymczasowo ustanowiona granica północna z Turcyą, zaczyna się na zachód od uścia Aspropotamu, idzie w górę rzeki aż do jeziora Castro Angelo i następnie zwraca się w kierunku północno wschodnim przez górę Oeta aż do uścia rzeki Melas do zatoki Zeituni. Jednakże granice nie są jeszcze ostatecznie ustanowione i ciągłe pod tym względem odbywają się z Portą układy. Z wysp morza egejskiego, należą do Grecyi, Negropon-

Wojewódzka Biblioteka
Publiczna w Opolu

5028 \$

001-005028-00-0